

ХАБАРШЫ ВЕСТНИК

**«Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы
Серия «Исторические и социально-политические науки»
№4(43), 2014**

Алматы, 2014

Абай атындағы
Қазақ ұлттық педагогикалық
университеті

ХАБАРШЫ

«Тарих және саяси-әлеуметтік
ғылымдар» сериясы,
№4(43), 2014

Шығару жиілігі – жылына 4 нөмір.
2000 ж. бастап шығады

Бас редактор
тар. ғыл. д. **Ғ.Қ. КЕНЖЕБАЕВ**

Редакция алқасы:

тар. ғыл. д., проф. **М.Қ. Қойгелдиев**
(бас ред. орынбасары),
тар. ғыл. к., доц. **У.М. Джолдыбаева**,
тар. ғыл. к., доц. **Р.Р. Оспанова**
(жауапты хатшылар),
тар. ғыл. д., проф. **Х.М. Әбжанов**,
PhD, проф. **Вирджиния Мартин**
(АҚШ),
PhD, проф. **Клаудиа Чанг** (АҚШ),
тар. ғыл. д., проф. **Қара Әбдіуақап**
(Түркия),
тар. ғыл. д., проф. **О.Д. Осмонов**
(Қырғыз Республикасы),
тар. ғыл. д., проф. **В.М. Козьменко**
(Ресей Федерациясы),
тар. ғыл. д., проф. **Қ.Т. Жұмағұлов**,
проф. **М.Майер** (Германия),
тар. ғыл. д., проф. **К.Р. Несіпбаева**,
тар. ғыл. д., проф. **А.Б. Соколов**
(Ресей Федерациясы),
тар. ғыл. д., **Томохико Уяма**
(Жапония),
тар. ғыл. д., проф. **Т.Ходжаоглы**
(Түркия)

© Абай атындағы
Қазақ ұлттық педагогикалық
университеті, 2014

Қазақстан Республикасының мәдениет
және ақпарат министрлігінде
2009 жылы мамырдың 8-де тіркелген
№10102 - Ж

Басуға 22.01.2015 қол қойылды.
Пішімі 60x84 1/8. Көлемі 23,0 е.б.т.
Таралымы 300 дана.
Тапсырыс 293.

050010, Алматы қаласы,
Достық даңғылы, 13.
Абай атындағы ҚазҰПУ

Абай атындағы Қазақ ұлттық

М а з м ұ н ы С о д е р ж а н и е

ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТАРИХ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ

Мырзабеков М.С., Мырзабекова Р.С., Беделова Г.С. Қазақстандағы жоғарғы білім беру жүйесі: реформалар және олардың нәтижелері.....	3
Джунусбаева А.М. Деятельность Совета по делам религий при Совете Министров СССР в 60-70-е годы XX века.....	7
Ниязханқызы Г. Демографиялық кезеңдер.....	11

ЖАЛПЫ ТАРИХ ВСЕОБЩАЯ ИСТОРИЯ

Беделова Г.С., Болатқызы А. О происхождении хазар.....	
Кокебаева Г.К. Международный Красный Крест и проблема военнопленных.....	15
Каратаев О.К. Енисейдеги Кыргыз мамлекеттүүлүгү жана кыштым институту.....	20
Курбонзода Хонали Повышение квалификации специалистов сельского хозяйства, как важный фактор развития аграрного сектора Таджикистана в 60-80-е гг.....	24
Курбонзода Хонали Повышение квалификации специалистов сельского хозяйства, как важный фактор развития аграрного сектора Таджикистана в 60-80-е гг.....	29
Кушбакова С. Важные моменты истории г. Жалал-Абад.....	37
Магаков Г.Ю. Коммендация и скрытая секуляризация монастырских доходов в позднесредневековой Шотландии (на примере приората Колдингхем).....	39
Таиров К. Из истории города Сулюкта Кыргызской Республики.....	43
Ласкова Н.В. «Для пользы древнего Шотландского Королевства»: орден баронетов новой Шотландии в памятниках и символике Шотландии и Канады.....	45
Пилипчук Я.В. Берендеи и каепичи: огузы или кыпчаки.....	48
Шмидт Вальдемар Вальтер Ратенау и его поездка в Восточную Африку.....	54
Sharipova A.V. To questions of the scientific periodization of the world history.....	60
Шамшиденова Ф.М. Қалмақ тайпаларының Батыс Сібір жеріне орналасуы.....	64

САЯСИ ТАРИХ ПОЛИТИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ

Зайниева Л.Ю. Молодежная политика как результат многоуровневого взаимодействия ее субъектов.....	72
Ішпекбаев Ж.Е. Тәуелсіз елдер достастығында саяси консенсусты қалыптастырудың қазіргі саясаттанудағы тұжырымдық парадигмалары.....	77
Амирбек А.А., Ыдырыс К.С. Меняющийся мировой порядок: столкновение интересов США с региональными державами в Центральной Азии.....	81
Рау И.А., Кошербаев Ж.А. Некоторые философско-исторические основания мультикультурализма.....	86

ДЕРЕКТАНУ ЖӘНЕ ТАРИХНАМА ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ И ИСТОРИОГРАФИЯ

Алпысбаева Н.К., Айткалиева Р. Киноқұжаттардың тарихи дерек ретінде ерекшеліктері.....	90
Бегалиева А. Ресей тарихнамасында жаңа экономикалық саясат кезеңіндегі аграрлық нарықтың зерттелуі.....	93

педагогикалық университетінің
«Ұлағат» баспасы
**Казахский национальный
педагогический
университет имени Абая
ВЕСТНИК**

**Серия «Исторические
и социально-политические
науки»,
№4(43), 2014**

Выходит с 2000 года.
Периодичность – 4 номера в год

**Главный редактор
д.и.н. Г.К. КЕНЖЕБАЕВ**

Редакционная коллегия:
д.и.н., проф. **М.К. Койгелдиев**,
(зам. гл. редактора),
к.и.н., доц. **У.М. Джолдыбаева**,
к.и.н., доц. **Р.Р. Оспанова**
(ответ. секретари),
д.и.н., проф. **Х.М. Абжанов**,
PhD, проф. **Вирджиния Мартин**
(США),
PhD, проф. **Клаудиа Чанг** (США),
д.и.н., проф. **Кара Абдиуакап**
(Турция),
д.и.н., проф. **О.Д. Осмонов**
(Кыргызская Республика),
д.и.н., проф. **В.М. Козьменко**
(Российская Федерация),
д.и.н., проф. **К.Т. Жумагулов**,
проф. **М.Майер** (Германия),
д.и.н., проф. **К.Р. Несипбаева**,
д.и.н., проф. **А.Б. Соколов**
(Российская Федерация),
д.и.н., **Томохико Уяма** (Япония),
д.и.н., проф. **Т.Ходжаоглы** (Турция)

© **Казахский национальный
педагогический университет
имени Абая, 2014**

Зарегистрировано
в Министерстве культуры и информации
Республики Казахстан
8 мая 2009 г. №10102-Ж

Подписано в печать 22.01.2015.
Формат 60x84 1/8.
Объем 23,0 уч.-издл.
Тираж 300 экз. Заказ 293.

050010, г. Алматы,
пр. Достык, 13. КазНПУ им. Абая

Издательство «Ұлағат»
Казахского национального
педагогического
университета имени Абая

Несипбаева К.Р. Историографические аспекты налоговой политики царизма в Казахстане (1867-1914 гг.).....	97
Сүтеева Х.А. 1917 ж. дейінгі орыс зерттеушілерінің қазақ халқының этногенезі проблемасын қарастыруы.....	105
Муртаказин М.М. Шығыс Қазақстан аймағындағы мәдени даму – саяси жер аударылған халықшыл демократтар көзқарасымен (XIX ғасырдың екінші жартысы).....	109

ТАРИХТЫ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ИСТОРИИ

Джайнакбаева Г.Т. Технология обучения «case-study» или «кейс метод» в практике преподавания истории.....	114
Найманбаева Л.А. Информационные технологии на уроках истории.....	118
Сейтенова С.С. Студенттердің сөз мәдениетін жетілдірудің психология-педагогикалық негіздері.....	123

АРХЕОЛОГИЯ И ЭТНОЛОГИЯ АРХЕОЛОГИЯ ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ

Жуманазарова Г.Р. К истории среднеазиатского лицевого покрывала.....	127
Умаралиев Э.С. Культ матери Умай: кыргызско-якутские параллели религиозных верований и обрядов.....	132
Камалова Н.К., Жумакулов Қ., Әлжанова Б., Коспанова Н., Шымалиев А. Рухани құндылықтарды сақтау құралдары.....	136
Яданова К.В. Предания – куучындар Улаганского аймака ¹ Республики Алтай.....	140
Ақымбек Е.Ш. Ортағасырлық Ақтөбе қаласының керамикаларындағы Соғды жазулары.....	145

ЖЕКЕ ТҰЛҒАЛАР ПЕРСОНАЛИИ

Құдайбергенов Ә.Н. Академик Р.Б. Сүлейменовтің халқымыздың мәдени тарихын зерттеудегі үлесі.....	152
Бакирова Ж.С. Профессор Ж.Қ.Қасымбаевтың Қазақстан тарихын оқытуда атқарған игі істері.....	157
Джолдыбаева У.М. С.Н. Тәнекеев – көрнекті мемлекет және қоғам қайраткері.....	160

ЖАС ҒАЛЫМДАР ЗЕРТТЕУЛЕРІ ИССЛЕДОВАНИЯ МОЛОДЫХ УЧЕНЫХ

Аггюн Кадри Задачи образования в развивающемся государстве....	164
Бекбенбетова Қ.А. Сабақтан тыс жүргізілетін тәрбие жұмыстарының маңызы.....	168
Куттыбаева А. Қазақстан Республикасындағы іс қағаздарын жүргізудің нормативтік-құқықтық негізі.....	172
Сыбанқұлова Ж.М. Германияда және Кеңес Одағында тоталитарлық жүйенің қалыптасуы.....	174
Шалтен Е. Қазақ-қырғыз ынтымақтастық байланыстары: даму тарихы және мәселелері.....	178
Қуғамова А. Особенности казахского традиционного пения.....	181

Білім және ғылым саласында қадағалау және аттестациялау жөніндегі комитеттің 2005 ж. № 476 «Диссертациялардың негізгі ғылыми нәтижелерін жариялайтын басылымдар тізбесіне» 2003 ж. 26 маусымдағы № 433-3 ж бұйрығына толықтыру енгізу туралы бұйрығы негізінде Абай атындағы ҚазҰПУ тарихи ғылымдары бойынша (07.00.00. мамандығы) Хабаршы БҒСҚАК тізіміне енгізілген.
На основании приказа Комитета по надзору и аттестации в сфере образования и науки за № 476 от 2005 г. о внесении дополнений в приказ от 26 июня 2003 г. № 433-3 ж "Об утверждении Перечня изданий для публикации основных научных результатов диссертаций" Вестник КазНПУ им. Абая по историческим наукам (специальность 07.00.00) внесен в Перечень КНАСОН

ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТАРИХ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ

УДК 004.415.53

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЖОҒАРҒЫ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІ: РЕФОРМАЛАР ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ НӘТИЖЕЛЕРІ

М.С. Мырзабеков – т.ғ.к., *әл-Фараби атындағы ҚазҰУ халықаралық қатынастар және әлемдік экономика кафедрасының доценті,*
Р.С. Мырзабекова – т.ғ.к., *әл-Фараби атындағы ҚазҰУ дүние жүзі тарихы, тарихнама және деректану кафедрасының доценті,*
Г.С. Беделова – т.ғ.к., *әл-Фараби атындағы ҚазҰУ дүние жүзі тарихы, тарихнама және деректану кафедрасының доценті*

Мақалада Қазақстан Республикасының егемендік алған уақыттан кейінгі жоғары білім саласындағы реформалардың барысы мен сипаты туралы мәселе қозғалады.

Қазақстан Республикасы білім саласындағы өз жаңашылдықтарын басқа елдермен тығыз қарым-қатынас жасау арқылы енгізіліп келеді. Қазақстанның жоғары білім жүйесіндегі реформаларын шартты түрде бірнеше кезеңдерге бөлуге болады. Жоғары білім саласында Болон процесін жүзеге асыру үшін Қазақстан әлемдік білім беру жүйесіне интеграцияланып отыр.

Түйін сөздер: Болон процесі, жоғарғы білім жүйесі, реформалар, заңдар, тұжырымдама

Жоғары білім қоғамның стратегиялық бөлігі болып табылады. Қазіргі социумда жүзеге асып отырған сапалық өзгерістер білім рөлінің нақтылануын талап етеді. Қазақстан Республикасы жиырма жылдан бері білім саласында жан-жақты реформалар жүргізу үрдісін жалғастырып отыр. Тәуелсіздік жылдарының алғашқы күнінен бастап дамыған елдерден үлгі алуға тырысқан Қазақстан Республикасы өз жаңашылдықтарын басқа елдермен тығыз қарым-қатынас жасау арқылы енгізіліп келеді. Президенттің Қазақстан халқына Жолдауында: «Ұлттық бәсекелестік қабілеті бірінші кезекте оның білімділік деңгейімен айқындалады» деп көрсетілген еді [1]. Қазақстан Республикасының 2015 жылға дейінгі білім беруді дамыту Тұжырымдамасында: «Орта білім берудің мақсаты – жылдам өзгеріп отыратын дүние жағдайларында алынған терең білімнің, кәсіби дағдылардың негізінде еркін бағдарлай білуге, іске асыруға, дамытуға және өз бетінше дұрыс, адамгершілік тұрғысынан жауапты шешімдер қабылдауға қабілетті жеке тұлғаны қалыптастыру» деп көрсеткен [2].

Қазіргі кезеңде мемлекеттердің бәсекелестік әлеуеті олардың табиғи ресурстарымен емес, көбінесе адам капиталымен, инновациялық технологияларды және ақпарат ағымын ұтымды пайдаланумен анықталып отыр. Білім құндылықтары тұлғаның және қоғамның игіліктеріне сәйкестендіріліп, ашық, рухани және мәдени тұрғыда қаныққан, толерантты, отаншылдық және шынайы азаматтылық қасиеттердің қалыптасуын қамтамасыз ететін жүйеге бірігуі тиіс. Жоғары білім берудің негізгі мақсаты экономикаға мамандар даярлау емес, қоғамның интеллектуалдық және мәдени деңгейін көтеру, оның бәсекелестік қабілеттерін инновация мен демократиялық прогреске лайық дамыту, өмірдің қазіргі заманғы стилін қалыптастыру құралы болуы тиіс. 1991 жылдан бері Қазақстанның білім саласы институционалды, заңды және қаржылық-шаруашылық жағынан көптеген өзгерістерді басынан өткерді [3].

Сыртқы әлеммен жаңа қарым-қатынастарды дамыту үшін білім саласы, соның ішінде жоғары оқу орындары ішкі реформаларға мұқтаждықты сезінді. Тәуелсіз Қазақстанның өз егемендігін алғаннан бері жоғары білім жүйесіндегі реформаларын шартты түрде бірнеше кезеңдерге бөлуге болады [4].

Бірінші кезең – 1991 жылдан 1994 жылдарға дейінгі уақытты қамтиды. Бұл кезеңде жоғары білімнің заңдық және нормативті құқықтық базасының қалыптасуы жүзеге асты. Аталмыш кезеңнің негізгі міндеттерінің қатарына жоғары оқу орындарының желісін жасау және республикаға кадрлар даярлауда, еңбек нарығы қажеттіліктерін қанағаттандыруда, тәуелсіздікті қамтамасыз ету мақсатында жоғары білім беретін оқу орындарының мамандықтарын жаңаландыру сияқты мақсаттары алдыға шығарылды. Іске асырылған шаралар Қазақстан Республикасының «Жоғары білім туралы» Заңында (1993 жылы) анықталды [5]. 1994 жылы Қазақстан Республикасының жоғары білімнің мемлекеттік стандарты бекітіліп, онда ең алғаш рет жоғары білімге көп деңгейлі құрылымның, бакалаврлар мен магистрлер академиялық дәрежелерінің енгізілуі іске асты.

Екінші кезең – 1995 жылдан 1998 жылдар аралығын қамтиды. Бұл кезең жоғары білім жүйесінің модернизациясымен, оның мазмұнының жаңаруымен ерекшеленеді. Аталып отырған кезең жоғары білім

жүйесі дамуының тұжырымдамалық анықталуымен сипатталып, білім беру саласындағы Қазақстан Республикасы Президенті жанындағы мемлекеттік саясат бойынша Ұлттық кеңес 4 тамыз 1995 жылы бекітілген Мемлекеттік Саясат концепциясында көрініс тапты. Ол жоғары оқу орындары қызметін реттеп, жаңа нормативті құқықтық қаулыларды қабылдады. Алғаш рет Қазақстандағы жоғары кәсіби білім стандарттары қабылданды. Жоғары білім берудің мемлекеттік емес секторы белсенді дами бастады [6].

Үшінші кезең – 1999 жылдан 2000 жылдар аралығындағы реформаларды құрайды. Бұл кезеңде жоғары оқу орындарына қабылдау қағидалары түбегейлі өзгеріске ұшырап, жоғары кәсіби білімі бар мамандарды мемлекеттің білім беру тапсырысына негіздеп дайындау іске асырылды. 1999 жылдан бастап жоғары оқу орындарының студенттер контингентін мемлекеттік білім беру гранттары мен мемлекеттік білім беру несиелері арқылы қалыптастыратын жаңа модел енгізілді.

Төртінші кезең – 2001 жылдан басталады. Бұл қазіргі уақытқа дейін өз жалғасын тауып келе жатыр және кәсіби жоғары білім жүйесінің стратегиялық дамуын жүзеге асырады. ХХІ ғасырдың жоғары білімнің үзіліссіз дамуының негізгі бағыттары анықталды. Айтып өтерлік жайт, білім беру реформаларының бастапқы кезеңі жүзеге асып, жоғары білім жүйесінің одан әрі реформалануымен дамуының стратегиялық мақсаттары мен басты бағыттары белгіленіп, жаңа ұлттық модель қалыптастыруға негіз жасалды [7].

Бүгінгі таңда Қазақстан Республикасының жоғары білім беру жүйесінің оқу орындары үш типке бөлінеді: классикалық университет, бейінді университет немесе академия, сонымен қатар университеттік типтегі жоғары оқу орындары қатарына жататын институттар.

Қазіргі уақытта Қазақстан Республикасының жоғарғы білім беру жүйесі 171 азаматтық жоғары оқу орындарын, оның ішінде 34 – мемлекеттік, 12 – акционерлік қоғамдық, 3 – халықаралық, 122 – жеке жоғары оқу орындары және олардың 24 филиалдары, сонымен қатар 12 азаматтық емес жоғары оқу орындарын құрайды [8].

2000 жылы басталған еліміздің жоғарғы оқу орындарын аккредитациялау нәтижесінде Қазақстанда 1999 жылы жұмыс жасаған университеттер мен институттардың 20 пайызы тәртіпке сай талаптардың ең төменгі шегіне жете алмаған [9].

Қазақстан бүгінгі таңда әлемдік жоғары білім жүйесіндегі өзіндік орны бар, жаһандану контекстіндегі жоғары мектеп саясатын қалыптастыру жолында жұмыс жасауда. Сондықтан еліміз өзінің заманауи бағыттары мен шешілуі тиіс мәселелерді алдына қойғаны белгілі. Тәуелсіздік жылдарының ішінде Қазақстан жоғары білім жүйесін реформалау мен нарыққа бағытталған жүйеге ұрай бағыт алуда маңызды ілгерілеуге ие болды деп айтуға болады. Ұлттық саясат жоғары білім жүйесін реформалауда бүгінгі бәсеке сай экономика қажеттіліктеріне негізделген халықаралық тәжірибеге бағытталған. Осы мақсатқа жету үшін үкімет бірнеше құжаттарды шығарады. Олардың арасында – Қазақстан Республикасының Білім туралы Заңы (2007) [10], Қазақстан Республикасының 2005-2010 жылдарға арналған Білім берудің дамуының мемлекеттік бағдарламасы [11], Қазақстан Республикасының 2003-2015 жылдарға арналған индустриалды-инновациялық дамуының стратегиясы [12], және бірнеше басқа да нормативтік құжаттар бар. Бұл құжаттардың басты идеясы еліміздің адам капиталын жетістікте дамытуға кілт болып табылады. Жоғары білім саласында Болон үдерісін жүзеге асыру, Қазақстанның әлемдік білім беру аймағындағы интеграциясына тартылуды мақсат етіп отыр.

Бүгінгі уақытта университет секторы алуан түрлі. Жеке меншік институттар мемлекеттік институттармен бірдей құқықтарға ие және де оқытудың әртүрлі тәсілдері де қолжетімді болып табылады. Жоғарғы білімнің үш циклдік жүйесін заңдық қамтамасыз ету танымалдық пен мобильділікті мүмкін етеді [13].

Осы мақсатта аталған стратегиялық құжаттар негізінде маңызды қадамдар жасалынады. Олардың арасында: университеттік сектор мен жеке меншік жоғары оқу орындарына бірдей құқықтар беру арқылы кеңейту; барлық үш деңгейлі білім беру орындарына ортақ ұлттық объективті жүйені енгізу; студенттерге өздерінің таңдауы бойынша оқу орындарына баруға рұқсат ету; таңдаулы университетке түсуге мүмкіндік беретін грант жүйесінің енгізілуі; жоғары білімді бірнеше формада алу мүмкіндігі, атап айтқанда, күндізгі оқу, арақашықтықта білім алу немесе кешкі оқу түрі қарастырылған; интернационалды деңгейде білім алып, тәжірибе алмасу мақсатында халықаралық бағдарлама бойынша оқыту (Болашақ бағдарламасы) [14].

Бүгінгі таңда Қазақстанның жоғары білім саласындағы негізгі саясаты Болон процесіне енуге және оның негізгі қағидаларын орындауға бағытталған. Дегенмен, Қазақстанның жоғары білім жүйесі әлі де Болон процесіне сәйкес толығымен реформалаудан өтпеген. Білім жүйесіне мемлекет тарапынан тікелей әсер ету – материалдық-техникалық базасын нығайту, экономикалық-материалдық ресурстарын

жетілдіру мен жаңғыртуға келіп саяды. Ол әрбір елдің мемлекеттік басқару саясатында білімді дамытуға дер уақытында басым бағыт берілуіне, елдің экономикалық мүмкіндіктеріне байланысты.

Еліміздің білім моделі ұлттық идеяға, ұлттық құндылықтарға негізделіп құрылып, ұлт мүддесін басым бағытта бере отырып дамытылуы тиіс. Жасөспірімдерге берілетін білім мен тәрбие мазмұны, ұлтымыздың ұрпақ тәрбиесіндегі даналығынан, мәдени-тарихи мұраларынан, дәстүрлерінен, педагогтеріміз бен гуманистеріміздің классикалық, философиялық ой толғауларынан, яғни тереңге бойлаған түп тамырынан нәр алып, табиғи таза мәдени-рухани құндылықтармен қаныққан болуы тиіс. Білімі мен технологиясы жедел өрлеп, экономикалық және қоғамдық тұрақты даму жолына түскен Жапония, Франция, Финляндия, Швеция сияқты елдердің тарихи тәжірибелері осының айқын дәлелі.

Оқушыларға берілетін іргелі білім – бұл кеңестік білім жүйесінің қол жеткен және басқа дамыған елдер қазіргі кезде мойындап отырған басты жетістіктерінің бірі. Егер білімнің жаңа моделін жасау арқылы іргелі білімнің көлемін қысқартып, оның тек қолданбалы сипатын арттыруға бағытталсақ, бұл Қазақстанның тұрақты дамуын қамтамасыз ететін басты тұғырларының бірін төмендетуге, білім жүйесінің салмақсыздануына, әлемдік бәсеке талаптарына төзімділігінің әлсіреуіне әкеліп соғатынын болжай білу қажет. Әлемнің ең қуатты елі Америка Құрама Штаттарының Конгресінде білім мекемелерінде берілетін білімнің тым таяз, үстірт болуының салдарынан сауатсыз ұрпақ пайда болады, бұл мемлекеттің қауіпсіздігіне нұқсан келтіретін факторларға айналады деп есептей келе, «Ұлтымыз қатерлі жағдайда» деп жариялануының үлкен мәні бар екенін қатаң ескергеніміз жөн [15].

Сондықтан да тұрақты даму талаптарына сәйкес келетін жаңа білім жүйесін қалыптастыру оқушыларға берілетін білімнің іргелілік мазмұнын сақтай отырып, оның:

- ақпараттық жүйелілігін, кешендігін, үздіксіздігін, өзара және өмірлік ортамен байланыстылығын, үйлесімділігін, үндестігін, өзіндік дамып отыруға қабілеттілігін арттыру;
- неғұрлым өмірлік құнды, әр тұлғаның жеке сұраныстары мен қабілеттіліктеріне сәйкестей отырып, білім мазмұны мен бағдарламаларын диверсификациялау;
- пәрменді интерактивті, ақпараттық шығармашылықты дамытудың өзіндік іздену сипатындағы технологияларын ендіру;
- практикалық бағыттылықпен, нақты нәтижелерге бағдарлылықпен толықтыру арқылы жүргізілуі тиіс деп есептейміз.

Бұл үшін қазіргі жоғары мектепте берілетін білім мазмұнын ғалымдар, әдіскерлер және практиктер бірлесе отырып сараптап, жүйелеуі керек, білім сатылары бойынша қазіргі талаптарға сәйкес емес, артық, курстар бойынша қайталанып берілетін дүниелерден тазартып, соңғы ғылым жаңалықтарымен, жеке тұлғаның, адамның, қоғамның, табиғаттың өзара үйлесімді даму мүдделері мен құндылықтарына сәйкес келетін материалдармен толықтыру қажет [16].

Қазақстандағы жоғары білімді модернизациялауға бағытталған реформалар ірі масштабты болып табылады. Дегенмен, жақсартуды талап ететін көптеген аспектілері бар. Олар төмендегідей болып табылады:

- Зерттеу, даму және инновация жоғары оқу орындарының ғылыми зерттеу нәтижелерінде төмен болып қалып отыр.
- Қазақстанда жоғары білім беру реформаларының бағытына сәйкес мемлекетаралық, аймақаралық және халықаралық академиялық мобильділік одан әрі дамытуды қажет етіп отыр [17].

Осындай мәселелер Қазақстанның жоғары білім саясатындағы реформалардың орындалуында жүзеге асырылуы тиіс. Сондықтан, Қазақстандағы Батыс Еуропа үлгісіндегі жоғары білім жүйесін қамтамасыз ету процесіндегі реформалар толығымен орындалды деп айтуға болмайды. Қазақстанда реформалар әлі орындалу үстінде. Дегенмен, өзіндік кемшіліктеріне қарамастан, біршама міндеттер атқарылды. Ондай міндеттердің біріне Қазақстанның Еуропалық Одақ бағдарламаларына қатысуын айтуға болады. Мысалы, Қазақстанның жоғары оқу орындары Tempus және Erasmus Mundus бағдарламаларына қатысушы болып табылады [18].

Еуропалық Одақтың жоғары білім саясатын Қазақстанда жүзеге асыру үшін университеттердің қатысатын тағы бір маңызды бағдарламасы Эразмус Мундус. Эразмус Мундус бағдарламасының мақсаты – еуропалық жоғары білімді дамыту, студенттердің мансаптық өсу перспективаларын жақсарту және арттыру, сонымен қатар ЕО сыртқы саясатына сәйкес үшінші әлемнің елдерімен ынтымақтастық жасау арқылы мәдениетаралық түсінуге жағдай жасау болып табылады.

Болон процесінің негізгі қағидаларын орындау үшін Қазақстан көптеген өз алдында тұрған қиыншылықтардан өтуі тиіс.

Осы үрдістің алдындағы Қазақстанның «Еуропа аймағындағы жоғары білімге қатысты біліктіліктерді тану туралы» Лиссабон Конвенциясына және «Жоғары білімнің еуропалық аймағы туралы» Болон

декларациясына қосылуы, Қазақстан Республикасы «Еуропа аймағындағы жоғары білімге қатысты біліктілікті тану туралы» Конвенцияны ратификациялау туралы Заңы кредиттік оқыту технологиясының ендірілуіне жол ашты [19]. Кредиттік оқыту жүйесін ендіру және оқыту жүйесін жетілдіру әлемдік жоғары білім беру тәжірибесін, оның ішінде еуропалық аймақтағы жоғары білімге қатысты біліктіліктерді тану туралы Лиссабон Конвенциясы және Болон декларациясы сияқты материалдар зерттеуді қажет етеді. Қазақстанның Лиссабон Конвенциясына қол қоюы елімізді халықаралық бағдарламалар мен келісімдердің мүшесі етті. Болон процесіне қосылу еліміздің ұлттық білім беру жүйесінде түбегейлі өзгерістер жасауға әкелді.

Осы барлық айтылған сипаттар Қазақстан жоғары білім жүйесі үшін Болон процесінің артықшылықтарын құрайды. Бұл артықшылықтар Қазақстанға жаңа білім беру кеңістігіне еніп, заманауи талаптарды орындауға және басқа дамыған елдермен тікелей тәжірибелік алмасуды жүзеге асыруға зор мүмкіндік береді. Болон процесінің аталып өтілген артықшылықтары қазақстандық жоғары оқу орындарына және студенттер мен оқытушылар қауымына айтарлықтай еркіндік беріп, жалпы жаһандық даму үрдісіне Қазақстанның ілесуіне жағдай жасайтыны анық. Дегенмен, Қазақстандағы жаңа білім жүйесі арқылы оның өткенмен сабақтастығын үзіп жіберуге ешбір негіз жоқ. Жаңа ұлттық жоғары білім беру жүйесі Қазақстанның өзіндік әлеуметтік және мәдени ерекшеліктерін, менталитетін ескеруі қажет. Жоғары білім берудің жаһандық кеңістігіне ене отырып, Қазақстан өзіндік ұлттық сипаттағы ерекшеліктерін сақтап қалуы міндетті.

1. ҚР Президенті Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауы 17 қаңтар 2014 ж. // akorda.kz.

2. Қазақстан Республикасының 2015 жылға дейінгі білім беруді дамыту Тұжырымдамасы // www.eni.kz/downloads/tyzhyrymdamasy.pdf.

3. Compare Benelux Bologna, Participating Countries / <http://www.ond.vlaanderen.be/hogeronderwijs/bologna/links/> (last visited Nov. 2, 2007).

4. Болонский процесс: проблемы и перспективы / под ред. Лебедевой М. - М., 2006 – 218 с.

5. Қазақстан Республикасының Білім туралы Заңы, 27 шілде, 2007 жыл // nkaoko.kz/kz/documents/law_of_education.

6. Реформирование высшего образования в Казахстане и Болонский процесс: информационные материалы для практических действий – Алматы, 2009 – 120 с.

7. Асылбаев Д.С. Развитие высшего образования и этапы формирования управления высшей школой в РК // Вестник Казахско-Американского Свободного университета – Алматы, 2006. – №4. – С.145-151.

8. Болонский процесс: проблемы и перспективы / под ред. Лебедевой М. - М., 2006 – 218 с.

9. Хромов Г. Наука, которую мы потеряли – М.: Космосинформ, 1995. – 108 с.

10. Қазақстан Республикасының Білім туралы Заңы, 27 шілде, 2007 жыл // nkaoko.kz/kz/documents/law_of_education.

11. Қазақстан Республикасының 2005-2010 жылдарға арналған Білім берудің дамуының мемлекеттік бағдарламасы // nkaoko.kz/kz/documents/law_of_education.

12. Қазақстан Республикасының 2003-2015 жылдарға арналған индустриалды-инновациялық дамуының стратегиясы // nkaoko.kz/kz/documents/law_of_education

13. Аширов Ш.А. Қазақстандағы жоғары білім беру жүйесінің тарихи дамуы (1976-1990 ж.ж.) / Дис. канд. ист. наук. – Алматы., 2004. – 129 б.

14. Реформирование высшего образования в Казахстане и Болонский процесс: информационные материалы для практических действий – Алматы, 2009 – 120 с.

15. Шпаковская Л.Л. Политика высшего образования в Европе в XX веке: от государства к рынку // Журнал исследований социальной политики, том 8, №4, С.495-518.

16. Higher education in Kazakhstan. / Reviews of national policies for education. OECD, the World bank, 2007. – 79 p.

17. Reforming the educational systems of the former Soviet union //

Work shop University of Lausanne. – 2006. – March 31-April 1. – 180 p.

18. Neave G. The Bologna process as Alpha or Omega, or, on Interpreting History and Context as Inputs to Bologna, Prague, Berlin and Beyond // European Integration and Governance of Higher Education and Research / Ed by A.Amaral, G.Neave, C.Musselin, P.Maassen. Dordrecht; Heidelberg; N.Y.:Springer, 2009.

19. Қазақстан Республикасының 2003-2015 жылдарға арналған индустриалды-инновациялық дамуының стратегиясы // nkaoko.kz/kz/documents/law_of_education

Резюме

В статье рассматриваются ход и характеристика реформ в сфере высшего образования в Республике Казахстан после получения независимости. За годы независимости в сфере образования были предприняты несколько этапов реформирования.

Республика Казахстан внедряет свои новшества в сфере образования в ходе тесного сотрудничества с передовыми странами Западного мира. Реформу в сфере образования условно можно разделить на несколько этапов. В ходе интеграции Республика Казахстан принял условия Болонского процесса.

Ключевые слова: Болонский процесс, система высшего образования, реформы, законы, концепции

Summary

The article examines the progress and response for reform in higher education in the Republic of Kazakhstan since independence. During the years of independence in the field of education have been several phases of reform.

The Republic of Kazakhstan is introducing its innovations in the field of education during the close cooperation with the advanced countries of the Western world. Reform in education can be divided into several stages. During the integration of the Republic of Kazakhstan has accepted the conditions of the Bologna process

УДК 2:93(47+57)

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ СОВЕТА ПО ДЕЛАМ РЕЛИГИЙ ПРИ СОВЕТЕ МИНИСТРОВ СССР В 60-70-Е ГОДЫ XX ВЕКА

А.М. Джунусбаева – к.и.н., и.о. доцента кафедры
«История Казахстана и общественных дисциплин» ЮКГФА, Казахстан

В статье рассматривается деятельность Совета по делам религий при Совете Министров СССР в период 60-70-е гг. XX в. Показаны основные направления работы Совета, связанные с установлением контроля над всеми сторонами жизнедеятельности религиозных объединений. Особое внимание уделялось такой проблеме как выявление и учет действующих конфессиональных объединений, служителей культа, а также как пресечение деятельности незарегистрированных объединений. В частности, государство стремилось поставить под свой контроль мусульманские, протестантские организации, состоящие преимущественно из лиц немецкой национальности. Высокая степень религиозности немецкого населения вызвала серьезную обеспокоенность у партийных и советских органов.

Советы по делам религий в союзных и автономных республиках, в краях, областях имели своих уполномоченных со своим аппаратом, которые контролировали религиозную жизнь на местах. Республиканские уполномоченные, как правило, находились вне критики, несмотря на то, что в их работе было много недостатков. Например, грубое вмешательство во внутренние дела религиозных организаций. Советы были надежными помощниками коммунистической партии и советского государства в деле борьбы с религией.

Ключевые слова: Совет по делам религий, религиозные организации, государственная религиозная политика, священнослужители, регистрация

В 60-70-е годы XX века после прекращения «хрущевских гонений» на религию произошли некоторые изменения в отношениях между конфессиями и государством, но изменения эти были лишь внешнего плана. Внутренних изменений в отношении религии не произошло, что было вполне объяснимо.

Государственная религиозная политика по-прежнему характеризовалась жестким контролем за деятельностью конфессиональных организации. В обществе продолжала доминировать установка властей на отмирание религии в условиях построения социалистического общества.

Партийно-государственные органы усматривали в ней враждебную силу и в соответствии с таким подходом строили свои отношения с религиозными структурами. Всеохватывающий диктат привел к утверждению монополии государства над духовной сферой общества.

Наиболее ярко это проявилось в объединении всех религиозных объединений в одном центре. В 1965 г. Совет по делам Русской Православной Церкви и религиозных культов, созданные в 1943-1944 гг. были преобразованы в Совет по делам религий при Совете Министров СССР как специальный орган по контролю за религиозными организациями в СССР. Принятие данного решения было продиктовано необходимостью устранить параллелизм в работе этих органов, а также сокращением расходов на содержание государственного аппарата. Возглавил Совет В.А. Куроедов, осуществлявший руководство религиозной политикой государства в последующие 20 лет.

Изучение деятельности Совета по делам религий позволяет глубже охарактеризовать особенности конфессиональной политики государства в течение последних десятилетий XX века, помогает глубже понять религиозную ситуацию в современном Казахстане.

Деятельность этого органа ярко показывала двойственность религиозной политики государства послевоенного периода в целом: с одной стороны, она была направлена на ликвидацию религии в советском обществе; с другой стороны, наличие Совета по делам религий признавало существование конфессий в стране и необходимость включения их в советские реалии.

В сферу его интересов входили регистрация и снятие с регистрации религиозных объединений, контроль за их деятельностью; «политико-воспитательная» работа с духовенством; контроль за процессом воспроизводства кадров духовенства; изучение современного богословия; контроль за соблюдением советского законодательства; рассмотрение жалоб верующих на жесткость административных санкций со стороны государства. Особая роль Совета по делам религий отводилась внешним сношениям.

Совету вменялось в обязанности всемерно способствовать изживанию религиозности среди населения, оказание содействия в урегулировании сложного комплекса взаимоотношений между государством и религиозными объединениями, а также контроля за соблюдением и исполнением действующего законодательства о свободе совести.

Но в задачи Совета по делам религий не входила прямая атеистическая пропаганда, в первую очередь он был призван к осуществлению надзора за соблюдением законодательства о культах: «Следует сказать и о том, что Совет по делам религий никакой научно-атеистической пропаганды не ведет – это совсем не его функция; этим делом занимаются общественные организации», - писал в своей книге «Религия и Церковь в Советском государстве» председатель Совета В.А. Куроедов [1].

Совет по делам религий в союзных и автономных республиках, в краях, областях имели своих уполномоченных со своим аппаратом, которые контролировали религиозную жизнь на местах.

За время деятельности Совет по делам религий при Совете Министров СССР и его уполномоченные находились вне критики, несмотря на то, что в его работе было много недостатков, как, например грубое вмешательство во внутренние дела религиозных организаций. О том насколько сильна была власть Совета по делам религий, его уполномоченных свидетельствовало, введение так называемой регистрации – документа, подтверждающего, что священнослужитель зарегистрирован в этом качестве в конкретной общине. Без этого документа не мог исполнять обязанности ни один служитель культа в СССР.

Лишение регистрации означало для священнослужителей потерю работы и средств к существованию. Это был мощный инструмент давления, которым пользовались уполномоченные Совета для подчинения подведомственного им духовенства. С Советами согласовывали все свои действия религиозные организации, начиная с Патриарха, который привозил на утверждение в Совет протоколы заседания Синода, до настоятеля приходской церкви просившего, разрешения на колокольный звон или церковную процессию.

Совет по делам религий формально подчинялся Совету Министров СССР, но выполнял непосредственные указания, поступающие от идеологического отдела ЦК КПСС. Председатель Совета и республиканские уполномоченные на местах регулярно готовили документы, справки для отдела пропаганды и агитации центрального и республиканского комитетов партии, характеризующие состояние и деятельность религиозных организации на местах. Вместе с тем деятельность Советов осуществлялась в непосредственном контакте с КГБ СССР, а точнее с управлением, занимающимся борьбой с идеологическими диверсиями.

В исследуемый период приоритетным направлением государственной политики в религиозной сфере явился вопрос об упорядочении сети действующих религиозных объединений, в особенности выявление и регистрация религиозных общин, находящихся на нелегальном положении. Этот тезис красной нитью проходит через все Постановления Совета, принятые 70-е годы.

В этой связи партийно-правительственными структурами принимаются ряд решений, в частности, Постановление Совета Министров СССР от 23 июня 1969 г. «О неудовлетворительном состоянии контроля за выполнением законодательства о религиозных культах» и постановлении ЦК КПСС от 16 июля 1971 года «Об усилении атеистического воспитания населения». В данных документах говорилось о неудовлетворительном состоянии контроля за соблюдением законодательства о религиозных культах в республике, а также отмечалась необходимость улучшения научно-атеистической пропаганды и устранения допущенных недостатков в данной сфере. Совет Министров СССР постановлением от 23 июня 1969 г. потребовал упорядочить процесс регистрации религиозных общин, разобраться с каждым из незарегистрированных религиозных объединений и определить какое из них подлежит регистрации в соответствии с действующим законодательством, а в отношении других принять меры для прекращения их деятельности [2].

С целью практической реализации выдвинутых директив с конца 60-х г. в Казахстане органами власти повсеместно активизируется деятельность комиссии содействия по контролю за соблюдением законодательства о религиозных культах при исполкомах городских и районных Советов. Данные комиссии начали функционировать еще в начале 60-х г., но на первых порах они в основном бездействовали и определенное время по-настоящему не приступали к своей практической деятельности.

Комиссии действовали при исполкомах сельских и поселковых Советов. К участию в их работе, как правило, привлекались депутаты местных Советов, представители партийных, комсомольских, профсоюзных организаций, работники финансовых органов, юристы, учителя и др. Возглавляли их обычно заместитель председателя соответствующего исполкома Совета народных депутатов. Комиссии содействия не обладали административными правами и не могли отдавать каких-либо распоряжений. Они действовали на общественных началах.

Основной задачей комиссий содействия являлось оказание помощи исполкома соответствующего Совета народных депутатов в осуществлении контроля за соблюдением Конституции союзных и автономных республик, за правильностью применения и исполнения законодательства о религиозных культах. Говоря о функционировании этих новых государственных органов, нужно отметить, что в целом они способствовали установлению тотального контроля над религиозной сферой.

Важнейшей задачей органов, контролирующей деятельность религиозных организаций республики, включая вертикальные и горизонтальные структуры, явилось выявление и учет действующих конфессиональных объединений, а также служителей культа.

Придавая серьезное значение состоянию религиозной обстановки на местах Совет по делам религий утверждает ряд Постановлений по областям Казахской ССР. Так, в 17 апреля 1973 года принимает Постановление «О состоянии контроля за соблюдением законодательства о культах и мерах по пресечению деятельности религиозных фанатиков в Кустанайской области» и в этом же году 24 октября Постановление «О состоянии контроля за соблюдением законодательства о религиозных культах Алматинской области Казахской ССР».

Необходимо отметить, что принятые Советом по делам религии постановления на общесоюзном, республиканском и областном уровне в целом поднимали одни и те же проблемы – существование значительного количества религиозных объединений, действующих без регистрации, отсутствие их должного учета, отказ в регистрации служителей культа и религиозных объединений. В решениях Совета отмечалась необходимость усиления контроля за деятельностью конфессиональных объединений путем их выявления и учета.

Так, в записке отдела по делам мусульманской и буддийской религии при Совете по делам религий при СМ СССР в ЦК КПСС от 2 февраля 1968 г. сообщается: «Наличие большого числа незарегистрированных объединений делает ислам, по существу, единой не поддающейся контролю религией в стране» [3]. В этом же документе отмечалось, что незарегистрированные мусульманские объединения условно делились на 2 группы: действующие систематически и действующие по большим религиозным праздникам. Действующие систематически мусульманские группы в ряде случаев имели постоянное молитвенное помещение и служителя культа. Они собирались в старых заброшенных мечетях, а чаще всего в приспособленных для коллективного моления сторожках при кладбищах. Другие группы, как правило, не имели постоянных молитвенных помещений и собирались на полевых станах, в колхозных садах, на кладбищах, на «святых местах» для совершения праздничных молений [3].

В Постановлении от 26 августа 1974 года Совета по делам религий при СМ СССР «О состоянии и мерах улучшения контроля за соблюдением законодательства Казахской ССР» подчеркивалось, что «у многих должностных лиц сложилось неправильное представление, будто бы отказ в регистрации религиозных общин способствует снижению религиозности населения и ведет к затуханию веры». Вследствие этого, в документе особо отмечалось, что незарегистрированные религиозные объединения, действующие небесконтрольно «являются очагами наибольшей активности, способствуют разжиганию фанатизма, а в ряде случаев национализма среди верующих немецкой национальности [4].

При исследовании документов тех лет нельзя не заметить, что протестантские организации в целом по стране и в Казахстане в частности находились под пристальным вниманием государственно-партийных структур. Этому во многом способствовало то, что большинство протестантских организаций состояло из лиц немецкой национальности. Высокая степень религиозности немецкого населения вызвала серьезную обеспокоенность у партийных и советских органов.

28 августа 1974 г. принимается постановление Совета по делам религии «О мерах по упорядочению сети религиозных объединений, состоящих из граждан немецкой национальности, и усиление контроля за их деятельностью»

В этом же году Совет по делам религии принял постановление «О состояниях и мерах улучшения контроля за соблюдением законодательства о культах в Казахской ССР». В целях реализации данных постановлений, в Казахстане в 1974 г. были зарегистрированы ранее действовавшие, которые учтены религиозные объединения – 6 ЕХБ, 3 лютеран, католики, АСД и меннониты. В целом, принятие этих

постановлений значительно продвинуло вперед регистрацию немецких общин: если в 1971-1973 гг. было зарегистрировано всего две церкви, то в 1974-1975 гг. было зарегистрировано -22 [5].

Следствием данных мероприятий явилось сложившаяся тенденция к объединению верующих различных вероисповеданий. Так, в 70-е гг., Кустанайской, Талды-Курганской, Чимкентской областях отмечались случаи перехода на позиции баптизма меннонитов, лютеран, католиков. Наблюдался процесс слияния мелких религиозных обществ и групп в одно крупное. Так после регистрации общины лютеран в г. Алма-Ате прекратили самостоятельную деятельность и внимания в зарегистрированную общину 5 незарегистрированных, действовавших ранее в различных районах столицы Казахстана. Это во многом диктовалось стремлением выжить, сохранить свое существование в условиях широко пропагандируемой политики «воинствующего атеизма».

В целом, Совет по делам религий и его уполномоченные в республиках как специальный государственный по контролю за религиозными организациями страны являлся формально подчинялся Совету министров СССР, но выполнял непосредственные указания, поступающие от идеологического отдела ЦК КПСС. В своей деятельности Совет всемерно стремился к изживанию религиозности среди населения, сокращению числа религиозных организаций.

1. Куроедов В.А. *Религия и Церковь в Советском государстве*. - М.: Политиздат, 1982. - С. 257.
2. ЦГА РК Ф. 2079, д.112, л. 10
3. ЮКГОА Ф.1353,он.2, д.44, л. 100
4. ЦГА РК Ф.2079, он.1, д.129, л. 19
5. ЦГА РК Ф. 1709 он1, д. 104 л. 6, 20, 21

Түйін

Мақалада ХХ ғ. 60-70 ж. КСРО Министрлер Кеңесіндегі діни істер бойынша Кеңесі жұмысының негізгі қызметтері барлық салаларда бақылау орнатуды ұйымдастырумен байланысты көрсетілген. Мұнда негізгі көңіл аударылған мәселе конфессионалдық бірлестіктерді, дінге сенушілерді анықтау және тіркеу, сонымен бірге тіркелмеген діни бірлестіктердің қызметтеріне тыйым салу. Айта кетсек, мемлекет негізінен неміс ұлтынан тұратын мұсылмандық, протестанттық ұйымдардың қызметін өз бақылауына алуға ұмтылды. Неміс халқының жоғары деңгейдегі дінділігі Кеңес және партия органдарының алаңдаушылығын тудырды.

Кеңестің және автономиялық республикаларда, аймақтар мен облыстарда діни істер бойынша Кеңестің арнайы өз аппараты бар ұйымдары жұмыс істеді, олар жергілікті жерлерде діни өмірдің жүргізілуін қадағалады. Ереже бойынша, Республикалық арнайы органдар қызметінде қаншама кемшіліктер болса да ешбір сынға түспеді. Мысалы, діни ұйымдардың ішкі жұмысына дөрекі түрде араласу. Кеңестер коммунистік партия мен Кеңес мемлекетінің дінмен күрес жүргізудегі сенімді көмекшілері болды.

Тірек сөздер: діни істер бойынша кеңестер, діни ұйымдар, мемлекеттік діни саясат, дін қызметкерлері, тіркеу

Summary

The article considers international activity of Kazakhstan's religious organizations in 70-80 years of the 20th century. Exactly in this period, we observe activation of their activity. A clergy in the social life was encouraged and fostered by Soviet state sought to preserve a positive image in the international scene. The Soviet state totally controlled religious organizations and used them in the quality of providers of its influence on the international associations. On the other hand, nonreligious international activity of all confessional societies of the country in a specified degree helped them to get over a crisis and maintain their positions in the modern changing world.

Initiative of the Muslim clergy organized a number of conferences devoted to different Muslim thematic in 1970 (in Tashkent), in 1977 (in Tashkent, Dushanbe), in 1986 (in Baku). Representative world conferences of followers of all religions were important in Moscow in July of 1977 and May of 1982. They aimed to the struggle for peace and disarmament. Foreign delegations of Muslim, Protestant, orthodox and other organizations actively visited the Republic in this period.

Key words: religious organizations, international, peace-making efforts, conferences, clergy, Muslims, Russian Orthodox Church

ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ КЕЗЕНДЕР

Г.Ниязханқызы – т.ғ.к., *Серікбаев атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік техникалық университеті Қазақстан тарихы кафедрасының аға оқытушысы, Өскемен қаласы*

Мақалада көптеген елдердің дамуында көрініс тапқан демографиялық кезеңдер қарастырылады. Демографиялық кезеңнің үш фазасына – Өсім, Қысылу және Дағдарыс – сипаттама беріледі. Голдстоун халықтың өсуін қарастырып қана қоймай, оның құралысын да – мемлекет, элита және халық – қарастырады. Халықтың өсуіне әрқалай қарайды. Кезеңдік-генетикалық заңдылықтар негізінде демографиялық құбылыстар зерттеледі, халықтың динамикасы ұрпақ өсуіне байланысты, өткен тарихтағы демографиялық кезеңдер мен дағдарыстар өмірге ықпалы болды, ХХІ ғ. мүмкін болатын жағдайлардың бірі халықтың өмір сүру ұзақтығы баяулайлы. Осының бәрі демографиялық құрылысқа және өркениеттің дамуына өзгерістер әкеледі.

Тірек сөздер: демография, кезең, ұрпақ, этнос, өркениет, адам жасы, өмір

Көптеген елдердің дамуында үш фазадан – Өсім, Қысылу және Дағдарыстан тұратын демографиялық циклдар кездеседі. Өсім фазасында ресурс көп болады және халықтың саны тез өседі. Алайда халық санының өсуі өмір деңгейінің төмендеуіне әкеледі, өйткені жер дәстүрлі технологияда адамдардың шектеулі санын ғана қоректендіре алады. Сонда Қысу фазасы басталады. Бұл фазада аштық, соғыстар, революциялар болып, халықтың саны азаяды. Осының бәрі Дағдарысқа әкеледі, одан кейін Өсім басталады.

Демографиялық циклдар теориясы тұрғысынанталдау жасағанда Голдстоун теориясын білген жөн [1]. Ол халықтың өсуін қарастырып қана қоймай, оның құралысын да – мемлекет, элита және халық – қарастырады. Халықтың өсуіне әрқалай қарайды. Егер халық үшін тұрғындардың өсуі шаруалар үшін жердің аздығына, тұтынудың төмендеуіне әкелсе, онда элита үшін өсім фракциялардың құрылуына әкеледі, ал Ресейде кедей дворяндар мен бай боярлардың бөлініп, бір-бірімен күресіне алып келгені белгілі. Ресурстар жетіспеген жағдайда олар мемлекетке не тиісті, соған да қол салады. XV-XVII ғғ. Ресейде самодержавие болса, қазақ жерінде Қазақ хандығы болды. Іс жүзінде, біртұтас тәуелсіз орыс мемлекеті үшінші Иваннан басталады (1440-1505). Ол – Владимирдегі ұлы князь және 1462 жылдан бастап мәскеулік князь, 1478 ж. бастап «бүкіл ресейлік мемлекет басшысы». Бұл – ресейлік мемлекеттіліктің бастамасы.

Бұл кезеңдегі халық – ерікті шаруалар. Олардың әлі басы байлаулы болған жоқ, заң әлі де шаруаның құқығын қорғады. Элита дворяндар мен боярлар болды, ал мемлекет – самодержавие. Бұл кезеңде демографиялық циклдың бірінші фазасы – өсім кезеңі басталды. Ол, шынында да, Новгородтың жазба кітаптарында жазылған. Новгородта 14 жылдың ішіндегі екі санақ аралығында халықтың саны 14 пайызға өскен, яғни орташа алғанда өсім жылына бір пайызға жуық болған [2, 18 б.].

Бұл айтарлықтай жоғары өсім. Халық санының өсуі демографиялық жағынан күрделі салдары болды. Ресейдің территориясы мен климаты, орманды далалары кең болғанымен егін шаруашылығына қолайсыз еді. Сонда Ресей оңтүстігінде Тула жағында және шығысында Төменгі Новгородта аяқталады. Бұл шағын да кедей мемлекет, ал халқы ормандар алқабында қысылып қалғандай, ресурстары шектеулі болаиын. Сондықтан халықтың тығыздығы айтарлықтай аз. 1520 жылдардан бастап новгородтық мәліметтерге қарағанда халықтың өсімі азайған, тұрақтылығы да онша емес. Қысылу фазасының барлық белгілері көрініп тұр, яғни шаруалардың жері аз, олар Новгородқа кеткен, өйткені ол сол кез үшін үлкен қала еді.

Новгород қолөнер қаласы болды. Бұл жерге жерсіз қалған күйсіз халық келіп, қолөнермен айналысты. Теорияға сүйеніп айтқанда, эпидемия, аштық, бағаның өсуі жүрді. Өсу болмады. Ресей бұл кезде ауыр соғысты да бастан кешті. Жаңа жерлерді жаулап алып, этностың экологиялық нысанын кеңейту үшін, шаруаларды жермен, дворяндарды помещиктермен қамтамасыз ету үшін Иван Грозный жорыққа шығады. Ол қазанды алады, бұл татарлармен ғана соғысқа итермелемей, Ливон орденімен, Польшамен де соғысуға алып келді. Ақыры, әскери салық, онымен қоса астықтан өнімнің болмауы 1870 жылға дейін созылған катастрофалық аштыққа алып келді. Сонымен қатар бұл жылы оба ауруы етек алды. Шаруалардың саны азайды. Бір қарағанда бұл шамадан тыс халықтың санын азайтатын сияқты болып көрінеді. Іс жүзінде, жүйе күрделі еді, бұл тек қана халық емес, айтарлықтай күрделі құрылымдағы халық еді. Яғни, элита факторы жағдайға әсер етті.

Шаруалар қаша бастады, өйткені олар салық төлей алмады, ал қалып қалған шаруалар кетіп қалғандар үшін де салық төлеуге міндетті болды. Сондықтан олар да қашуға мәжбүр еді. Осыған байланысты помещиктердің де жағдайы қиын болғандықтан, шаруалардың басын байлауды талап етті. Одан кейінгі

кезең Борис Годуновтың билігі шаруаның басын байлау күресіне толы болды. Соғыс тұрақты болып жатты, сондықтан дворяндар да қаруланып отыруы қажет еді. Бұл дворян жасағын көбейтуге мүмкіндік береді. Шаруаның басын байлау бүкіл құрылысты – мемлекет, элита, халық – түбегейлі өзгертті. Енді помещиктер шаруадан не алғысы келсе, соны алды, рента күрт өсті. Іс жүзінде, үш не төрт ауласы бар помещик жорыққа шығуы үшін өз шаруаларынан бәрін алды, яғни аштық болатын жағдай болса, запасқа азық-түліктерін де алды.

Сонымен, көптеген шаруаларда артық азық-түлік болған жоқ. Ал, Ресейде әр 7-8 жылда астық шықпай қалатын. 1603 жылы аштық болды. Борис Годунов жағдайға қарап, Юрьев күнін белгіледі, шаруаларды қайтару туралы мәселе тұрды. Осы кезде өзін Дмитрий патшамын деп жариялаған солтүстік Украинадан келген адам шаруаларға бостандық беремін уәде берді, өзін қолдаған оңтүстік шаруаларын помещиктеріне қайтпай-ақ қойсын деді [2, 102 б.].

Осы жағдайдан шығудың бірден-бір жолы тонаушылық болды. Жауласушы топтың біреуіне кірсе болды, тонау ісіне араласады. Дворяндар өздерін осы соғыста құрта бастады. Бәрі қосылып кеткені сонша, тұтастай қорқынышты дағдарысқа тап болды. Бұл жерге поляктар, оңтүстіктен украин казактары тонауға ғана келді. Нәтижесінде, Ресей кедейленді, халықтың жартысы қырылды. Бұл Дағдарыс – Зобалаң кезі, осыдан кейін Москваға кетіп бара жатқан швед елшілері бос қалған деревняларды жолда кездестіреді. Үйлерге келіп, есіктерін ашса, толған мәйіттерді көреді. Зобалаң кезеңінде элитаның саны азайған.

Іс жүзінде Англияда да осындай болған, Алқызыл раушан гүлі мен Ақ раушан гүлі соғысы кезінде элита өзін құртты. Осыдан кейін Англияда өсудің жаңа қарқыны басталды. Сол сияқты Францияда, жалпы алғанда Еуропа осындай жағдайды бастан өткізді. Элита демографиялық кезеңді күрделендіреді.

Этностың, ұлттың, халықтың демографиялық кезеңдері, олардың ұрпақтарының өмірлік айналымдарында айырмашылықтар болады. Бұл табиғи-климаттық және әлеуметтік факторларға (қала мен ауылдық жерлердегі тұрғындардың орналасуы, еңбек және демалыс жағдайы, өмір деңгейі мен елдің экономикалық дамуы, денсаулық пен экологияға кететін шығын, т.б.) байланысты болады. Демографиялық кезеңдердің айырмашылықтары туралы өркениет бойынша және түрлі елдердегі орташа жас пен өмірдің орташа ұзақтығы бойынша жасалған мәліметке қарап сипаттауға болады [3].

1 кесте. Өркениет және алдыңғы қатарлы елдер бойынша өмірдің орташа ұзақтығының болжамы

Өркениет және елдер	1950-1955	1965-1970	1985-1990	1995-2000	2015-2020	2030-2035	2045-2050	2045-2050 % 1950-1955 караған да	1990-1995 % 1950-1955 караған да	2045-2050% 1995-2000 караған да
Әлем: а)*	46,6	56,2	62,9	64,6	68,9	72,2	75,1	161	139	119
ә)**	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Батыс еуропалық										
Батыс Еуропа а	67,6	71,3	75,6	77,9	80,9	82,6	84,1	124	115	108
ә	145	127	120	171	117	114	112	77	118	65
Оңтүстік Еуропа а	63,3	70,1	75,3	77,3	80,3	82,1	83,7	132	122	108
ә	136	125	120	120	117	114	111	82	88	93
Солт. Еуропа а	69,2	71,8	75	76,7	80	81,9	83,5	121	111	109
ә	148	128	119	119	121	113	111	75	80	93
Шығыс еуропалық										
Польша а	61,3	69,8	70,9	72,7	76,8	78,8	86,5	141	119	119
ә	132	124	113	113	111	109	115	87	86	102
Еуразиялық Ресей а	64,5	70,1	70,2	66	66,9	70,1	72,9	113	102	110
ә	138	125	112	102	97	97	97	70	74	95

Солтүстік америкалық										
АҚШ а	68,8	70,5	74,4	76,7	79,4	81,1	82,7	120	111	108
ә	148	125	119	119	115	112	110	74	80	93
Латын американдық а	51,4	58,8	66,7	70,2	75	77,6	79,5	155	137	113
ә	11	105	106	109	109	107	106	96	99	94
Жапондық										
Жапония а	63,9	71,1	78,3	80,5	84,5	86,6	88,3	138	126	110
ә	137	127	124	125	123	120	118	86	91	94
Қытайлық										
Қытай а	40,8	59,6	97,1	60	83,4	55,2	86,9	213	147	145
ә	88	106	107	124	121	115	116	132	141	94
Үнділік										
Үндістан а	38,7	48	57,2	61,5	69,5	72,7	75,9	196	159	123
ә	83	85	91	95	101	101	101	122	114	106
Буддалық Республика										
Корея а	47,5	57,6	69,8	74,6	80,5	82,8	84,4	178	157	113
ә	102	102	111	115	117	115	111	109	111	97
Вьетнам а	40,4	47,8	63,1	68,8	74,3	76,9	78,9	195	170	115
ә	87	85	100	107	108	107	105	121	123	98
Мұсылмандық										
Солт.Африка а	42	49	60,5	65,4	70,8	74,1	76,8	188	156	117
Ә	90	87	96	101	103	103	102	113	112	101
Индонезия а	37,5	46	60,1	64,9	71	74,2	76,9	205	173	118
ә	81	80	99	100	104	104	103	127	123	103
Океаниялық Австралия										
Жаңа Зеландия а	69,6	70,9	75,9	78,5	82,1	83,6	85	122	113	108
ә	149	126	121	122	119	116	113	76	82	93
Африкандық										
Оңтүстік Сахара а	37,4	43,4	49,4	47,0	50,8	57,5	63,6	170	126	135
ә	80	77	79	73	74	80	85	106	91	116

а* - адам жасы; ә** - дүние жүзі бойынша орташа %

XX ғ. екінші жартысындағы Жер шарындағы халықтың өмірінің ұзақтығы 33% өскен. XXI ғасырдың бірінші жартысында БҰҰ жорамалы бойынша ол 16% өсетін көрінеді, яғни баяулайды. Өмір ұзақтығы дамыған аймақтармен салыстырғанда (10%) қарқынды түрде онша дамымаған аймақтарда (19 пайызға) ұзарады.

Демографиялық динамика ұрпақ алмасудан да байқалады. Бұл ұғым үш мағынада қолданылады. Біріншісі нақты бір жылда туған адамдардың демографиялық кагортасы, олардың өмір кезеңі осы жылы басталған. Екінші ұғым – генеалогиялық: жалпы ата-бабасынан басталатын бір отбасындағы ұрпақтың алмасуы. Үшінші ұғым – символикалық, әлеуметтік. БҰҰ мәліметтеріне қарағанда бір тарихи кезеңде туған адамдардың әлеуметтік топтарының әлеуметтік тәжірибесі ұқсас, әлемді қабылдау құрылымы үйлесімді болады. Жеке адам дамуының әлеуметтік биологиялық кезеңдері тарихи оқиғаларға байланысты, демек, бұл ұрпақтың әлеуметтік сипаты қайталанбайды. Нақ сол ұрпақ топтарында әлеуметтенудің негізгі үдерістері жүреді, жалпы ұлттық тарихи тәжірибе аға ұрпақтан кіші ұрпаққа беріледі, әлеуметтік капитал қорланады.

Ұрпақтар отбасымен бірге мұрагерлік, өзгергіштік және сұрыптаудың әлеуметтік генетикалық заңдылықтарын жүзеге асырудың құралы болады. С.Н. Иконникованың айтуынша, ұрпақтар арасындағы байланыс мәдениет, құндылықтарды көрсету және өмір салты үдерісін анықтайды. Әр ұрпақ алдындағы даму жетістігін игеріп, сол негізде қайта құрудың, модернизацияның, қоғамдық және жеке өмірдегі түбегейлі өзгерістің инициаторы болады [4, 25 б.]. Ұрпақтың алмасуы жинақталған тәжірибені беріп және жаңаны іздеуге мүдделендіре отырып, қоғам мен мәдениет тарихындағы үздіксіздікті құрайды. Ұрпақтардың өзара байланысының осы екі жағы – мәдениет мұраны игеру және жаңашылдық – адамзаттың тарихи даму бірлігінің жалпы заңдылығын бейнелейді.

Әр ұрпақтың өмірлік кезеңі бірнеше фазадан тұрады:

- дайындық – 20 жасқа дейін, жаңа ұрпақ алдыңғы ұрпақтан белсенді түрде әлеуметтік генотипті қабылдайды, тарихи тәжірибені игереді және өмірдегі өз орнын біледі, еңбек қызыметіне дайындалады немесе оны бастайды;

- инновациялық (ұзақтығы 15-20 жыл) – жаңа ұрпақ белсенді еңбек кезеңінде алынған мұраны модернизациялауға тырысады, оны алдыңғы ұрпақпен азды-көпті қақтығысқа түсе отырып, өзгерген қоғам өмірінің жағдайына ыңғайландырады;

- айтарлықтай консервативті (ұзақтығы 15-20 жыл), ұрпақтың басым көпшілігі мұралық генотипте өздері жүргізген модернизацияны бекемдейді, оларды келесі ұрпаққа береді және сенімсіз өзгерістерден қорғайды;

- қорытынды, негізінен өнімнен кейінгі, консерватизм шарықтағанда кейінгі ұрпақтың әрекеттеріне риза болмау және өз тәжірибесін ұрпақтарына беруге тырысады.

Осы тенденцияларды айта отырып, американ тарихшысы А.Шлезингер әр ұрпақ саяси жағынан кәметке келіп, алғашқы он бес жылды өткізеді, бұл билігі бар және оны қорғайтын ұрпаққа үндеу салады [4, 52 б.]. Одан кейін бұл жаңа ұрпақ өзі он бес жыл билікте болады, одан кейін саяси белсенділік әлсірейді, ал жаңа ұрпақ билікке мұрагер ретінде таласады.

Бір-бірімен байланысты ұрпақтардың арасының ашылуы сөзсіз. Ол қоғам дамуының эволюциялық сатысында, тарихи кезеңнің даму фазасында салыстырмалы түрде аумақты емес. Алайда ол өсе келе революциялық толқулар болғанда, жаңа ұрпақ мұраны жоққа шығарғанда және өмірді түбегейлі өзгертуге тырысқанда кейде ұрпақтар қақтығысына тап болады. Бұл әлеуметтік генотипке зиянын тигізеді. Осылай алға қарай кету революцияға тән, бірақ П.Сорокиннің айтуынша, ол екінші кезеңде жүзеге асып, әлеуметтік генетикада сұрыптауды аяқтайды [5. 65 б.].

Қорыта айтқанда әр ұрпақты сипаттау орташа арифметикалық көрсеткіштермен анықталмайды, оның белсенді бөлімінің ойлары және әрекеттерімен айқындалады (әдетте жалпы санның 15-20 пайызы). Нақ осы адамдар осы ұрпақтың ерекшеліктері мен мүддесін көрсетеді, мұрагерлік қызыметін белсенді түрде жүзеге асырады, өз артынан қалғандарды, енжар ұрпақты ертіп алады.

1. Jack Goldstone. *Revolution and Rebellion in the Early Modern World*. Berkeley, 1991.

2. Нефедов С.А. *Демографически-структурный анализ социально-экономической истории России. Конец XV-начало XX века*. – Екатеринбург, 2005.

3. *Демографическая основа трансформации цивилизаций // Дьячков В.Л. Природно-демографические циклы как фактор Российской истории, 19 - первая половина 20 вв.* – Тамбов, 2005.

4. Кортаев А.В., Малков А.С., Халтурина Д.А. *Законы истории. Математическое моделирование исторических макропроцессов. Демография, экономика, войны*. – М., 2005.

5. Сорокин П.А. *Человек. Цивилизация. Общество*. – М., 1992.

Резюме

В статье рассматриваются демографические циклы, которые прослеживаются в развитии многих стран. Дается характеристика на три фазы демографических циклов: Рост, Сжатие и Кризис. Автор на основе теории Голдстоуна рассматривает не только рост народонаселения, но и его структуру: государство, элиту и народ. Дается характеристика на циклично-генетические закономерности, динамики народонаселения, тенденции демографических циклов и кризисов в историческом прошлом, возможные сценарии на XXI в. Это тем более актуально, что к концу века ожидается перелом в многотысячелетних тенденциях динамики населения Земли, переход от роста к депопуляции, что повлечет за собой глубокие перемены в структуре и развитии цивилизации.

Ключевые слова: демография, цикл, поколение, народ, этнос, цивилизация, возраст, жизнь

Summary

The article examines the demographic cycles that can be traced in the development of many countries. The characteristic of a three-phase demographics cycles: Growth, Crisis, and Compression. The author on the base of the Goldstone theory considers not only population growth, but also its structure: the state, the elite and the people. The characteristic on the cyclically-genetic patterns, population dynamics and trends of demographic cycles and crises in the historical past, the possible scenarios for the twenty-first century. This is all the more important that the end of the century is expected to change in the plaster of thousand trends in world population, the transition from growth to depopulation, which would entail profound changes in the structure and development of civilization.

Key words: demography, cycle, generation, people, ethnicity, civilization, age, life

ЖАЛПЫ ТАРИХ ВСЕОБЩАЯ ИСТОРИЯ

УДК 930(470):94 (395)

О ПРОИСХОЖДЕНИИ ХАЗАР

Г.С. Беделова – к.и.н., доцент кафедры «Всемирная история, историография и источниковедение»,
Казахский Национальный Университет имени аль-Фараби,

А.Болатқызы – магистрант 1 курса кафедры «Всемирная история, историография и
источниковедение», Казахский национальный университет имени аль-Фараби

В статье, авторы, на основе фактического материала освещает проблему происхождения хазар. Как известно, Хазарский Каганат – одно из крупнейших раннесредневековых политических объединений Восточной Европы. Государство существовало с VII по X века, и в течении длительного времени играло доминирующую роль в регионе. В период своего могущества Хазария соперничала с Арабским Халифатом, который в VII-IX веках был сильнейшим государством Западной Евразии. Между Хазарами и арабами почти два века длилась борьба за Закавказье, в то же время каганат господствовал на обширной территории Восточной Европы, где многие народы в разное время были зависимы от хазар. Работы по Хазарии, опубликованные в 30-х годах двадцатого века почти все написаны археологами. Автором подробно описаны исторические сведения, дошедшие до наших дней о Хазарском Каганате, а также, что Хазары действительно впервые упоминаются как народ, обитающий в «гуннских пределах» к северу от Каспийских ворот. Само имя хазары большинством исследователей соотносится с традиционными тюркскими этнонимами типа казах, обозначающими кочевника. Арабский автор середины X в. ал-Масуди передает об именах хазар сведения, которые, возможно, проливают свет на их этногенез: по-тюркски их именуют сабир (савиры), по-персидски – хазаран, по-арабски – ал-хазар. В определенном этническом контексте их помещает сирийский автор середины VI в. Захария Ритор: сначала автор-христианин перечисляет пять христианских народов Кавказа, к которым, как уже говорилось, относит и гуннов, затем следует описание варваров-кочевников. Приводятся примеры и исторические источники, повествующие о происхождении данного народа. В статье проводится анализ возникновения и происхождения хазар, для этого используются исторические источники, освещающие вышеуказанную проблему.

Ключевые слова: Хазарский Каганат, проблемы происхождения, раннее средневековье, исторические источники, тюркоязычные народы

Опираясь на наши исследования, хочется привести пример географического трактата, приписываемый Моисею Хоренскому, который среди 53 народов, живущих в Сарматии, перечисляет хазар и басликов (они же – барсилы). Он сообщает, что барсилы живут в дельте Волги на острове, где они укрываются «от сильных народов Хазар и Бушхов, приходящих на зимние пастбища и располагающихся на востоке и на западе реки». Не вполне понятно, почему барсилы были так пугливы, что «укрывались» от хазар, – далее автор сообщает, что из этого племени происходила сама хазарская царица. Он пишет: «Царь севера называется хаган. Он владыка Хазар. Царица же, жена хагана, происходит из народа Басилов». Хочется отметить исследования М.И. Артамонова, который тоже выразил обоснованные сомнения по поводу запуганных хазарами барсил – он считает, что эти два народа жили в тесном союзе друг с другом, кочуя вдоль Каспия, от Кавказа до Волги. Существует мнение, что барсилами называли алан, которые в VII веке действительно жили в Центральном Предкавказье. О том, как хазары появились в стране барсил, существует легенда, записанная в XII веке Михаилом Сирийским. В царствование императора Маврикия из Внутренней (то есть северной) Скифии вышли три брата, ведя за собой 30000 скифов. Они дошли до реки Танаиса (Дон), после чего один из братьев, по имени Булгар, перешел ее и направился к Дунаю. Здесь он заключил союз с византийским императором и получил от него Верхнюю и Нижнюю Мезию и Дакию (земли на территории современной Болгарии и Румынии). Что же касается двух других братьев, одного из которых звали Хазарик (Хазариг), они дошли до страны алан Берсиллии, расположенной на Каспии. Автор говорит о стоявших здесь городах, называвшихся «вратами Тигае», с не вполне понятным именем – некоторые историки считают, что имелся в виду Дербент. Жителей этой страны звали пугары, и они были христианами. А завоевавший их народ по имени одного из братьев стал называться хазарами [1]. В том, что касается «скифа» Булгара, сообщению Михаила полностью доверять нельзя, поскольку болгары пришли на Балканы по крайней мере на полтора века позже царствования Маврикия. Но по поводу хазар сириец, возможно, несколько более точен, хотя хазары, напротив, появились в Прикаспии раньше, чем он пишет. Во всяком случае, стоит отметить упомянутую Михаилом Берсилию, другие авторы тоже

помещают на территории современного Дагестана. Кстати, население Дагестана в те времена, когда там появились хазары, действительно частично исповедовало христианство. Согласно церковному преданию, уже в I веке в окрестностях Дербента проповедовал Егише (Елисей), ученик «апостола от семидесяти» Фаддея – одного из семидесяти учеников Христа, посланных им нести слово Божие «во всякий город и место, куда Сам хотел идти». В начале IV века христианство стало государственной религией Кавказской Албании, в которую входила и часть современного Дагестана. Тогда же начинается приток миссионеров к кочевникам Прикаспия. А во второй половине V века албанский царь Ваче II сделал Дербент христианским оплотом Кавказской Албании в борьбе с зороастризмом. Хазары, которые во все времена отличались высокой веротерпимостью, не препятствовали распространению христианства на землях Берсилии [8].

Отсюда, из Берсилии, хазары и начали свое победоносное шествие по степям Юго-Восточной Европы. По поводу того, что они обитали здесь по крайней мере начиная с VI века, сомнений не существует. Гораздо более спорным является вопрос о том, как они здесь очутились. На этот счет в ученом мире существует множество самых разнообразных и взаимоисключающих теорий. Самой радикальной (и беспочвенной) из них является точка зрения Гумилева, который считает, что хазары – «потомки древнего европеоидного населения Западной Евразии» – никогда не жили в степях и не были кочевниками. С точки зрения автора книги «Древняя Русь и Великая степь», до III века н.э. они «ютились в низовьях Терека». Потом климат изменился, Волга стала более полноводной и образовала дельту, состоящую из множества рукавов. Жившие здесь кочевники-сарматы, гонимые избытком влаги и комарами, передвинулись в степь, а их место заняли хазары, которые комаров не испугались и распространились вдоль берегов Каспия вплоть до дельты. Они ловили рыбу, охотились и разводили виноград. «В то время, когда степные водораздельные пространства захватывались последовательно сарматами (III в. до н.э.), гуннами (IV в. н.э.), болгарами (V в.), аварами (VI в.), мадьярами и печенегами, хазары спокойно жили в густых прибрежных зарослях, недоступных для кочевников, с которыми они всегда были врагами». Здесь их завоевали тюркюты, здесь победители жили бок о бок с побежденными, вступая в связи с местными женщинами и передавая хазарам «некоторые антропологические и физиологические черты» [2]. И сюда, на берега Каспия, бежал во время смуты в Западно-Тюркском каганате наследник рода Ашина, чтобы стать во главе нового государства – Хазарского каганата. «Царевич-беглец и его соратники, принятые хазарами гостеприимно, не слились с массой народа и не противопоставили себя ей. Они продолжали жить кочевым бытом, только зиму проводя в домах в Итиле...» Что же касается хазар, то они, согласно Гумилеву, «не рисковали выходить в степь» и «брали от природы только избыток, которым она могла смело поделиться: рыбу, виноград и плоды из садов». Отметим, что, называя хазар «потомками древнего европеоидного населения Западной Евразии», тот же Гумилев в более ранней работе утверждает, что хазары – «потомки хуннских завоевателей и сарматских женщин». За тридцать лет, конечно, можно пересмотреть свое мнение... Но поскольку ни старую, ни новую точку зрения он не обосновывает, а другие специалисты отказываются даже обсуждать эту тему, вопрос об оседлых хазарах, которые всю свою долгую историю провели «в густых прибрежных зарослях», вероятно, можно считать закрытым [1, с.56-65].

Сегодня ученые, каких бы воззрений по поводу происхождения хазар они ни придерживались, во всяком случае, считают их кочевниками, наследниками тюркоязычных народов. Есть сведения, что хазары были одним из осколков Гуннского союза, смешавшимся с тюркютами (именно поэтому авторы настоящей книги позволили себе в первой главе так долго и, казалось бы, безосновательно говорить о гуннах), хотя за долгие века скитаний по Евразии первоначальные хунну, прежде чем превратиться в хазар, претерпели изрядные изменения и в облике, и в языке, и в культуре. Византийские и арабские писатели почти единогласно причисляли хазар к тюркам (напомним, что к тюркам в широком смысле относят и гуннские тюркоязычные племена) [7]. Сами хазары считали себя родственниками нескольких народов, преимущественно тюркоязычных. В знаменитом письме хазарского царя Иосифа испанскому еврею Хасдаю ибн Шапругу (Шафругу) говорится: «Знай, что мы (происходим) от сынов Иафета, от сынов его сына, Тогармы. Мы нашли в родословных книгах наших предков, что у Тогармы было десять сыновей. Мы происходим от сыновей Хазара; это седьмой (из сыновей)». Не все имена сыновей Тогармы расшифрованы, но среди них можно достаточно уверенно назвать родоначальников угров, гузов, авар, барсил, оногур, болгар и савир. Язык хазар, по свидетельству арабских авторов, был похож на язык гунно-болгар. Последний почти не сохранился, но по «Именнику болгарских ханов» и нескольким найденным в Дунайской Болгарии и на Волге надписям установлено, что он был близок к современному чувашскому и произошел от тюркского, на который оказали немалое влияние угры, некоторое время

жившие под владычеством гуннов [3]. От самого хазарского языка до наших дней уцелело очень немного. Сегодня мы знаем, как по-хазарски назывались некоторые титулы и должности. Кроме того, известно, как примерно звучали слова «тризна», «цветок», «собака», «лось», «доблестный», «белый», «желтый», «черный», – их сохранили тексты, написанные на других языках. Известны и некоторые суффиксы, входившие в состав хазарских слов. Всего этого достаточно для некоторого филологического анализа. Марсель Эрдаль, специально занимавшийся исследованием хазарского языка, подчеркивает, что хазары – это «тюркский народ, говоривший на тюркском языке» [1, с.151-160]. М.И. Артамонов подчеркивает тесное родство хазар с савирами (напомним, что это было угорское племя, попавшее под влияние гуннов и переселившееся с ними на запад). Не случайно Масуди называл хазар тюркскими савирами, а Балазури (арабский историк X века) именуется главное савирское поселение в Азербайджане – «Хазар». Артамонов считает, что хазары и савиры составляли большое объединение родственных племен, во главе которого поочередно стоял то один, то другой народ, и соответственно всех членов этого союза могли называть то хазарами, то савирами [1, с.165-170]. В этом случае все те достаточно интересные сведения, которые оставили средневековые авторы о замечательных савирских инженерах – изобретателях осадных машин – и о воинственной савирской царице Боа, могут в равной степени относиться и к хазарам. Русский историк-востоковед А.П. Новосельцев подчеркивает роль тюркютов в образовании хазарского народа. Он предполагает, что известное еще из китайских источников тюркское племя «ко-са» (с которым связывают этноним «хазары»), входившее в состав Тюркского каганата, попав в Предкавказье во второй половине VI века, ассимилировало савир, которые жили здесь еще со времен гуннского нашествия, и местные племена иранского происхождения, среди которых были барсилы, баланджары и другие [1, с.205-215]. Кроме того, в науке издавна бытует предположение, что хазары произошли от племени акациров, обитавшего в V и VI веках н.э. в Восточной Европе. Ранневизантийский историк Приск Панийский в конце V века писал, что акациры жили «в припонтийской Скифии», то есть в степях Северного Причерноморья. Веком позже Иордан, описав балтийские народы, сообщил: «К югу соседит с ними сильнейшее племя акациров, не ведающее злаков, но питающееся от скота и охоты. Далее за ними тянутся над Понтийским морем места расселения болгар, которых весьма прославили несчастья, [совершившиеся] по грехам нашим» [2, с.103-117]. Таким образом, акациры оказывались живущими примерно в средней полосе Восточной Европы. Высказывалось мнение, что акациры обитали там с древних времен и что еще Геродот описал их под именем ага фирсов. Но чаще их считают гуннами, осевшими на завоеванных землях. Недаром «ак-хазир» по-тюркски означает «белый хазар» (гунны говорили на языке той же группы).

Правда, Приск, которому принадлежит большая часть сведений об акацирах, называет их скифами, но этот автор, не балуя читателей разнообразием этнонимов, называет скифами и безусловных гуннов. Приск подробно рассказывает о том, как акациры, которые ко временам Аттилы были независимы от Гуннского союза (возможно, они от него откололись), создали крупное племенное объединение: «В Акацирском народе было много князей и родоначальников». Византийский император посылал им дары «для того, чтоб они, быв между собою в согласии, отказывались от союза с Аттилою». Но «тот, кому были поручены эти подарки, роздал их каждому князю не по достоинству», в результате чего обиженные акациры пошли на раскол и обратились к царю гуннов. Тот послал для наведения порядка «многочисленное войско» [9]. «Одни из князей Акацирских были этим войском истреблены, другие принуждены покориться», после чего Аттила поставил царем над непокорными акацирами своего сына. Но держава гуннов распалась, и племя акациров, уже и без того разобщенное, было оттеснено в степи Прикаспия, в земли барсил. Во времена господства гуннов оно было лесным или полулесным, высказывалось даже предположение, что само их название буквально означало «лесные люди». Теперь на первый план вышел тот факт, что они – кочевники, и их стали называть хазарами (от тюркского «каз» –кочевать, бродить). Оригинальную точку зрения на происхождение этнонима «хазары» высказывает украинский археолог А.В. Комар, исследователь раннесредневековых кочевников: он предполагает, что хазары – это вообще не этноним и что так в Тюркском каганате называли воинское подразделение, состоящее из тысячи человек [2, с. 215-225]. Кроме этих тюркютских «тысяч», которые могли состоять из людей разных национальностей, на берега Каспия в V веке переселились телесские племена. Когда-то они занимали территорию от Центральной Монголии до Северного Казахстана, получив название «уйгуры», входили в состав Тюркского каганата и вместе с ним участвовали в завоевании запада, хотя и совершали попытки отделения (не всегда удачные). Теперь некоторые из них были переселены тюркютами на северо-восточные берега Каспия и стали жить рядом с воинскими «тысячами». Местные жители, не видевшие особой разницы между своими завоевателями, даже и принадлежавшими к разным народам, стали звать всех пришельцев по названию их военных подразделений – «хазарами» [10].

Перечисленные выше гипотезы в основном делают акцент на происхождении хазар из осколков Гуннского союза. Влияние собственно тюркютов на образование хазарского этноса в них если и признается, то считается не слишком значительным. А роль Иби-Шегуй-хана из династии Ашина сводится к тому, что он возглавил чуждое ему племя, придав ему вес сакральностью своего происхождения. Но существует и гипотеза, которую можно условно обозначить как «тюркютскую». По мнению М.И.Артамонова, Иби-Шегуй-хан из рода Ашина, проиграв борьбу за власть, мог бежать в Северный Прикаспий не с небольшой свитой, а с многочисленной «дружиной» тюркок-нушиби [1, с.68-88]. А.К.Аликберов указывает, что небольшому объединению гунно-савир в Прикаспии вряд ли было бы по силам сдерживать натиск арабов в середине – второй половине VII века. При этом «новорожденное» хазарское государство одновременно умудрялось вести активную экспансию в другом направлении: сокрушив Великую Болгарию потомков Куврата, подчинив Боспор и большую часть Крыма, хазары уже к концу VII века захватили огромные пространства степей Юго-Восточной Европы. Из сообщений некоторых средневековых авторов можно сделать вывод о прибытии в середине VII века в область «царства гуннов» в Дагестане крупной и воинственной группы тюркок. Так, у арабского историка XIII века Ибн ал-Асира сообщается о союзе, заключенном в 652/653 году между тюрками и хазарами: «Тем временем тюрки объединились с хазарами и вступили с мусульманами в кровопролитную войну...» [3]. Возможно, именно вследствие этого союза чаша весов в противостоянии хазар с арабами стала склоняться в пользу первых. М.И. Артамонов обращает внимание на то, что арабские источники, говоря о раннем этапе существования Хазарского каганата, различают хазар и тюркок. При этом хронисты не всегда понимают, кого же они, собственно, имеют в виду под хазарами. Так, Масуди то называет хазар тюрками, то отказывает им в этом. Отметим, что арабские авторы X века сообщают о двух типах внешности у хазар. Ал-Истахри пишет: «Хазары не похожи на Турок; они черноволосы и их два класса: одни называются “Карахазары” (от тюркск. «кара» – «черный»); они смуглые, даже почти черные, подобно индийцам; другой класс – белый, видный по красоте и наружным качествам» [4]. Не известно, о ком, собственно, пишет ал-Истахри – о собственно хазарах или о жителях каганата (арабский путешественник мог не до конца разобраться в сложной этнической картине этого многонационального государства). Тем не менее, возможно, это намек на то, что среди тех, кого называли хазарами, могли существовать два достаточно разных этноса. В 1971 году на Дону впервые был раскопан один из курганов, позднее названных «курганами соколовского типа», или «с квадратными ровиками» [5]. Многие археологи считают, что они стали появляться в степи во второй половине – последней трети VII века – то есть в то самое время, когда, согласно письменным источникам, дагестанские «хазары» были усилены тюркютами, пришедшими из распадающегося Западно-Тюркского каганата. А.И. Семенов первым предположил, что курганы эти – тюркютские и что в них захоронены те, кого многие средневековые источники, повествуя о событиях начиная от середины VII века, называют хазарами. Сегодня это мнение разделяют десятки исследователей [6, с. 85-96].

Таким образом, есть веские основания думать, что под словом «хазары» разные средневековые авторы имели в виду два достаточно разных народа. Сначала так называли жителей Северного Дагестана, происходивших, вероятно, из осколков Гуннского союза. Но после того, как сюда пришла мощная волна тюркютов, ставших ведущим этносом в основанном ими каганате, слово «хазары» перешло прежде всего на них. Именно эти люди, еще не успевшие смешаться с хазарами Дагестана (а возможно, так никогда с ними и не смешавшиеся), разгромили Великую Болгарию, подчинили Причерноморские степи и большую часть Крыма [11]. Конечно, какие-то процессы ассимиляции в государстве не могли не идти. Кроме того, со времен основания Хазарского каганата словом «хазары» могли называть любых его жителей (как иностранцы зовут «русскими» всех жителей России). Но прежде всего это слово теперь относилось к тем, кто определял его политику, представлял основную военную силу и непосредственно завоевывал новые территории, – а это были уже не гунно-савиры (акациры, уйгуры...), а тюрки... Впрочем, это – только одна из нескольких гипотез о происхождении хазар, но нам она представляется наиболее справедливой.

Итак, народы, в конце концов ставшие хазарами, несмотря на все многообразие версий об их происхождении, вышли из глубин Центральной Азии в составе хунну, или тюркютов, или и тех и других. Эти люди проделали долгий путь до берегов Каспия. По пути они испытали многочисленные влияния разных народов, с которыми в какой-то мере смешались и с которыми их часто путали. Теперь, в середине VII века, они наконец определились со своей идентификацией, получили более или менее однозначное имя и образовали свое государство – Хазарский каганат.

1. Винников А.З., Плетнева С.А. *На северных рубежах Хазарского каганата. – Маяцкое поселение. – Воронеж, 1998. – 455 с.*
2. Винников А.З., Синюк А.Т. *Дорогами тысячелетий. – Воронеж, 2003. – 325 с.*
3. Виноградов А.Ю., Комар А.В. *Строительная надпись хакана и тудуна из Горного Крыма. // Хазары: миф и история. – М. – Иерусалим, 2010. – 125 с.*
4. Высоцкий С.А. *Древнерусские надписи Софии Киевской XI-XIV вв. – Вып. 1. – Киев, 1966. – С. 122.*
5. Гадло А.В. *Этническая история Северного Кавказа IV-X вв. – Л., 1979. – 215 с.*
6. Из «Хазарской книги» Иехуды Галеви // Коковцов П.К. *Еврейско-хазарская переписка в X веке. – Л., 1932. – С. 206.*
7. Извлечение из сочинения Гардизи «Зайн ал-ахбар». Приложение к «Отчету о поездке в Среднюю Азию с научною целью. 1893-1894 гг.» // Бартольд В.В. – Сочинения. – Том VIII. – Работы по источниковедению. – М., 1973. – С. 150.
8. *История халифов вардапета Гевонда, писателя VIII века. – СПб., 1862. – С. 178.*
9. Прицак О. *Хазаро-еврейские документы X века. Иерусалим – М., 2003. – С. 117.*
10. Гумилев Л.Н. *Древние тюрки. VI-VIII вв. Автореферат диссертации доктора исторических наук. – Л., 1961. – С.102.*
11. Гумилев Л.Н. *Хазария и Терек (Ландшафт и этнос). – Вестник Ленинградского университета. – 1964, № 24. – С.85-96.*

Түйін

Мақалада, авторлар нақты материал негізінде, хазарлардың шыққан тегі мәселені зерттейді. Өздеріңізге мәлім, Хазар қағанаты - Шығыс Еуропадағы ең ірі ерте ортағасырлық саяси бірлестіктердің бірі болған. VII ғасырдан бастап X ғасырға дейін өмір сүрген және ұзақ уақыт бойы өңірде басым рөл атқарды. Оның билік кезеңінде Хазария, VII-IX ғғ. Батыс Еуразияның мықты мемлекеті Араб халифатымен жарықа түсті. Хазарлар мен арабтар арасында Кавказ үшін күрес, шамамен екі ғасырға созылды, сол уақытта Шығыс Еуропаның кең-байтақ аумағына билік жүргізген, әр уақытта көптеген адамдар хазарларға тәуелді болған. XX ғасырдың 30-шы жылдары хазарларда жарияланған жұмыстар, археологиялық зерттеулер негізінде жазылған. Тарихи ақпараттарды қарастыра, авторлар, хазарлар шын мәнінде, бірінші Каспий қақпасынан солтүстікке қарай «ғұндар шегінде» тұратын халық ретінде аталған мәліметке назар аударады. Зерттеушілер хазарлар атауын түркі этнонимі қазақ дегенмен салыстырады, сонымен көшпенді дегенді білдіреді. X ғасырдың араб жазушысы Әл-Масуди хазарлардың аттарын тәржімалайды: түркі тілінде оларды сабир деп атайды, арабша- әл-хазар, парсыша-хазаран. VI ғасырдағы Сирия авторы Зәкәрия Шешен олардың нақты этникалық мәліметіне қарағанда: алдымен автор Кавказдың бес христиан халықтарын атап шығады, кейін варвар көшпенділерін сипаттайды. Адамдардың тегі туралы баяндайты мысалдар және тарихи мәліметтер қарастырылады. Мақала хазарлардың шығу тегі талдайды, жоғарыда мәселені қамтитын осы тарихи дерекнамалар.

Тірек сөздер: Хазар қағанаты, шығу тегі мәселесі, ерте орта ғасыр, тарихи мәліметтер, түркі тілдес халықтар

Summary

In article, the authors, on the basis of the actual material covers an origin problem the khazar. It is known that the Khazar Khaganate – one of the largest early medieval political associations of Eastern Europe. The state existed from VII to the X century, and during the long time played the dominating role in the region. In the period of the power khazaria competed to the Arab Caliphate which in the VII-IX centuries was the strongest state of the Western Eurasia. Between Khazars and Arabs nearly two eyelids fight for Transcaucasia lasted, at the same time the khaganate dominated in the extensive territory of Eastern Europe where many people were at different times dependent from the Khazar. The works about Khazaria published in the thirties the twentieth century almost everything are written by archeologists. The author in detail described the historical data which reached up to now about the Khazar Khaganate and also that Khazars really are for the first time mentioned as the people living in "the huns purlieus" to the North from the Caspian gate. The name Khazars most of researchers corresponds to the traditional turkic ethnonyms like kazakh designating the nomad. The Arab author of the middle of the X century al-Masudi reports about names the khazar of data which, perhaps, shed light on their ethnogenesis: in turkic they are called сабир (savira), in persian – хазаран, in arab – it is scarlet - the khazar. In a certain ethnic context they are placed by the Syrian author of the middle of the VI century Zachariah Ritor: at first the Christian author lists five Christian people of the Caucasus to which as it was already told, carries also huns, then the description of barbarians nomads follows. The examples and historical sources narrating about an origin of these people are given. In article the analysis of emergence and an origin the Khazar is carried out, the historical sources covering the above problem are for this purpose used.

Keywords: Khazar Khaganate, origin problems, early Middle Ages, historical sources, Turkic people

МЕЖДУНАРОДНЫЙ КРАСНЫЙ КРЕСТ И ПРОБЛЕМА ВОЕННОПЛЕННЫХ

Г.К. Кокебаева – д.и.н., профессор кафедры всемирной истории, историографии и источниковедения КазНУ им. аль-Фараби

Мақала бірінші дүниежүзілік соғыс кезіндегі халықаралық ұйымдардың соғыс тұтқындарына қамқорлығы мен көмегін зерттеуге арналған. Мақалада аса белгілі ұйым Қызыл Крест Халықаралық Комитетінің қызметіне талдау жасалған. Қызыл Крестің барлық ұйымдарының қызметі адамшылық, риясыздық, бейтараптылық, тәуелсіздік, ерікті қызмет көрсету, бірлік, әмбебаптық сияқты сонау ХІХ ғасырда қабылданған принциптерге негізделеді. Қызыл Крест және Қызыл Жарты ай халықаралық қозғалысы қандай жағдайда да, халықаралық және ұлттық деңгейде адам азабын жеңілдетуге, адамның жеке басын құрметтеуді қамтамасыз етуге тырысады, осының өзінде адамшылық принципі көрініс табады. Риясыздық Қызыл Крест және Қызыл Жарты ай қозғалысының ұлтқа, нәсілге, діни нанымна немесе саяси сеніміне орай ешқандай кемсітушілікке жол бермейтінен көрінеді. Зерттеу жұмысы Қазақстанның мұрағаттарының материалдарына және Қызыл Крест қоғамының мүшесі Эльза Брендштрёмнің естеліктеріне негізделген.

Тірек сөздер: бірінші дүниежүзілік соғыс, халықаралық ұйымдар, соғыс тұтқындары, Қызыл Крест Халықаралық Комитеті, Қызыл Жарты ай халықаралық қозғалысы, зерттеу

Идея международной помощи жертвам войны принадлежит швейцарскому бизнесмену и гуманисту Анри Жан Дюнану (1828-1910). А.Дюнан, воспитанный в духе сострадания к несчастным, обездоленным и угнетенным, рано включился в активную общественную деятельность. Например, в возрасте 20 лет он проявлял заботу о заключенных, содержавшихся в Женевской тюрьме, а в 1855 году вместе с друзьями создал в Париже Всемирный союз христианских молодежных объединений. Неутомимый А.Дюнан в 1859 году принимает решение открыть в Алжире предприятие. Встретив при осуществлении своих планов непреодолимые бюрократические барьеры, он решает попросить разрешение у самого императора Франции. Император в это время возглавлял французскую армию, воюющую против Австрии.

В 1859 году в Сольферино (Северная Италия) произошло ожесточенное сражение между австрийскими войсками и франко-итальянскими объединенными силами, в котором были ранены и погибли около 40 000 человек. Санитарные службы воюющих стран не успевали оказывать помощь раненым. В маленьком городке Кастильон было 9 000 раненых, им оказывали помощь всего 6 военных врачей. А.Дюнан создал отряд добровольцев для спасения раненых.

На основе своего первого опыта он опубликовал в 1863 году книгу «Воспоминания о битве при Сольферино» [1], содержащую некоторые предложения по организации помощи раненым и больным в случае военных конфликтов. Книга вызвала большой отклик среди политических и военных деятелей, европейской общественности. Она была переведена на все европейские языки, в 1903 году была опубликована и в России. А.Дюнан предложил объявить нейтральными раненых военнослужащих и людей, ухаживающих за ними. Отдельные государства должны были взять на себя заботу по оказанию помощи раненым и гарантировать их безопасность. В книге содержалась также идея о создании во всех европейских государствах обществ по оказанию помощи, действующих на добровольных началах. Эти комитеты в военное время могли бы обеспечить уход за ранеными, независимо от их национальности.

Предложения А.Дюнана нашли поддержку у многих, и в феврале 1863 года небольшая благотворительная организация «Женевский союз по поддержанию общественного блага», ставившая целью помощь больным и нуждающимся, образовала учредительный комитет из пяти человек для рассмотрения предложений А.Дюнана. Кроме А.Дюнана в комитет вошли также доктор Луи Аппиа, генерал Гийом Анри Дюфур, доктор Теодор Монуар и Густав Муанье. Комитет разработал проект создания международной организации по оказанию помощи жертвам войны. В октябре 1863 года Комитет организовал международную конференцию в Женеве. На конференции был принят документ, положивший начало международному движению Красного Креста. По решению конференции каждая страна должна была иметь комитет, чтобы в случае войны оказывать помощь санитарным службам вооруженных сил всеми имеющимися средствами; во время войны комитеты воюющих государств должны были организовать добровольный персонал, а также по согласованию с военными властями подготовить помещение для размещения раненых и организации ухода за ними; добровольный персонал этих комитетов должен носить единый отличительный знак – белую нарукавную повязку с красным крестом. После конференции

представители 16 стран создали национальные комитеты попечения о раненых воинах, в качестве эмблемы был избран красный крест на белом фоне. Эти национальные организации и Женевский учредительный комитет должны были оказывать содействие раненым и больным военнослужащим.

Конференция послужила толчком для проведения швейцарским правительством аналогичного мероприятия, где были сформулированы принципы работы с пострадавшими. 24 августа 1864 г. представители 12 государств подписали конвенцию об улучшении положения больных и раненых во время сухопутной войны. Это соглашение, названное впоследствии Женевской конвенцией 1864 года, гарантировало нейтралитет медицинского персонала и оборудования и официально приняло красный крест в качестве опознавательного знака. В статье 6 Женевской конвенции указано: «Раненые или больные военные чины будут приняты и обслужены без различия, какой бы нации они не принадлежали» [2, с.23]. Эта статья выражает основной принцип Женевского права – защита жертв вооруженных конфликтов. Впоследствии большинство стран признали положения этой конвенции. Женевская Конвенция 1864 года с некоторыми изменениями и дополнениями продолжает действовать и в настоящее время.

В 1867 году была созвана 1-я Международная конференция Красного Креста, в которой участвовали представители 9 правительств и 16 национальных комитетов. Россия присоединилась к Женевской конвенции в 1867 году. В том же году лейб-медик Императорского двора Ф.Я. Каррель предложил создать организацию для облегчения участи больных и раненых воинов на полях сражений. 15 мая 1867 г. императором Александром II был утвержден Устав попечения о раненых и больных воинах, в 1876 году оно было переименовано в Российское общество Красного Креста (РОКК). С первых лет существования эта организация стала активно действовать как внутри страны, так и на международной арене. Отряды российского Красного Креста работали на полях сражений в период франко-германской войны 1870-1871 гг., войны Черногории и Сербии с Турцией 1876 года, сербо-болгарской войны 1885 года, греко-турецкой войны 1897 года и других международных конфликтов.

В период франко-германской войны 1870-1871 гг. возникла идея содействия получению военнопленными посылок от родственников. Вначале необходимость оказания помощи здоровым военнопленным не входила в круг обязанностей национальных комитетов попечения о раненых, и возникла идея создания международного вспомогательного комитета по оказанию помощи военнопленным с символом зеленого креста на белом фоне. В то же время эта война показала, что человеческие страдания из-за последствий войн не ограничиваются ранеными, больными и военнопленными, они охватывают также и мирное население. Поэтому А.Дюнан предложил расширить круг людей, охватываемых опекой национальных обществ Красного Креста, т.е. обязать эти организации действовать и в период колониальных и гражданских войн. Основным принципом обществ Красного Креста должно было стать оказание помощи всем жертвам любых видов военных конфликтов. После того, как были определены основные обязанности и полномочия этих организаций, в 1876 году учредительный комитет, состоящий из 5 швейцарцев, был преобразован в Международный Комитет Красного Креста (МККК), в задачу которого входила координация деятельности благотворительных групп.

Уже в 1864 году Красный Крест оказывал помощь раненым во время датско-прусского конфликта из-за герцогств Шлезвиг и Гольштейн. Широко развернулась деятельность Красного Креста во время франко-прусской войны 1870-1871 гг. В период русско-турецкой войны 1877-1878 гг. Османская империя разрешила МККК организовать помощь раненым и больным воинам на его территории при условии, если представители МККК будут носить символику Красного Полумесяца. В 1876 году исламским миром красный крест был заменен красным полумесяцем (в 1929 году эта эмблема была признана равноправной с эмблемой Красного Креста). Хотя и ограниченный в своих возможностях, МККК успел проявить себя в русско-турецкой войне 1877-1878 гг., сербо-болгарской войне 1885 года и Балканских войнах 1912-1913 гг. Многие национальные общества Красного Креста были созданы в это время. Например, американский Красный Крест основан в 1881 году Кларой Бартон, которая была его первым председателем вплоть до 1904 года [3, с.50].

В начале XX в. общества Красного Креста начали оказывать помощь военнопленным. В период русско-японской войны Российское общество Красного Креста (РОКК) открыл Центральное справочное бюро о военнопленных. В результате сотрудничества Центрального справочного бюро с Японским обществом Красного Креста у военнопленных появилась возможность переписки с родными, получения посылок и материальной помощи.

Деятельность МККК во всю мощь развернулась в годы первой мировой войны. С началом войны в августе 1914 года МККК уведомил национальные общества Красного Креста о сборе писем и посылок

для военнопленных. В Женеве было организовано Агентство информации и помощи военнопленным всех стран. В период первой мировой войны 8 млн. военнослужащих армий стран Антанты и Четверного (Тройственного) Союза, оказались в плену [4, с.9]. МККК направил своих представителей во все воюющие государства. Два представителя МККК в 1915 году прибыли в Россию с целью проверки условий содержания военнопленных. В результате поездки в Туркестан и Сибирь, где находились военнопленные Центральных держав, они составили беспристрастный и объективный отчет, который был опубликован в бюллетени МККК.

В поддержке военнопленных активно участвовали также и национальные общества Красного Креста нейтральных и не участвующих в войне стран. Американский Красный Крест оказывал большую материальную помощь военнопленным воюющих держав. Так, в апреле 1915 года представитель этой организации Р.А. Берр передал через Русско-Азиатский банк 15 000 рублей Командующему войсками Омского военного округа. «Прошу, Ваше Высочество, – писал Р.А. Берр, – упомянутую сумму употребить на пользу военнопленных, невзирая на национальность, во вверенном Вам военном округе, а также на пользу тех военнообязанных, которые взяты русской армией во время военных действий. Распределение же этих денег я покорнейше просил бы поручить заведующему военнопленными генерал-майору Плавскому с тем, однако, чтобы деньги не выдавали каждому в отдельности, но были употреблены на общую их пользу, в особенности же на следующие нужды: 1) улучшение санитарии; 2) более обильная доставка воды; 3) баня и стирка белья; 4) улучшение питания и обстановки больных и раненых в госпиталях; 5) сапоги и нижнее белье для нуждающихся в этом. С согласия Вашего Высочества можно будет в виде исключения выдавать деньги на руки тем офицерам, которые только что прибыли в округ и еще не успели получить денег от русского правительства, благодаря неимению документов... Не будете ли, Ваше Высочество, столь добры уведомить меня, когда эти деньги будут израсходованы, дабы я мог выслать вновь. Кроме того, я был бы очень признателен, если бы Вы выслали мне выписку о том, как были израсходованы деньги, а также смету на то, сколько еще потребуется» [5, с.105].

Американский Красный Крест в первый год войны послал несколько амбулаторий в Центральные державы для оказания медицинской помощи раненым и больным военнопленным. Осенью 1915 года завершился срок их пребывания в Центральных державах, и они должны были возвращаться в США. По инициативе американского посла в Берлине Американский Красный Крест запросил у русского правительства разрешение на оказание помощи врачами и медсестрами этих амбулаторий военнопленным в России. Получив согласие правительства, в октябре 1915 года 9 врачей и 36 медицинских сестер прибыли в Петроград. Разбившись на несколько групп, они поехали в Москву, Казань, Саратов, Оренбург, Ташкент, Омск и Иркутск, однако из-за отсутствия особого распоряжения правительства и военных властей их не пустили в лагерь, где в это время свирепствовала эпидемия сыпного тифа. Датский Красный Крест оказывал посредническую услугу в передаче 800 тысяч книг, присланных из Германии и Австро-Венгрии военнопленным в России. С помощью Красного Креста Государственный институт вакцины в Копенгагене предоставил для военнопленных в России 500 тысяч банок вакцины против холеры, тифа и оспы [6].

К середине 1915 года, когда стало ясно, что война принимает затяжной характер и численность военнопленных будет увеличиваться каждым днем, возникла необходимость установления постоянных связей между национальными обществами Красного Креста. В течение 1915 года представители Французского и Британского обществ Красного Креста неоднократно встречались с представителями соответствующих организаций Центральных держав, в результате чего в этих странах были учреждены комитеты по делам военнопленных, в состав которых вошли представители посольств нейтральных стран, национальных обществ Красного Креста и МККК. Комитеты должны были заниматься регистрацией военнопленных, урегулированием их переписки с родственниками, организовать различные виды помощи военнопленным, распределять продукты и одежду, полученных от благотворительных организаций. Деятельность этих комитетов уже в первые годы войны привели к значительному улучшению положения военнопленных.

Правительство России не спешило урегулировать проблему военнопленных, власти отрицательно отнеслись к идее сотрудничества Российского общества Красного Креста с такими же благотворительными организациями Центральных стран. Поэтому в первый год войны деятельность РОКК ограничилась регистрацией военнопленных и составлением списков. Однако летом 1915 года Московский комитет помощи военнопленным при посредничестве Датского и Шведского обществ Красного Креста смогли организовать встречу с представителями Гамбургского общества Красного Креста. Эта встреча послужила поводом для обращения председателя Шведского общества Красного Креста принца Карла к

правительствам России и Центральных держав с предложением организовать специальную конференцию краснокрестных учреждений в Стокгольме для обсуждения проблемы помощи военнопленным обеих сторон. Конференция началась 22 ноября 1915 г. На конференции участвовали представители обществ Красного Креста России, Германии, Австрии, Венгрии, Швеции и Турецкого Красного Полумесяца. На конференции были представлены документы, характеризующие тяжелое положение военнопленных в России и Центральных державах. После подробного обсуждения претензий обеих сторон был выработан кодекс правил, определяющих условия содержания военнопленных в лагерях, организации справочной службы, обмена списками почтовых сношений, медико-санитарного обслуживания больных и раненых пленных. На заключительном заседании было принято решение об учреждении смешанных комиссий в качестве органов негосударственного контроля над соблюдением упомянутого кодекса правил [7, с.190-194, 200].

В 1916 году при посредничестве Шведского Красного Креста были организованы еще несколько встреч представителей обществ Красного Креста России и Центральных держав. В одной из встреч обсуждался вопрос об обмене больными и нетрудоспособными военнопленными. Немецкое и Австрийское общества Красного Креста предложили направлять всех нетрудоспособных и больных туберкулезом военнопленных в Стокгольм для размещения в специальных лагерях, где им будут обеспечены соответствующее питание, лечение и уход. Для определения степени нетрудоспособности и осложнения болезни предлагалось создать четыре медицинские комиссии из врачей нейтральных стран. Однако Россия не приняла эти предложения [4, с. 86-88]. Несмотря на пассивность органов власти в сотрудничестве с общественными организациями Центральных держав по оказанию помощи военнопленным, РОКК старалось содействовать как МККК, так и Немецкому и Австрийскому обществам Красного Креста в осуществлении помощи военнопленным Центральных держав в России. РОКК ходатайствовало перед военными властями о выдаче разрешения представителям Красного Креста на посещение лагерей военнопленных, принимало жалобы и претензии относительно содержания пленных и организовало инспекционные поездки своих делегаций. В мае 1915 года Австрийское общество Красного Креста обратилось в Главное управление РОКК с заявлением о суровом обращении с военнопленными Австро-Венгрии в Акмолинском лагере. Представители РОКК произвели расследование и выяснили, что в содержании военнопленных в Акмолинском лагере не было нарушений положений Гаагской конвенции 1907 года [5, с. 137].

Во время войны Агентство информации и помощи военнопленным, созданное при МККК, осуществило регистрацию 7 млн. пленных, установив судьбу нескольких сотен тысяч без вести пропавших. В лагерь было отправлено больше 2 млн. посылок; сотрудники Красного Креста следили за соблюдением требований Гаагской мирной конференции 1907 года о содержании военнопленных. Хотя представители МККК не могли свободно посещать лагерь, они часто получали на это разрешение. Контроль со стороны Красного Креста привел к значительному улучшению положения военнопленных, переговоры о репатриации позволили многим из них вернуться домой. Другие переехали в Швейцарию, где ожидали окончания войны [3, с. 50].

Несмотря на статус «международный», состав МККК вплоть до 1923 года оставался швейцарским: все 23 члена комитета принадлежали протестантским и либерально-консервативным кругам Женевы. Такой состав, конечно, создавал для комитета некоторые благоприятные условия, так как признанный всеми странами нейтралитет Швейцарии давал дополнительную гарантию для утверждения международного статуса МККК. В 1923 году впервые в состав МККК были приняты 3 иностранных представителя, в том числе Макс Губер из Цюриха, который был избран председателем. Хотя в последующие годы МККК превратился в международное учреждение, координирующее деятельность национальных обществ Красного Креста, швейцарцы в нем составляли подавляющее большинство: с 1863 по 1983 год состав МККК расширился до 114 членов, из них 62 были жителями Женевы [8, с. 24-25].

Деятельность всех организаций Красного Креста базируется на основополагающих принципах, принятых еще в XIX веке. Это гуманность, беспристрастность, нейтральность, независимость, добровольность службы, единство, универсальность. Гуманность проявляется в том, что международное движение Красного Креста и Красного Полумесяца, старается при любых обстоятельствах, как на международном, так и на национальном уровне предотвращать или облегчать страдания человека, обеспечивать уважение к человеческой личности. Беспристрастность означает, что движение Красного Креста и Красного Полумесяца не проводит никакой дискриминации по признаку национальности, расы, религии, класса или политических убеждений. Оно лишь стремится облегчить страдания людей, и в первую очередь тех, кто больше всего в этом нуждается. Чтобы сохранить всеобщее доверие, движение Красного Креста и Крас-

ного Полумесяца не может принимать чью-либо сторону в вооруженных конфликтах и вступать в споры политического, расового, религиозного или идеологического характера. Это – независимое движение. Национальные общества, оказывая своим правительствам помощь в их гуманитарной деятельности и подчиняясь законам своей страны, должны всегда сохранять автономию, чтобы иметь возможность действовать в соответствии с принципами Красного Креста. Деятельность Красного Креста осуществляется на добровольной основе. В стране может быть только одно национальное общество Красного Креста или Красного Полумесяца. Оно должно осуществлять свою гуманитарную деятельность на всей территории страны и быть открытым для всех. Движение Красного Креста и Красного Полумесяца является всемирным. Все национальные общества пользуются равными правами и обязаны оказывать помощь друг другу.

1. Дюнан А. *Воспоминания о битве при Сольферино*. – М.: МККК, 1995. – 64 с.
2. *Международное право ведения боевых действий. Сборник Гаагских конвенций и иных соглашений*. – М.: Юридическая литература, 1995. – 224 с.
3. *Лауреаты Нобелевской премии: энциклопедия / пер. с англ.* – М.: Прогресс, 1992. – Кн. 2. – 852 с.
4. *In der Hand des Feindes: Kriegsgefangenschaft von der Antike bis zum Zweiten Weltkrieg*. Hrsg. von R. Overmans. – Köln; Weimar; Wien: Böhlau, 1999. – 554 S.
5. *Центральный государственный архив Республики Казахстан. Ф.64; Он.1, д.1282.*
6. *Unter Kriegsgefangenen in Russland und Sibirien 1914-1920*. Von Elsa Brändström. – Berlin: Deutsche Verlagsgesellschaft für Politik und Geschichte, 1922. – 134 S.
7. *РСФСР. Труды военно-исторической комиссии. Русские военнопленные в мировой войне. 1914-1918 гг. / сост. Н. Жданов*. – М.: ОГИЗ, 1920.
8. *Faves J.-C., Billeter G. Das Internationale Rote Kreuz und das Dritte Reich*. – München: Bertelsmann, 1989. – 592 S.

Резюме

В статье рассматриваются вопросы деятельности всех организаций Красного Креста в начале XX в., так как, общества Красного Креста оказывали помощь военнопленным. В период русско-японской войны Российское общество Красного Креста (РОКК) открыл Центральное справочное бюро о военнопленных. В результате сотрудничества Центрального справочного бюро с Японским обществом Красного Креста у военнопленных появилась возможность переписки с родными, получения посылок и материальной помощи. Также делается попытка выявить деятельность Красного Креста базирующейся на основополагающих принципах, принятых еще в XIX веке. Это гуманность, беспристрастность, нейтральность, независимость, добровольность службы, единство, универсальность. Автор подчеркивает, что гуманность проявляется в том, что международное движение Красного Креста и Красного Полумесяца, старается при любых обстоятельствах, как на международном, так и на национальном уровне предотвращать или облегчать страдания человека, обеспечивать уважение к человеческой личности.

Ключевые слова: деятельность всех организаций Красного Креста, международное движение Красного Креста и Красного Полумесяца, военнопленные, исследование

Summary

The article is devoted to research of the international organizations activity on rendering assistance to prisoners of World War I. Activity of the Red Cross International Committee is analyzed in the article. Activity of all organizations of the Red Cross is based on the fundamental principles of humanity, impartiality, neutrality, independence, voluntariness of service, unity, universality, accepted since the XIX century. Humanity is manifested in that the international movement of Red Cross and Red Crescent tries under any circumstances, both on international, and national level, to prevent or alleviate sufferings of a person, to provide respect for the human person. Impartiality means that the Red Cross and Red Crescent movement doesn't carry out any discrimination based on national origin, race, religion or political convictions status. Research is based on archive materials of Kazakhstan, and also on memoirs of Red Cross member Elsa Brändström.

Keywords: World War I., Red Cross International Committee, the international movement of Red Cross and Red Crescent, since the XIX century.

ӘӘЖ 92193:37.91

ЕНИСЕЙДЕГИ КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТҮҮЛҮГҮ ЖАНА КЫШТЫМ ИНСТИТУТУ

О.К. Каратаев – профессор, тарых илимдеринин доктору, Кыргыз-Түрк “Манас” университети

“Кыштым” же “кыштымдар” орто кылымдардагы Түштүк Сибирдеги көз каранды калктардын статусун аныктаган этносциалдык термин болгон. Бул термин енисей кыргыздары тарабынан тоолуу-токойлуу аймактарда жашаган, салык төлөгөн калкка (уруулар, этнографиялык топтор) карата айтылган. Бул этносциалдык термин келгин орустар тарабынан XVII к. баш чендеринен кабыл алынган маалым. Кыштым термини Kışıtım формасында

азыркы Туванын аймағындагы Кемчик-Хая-Бажы деп аталган (Кемчик дарыясынын оң жак жээги) кыргыздарга таандык енисей жазма эстеликтеринде эскерилет. Г.Ф. Миллер өз учурунда “кыштымдар деген аталыш башка элдерге салык төлөө милдеттүү калктарды белгилешерин жазган.

Өзөк сөздөр: кыштымдар, енисей кыргыздары, салык, этносциалдык топтор, орустар ж.б.

Енисейдеги кыргыздардын V-XVIII кк. коомдук өнүгүүсү бир катар социалдык топтордун, катмарлардын келип чыгышы, калыптануусу менен коштолгон. Кыргыздардагы ар бир социалдык катмар (социалдык топ) өлкө турмушунда ар кыл социалдык-экономикалык жана саясий функцияларды аткарган. Орто кылымдардагы Кыргыз каганатынын жалпы калкы “алты будун эл”, “алты баг эл” (“алты аймактын же облустун эли”) деп аталганы Енисей бассейниндеги жана Таластагы кыргыз жазуу эстеликтеринен кезиктирүүгө болот. Кытай булактары (“Тан-шу”, VII-X кк., “Юань-ши” XIII-XIV кк.) да кыргыздардын коомдук курулушу, социалдык топтору, мамлекеттик-башкаруу системасы ж.б. тууралу маалыматтарды беришет. Енисей кыргыздарынын өлкөсүндө эрте орто кылымдардан мамлекеттин чарбалык-экономикалык негизин камсыз кылып турган социалдык катмарлар, топтор болгон. Алар негизинен кыргыздарга саясий жана экономикалык жактан көз каранды, кыргыздарга баш ийген элдер, уруулар – “*кыштымдар*” деп аталган.

Кыштым – кыргыздарга вассалдык көз каранды абалда болгон элдердин, уруулардын коомдогу статусун аныктаган *этносоциалдык термин*. Кыштымдар – енисей кыргыздарынын “түбөлүк салык төлөөчүлөрү”, “көз каранды адамдары” болушкан. Кыргыз каганатында жана андан соңку Енисейдеги “Кыргыз өлкөсүндө” (XVI-XVIII кк. баш чени) кыштым институту калыптанып, социалдык-эволюциялык кубулуштарга учураган. Ырас, орто кылымдардагы Кыргыз каганатынын ээлеген аймактары кенен, экономикалык жана саясий жактан баш ийген элдердин саны (кыштымдардын) көп болгону маалым. XII к. тартып енисей кыргыздары мурда ата-бабалары жердеген Енисей дарыясынын ортоңку агымын (бүгүнкү Хакасия жана андан түндүккө карай жайгашкан жерлер, Тува аймагы) байырлап калышкан. Ириде, эзелтеден кошуна жашаган уруулар, этникалык топтор кыргыздардын кыштымдары бойдон кала беришкен. Алар бүгүнкү алтайлыктар (түндүк жана түштүк алтайлыктар), шорлор, хакастар (сагай, качин, кызыл, бельтир, арин, кондом, мотор ж.б.) бүгүнкү тувалардын айрым бөлүктөрү, тофалар, чулумдар ж.б. кет, самодий тилдүү уруулар болушкан. Арийне, аталган уруулардын соңку этностук жүзүнүн калыптануусунда енисей кыргыздарынын тийгизген зор таасири илимде талашсыз бойдон далилденип келүүдө.

“Кыштым” термини эң оболу “*Kišštim*” формасында Кемчик дарыясынын оң жак жээгиндеги (Тува) Кемчик-Кая Бажы аска-таш бетинде жазылган VII к. таандык кыргыз жазуу эстелигинде эскерилет. Демек, бул этносциалдык термин Кыргыз каганаты түптөлө баштаган мезгилден бери карай белгилүү болгон. Енисей кыргыздары колдонгон этносциалдык терминди XVII-XVIII кк. Түштүк Сибирди моюн сундурган келгин орустар да өз лексикасына кабыл алышкан. Г.Ф. Миллер: “кыштымдар деген өзү татарлардын аты, бул аталыш менен бөтөн элге баш ийип, салык төлөгөн элдерди айтышат” – деп жазат (1, с.119). Енисей кыргыздарын изилдеген Н.Н. Козьмин кыштым терминин “*кустерге*” деген сөз менен параллел карайт. Бул сөз хакас тилинде “кысымга алуу”, “басымга алуу” маанисин туюнтарын белгилейт (1, с.120). Тарыхчы-археологдор А.П. Окладников, Л.Р. Кызласовдор да жогорудагы пикирди колдошкон. Л.П.Потапов этносциалдык терминди түрк тилдериндеги “*киш*” – “*кундуз*” маанисинде чечмелейт. “Кыштым” (киштим) “кундузу же аң териси бар адам” маанисин билдирип, кийинчерээк аң терилер менен салык төлөгөн адамды аныктап калган (2, с.44-56). Хакастардын элдик этимологиясында “кыштым” термини эки түрк форманттарынан турат. “Киш” – кундуз, “ти(ы)м” – улгартылган тери маанисин берет. Демек, термин “кундуздун териси”, “салыкты кундуз териси менен натуралай төлөгөндөр” маанисин билдирет (3, с.196).

Издөөчүлөр руникалык жазуулардагы эскерилген кыштымдар менен “Худуд ал-Аламда” жазылган (982-ж. перс анонимдүү жазма булагы) “кесимдердин” ортолугунда айрыма жок, маанилеш тарыхый этносциалдык термин экендигин жазышат. Жазма булакта “кесимдер кыргыздардан башка, бөлөк элдин аталышы катары эскерилет. “Алар тоо этегинде жашашат, тери, мускус, хуту мүйүзүн табышат. Алар кыргыздардын элинин бири, алардын тили халлуктардыкындай, кийими калмактардыкына окшош» - деп айтылат (4, с.234). Тувалардын тарыхын изилдеген тарыхчы Н.А. Сердобов Кемчик суусунун боюндагы жазууда эскерилген “*Kišštim*” термининин маанисин иликтеп келип, орто кылымдарда бул аймактарды байырлаган аздар жана чиктер кыргыздардын кыштымдары болуусу ыктымал деген пикирди айтканы маалым. Өз учурунда сибиртаануучу С.В. Киселев жана Л.Р. Кызласовдор бул этносциалдык топтор жайгашкан аймактарды “Кыштым өлкөсү” деп атоону сунуш этишкени белгилүү.

Кыргыздар кыштымдардан салык гана жыйнабай, алардын элин жана жайгашкан аймактарын сырттан болуп туруучу ар кандай согуштук коркунучтан сактоо, коргоо милдеткерлигин да алышкан. Кыргыз

өлкөсүндө кыштымдар жеке чарбасына, өз менчигине ээ болушкан, үй-мүлктөрүнө кожоюндук кылышкан, жеке керт башынын эркиндигине ээ болушуп, өндүрүш каражаттарын менчигинде кармашкан. Кыштымдардын өздөрүнө таандык жайыттары, иштеткен бакчалары, аң улоо капчыгайлары, кен байлыктарды кайра иштетүүчү жерлери, уруулук менчик аймактары боло турган. Алар атайын дайындалган **башлыктар** тарабынан жетектелип өз уругу, уруусу тууралуу маалыматтарды кыргыз бектерине милдеттүү түрдө билдирип турушчу. Кыштымдар өлкөнүн кызыкчылыгы үчүн иштеп берүүгө, андан сырткары, аскердик жалпы милдеткерликтерин аткарууга тийиштүү болушкан. Жаратылыштын кырсыгы, жут келген жылдары кыштымдар кыргыздардан карызга мал-пул, кийим-кече, үй буюмдарын алып турушкан, ачарчылык болгон мезгилде кыргыздардан тамак-аш кабыл алышкан, жугчулук жылдары кыргыздардын жардамы менен баш калкалашканы ырас. Алар кыргыздарга салыкты (ясак, албан) натуралай түрдө төлөшчү. Калыптанган адат боюнча салык катары кундуздун териси төлөнгөн. Талаа мыйзамдарынын негизинде ар бир кыштымдан бештен кундуз же анын толук наркына тете келген салык алынган. Айрым учурларда албан (салык) азык-түлүк, темир буюмдары жана курал-жарак түрүндө да алынган маалым (3, с.197).

Енисей кыргыздарынын тарыхы, аскердик куралдары боюнча ири адис Ю.С. Худяков кыштымдар орто кылымдардан бери карай кыргыз аскерлеринин жеңил куралданган аскер бөлүктөрү катары белгилүү болгон деген пикирин айтат. Кыштым курал-жарактарын кунт коюп изилдеген адис эгерде кыштым жоокери курман болсо анын сөөгү өз алдынча жерге коюлгандыгын, айрым учурларда кыргыз жоокерлери менен бирге көмүлгөн учурлары кездешерин билдирет. Арийне, XVI-XVII кк. карата кыштымдардагы аскердик система орто кылымдарга салыштырмалуу бир катар эволюциялык өзгөрүүлөргө дуушар болгон. Археологиялык казуулар кечки орто кылымдарга карата кыштым жоокерлери көмүлгөн көрүстөндөрдөн оор куралчан аскердин согуштук кийимдери бир топ санда табылгандыгын тастыктайт. Демек, XVI-XVII кк. эстеликтерде кыштым жоокерлеринин көп учурай башташы енисей кыргыздарынын согушка жарамдуу адам ресурстарынын улам азайышын чагылдырган десе болот.

Орус документтери кыштымдарды салык төлөгөн кара таман калк, “табигый кулдар” же жөнөкөй эле “салык төлөгөн адамдар”, кыргыздарда алар “орус крепостной дыйкандарынын ордунда болгон” деп жазышкан. Орус булактарында кыргыздар жана кыштымдар даана бөлүнүп көрсөтүлгөн. Кыштымдарды дайыма баш ийдирилген абалда моюн сундуруп кармап туруу жана салыкты өз учурунда төлөтүү үчүн кыргыздар атайын куралдуу күчтөрдү кармап турушчу. Мындан сырткары, зарыл болгон учурда ошол учурда кенен жайылган “аманат” системасы колдонулган. Эгерде кыштымдар салыкты төлөй алышпаса, аманатка алардын балдары менен аялдары алына турган. Эгерде кыштымдар нараазылык иретинде көтөрүлүш же козголоң чыгарышса көзөмөл салгандар (башлыктар) улустун бектерине куралдуу күчтөр үчүн кайрылышканы белгилүү. Кыштымдарга сырттан куралдуу кол салуу болсо, анда душмандар кыргыз аскерлери менен беттешүүгө туура келген. Эгерде кыштым капчыгайларынын эркектери кыргыздын кыздарына үйлөнүшсө, анда алар улустук коомдун толук мүчөсүнө айланып калышкан. Бул деген кыргыз коомунун бардык укуктарынан пайдалана алган эркин мүчөсү дегенди туюнткан.

Кыштымдар өздөрү жашаган капчыгайларда жана тоолуу аймактарда өз баштыктарына (жетекчилерине) жана аң улоочу жайларга ээ болушкан. Кыштым капчыгайларына көз арткандарга, кожоюн болгон жана коргоо милдетин алышкан кыргыздар согуштук жүрүштөр менен айбат кылышчу. Мындай аскердик кагылышуулар Исардагы (камассин, качин, ариндер), Алтыр (Кондом дарыясы боюнча) улусуна ээлик кылууга көз артышкан телеут жана бурят княздары менен байма-бай болуп турчу. Талаш аймактарга Орусия менен чектешкен жерлер кирген. Кыргыздар бул согуштук кагылышууларда өздөрүнө көз каранды болгон салык төлөөчүлөргө ээлик кылуу укугун сактап кала беришкен (5, с.172-173).

Кыштымдар кыргыздарга канчалык жакын турушса, анда алардан салык (албан, ясак) жыйноо анчалык кыйынчылыкты жаратчу эмес. Тескерисинче, алыскы капчыгайлардан жыйналган салык иштери куралчан аскер жүрүштөрүн элестетип турчу. Арийне, ар кандай чоң же майда урууларды кыштымдарга айландыруу дайыма аскер жүрүштөрү менен гана чечилген эмес. Айрым учурларда “кыштым” статусун кабыл алуу ыктыярдуу мүнөзгө ээ болгон. Мындай учурларда тараптар эки тарапка тең пайда алып келген өз ара милдеткерликтерди кабыл алышкан. “Кыштым” статусун кабыл алган уруу (урук) биринчиден салык төлөшсө, экинчиден кыргыз аскерлерине кошуун (аскер, черүү) берүүгө тийиш болушкан. Ал эми өз кезегинде кыргыздар болсо алардын чектерин кайтарышып, кыштымдар аймактарында тынчтыктын өкүм сүрүшүнө көз салышкан.

Мындай социалдык абал түзүлгөн кырдаалга жараша кыштымдардын кызыкчылыгына жооп берген. Кыштымдар күчтүү мамлекеттин коргоосуна, анын камкордугуна, бөтөнчө тынч жашоого өздөрү кызыкдар болушкан (6, с.45-64).

Алтыр улусунун кыштым уруулары (уруктары) Кузнецк Алатоосунун тоолуу-токойлуу жерлеринде, Томи, Мрассу, Кондом дарыяларынын өрөөндөрүндө жашашчу. Тубин улусуна кирген кыштымдар Чыгыш жана Батыш Саяндардын аймактарын жердешчү (6, с.156). XVII к. баш чендерине карата енисейлик кыргыздардын түштүк сибирлик кыштымдарга карата болгон үстөмдүгүнө коркунуч келтирген согуштук-саясий бирикмелер пайда боло баштайт. Алар күчтүү көчмөн аскердик-саясий системасы бар хотогойт (халха моңголдору) жана түрк тилдүү телеуттар болучу. Ошол эле учурда (XVII к. башы) Иртыштын жогорку агымдары тарабынан Тоолуу Алтайга ойроттордун аскер бөлүктөрү чабуулга өтө башташкан. Айрым маалыматтарда кыска убакыттын ичинде эле ойроттор “тоо теленгуттарын” кыштымдарга айландырып салышкан экен. Ошол эле учурда Алтай тарапка көчүп келген телеуттар енисей кыргыздарынын Түндүк Алтайдагы жашаган кыштымдарына коркунуч келтире баштаган. Жыйынтыгында, орус келгиндеринин Сибирдин түштүгүнө (Кыргыз өлкөсүнүн аймактары) карата жортуул уюштуруусунун алдындагы түзүлгөн согуштук-саясий кырдаал дал ушундай болучу. Натыйжада, кыргыздарда экономикалык кызыкчылыктары тараган кыштымдардан айрылып калуу гана эмес, өз көз карандылыгын жоготуу коркунучу пайда болгон.

Адамдын социалдык абалы, анын уругунун (сөөгүнүн) коомдогу ээлеген ордуна карата аныкталган. Кыргыз жеринин калкы эки катмарга “хасха сөөк” - ак сөөктөргө, аристократиялык топко - кыргыздар киришкен, “пора сөөк” - боз сөөктөргө - эзилүүчү тапка, кыштымдар жана харачтардын баары кирген (7, с.21-22). Маселен, XVIII к. баш чендеринде алар Томскилик воеводага Чулум дарыясына жакын турган кыштымдардан 11 жылда жыйналып алынган (1691-1702 жж.) 11 миң 400 кундуз терисин кайтарып берүүнү талап кылышкан. Орус бийликтери өз кезегениде кыргыздар ошол эле кыштымдардан талап-тоноо жолу менен 2000 кундуз, 100 түлкү, 100 булгун, 5000 горностай, 20 000 тыйын чычкан терилерин алышканын билдиришкен” (8, с.70). Улустарды жетектеген кыргыз бектери 500дөн 1000ге чейин кыштымдарга ээлик кылышкан. Маселен, Алтыр улусунун беги Талай “Мрассу жана Кондом дарыяларынын аймактарында 1000 дей салык төлөөчүгө, исардык улус тайшиси Иченей-Мергендин “Мугал жериндеги” кыштымдарынын саны 500гө жеткен. Коомдогу ээлеген абалы анчалык жогору эмес кыргыз княздарынын кырдан ашуун салык төлөөчү адамдары жана аң уулоочу аймактары болгон. 1701-ж. орус документтеринде “кыргыз княздарынын жалпы саны 300, салык төлөгөн кара таман эл, кыргыздарда кыштым деп аталган эркектердин саны 1000ге жетет. Чындыгында, кыштымдардын так саны жогорудагы аталган маалыматтан көп эле. Эгерде кыргыз бектери жана чайзандарынын саны 100 деп эсептелсе, алардын артында 6 миң кыштым, үй бүлөлөрү менен кошуп эсептегенде 30 миң адамды (5 коэффicientsи менен алганда) түзгөн (5, с.171-174).

XVII к. баш чендеринде моңгол жана маньжур тилдеринен которулган дипломатиялык документтердин жыйнагында Түштүк Сибирдин көпчүлүк уруулары “урянхай” деген ат менен белгилүү боло баштаган. Маселен, Кыргыздарды жунгарлар сүргөн мезгилде Енисей өрөөнүндө төрт аймак “кыргыз урянхайлары” арашаш, застук, хайгин, модорлор болушкан. Исар улусуна ариндер (аара), качиндер (хааш), кайдиндер (хайдын), ястиндер (частых), моторлор (модар) калган. Ошол эле жылы Абакан өрөөнүндө орус букаралыгына Кыргыз жеринин 12 урянхай аймактары киришти. Алар Том-Сагай, Уюс-Сагай, Иргит, Четубер, Сарыглар (2 аймак), Ичег, Табан, Белтир, Саин, Хапхына жана Чыстар эле. Айрым документтерде аталган аймактар “кыргыз өндүүлөр” Кыргыз жеринин Алтыр улусунун курамына киришкен. 1704-ж. Кузнецк Алатоосунун тоолуу-токойлуу жерлеринде “урянхай аймактарынын” миң түтүнү жайгашкан. Алардын арасынан бүгүнкү сагайлардын этникалык топторунун көпчүлүк бөлүгүн түзүшкөнүн төмөнкү этнонимдерден байкоого болот: бюрюс (пүрүс), хобый, хызыл-хая, туран, киджин, харга, тайас, халар ж.б.у.с. 1708-ж. жазылган жунгар (ойрот) документинде эскерилген “...ал аймакта кыргыз, урянхай, моторлор көчүп-конуп жүрүшөт” - деп жазылганын “кыргыз урянхай-моторлору” катары түшүнүү зарыл. Ушундан улам, жогоруда айтылган “урянхай” деген моңгол-маньжур термини кыргыздардагы “кыштым”, вассалдык уруулар, салык төлөөчүлөр деген сөзгө маанилеш болгон (9, с.167). Буга князь Еренактын моңгол тилинде жазылган катындагы “урянхай” сөзү орус тилине “салык төлөөчүлөр” деп которулушу мисал боло алат. XIX к. “Урянхай” деген аталыш Тува жерин аныктап калган. Бул жердин калкы байыркы түрк доорунан бери карай кыргыздарга көз каранды абалда болушкан (Кешдимдин алты аймагы), ал эми моңгол басып алууларынан кийин ошол эле моңголдорго “салык төлөөчүлөр” болуп калышкан. XIII к. орто чендеринде В.Рубрук моңголдордон түндүгүрөөктө, кыргыздарга жакын “оренгай” аттуу эл жашайт деп жазганы бар (5, с.174). “Кыргыз өлкөсүнүн ири мал чарбаларында аскер туткундарынын эмгектери пайдаланылган. 1685-ж. Алтыр беги Таин-Эрке жунгар ханынын бир жылдай туруп калганда, азыркы Кыргызстандын (Бурут жери) жана ага чектеш жайгашкан аймактарга жасалган аскердик жүрүштөн соң, “кыргыз князы Таин-Эркеге 70тен ашуун “Бурут жеринин”

туткундары (алатоолук кыргыздар – О.К.) белек катары тартууланган (10, с.138). Болжолу, ошол туткундардан хакастардагы “пурут” уруусу келип чыгат. “Кыргыз жериндеги” аскердик-административдик башкаруу жана патриархалдык жашоо уклады үстөмдүк кылган, салык системасы жөнгө салынган коомдук институттар жашап турган.

Кыргыздардын Түштүк Сибирдеги саясий үстөмдүгүн телеуттардын курамындагы “аз кыштым” (ач кыштым), хакастардын ичиндеги “кештим” (качиндер), Монголиядагы кыргыз тектүү хотондордун курамындагы “хэштем” урук (сөөк) аттары да айгинелери бышык. XVIII к. баш чендериндеги Ортолук Енисейдеги Кыргыз мамлекеттүүлүгү жок кылынгандан кийин кыштым институту да өз жашоосун токтоткон. Түштүк Сибирдин түрк тилдүү топтору болгон чулумдар, камассиндер, койбал, бирюсиндер ж.б. орустардын курамына киргенден кийин деле “кыштым татарлары”, “кыргыз кыштымдары” деп аталып кала беришкен (11, с. 47). Сибирь орустарынын диалектилеринде енисей кыргыздарынан калган лакап сөз азыр да айтылып келет. Мисалы, “кыштымничить” – кайыр суроо же “өзүн-өзү кыштымдардай алып жүрүү дегенди туюнтат (12, с.23-56). Жалпысынан, кыштым институту кыргыздардын мамлекеттүүлүгүнүн эрте доорунда эле калыптанганын байкоого болот. Бул этносотандык термин аркылуу экономикалык жана экономикалык эмес мажбурлоонун системасы, анын калыптануусу, өнүгүүсү көрүнөт. Демек, жогоруда айтылып кеткендей эле кыргыздардын жана кыштымдардын өз ара алакалары эки тараптын тең талаптарын канааттандырган аскердик, социалдык-экономикалык, чарбалык керектөөлөрдөн улам келип чыккан.

1. Миллер Г.Ф. *История Сибири.* –М., 1937.
2. Потапов Л.П. *Краткие очерки истории и этнографии хакасов (XVII–XIX вв.).* - Абакан, 1952
3. Бутанаев В.Я. *Хакасско-русский историко-этнографический словарь.* - Абакан, 2000. - 234 с.
4. *Кыргызстандын жана кыргыздардын тарыхы боюнча булактар. (ККТБ).* - Б., 2003. Т. 1-2.
5. Бутанаев В.Я., Бутанаева И.И. *Эне-Сай кыргыздары: Фольклор жана тарых. (каторгон О.К. Каратаев).* - Б., 2002. - 297 б.
6. Боронин О.В. *Двоеданничество в Сибири XVII 60-е гг. XIX вв.* - М., 2002
7. Бутанаев В.Я. *Этническая история хакасов XVII-XIX вв.* - М., 1990. - 272 с.
8. Спафарий Н. *Путешествие в Китай. Очерк сношений России через Сибирь и Монголию до 1675 года* \\ <http://www.vostlit.info/Texts/rus15/Spharj/pred.phtml?id=1754>
9. Каратаев О.К. *Кыргыздардын этномаданий байланыштарынын тарыхынан.* – Бишкек, 2003. - 167 б.
10. Ксенофонов Г.В. *Урангхай-сахалар. Т. 1-2.* – Якутск, 1992.
11. Линденау Я.И. *Описание народов Сибири(первая половина XVIII века).* – М., 1983

Резюме

“Кыштым” или “кыштымы” – специальный этносотандык термин для обозначения вассального населения Южной Сибири в период средневековья. Использовался енисейскими кыргызами по отношению к зависимым данникам – таёжным народам, этнографическим группам. В том же значении был перенят пришлыми русскими в XVII веке. Термин кыштым в форме *Kišištīm* впервые упоминается в надписи, сделанной кыргызским (орхон-енисейским) письмом на скале Кемчик-Кая Бажи на правом берегу р. Кемчик, и относится к XVII веку. Известный немецкий учёный Г.Ф. Миллер писал о том, что «кыштымами же по-татарски называются такие народы, которые обязаны другому народу покорностью и платежом дани».

Ключевые слова: кыштымы, енисейские кыргызы, дань, этносотандык группы, русские и т.д.

Summary

«Kyshtym» or «kyštymy» - the special ethnosocial term to refer to the population of southern Siberia during the middle ages. Made of enisejskim dependent on Kyrgyz tributary stayga peoples, ethnographic groups. With the same meaning was adopted by the Russians in the 17th century. The term kyshtym in the form of *Kišištīm* was first mentioned in the inscriptions made by the Kyrgyz (Orkhon-Yenisei) letter on the rock Kemčik-Kaya Basy on the right bank of the Kemčik, and refers to the 17-th century. A German scientist G.f. Miller wrote that "kyštymssametartare (tatars) are called such people that owe other people obedience and the payment of tribute."

Keywords: kyštymy, yenisei Kyrgyzs, tribute, ethno-social group, Russians

ПОВЫШЕНИЕ КВАЛИФИКАЦИИ СПЕЦИАЛИСТОВ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА КАК ВАЖНЫЙ ФАКТОР РАЗВИТИЯ АГРАРНОГО СЕКТОРА ТАДЖИКИСТАНА В 60-80-е гг. XX ВЕКА

Курбонзода Хонали – к.и.н., начальник Управления образования
Хатлонской области Республики Таджикистан

Настоящая статья посвящена политике советского государства и политике Таджикской республики в частности, направленной на формирование высокопрофессионального кадрового состава в сельскохозяйственной сфере в 60-80-е гг. прошлого столетия. Поскольку партийное влияние в советское время распространялось на все сферы деятельности общества, следовательно, при рассмотрении обозначенной проблемы автор вынужден был обращаться к партийным документам того времени, где выдвигались различного рода задачи, которые должны были решаться различными социальными структурами. Советские власти постоянно подчеркивали, что учитывая особенности исторического развития общества, необходимо непрестанно совершенствовать формы и методы работы с кадрами. В исследуемый период существенно улучшился состав таких категорий руководителей на селе, как председатели колхозов, секретари первичных парторганизаций. В основном председателями колхозов и секретарями первичных парторганизаций являлись специалисты разных отраслей сельского хозяйства.

Ключевые слова: политика, советское общество, кадры, сельское хозяйство, село, колхозы, совхозы, партия, председатель, документы

Любое явление в истории требует беспристрастного и объективного освещения и характеристики его как позитивных, так и негативных сторон.

Настоящая статья посвящена политике советского государства вообще и политике Таджикской республики в частности, направленной на формирование высокопрофессионального кадрового состава в сельскохозяйственной сфере в 60-80-е гг. прошлого столетия. Поскольку партийное влияние в советское время распространялось на все сферы деятельности общества, следовательно, при рассмотрении обозначенной проблемы автор вынужден был обращаться к партийным документам того времени, где выдвигались различного рода задачи, которые должны были решаться различными социальными структурами.

Если проанализировать партийные документы исследуемого периода, то нельзя не обратить внимание на периодическое обсуждение на различных партийных форумах вопроса о кадровой политике, касающихся всех сфер общества. Во всяком случае, так было на словах. Это касалось и аграрного сектора.

Советские власти постоянно подчеркивали, что учитывая особенности исторического развития общества, необходимо непрестанно совершенствовать формы и методы работы с кадрами. В этой связи, по отдельным направлениям осуществления кадровой политики ЦК принимал конкретные постановления. В частности, «О работе ЦК Компартии Эстонии с руководящими кадрами», «О работе Алтайского крайкома КПСС по повышению роли специалистов в развитии колхозного и совхозного производства», «О работе сельскохозяйственных органов по переподготовке и повышению квалификации руководящих кадров и специалистов колхозов и совхозов», «О дальнейшем улучшении системы повышения квалификации руководящих кадров колхозов и совхозов и специалистов сельского хозяйства», «О работе по подбору и воспитанию идеологических кадров в партийной организации Белоруссии» и др.

Следуя директивным установкам центра о принципах работы с кадрами, парторганизации республики предпринимали меры к неукоснительному воплощению в жизнь требований ЦК КПСС по вопросам кадровой политики. Вопросы работы с кадрами в 60-е гг. обсуждались в частности, на мартовском (1962 г.) Пленуме ЦК КП Таджикистана. Пленум рассмотрел указания ЦК КПСС о руководящих кадрах во всех структурах народного хозяйства республики. И следует отметить, что его решения имели практические результаты. Весьма значительные изменения произошли в составе всех звеньев руководящих кадров, улучшились их общие качественные показатели, возрос общеобразовательный уровень [1].

В исследуемый период существенно улучшился состав таких категорий руководителей на селе, как председатели колхозов, секретари первичных парторганизаций. В основном председателями колхозов и секретарями первичных парторганизаций являлись специалисты разных отраслей сельского хозяйства. Непосредственное отношение к сельскохозяйственной сфере имел мартовский (1965 г.) Пленум КПСС. После мартовского (1965 г.) Пленума ЦК КПСС в республике среди секретарей первичных парторганизаций количество инженеров, агрономов, зоотехников и других категорий специалистов возрос. И эта тенденция развивалась по нарастающей. Если в 1963 г. около 80% секретарей первичных парторгани-

заций колхозов республики имели высшее образование [2], то в 1990 г. высшее образование имели уже 100% секретарей парткомов колхозов и 85% из них были непосредственно специалистами сельского хозяйства [3].

Во всех партийных документах того времени постоянно подчеркивалось, что в условиях строительства социалистического общества партия и правительство пристальное внимание уделяют вопросам воспитания, подбора и расстановки руководящих кадров для колхозов, так как интенсификация сельскохозяйственного производства требовала неуклонного улучшения состава председателей колхозов и совершенствования их профессионализма. И следует отметить, что подобное партийное давление давало позитивные результаты. Если в 1961 г. среди председателей колхозов удельный вес работников с высшим, неоконченным высшим и средним образованием составляли 75%, то уже в 1965 г. – 85%. Среди них специалисты сельского хозяйства составляли 61,4%, к 1963 г. высшее образование имели 374 председателя колхозов, а специалистов сельского хозяйства было 85%. К 1990 г. в республике 92,7% являлись непосредственно специалистами сельского хозяйства.

Уже в первой половине 60-х годов большое внимание уделяется на внедрение хозяйственного расчета в колхозах, усиление экономического анализа внутрихозяйственной деятельности в сезонность цикла хозяйственных работ. В конце 60-х годов партия и государство поставили задачу всемерно активизировать экономическую работу в деревне. Все больше внимания уделяется организации ведения сельскохозяйственного производства на подлинно научной основе. Это касалось всех отраслей сельского хозяйства (земледелия, животноводства). Много нового появилось в селекции и выращивании хлопчатника с конца семилетнего плана.

В республике повсеместно принимались меры к осуществлению комплексной механизации, всемерной интенсификации сельскохозяйственного производства, все более тесными и органичными становятся связи сельскохозяйственной науки с колхозным производством; в жизнь колхозов прочно входит практика проведения дней сельскохозяйственной науки непосредственно в хозяйствах [4].

Существенные изменения происходили в самой структуре сельскохозяйственного производства: укрупняются мелкие и средние колхозы, упорядочивается структура колхозов. Тогда бригады, отделения, фермы представляли крупные хозяйственные подразделения, которые еще в недалеком прошлом были самостоятельными колхозами. Все это, естественно, обуславливает повышение требований к кадрам среднего звена, в частности, укрепления их специалистами. Особенно активизируется эта работа к концу восьмой – началу девятой пятилеток. Наиболее результативно и предметно велась она в Курган - Тюбинской и Кулябской областях.

Значительная работа по укреплению специалистами среднего звена проводилась в Ленинадской области. Много специалистов со средним и высшим специальным образованием было выдвинуто на руководящую работу среднего звена в Кумсангирском районе. Количество бригадиров, заведующих фермами и работников других участков среднего звена увеличилось с 12 до 45%. В 1960 г. здесь 70%, заведующих фермами, бригадиров, заведующих производственными участками имели высшее и среднее специальное сельскохозяйственное образование [5]. В колхозе им. Ленина этого района в 1960 г. из 29 бригадиров 23 имели среднее специальное и высшее образование [6]. Избрание специалистов руководителями полеводческих бригад, отделений и ферм положительно влияло на темпы развития колхозного производства. Поднялась культура земледелия и урожайности полей. Колхозы района всегда перевыполняли намеченные ими задания и т.д.

Успехи, достигнутые сельским хозяйством республики, в значительной мере являются результатом улучшения профессиональной подготовки кадров, постоянного пополнения их знаний передовой практики и достижений науки. В результате эту работу ведут сельскохозяйственный институт и два совхоза-техникума, 24 сельских профтехучилища, учебный курсовой комбинат республиканского объединения «Сельхозтехника». За годы девятой пятилетки в республиканской и областной школах повышения квалификации повысили свою квалификацию 1775 работников среднего звена колхозов. Это дало возможность тому, что уже в середине 1977 г. 42,2% заведующих фермами имели среднее специальное образование.

В годы девятой и десятой пятилеток уделялось внимание вопросам переподготовки и повышения квалификации руководителей среднего звена. В период 1971-1975 гг. на курсах повышали свою квалификацию более 3097 бригадиров-полеводов и 362 заведующих фермами. Кроме того, в честь 60-летия Октябрьской революции только совхоз-техникумы выпустили 940 специалистов среднего звена. В годы десятой пятилетки из 5584 руководителей среднего звена были аттестованы 4747 человек.

В годы девятой пятилетки в колхозах республики большое внимание уделялось подготовке механизаторских кадров. Только в период 1971-1975 гг. в колхозах республики было подготовлено 17,5 тыс.

механизаторов. Кроме того, около 1200 механизаторов подготавливались через курсы. Например, в 1974 г. на курсах повышения квалификации колхозов республики повысили свое мастерство 753 механизатора и 1315 бригадиров, заведующими фермами, заведующими отделениями колхозов.

Увеличивается также количество специалистов народного хозяйства по республике в целом среди основных категорий среднего звена – бригадиров полеводческих бригад и заведующих животноводческими фермами в колхозах.

По сравнению с концом 50-х годов к середине 70-х годов количество специалистов народного хозяйства с высшим и средним образованием среди руководящих кадров среднего звена увеличилось почти в два раза. В этом процессе принимали деятельное участие партийные, общественные организации, что способствует более квалифицированному решению кадровых вопросов, поднимает ответственность их за широкий круг трудящихся.

Партия и правительство Таджикистана в 1961-1965 гг. уделяли внимание вопросам подготовки, переподготовки и повышению квалификации кадров среднего звена. Поэтому 22 июня 1962 г. ЦК КП Таджикистана и Совет Министров Республики приняли постановление «Об образовании одногодичных школ передового опыта по подготовке руководящих кадров колхозов и совхозов» [7]. Этим постановлением организованы одногодичная школа по подготовке и шестимесячные курсы по повышению квалификации при совхозах-техникумах им. Ленина Матчинского и им. Куйбышева Курган-Тюбинского районов. В 1964-1965 учебном году в них обучалось свыше 2 тыс. человек.

В этом же учебном году совхозы-техникумы выпустили 650 специалистов сельского хозяйства, в том числе 174 агронома, 76 техников-механизаторов, 35 плановиков-экономистов, 43 агронома-плодоовощевода, 66 бухгалтеров, 108 зоотехников, 119 ветфельдшеров и 29 зоотехников. Кроме того, в этот период 246 человек окончили техникумы без отрыва от производства [8]. На основе вышеизложенного постановления партии и правительства Таджикистана на базе опытно-показательных хозяйств, таких, как колхозы им. Ленина Регарского, «Москва» (ныне им. Урунходжаева) Ходженского, «Коммунизм» Вахшского, «Коммунизм» Шаартузского районов были организованы одногодичные школы для повышения квалификации колхозных кадров [9].

Слушатели этих школ знакомились с организацией производства в передовых хозяйствах, овладевали лучшим опытом землепользования использования техники выращивания высокоурожайных сортов хлопка и других сельскохозяйственных культур. Например, в одногодичной школе передового опыта колхоза им. Ленина Регарского района занятия проходили непосредственно в бригадах, на фермах путем практического участия слушателей во всех производственных процессах. В проведении занятий активное участие принимали бригадиры, зав. фермами, специалисты [10].

Значительное внимание уделяется также правовому положению среднего звена в колхозах. С 1972 г. по инициативе правления и парторганизации колхоза «ХХП Партсъезд» Гиссарского района создавались общественные советы бригад [11]. Они контролировали соблюдение внутреннего распорядка и трудовой дисциплины в бригаде, выполнение планов сельскохозяйственных работ и развитие животноводства, распределяли строительные материалы и топливо, организовали выдачу колхозникам заработка, решали задачи благоустройства территории бригад и сел в пределах производственных подразделений, вопросы социального развития. Руководителям бригад, их советам выделяются специальные фонды, они получают право проводить специализацию внутри бригад и т.д.

В центре внимания партийных и советских органов республики находились также вопросы пропаганды передового опыта, учебы массовых колхозных кадров. В 1961-1965 гг. на базе лучших хозяйств республики было организовано 58 школ передового опыта, в том числе 22 - по хлопководству, в которых обучалось 3327 бригадиров, поливальщиков и рядовых колхозников [12]. Остальные 36 школ пропагандировали передовой опыт по развитию животноводства, виноградарства, садоводства, овощеводства и др. Руководителями школ являлись передовики производства в Ходжентском районе – Герой Социалистического Труда, мастер хлопка, бригадир А.Сатторов, в Регарском районе – бригадир хлопководческой бригады, мастер машинной уборки хлопка Ш.Расулов. За пятилетие в школах республики повысили свой уровень знаний около 13,5 тыс. колхозников [13].

В исследуемый период большое внимание уделялось вопросам укомплектования кадров среднего звена. Борьба шла за то, чтобы отделения, бригады, фермы и другие производственные подразделения возглавляли опытные, политически грамотные специалисты, умелые организаторы и воспитатели трудовых коллективов, способных вести производство на современной научно-технической основе.

Именно такая задача была выдвинута в постановлении ЦК КПСС и Совета Министров СССР «О дальнейших мерах по стимулированию перехода специалистов сельского хозяйства на работу руково-

дителя из отделений, бригад, ферм и других подразделений среднего звена производства в колхозах и совхозах». На основе этого постановления в Таджикистане делалось много. Вопросу укрепления сельского хозяйства специалистами уделялось особое внимание. Только в 1977 году 370 специалистов сельского хозяйства проявили инициативу руководить отстающим хозяйством [14]. За исследуемый период (1961-1990 гг.) более 12,5 тыс. специалистов перешли руководить отстающими бригадами, отделениями, фермами, хозяйствами. Так, например, в 1980 г. начальник производственного управления Шаартузского района Ч.Мирзоев был избран председателем отстающего колхоза «Россия» названного района. В короткий срок он смог поставить работу на ноги и поднять экономику колхоза [15]. Все еще ощущалась нехватка кадров среднего звена.

За исследуемый период в Пенджикентском районе среди бригадиров, заведующих фермами в колхозах еще много работников не имели специального образования. По данным 1960 г. из 215 полеводческих бригад и 48 зав. животноводческими фермами колхозов и совхозов района 39 бригадиров и 6 зав. животноводческими фермами имели высшее и среднее специальное образование. Остальные руководители являлись практиками и более 65% из них даже не имели среднего общеобразовательного образования [16]. Отсутствие же специальных знаний тормозило развитие и интенсификацию производства, внедрение достижений науки.

Укрепление кадрами колхозов способствовало повышению квалифицированного уровня и компетентности ведущих сельскохозяйственных специалистов. Многолетний опыт практической деятельности СССР, местных органов, опыт строительства социалистического общества подтверждали, что политическая линия партии и государства практически воплощалась в действительность только тогда, когда на всех решающих участках стояли люди не только, несомненно, преданные, но и люди образованные.

1961-1990 годы характеризуются дальнейшим возрастанием политической сознательности, образованности и профессиональной подготовки рабочих, колхозников, интеллигенции. Этому способствуют реальные объективные условия жизни общества. В результате почти 82% работающего населения сельской местности республики имели высшее, незаконченное высшее, среднее и восьмилетнее образование. В 1990 году более 100 тыс. населения республики было охвачено разнообразными формами учебы [17].

В значительной степени изменился сам характер труда на селе в колхозном и совхозном производстве. Сельскохозяйственный труд становился все более разнообразным индустриального, постоянно повышалась его эффективность. Активно формируется новый облик производственников, органически сочетающих высокий интеллект и умение с наибольшей пользой применять свои физические усилия. В значительной степени изменяются соотношения умственного и физического труда, характер и условия производства. Для многих массовых профессий характерно то, что доля операций умственного труда в них составляла от 70 до 90 и более процентов производственного времени.

При подборе и расстановке руководящих колхозных кадров учитывались их опыт, знания и организаторские способности. Значительный опыт работы с кадрами был накоплен в колхозе им. Калинина Турсунзадевского района. Более 30 лет возглавлял колхоз, бывший рядовой колхозник Кенджа Назиров. Это талантливый организатор и воспитатель тружеников полей, вдумчивый и инициативный руководитель. В данном колхозе из 26 бригадиров полеводческих бригад и 4 заведующих животноводческими фермами все имели высшее, незаконченное высшее, среднее образование. Около 85% являлись непосредственно специалистами сельского хозяйства. За успехи в руководстве колхозом ему было присвоено высокое звание – Героя Социалистического Труда. Он неоднократно избирался депутатом Верховного Совета республики. Система подбора кадров включала: систематическое и всестороннее изучение организаторских способностей и степени политической зрелости работников из числа передовых рабочих, колхозников и интеллигенции в процессе их производственной деятельности; участие в практической работе общественных организаций; овладение политическими и экономическими знаниями; обобщение опыта партийных, общественных организаций; практическая деятельность по подготовке резерва кадров и внимательное объективное определение сменяемости работников.

В свое время В.И. Ленин говорил о необходимости «...осторожнее и терпеливее испытывать и реализовать настоящих организаторов, людей с трезвым умом и с практической смекалкой, людей, соединяющих преданность социализму с умением без шума (и вопреки суматохе и шуму) налаживать крепкую и дружную совместную работу большого количества людей... Только таких людей, после десятикратного испытания, надо, двигая их от простейших задач к труднейшим, выдвигать на общественные посты...» [18].

И хотя все партийные чиновники сверху донизу во всех своих выступлениях по поводу и без него постоянно ссылались на Ленина, в исследуемый период при подборе и расстановке кадров эти высказывания не учитывались. Назначение на должность руководителя хозяйства шло по указаниям партийных

органов. Нарушались принципы колхозной демократии. Колхозники волей-неволей голосовали за рекомендуемую кандидатуру. Порой подбор руководителей шел по знакомству и землячеству. Кроме того, не оценивались его организаторские и интеллектуальные способности и другие деловые качества.

Процесс совершенствования работы с кадрами среднего звена постепенно обретал более широкие масштабы, по расчетам подготовки специалистов для сельскохозяйственного производства, на основе перспективных планов. Такая практика создавала великолепные предпосылки для организации настоящего работы с резервом кадров, давала возможность всесторонне продумывать, каких и в какой последовательности надо готовить работников для того или иного хозяйства, сколько к в какие периоды следует выделить денежные средства. В Регарском районе в 1968 г. был разработан план подготовки и укрепления кадров среднего звена в колхозах. Он был рассмотрен и утвержден бюро районного комитета партии. Согласно этому, в годы девятой пятилетки при непосредственной помощи колхозов более 226 специалистов окончили высшие и среднеспециальные сельскохозяйственные вузы и техникумы и вернулись в родной район. Этот план дал свой эффект. Был разработан и утвержден новый перспективный план на годы десятой пятилетки. Этим планом предусматривалось направить за счет колхозов для учебы в высших и средних специальных учебных заведениях 65 человек с тем, чтобы впоследствии использовать их на работе в данных хозяйствах [19]. Эти меры и планы сократили численность практиков и неквалифицированных специалистов в сельскохозяйственном производстве.

Новым проявлением заботы партии и правительства о дальнейшем развитии сельского хозяйства явилось принятие в ноябре 1977 г. постановления ЦК КПСС и Совета министров СССР «О дополнительных мерах по стимулированию перехода специалистов сельского хозяйства на работу руководителями отделений, бригад, ферм и других подразделений среднего звена производства в колхозы и совхозы» [20]. В соответствии с этим постановлением повсеместно развернулась большая работа по его выполнению.

В результате только за 1978-1980 гг. 890 специалистов сельского хозяйства возглавили бригады, отделения, фермы и другие подразделения среднего звена сельскохозяйственного производства.

До этого в колхозе «Победа» Кумсангирского района Курган-Тюбинской области руководителями почти 28 полеводческих бригад и заведующими фермами были практики. В 1980 г. руководством бригад и ферм взяли в свои руки специалисты сельского хозяйства. Из 28 бригадиров полеводческих бригад 23 человека непосредственно были специалистами сельского хозяйства и имели высшее и среднее специальное образование. Это дало свои плоды. Приход специалистов с высшим и средним специальным образованием поднял культуру колхозного производства. В итоге в 1990 г. колхоз по всем показателям выполнил и перевыполнил производственное задание.

Подобного рода практика подготовки кадров среднего, а затем и высшего звена сельскохозяйственного производства применялись и в других районах республики. В годы восьмой, девятой и десятой пятилеток в сельскохозяйственном производстве республики усиленное внимание уделялось вопросам подготовки высококвалифицированных кадров. В Куйбышевском районе Курган-Тюбинской области в начале восьмой пятилетки на должность бригадиров полеводческих бригад среди 67 работников всего было 17 специалистов, а среди заведующих фермами почти не было людей со специальным образованием. В районе разрабатывали перспективный, комплексный план подготовки руководящих сельскохозяйственных кадров.

В годы девятой и десятой пятилеток в районе число дипломированных специалистов сельского хозяйства увеличилось. Наряду с этим удельный вес специалистов сельского хозяйства среди бригадиров всех категории в растениеводстве составлял 70%. Каждый десятый из них имел высшее образование.

Существенные улучшения произошли и среди заведующих животноводческими фермами. Их состав по образовательному уровню практически равнозначен составу бригадиров полеводческих бригад колхозов и совхозов. Район широко использовал возможности подготовки специалистов народного хозяйства за счет колхозов в высших и средних специальных учебных заведениях. С 1971 по 1990 гг. при поддержке колхозов и совхозов района вузы и техникумы окончили 307 специалистов [21].

Широко был известен в Таджикистане и СССР колхоз им. Ленина Пролетарского района Ленинабадской области. Где им руководил ветеран колхозного строительства, дважды Герой Социалистического Труда, депутат Верховного Совета СССР Абдугафар Самадов. Это был самый крупный хлопководческий колхоз в стране. Ежегодно производил более 28-30 тыс. т. «белого золота». Урожайность составляла с каждого гектара 35-40 центнеров. В этом хозяйстве из 120 полеводческих бригад 73 являлись специалистами сельского хозяйства [22].

Здесь подготовка кадров и его резервов велась по плану. По инициативе председателя непосредственно в колхозе было открыто профессионально-техническое училище, где готовили специалистов и рабочую силу для колхозного производства. Колхозное училище готовило механизаторов, токарей и др. В

хозяйстве работала школа передового опыта по переподготовке специалистов для сельского хозяйства. В этой школе занимались не только специалисты самого колхоза, но и соседних хозяйств.

Воспитание и расстановка кадров села в условиях перестройки социалистического общества характеризовалась соблюдением и дальнейшим развитием сельского хозяйства в деревне. Еще больше утвердились заботливое, бережное отношение к кадрам всех звеньев практической деятельности. Улучшалось дело подбора и расстановки разных категорий работников, особенно среднего звена, складывается четкая система подготовки и переподготовки. Существенным моментом являлось возникновение четкой и последовательной работы с резервом кадров, воспитание их в процессе активного вовлечения в общественную жизнь, деятельность многочисленных массовых организаций. Широко практиковалась подготовка работников разных ступеней путем овладения ими специальностями высшей и средней квалификации. Вся работа с кадрами базировалась на широкой социально-классовой основе и целиком отвечала духу времени развития общества.

Подготовка и повышение квалификации кадров колхозного производства открыли путь для повышения культуры сельскохозяйственного производства, так как повышение культуры сельскохозяйственного производства позволяла стабильно расти экономике колхозов и совхозов. В исследуемый период увеличение числа дипломированных специалистов, которое положительно повлияло на все рычаги работы колхозного производства. Особенно оно влияло на повышение культуры земледелия и использование сельскохозяйственной техники.

В этот период специалисты внесли определенный вклад в повышение культуры сельскохозяйственного производства. За этот период увеличилось производство основных видов сельхозпродукции.

Несмотря на то, что в исследуемый период сельская производственная интеллигенция увеличилась количественно и внесла определенный вклад в развитие сельского хозяйства республики, в ее деятельности по повышению культуры колхозного производства наблюдались некоторые недостатки и недочеты. Это, прежде всего, выражалась в развитии основной сельскохозяйственной культуры республики – хлопководстве. Производственная интеллигенция села не смогла, поднять культуру колхозного производства на уровень современных требований. Особенно это ощущалось в годы застоя. Производство хлопка-сырца увеличилось не за счет технологии возделывания, а за счет ввода в сельхозоборот новых орошаемых земель. Новые сорта хлопчатника, которые были введены в сельхозоборот, уже не отвечали требованиям дня и не могли устоять против разных болезней. Поэтому урожайность хлопка-сырца в республике была, низкой. Так, например, в 1969 г. только от болезни вилта колхозы и совхозы потеряли около 50-60 тыс. т урожая [23].

Следует отметить, что массовое распространение вилта в хлопководстве являлся результатом не только бессменного выращивания хлопчатника на одних и тех же землях, но и прямым следствием возделывания одних и тех же сортов. Основные площади в районах выращивания средневолокнистых сортов находились уже более пятидесяти лет под сортами «108-Ф». Неудивительно, что сорт потерял уже устойчивость к вилту и резко снизил урожайность. Если в начале 60-х годов он дал с каждого гектара в среднем по 30-35 ц урожая, то в начале 80-х годов урожайность составила 20-25 центнеров с га. Между тем следует отметить, что в исследуемый период Таджикский научно-исследовательский институт сельского хозяйства и отдел генетики хлопчатника АН республики не дали ни одного нового средневолокнистого сорта хлопчатника, годного для внедрения в производство.

Правда, в исследуемый нами период несколько благополучнее обстояли дела с селекцией тонковолокнистых сортов. За период после июльского (1978 г.) Пленума ЦК КПСС в производство внедрен новый сорт «5595 - В», который позволил колхозам и совхозам Вахшской долины производить более высококачественный урожай хлопка. Тем не менее, практика хлопкосеющих хозяйств показала, что селекция тонковолокнистых сортов хлопчатника полностью не отвечала требованиям современности. Дело в том, что в исследуемый период в производстве не было сортов хлопчатника с особо ценным волокном первого типа, а также сортов устойчивых к заболеваниям. «Состояние селекционной работы в хлопководстве, - было отмечено на мартовском (1970 г.) Пленуме ЦК КП Таджикистана, - вызывает серьезную озабоченность. Очевидно, надо пересмотреть всю организацию селекционной работы в наших научных учреждениях. Современные задачи селекции хлопчатника не могут уже решаться селекционером в одиночку, а требуется содружество ученых многих специальностей» [24].

Исследования показывают, что селекционеры варились в собственном соку. Они не брали во внимание советы ветеранов колхозного производства, агрономов-селекционеров и др. Поэтому за короткий период урожайность выведенных ими сортов хлопчатника «5904 – И» снизилась. Вместо этих в 1963 г. был введен в сельхозоборот новый тонковолокнистый сорт хлопчатника «5595 – В». Этот хлопок с качеством волокна второго сорта.

В 1966-1969 гг. успешно прошел испытание новый сорт хлопчатника «6249 – В» в полях колхоза «Коммунизм» Колхозабадского района, который дал с каждого гектара по 35-38 ц урожая, что на 3 - 4 ц больше, чем сорта «5904 - И» и «5595 – В» [25]. В конце 60-х – начале 70-х годов появился новый сорт тонковолокнистого хлопка «М6465 –В», который до начала 80-х годов прошел испытание на полях колхозов «Коммунизм», им. К.Маркса и «50 лет СССР» Кабадиянского района. Но этот сорт не дал ожидаемого урожая. Этот сорт часто подвергался таким болезням, как черная корневая гниль и макроспориоз, от чего снижался его урожайность. Другие сорта, которые могли бы изменить названный сорт, не создали.

В этом деле наряду с селекционерами нужно заметить и посевную работу агрономов-селекционеров республики. В 70-х годах XX века сельском хозяйстве республики работало 503 агронома с высшим образованием [26].

Многие из них являлись агрономами-селекционерами, но до сих пор ими не было создано ни одного нового сорта хлопчатника или других сельскохозяйственных культур. Они очень мало помогли и помогали селекционерам по возделыванию новых сортов сельскохозяйственных культур.

Мартовский (1965 г.) и июльский (1978 г.) Пленумы ЦК КПСС нацелили на повышение производства сельскохозяйственных культур. Из-за низкой селекции в республике ежегодно снижался урожайность сельскохозяйственных культур. Например, на орошаемых землях был произведен посев озимой пшеницы на площади 13 тыс. га, а урожайность составила с каждого га по 8,3 ц; озимого ячменя с площади 3,7 тыс. га - по 8,8 ц; пшеницы яровой с площади 6 тыс. га - по 9,2 ц; риса с площади 4,6 тыс. га - по 5,1 ц; картофеля с площади 2,1 тыс. га - по 50 ц и т.д. Иначе говоря, с площади более 53 тыс. га орошаемых земель получили урожай сельхозкультур по 2-3 раза ниже имеющихся возможностей [27]. Особенно тревожным в исследуемый период было развитие животноводства в республике. Колхозы и совхозы не выполняли планы и обязательства по производству животноводческих продуктов. В этот период затраты кормов на единицу животноводческой продукции не снизились, и причина этому была низкий уровень технологии кормозаготовления, плохая организация труда на фермах. Из-за слабой работы специалистов сельского хозяйства организаций труда не отвечала требованиям дня. Поэтому на подавляющем большинстве ферм преобладает малопродуктивный ручной труд, примитивная технология. По-прежнему специалисты по животноводству мало уделяли внимания вопросам механизации ферм, Признаны слабыми не только темпы работ по механизации животноводческих ферм, но не было должной организации в эксплуатации уже установленного оборудования. Вся техника для комплексной механизации молочно-товарных ферм использовалась только на 23% [28]. В исследуемый период все молочно-товарные фермы строились с расчетом механизации лишь отдельных процессов, а механизированный поток технологии, не осуществлялся. В 1961-1990 гг. на 70-75% молочно-товарных ферм колхозов отсутствовали даже основные цеха по завершению производства – охлаждения молока. Мы считаем это результатом недобросовестной работы сельской производственной интеллигенции – специалистов животноводческих ферм. При проектировании животноводческих комплексов они не учитывали климатические условия.

Другой недостаток заключался в том, что после строительства молочно-товарных ферм и животноводческих комплексов выявлялось много недочетов. Сплошь и рядом встречались такие факты: ферма построена, в нее поставили высокопродуктивный скот, но затем выясняется, что для новой фермы не создана кормовая база, не были решены вопросы водоснабжения, транспорта, нет кадров для эксплуатации оборудования. Эти факты отрицательно влияли на продуктивность скота, на повышение культуры производства и т.д. Поэтому в годы застоя в республике встречались факты приписок и обмана по выполнению плана продуктов животноводства, кормопроизводства и др.

Таким образом, по создавшейся ситуации в исследуемый период относительно, повышения культуры колхозного производства и подготовки кадров можно сделать крайне неоднозначные выводы: **во-первых**, производственно-техническая интеллигенция села внесла определенный вклад в увеличение производства сельскохозяйственных культур; **во-вторых**, она не смогла всю свою энергию и талант в полной мере направить на повышение продуктивности сельскохозяйственных культур; **в-третьих**, несмотря на численное увеличение, сельская интеллигенция, в частности, агрономы, зоотехники, ветврачи и другие не смогли до конца использовать свой потенциал для создания новых селекций в растениеводстве и в повышение продуктивности животноводства; **в-четвертых**, подготовка и повышение квалификации кадров колхозного производства не совсем отвечала требованиям современности.

2. Очерки истории колхозного строительства в Таджикистане (1917 - 1965 гг.). – Стр. 296;
3. Архив МСХ Тадж. ССР. – Ф.1. – Оп. 1. – Д. 191. – Л. 45.
4. Текущий архив Института физиологии и биофизики растений АН Таджикской ССР: отчет за 1980 г.
5. Текущий архив Кумсангирского Управления сельского хозяйства: отчет за 1980 г.
6. Текущий архив колхоза им. Ленина Кумсангирского района: отчет за 1980 г.
7. ПА ТФ ИМЛ. – Ф. 3. – Оп. 180 – Д. 10. – Л. 1 – 3.
8. Там же: – Оп. 2151. – Д. 29. – Л. 134.
9. Архив МСХ Тадж. ССР. – Ф.1. – Оп. 1. – Д. 2010. – Л. 38.
10. ПА ТФ ИМЛ. - Ф. 16. – Оп. 15. – Д. 45. – Л. 71.
11. Текущий архив колхоза «ХХII партсъезд» Гиссарского района: отчет за 1972 г.
12. ПА ТФ ИМЛ. - Ф. 3. – Оп. 185. – Д. 14. – Л. 75 - 76.
13. Архив МСХ Тадж. ССР. – Ф.1. – Оп. Г 2. – Д. 1909. – Л. 15.
14. Архив МСХ Тадж. ССР Ф. 1. – Оп. 1. – Д. 2501. – Л. 15.
15. Чаими кордон // Тоъликистони советӣ. – 1983. – 10 октябр.
16. Текущий архив Управления сельского хозяйства Пенджикентского района: отчет за 1980 г.
17. Текущий архив Министерства просвещения Таджикской ССР за 1990 г.
18. Ленин В. И. Очередные задачи власти // Полн. Собр. соч. – Т. 36. – С. 193-194
19. ПА ТФ ИМЛ. - Ф. 7054. – Оп. 1. – Д. 2. – Л. 2; - Ф. 16. – Оп. 19. – Д. 14. – Л. 17
20. О дополнительных мерах по стимулированию перехода специалистов сельского хозяйства на работу руководителями бригад, ферм и других подразделений среднего звена производства в колхоз и совхозы // Правда. – 1977. – 2 ноября.
21. Текущий архив Управления сельского хозяйства Куйбышевского района: отчет за 1980 г.
22. Текущий архив колхоза им. Ленина Пролетарского района: отчет за 1990 г.
23. ПА ТФ ИМЛ. - Ф. 3. – Оп. 235. – Д. 17. – Л. 8.
24. ПА ТФ ИМЛ. Ф.3.Оп.235.Д.175.
25. ПА ТФ ИМЛ. - Ф. 3. – Оп. 235. – Д. 175. – Л. 59-60.
26. Народное хозяйство Таджикской ССР в 1980 г. – С. 155.
27. ПА ТФ ИМЛ. - Ф. 3. – Оп. 202. – Д. 3. – Л. 46.
28. ПА ТФ ИМЛ – Ф. 3.– Оп. 235. – Д. 179. – Л. 13. – Таджикистана.

Түйін

Мақалада өткен ғасырдың 60-80-ші жылдарындағы кеңестік мемлекеттің, негізінен алғанда Тәжікстан Республикасының ауыл шаруашылығы саласында жоғары кәсіптік деңгейдегі мамандар құрылымын қалыптастыруға бағытталған саясаты туралы баяндалады. Кеңестік кезеңде партияның ықпалы қоғамның барлық салаларына толығымен әсерін тигізгендіктен, аталған мәселені қарастыруда автор сол кезеңдегі әр түрлі әлеуметтік құрылымдар арқылы іске асырылатын болғандықтан, партия құжаттарны сүйенуді жөн көрген. Кеңестік кезеңде қоғамның тарихи дамуының ерекшеліктерін есепке ала отырып, мамандар даярлаудың түрлері мен әдістерін үнемі жетілдіруге қажетті жағдайда көңіл бөлінген. Сондықтан, зерттелген кезеңде ауылдардағы жетекші мамандар: колхоз төрағалары мен бастауыш партия ұйымдарының хатшыларының мамандары ауыл шаруашылығының әр түрлі саласында қызмет еткеніне көз жеткіземіз.

Түйін сөздер: саясат, кеңестік қоғам, мамандар, ауыл шаруашылығы, ауыл, колхоздар, совхоздар, партия, төраға, құжаттар.

Summary

This article is sanctified to politics of the soviet state and politics of the Tadjik republic in particular, sent to forming of high-professional skilled composition in an agricultural sphere in 60-80th past century. As party influence in soviet time spread to all spheres of activity of society, consequently, at consideration of a mark problem an author forced to call to the party documents of that time, where pulled out different family tasks that had to decide different social structures.

Soviet authorities underlined constantly, that taking into account the features of historical part organization development of society, it is necessary unceasingly to perfect forms and methods of work with shots. In an investigated period substantially composition of such categories of leaders became better on a mud flow, as chairmen of collective farms, secretaries of primary part organization. Mainly collective farms and the secretaries of primary part organization.

Key words : politics, soviet society, shots, agriculture, village, collective farms, state farms, party, chairman, documents.

ВАЖНЫЕ МОМЕНТЫ ИСТОРИИ Г. ЖАЛАЛ-АБАД

С.С. Кушбакова – преподаватель Университета экономики и предпринимательства,
г. Жалал-Абад, Кыргызская Республика

В статье рассмотрены исторические основы формирования города Жалал-Абад и взгляды автора по этому поводу, а также основные моменты развития города. Автором исследованы легенды, исторические документы об основании города, их роль. Изучены материалы об условиях жизни населения города, о роли города в социально-экономическом развитии региона, о дальнейшем его развитии и о заселении города и региона русскоязычным населением. Дано сведение о причинах восстание южной части Кыргызстана против Коконского ханства. Заключительную часть статьи завершает сведение о современном состоянии города.

Ключевые слова: Жалал-Абад, Кок-Арт, Аюб-Тоо, Жалал-Абадский курорт, источник Хазрети Аюб, минеральные воды, святое место.

На юге Кыргызстана в живописной местности, утопая в тени садов, раскинулся город Жалал-Абад. Город расположен на высоте 730 метров над уровнем моря в восточной части Кок-Артской долины у подножья небольших гор Аюб-Тоо, переходящих восточнее в Маркайские горы, достигающие 2077 метров над уровнем моря. Если подняться на холмы Аюб-Тоо, то с них хорошо видно на западе невысокие Сузакские горы с ярко выраженными красноцветными толщами медового периода. На севере высятся покрытые вечными снегами Ферганский хребет и горы Бабаш-Ата с величественным трехглавым пиком Ветера.

На юге в ясную погоду хорошо в голубой дымке видны покрытые вечными снегами вершины Алайского хребта. В пяти километрах от города на высоте 975 метров над уровнем моря находится Жалал-Абадский курорт – главная примечательность города.

Об основании города Жалал-Абада существуют три легенды. Одна из легенд связывает название города с именем хорезмского героя XIII века Жалал эд-Дина. В ней рассказывается о том, что когда войска монгольского завоевателя Чингиз-хана захватила Хорезм, Жалал эд-Дин, сын шаха Мухамеда бежал в Афганистан и там в долине реки Кабул собрал войска, с которыми перешел через горы Гиндукуш и вышел в Кугартскую долину. И здесь, на месте расположения города произошла кровопролитная битва между войсками Жалал эд-Дина и монгольскими завоевателями. В этой битве было разбито войско Жалал эд-Дина, а сам он погиб в схватке.

Легенда гласит, что на месте гибели Жалал эд-Дина возник город Жалал-Абад, а в Афганистане – на месте сбора войска возник другой город, носящий имя Жалал-Абад (1, с.23).

Другая легенда тесно связывает историю возникновения города с курортом, в котором рассказывается, что на месте нынешнего курорта во второй половине XVII века Кокандский хан имел собственную дачу, где он лечился. Дачей управлял писарь (секретарь) по имени Жалалид-дин. Жалал ид-дин переселил из нынешней территории Узбекистана 40 хозяйств безземельных дехкан, среди которых разделил по жребии заболоченную территорию. Отсюда пошло название места Чек-Кишлак. После осушки и освоения в отдельных местах болот появились посеы и кибитки. В последствии кишлак стал называться Жалал-Абадом или благоустроенным Жалалом.

Третья легенда повествует о том, что в период Кокандского ханства в Узгене жил богатый бек, у которого был красивый слуга по имени Жалал (красивый). Бек приревновал его к своей жене и приказал Жалала убить. Предупрежденный женою бека, темной ночью Жалал бежал и скрылся в камышах (на территории нынешнего города), сделал себе шалаш и стал в нем жить. Для того, чтобы питаться, он стал из камыша плести берданы и обменивать их у пастухов на скот. Постепенно рядом с кибиткой Жалала появились другие строения. Так появился кишлак названный по имени Жалал (2.с, 8-9).

Однако, все легенды противоречивы и не имеют серьезных обоснований, можно лишь согласиться с тем, что название города связано с именем мужчины, по всей вероятности, первым со своей семьей поселившимся из-за нужды в таком заболоченном месте, какой она была не более 200 лет назад или же с названием красивой местности.

На наш взгляд, история города тесно связана с курортом, или же источником Хазрети-Аюб, минеральная вода которого обладает большими лечебными свойствами для многих болезней. Слово “Абад” в переводе с персидского языка означает “обжитое людьми место”. Кроме этого, слово Желал на языке урду, персидском и арабском, означает “слава, святое место, величие”. Таким образом, имя города могла бы

означать или “место славы”, или “святое место”, или же “место, поименованное именем Желала” (3, с.2). По нашему мнению, название “святое место” ближе к истине, так как народ считал источник, носящий имя пророка Аюба, имеющий целебную минеральную воду, “святым местом” и приходили сюда к паломничеству. И по сей день много людей приходят сюда к паломничеству как на святыню.

По материалам архива, город Жалал-Абад возник во время Кокандского ханства в первой половине XIX века. В то время по Кок-Артской долине шел торговый путь из Ферганской долины, по которому перегоняли скот на Памир и обратно и первое время кишлак Жалал-Абад играл роль караван-сарая для проезжающих купцов, а в последствии пунктом оптовой продажи скота.

Слава источников, расположенных на склонах Аюб-Тоо распространилась далеко за пределы города, к ним стали стекать больные со всей Ферганской долины. В начале XIX века здесь была построена крепость Кокандского ханства. Кроме обслуживания приезжих паломников на минеральные источники, местное население занималось выращиванием сельскохозяйственных культур. С увеличением населения кишлака развивался гончарное дело, появились мастерские, оказывающие услуги населению. В дальнейшем появились промышленные мастерские, которые создали условия появлению малых предприятий перерабатывающей отрасли.

До 1876 года южная часть Киргизии находилась под властью кокандского хана. Местное население жестоко эксплуатировалось. Особенно тяжелой была для народов налоговая политика кокандского хана. Зякет, фитир и ушур – виды налогов и податей, ежегодно собираемые в пользу кокандского хана, являлись чрезмерно обременительными. Сбор их носил характер массового вымогательства и грабежа.

Возмущение народных масс выливалось против кокандского восстания. Особенно сильным восстанием против кокандского хана было восстание кыргызов в 1873-1874 годах, которым была охвачена вся Южная Киргизия. К восставшим присоединились узбекское население южных районов Киргизии, г. Оша, Сузака, Андижана. В восстании принимали участие кыргызский народ кыргыз-кыпчак. “В это трудное и злостное время, - писал Худояр-хан, - люди, которых я считал верными и надежными..., с войском перешли на сторону моих врагов – бунтовщиков кыргызов, и соединившись с ними, пошли на меня войной” (4, с.242).

Восставшие были разгромлены, но оно расшатало устои кокандского хана и усилило тягу населения Южной Киргизии к принятию русского подданства.

В 1870 году в городе появились первые русские переселенцы, прибывшие вместе с русским гарнизоном. Был построен военный госпиталь. С 1876 года город Жалал-Абад был включен в состав Кукандского уезда Ферганской области Российской империи, а в 1877 году получил статус города. Именно в этом году и появились сведения в официальных документах о населенном пункте по имени Желал-Абад (6, с.2). Вследствии массового переселения русского народа в долине Кок-Арт возникли русско населенные села Благовещенко, Ивановка (нынешний Көк-Жаңак), Михайловка (Жерге-Тал), Дмитриевка (Таран-Базар), Архангельское (Жоон-Кунгой) (4, с.43).

Участок железной дороги Андижан – Карасу – Джалал-Абад был открыт в 1915 году. Линия являлась частной, была построена Обществом Ферганской железной дороги. После революции 1917 года железнодорожная линия была национализирована.

В 1928 году был введён в эксплуатацию участок Джалал-Абад – Багиш (протяжённость 14 километров), в 1932 году – участок Багиш – Кок-Янбак (протяжённость 15 километров). Линия на Кок-Янбак предназначалась в первую очередь для вывоза угля.

На протяжении длительного времени станция Джалал-Абад была конечным пунктом маршрутов пассажирских поездов дальнего следования в Ферганской долине. До станции Кок-Янбак следовали только пригородные поезда, на участке Карасу – Ош также курсировали только пригородные поезда, а с 1978 года движения не стало (несмотря на то, что город Джалал-Абад в то время был одним из районных центров Ошской области, численность населения Джалал-Абада была в несколько раз меньше численности населения Оша). Среди причин такого положения – наличие в Джалал-Абаде пункта технического обслуживания локомотивов и сооружений для экипировки вагонов, чего никогда не было в Оше, лёгкий профиль пути на участке Карасу – Джалал-Абад, а также, вероятно, дань традиции – станция Джалал-Абад возникла раньше, чем станция Ош, город Джалал-Абад исторически является основными «железнодорожными воротами» региона.

В разное время от Джалал-Абада отправлялись прямые поезда (либо прицепные вагоны) до Москвы, Фрунзе (Бишкека), Куйбышева (Самары) и других городов СССР.

В 1993 году был отменён последний пассажирский поезд дальнего следования Джалал-Абад – Ташкент – Бишкек. Приблизительно тогда же прекратилось и движение пригородных поездов.

Город Жалал-Абад, вносивший немалый вклад в развитие бывшего СССР и заодно процветающийся сам, перенес немалые трудности в начале приобретения независимости. Пережив немалые потрясения в условиях перехода к рынку, все таки город встал на путь развития.

В 1991 году, с принятием независимости, Джалал-Абад получил статус областного центра, а в 2007 году, город отпраздновал свое 130-летие.

Сегодняшний Джалал-Абад, вполне современный индустриальный город, с хорошо развитой социальной инфраструктурой.

Здесь функционируют банки и другие финансовые объекты, широко развита оптовая и розничная торговля. Промышленность представлена заводом по переработке древесины, предприятиями пищевой, легкой, хлопковолоконной, мукомольной и машиностроительной отраслей. Основным источником дохода для города служит кыргызско-канадское нефтеперерабатывающее СП – «Кыргыз Петролеум Компани».

В Джалал-Абаде расположены библиотеки, разбиты парки, существует городской исторический музей, организованный в 1971 году.

1. *Материалы Жалал-Абадского исторического краеведческого музея. - Джалал-Абад, 1997. – 123 с.*
2. *Чормонов Б., Тимирбаев В. Город Жалал-Абад (краткие очерки по краеведению). - Ф.: “Кыргызстан”, 1973. - С. 8-9.*
3. *История Узбекистана. - Том II. - С. 242.*
4. *Воцинин В. Очерки нового Туркестана. – СПб., 1914. - С. 43.*
5. *Болащенко С. Железнодорожная линия Карасу – Джалал-Абад – Кок-Янзак. - 2009.*
6. www.fakty-o.ru. *Факты о Жалал-Абаде.*

Түйін

Макалада Жалал-Абад шаарынын түптөлүүсүнүн тарыхый негиздери жана бул боюнча автордун жеке көз-караштары, шаардын өнүгүүсүнүн урунттуу учурлары каралды. Автор тарабынан шаардын пайда болуу тарыхын сүрөттөгөн легендалар, тарыхый документтер, алардын ролу изилденген. Жаңы түптөлгөн шаардын калкынын жашоо шарты, региондун социалдык-экономикалык өнүгүүсүндөгү шаардын орду, анын андан аркы өнүгүүсүнүн жана орус калкынын шаарда жана өрөөндө отурукташуусунун жүрүшү жөнүндөгү маалыматтар окулуп-үйрөнүлгөн. Кыргызстандын түштүк бөлүгүнүн Кокон хандыгына каршы көтөрүлүшүнүн себептери жөнүндө учкай маалымат берилди. Бүгүнкү күндөгү шаардын абалы жөнүндөгү маалымат макаланын жыйынтыктоочу бөлүгүн түзөт.

Ачкыч сөздөр: Жалал-Абад, Көк-Арт, Аюб-Тоо, Жалал-Абад курорту, Хазрети Аюб булагы, минерал суулар, ыйык жер.

Summary

In article are considered history bases of the forming the city Jalal-Abad and opinions of the author on this cause, as well as the main moments of the development of the city. The Author explored legends, history documents about base of the city, their role. In this material has studied about condition of the lifes of the population of the city, about roles of the city in social-economic development of the region, about the most further its development and about occupying the city and region by russian-language population. Information is Given about reason uprising the south part Kyrgyzstan against Kokon khanate. The conclusion of the article concludes the information about modern condition of the city

Key words: Jalal-Abad, Cook-Art, Ayub-Too. health-resort of Jalal-Abad, the source of Hazreti Ayub, mineral water, the saint place.

УДК: 94(411).04

КОММЕНДАЦИЯ И СКРЫТАЯ СЕКУЛЯРИЗАЦИЯ МОНАСТЫРСКИХ ДОХОДОВ В ПОЗДНЕСРЕДНЕВЕКОВОЙ ШОТЛАНДИИ (НА ПРИМЕРЕ ПРИОРАТА КОЛДИНГХЕМ)

Г.Ю. Магаков – *к.и.н., доцент кафедры зарубежной истории и международных отношений
Южного федерального университета, г. Ростов-на-Дону, Россия*

Статья посвящена проблеме оценки значения коммендации монастырей в дореформационной Шотландии современной шотландской историографией. На примере истории коммендации приората Колдингхем предпринята попытка проверки концепции «католической ревизии» проблемы истоков шотландской Реформации. Представляется, что Колдингхем достаточно показывает, каким образом в специфических шотландских условиях формально церковная комменда могла прикрывать скрытую секуляризацию монастырских доходов. Следовательно, утверждения, отрицающие широкое распространение светской комменды в позднесредневековой Шотландии, если они основаны только на формальной принадлежности тех или иных коммендаторов к сословию духовенства, не могут быть признаны убедительными.

Ключевые слова: дореформационная Шотландия, современная историография, католическая церковь, коррупция, монастыри, коммендация, Колдингхем, Хьюмы, скрытая секуляризация.

Известный американский историк Льюис Спизц раздел своей книги [1], посвященный истории Реформации в Шотландии, начал ироничной фразой: «Шотландская Реформация напоминала запоздалое появление на пиру гостя из деревни», тем самым подчеркивая весьма устоявшееся представление об эпигонской вторичности реформационного переворота в этой северобританской стране. Британский историк Алек Райри, опубликовавший монографию [2], специально посвященную вопросу об истоках шотландской Реформации, по сути дела, пришел к выводу об исключительно политической и, даже, - внешнеполитической ее природе, имея в виду англо-французское противостояние в Шотландии. Насколько возможно об этом судить, подобный подход в известной мере является результатом реализации тенденции «католической ревизии» в развитии современной шотландской историографии, которая впервые заявила о себе еще в 1962 г., когда в Глазго под редакцией хранителя католических архивов Шотландии преподобного Дэвида МакРобертса вышли «Эссе о шотландской Реформации» [3]. Пожалуй, можно утверждать, что историки этого направления пытаются пересмотреть твердо устоявшиеся в шотландской протестантской историографии представления о том, что важнейшей причиной реформационного взрыва в Шотландии являлась т.н. коррупция ее католической церкви, из-за которой «подобно дряхлому лесному гиганту, она сгнила изнутри и была осуждена позорно пасть еще до надвигающейся бури» [4. Р. 171], и одним из ее главных пороков была монастырская коммenda.

Принято считать, что древняя практика коммендации, - т.е. предоставление монастырских имуществ во временное доверительное управление церковным иерархам [5], - получила новый и мощный импульс в эпоху Великой Схизмы католической церкви, когда соперничавшие папы начали широко использовать доходы монастырей для увеличения числа своих сторонников. При этом, используя всю казуистику церковного и феодального права, они резко расширили круг потенциальных церковных бенефициариев, распространив право комменды монастырей не только на клириков вообще, но и на светских лиц, которые выступали в качестве формальных патронов монастырских владений. С начала XV в. монастырская церковная и светская коммендация получила весьма широкое распространение, главным образом, в странах европейского Средиземноморья, - в Италии, Испании и Португалии, а, главное, - во Франции, где подавляющее большинство монастырей оказалось под контролем коммендаторов. Несколько менее широко она была распространена в северо-восточной части Западной Европы. Англия же, за исключением отдельных случаев, практически не знала монастырской коммендации. Качественно отличной от английской, была ситуация с монастырской коммендой на севере Британии, - в Шотландском королевстве, - где, видимо, под французским влиянием, она получила очень широкое распространение.

Авторитетные британские специалисты XX в. в области церковной истории были вполне единодушны в негативной оценке «порока монастырской комменды». Дэвид Ноулз считал, что «все его зло может наблюдаться в Шотландии в конце XV столетия и во Франции на протяжении XVII века», и полагал, что его последствия были тяжелее для северобританской страны [6. Р.121, 144]. Джордж Коултон писал, что от монастырской коммендации «Шотландия страдала более, чем какая-нибудь другая страна в Европе», поскольку она была здесь «распространена шире, чем где-либо еще» [7. Р. 100, 254]. Особо подчеркивалось то обстоятельство, что в Шотландии была очень распространена именно светская коммenda монастырей. Дженни Уормалд, в частности, утверждала, что типичным позднесредневековым шотландским коммендатором «обычно был мирянин или, в лучшем случае мирянин, который только формально состоял миноритом в каком-нибудь (монашеском) ордене», и что масштабы скандальной светской комменды монастырей в Шотландии просто не имели аналогов в Европе [8. Р. 80, 84]. К аналогичному выводу пришел и Йен Коуан, который констатировал, что «ко времени Реформации только горстка подлинных монахов была все еще при исполнении обязанностей глав шотландских монастырей» [9. Р.34].

Именно это положение, как будто бы, неопровержимо свидетельствующее об «омиришествлении» и «порче» шотландской католической церкви в первую очередь стало объектом критики со стороны видного представителя направления «католической ревизии» истории шотландской Реформации преподобного Марка Дилворта, который сменил Д.МакРобертса на почетном посту хранителя католических архивов Шотландии. В своих статьях и итоговой монографии, посвященных шотландским монастырям в эпоху позднего Средневековья [10], М.Дилворт, во-первых, настаивал на относительно позднем распространении монастырской коммендации как массового явления в Шотландии и связывал его начало, прежде всего, с пагубными для элиты шотландского общества последствиями разгрома при Флоддене в англо-шотландской войне 1513 г. Во-вторых, он полагал, что масштабы монастырской комменды в

Шотландии преувеличены протестантскими историками, считая, что «она не затронула более двух третей шотландских монастырей к 1560 г.». Наконец, в-третьих, М.Дилворт самым решительным образом протестовал против общепринятого представления о широком распространении в Шотландии светской комменды монастырей, утверждая, что «в Шотландии ее предоставляли только клирикам» [11. Р. 67].

Исходя из сказанного, представляется возможным соотнести основные положения концепции М.Дилворта с имеющимися данными относительно начала комменды одного из старейших и богатейших монастырей Шотландии, - бенедиктинского приората Колдингхем в Берикшире.

В рамках данного сюжета нет возможности даже бегло говорить о многовековой и очень сложной истории Колдингхема, который с 1094-1098 гг. представлял собой шотландский филиал аббатства св. Катберта в североанглийском церковном графстве Дарем [12]. Ограничимся простой констатацией того факта, что 6 августа 1461 г. папская канцелярия в Риме зарегистрировала положительное решение папы Пия II по прошению Патрика Хьюма, «архидьякона Тевиотдейла, магистра искусств, благородного происхождения и баронского рода», который ходатайствовал о предоставлении ему монастыря Колдингхем в пожизненную комманду за 400 фунтов, ссылаясь на вражду между Шотландией и Англией и неудовлетворительное ведение дел монастыря приором-англичанином Джоном Пенчером [13. Р. 425-427]. К этому следует добавить, что вожди пограничного шотландского клана Хьюмов с начала XV в. традиционно выступали в качестве светских монастырских бальи Колдингхема. В условиях англо-шотландской войны весной 1462 г. признанный папой римским аббат-коммендатор Патрик Хьюм и монастырский бальи Александр второй барон Хьюм изгнали всех английских монахов вместе с их приором Джоном Пенчером из Колдингхема [14].

Когда через два года в Йорке (1 июня 1464 г.) было заключено англо-шотландское перемирие [15. Р. 306-307], Хьюмы приступили к закреплению за собой руководящих постов в монастырской иерархии Колдингхема, причем, - юридически безукоризненно исполненными процедурами. Уже в конце июля 1464 г. на «вакантное» после изгнания Джона Пенчера место приором по представлению аббата-коммендатора [4. Р.106] Патрика Хьюма, оставшиеся немногочисленные шотландские монахи «избрали» (и избрали, наверняка, единогласно!) младшего сына барона Александра Хьюма, - юного Джона Хьюма. А 2 августа 1464 г. этот новоизбранный приор Джон Хьюм даровал рыцарю Александру Хьюму второму барону Хьюму грамоту, которой предоставил ему должность монастырского бальи в наследственное держание [16. Р. 448]. Иными словами, - с согласия дяди, племянник закрепил за своим отцом доходную должность с правом ее наследования своим старшим братом и его сыновьями, своими племянниками. Говоря современным языком, семейное предприятие Хьюмов под вывеской «Общество с ограниченной ответственностью «Приорат Колдингхем» было полностью сформировано и теперь нуждалось только в верификации со стороны государственных органов. Соответствующий акт был осуществлен 12 января 1466 г., когда регентское правительство Роберта лорда Бойда от имени пятнадцатилетнего короля Джеймса III Стюарта предоставило «Александру Хьюму, рыцарю, и его наследникам... должность бальи наших земель ... названного монастыря» Колдингхем с выплатой 20 фунтов ежегодного вознаграждения [17. Р. 182].

Конечно же, 20 фунтов жалования монастырского бальи не были главной целью Александра второго барона Хьюма, хотя, и эта сумма представлялась ему, по-видимому, столь значительной, что по поводу ее подтверждения он счел возможным в 1467 г. обратиться к самому папе римскому [18. Р. 620]. Ежегодные доходы приората Колдингхем, как минимум, в сотню раз превосходили размеры годового жалования его бальи. Однако их более или менее точное исчисление весьма проблематично как в силу специфики базы исторических источников, так и в связи с очевидным несовершенством, а, зачастую, и легко угадываемым лукавством средневековой бухгалтерии. Принято считать, что к середине XVI вв. (т.е. после всех потрясений конца XV – первой половины XVI в.) годовые доходы приората Колдингхем колебались в пределах 2000-3000 фунтов [10. Р. 42]. Вполне очевидно, что для страны, в которой все поступления в королевскую казну в «эталонном» 1486 г. составили всего 4095 фунтов стерлингов [19. Р. 36], сумма в 2000 фунтов была очень значительной. Монополизировавшие высшие монастырские должности вожди клана Хьюмов обладали всей полнотой формальной и реальной власти для распределения между собой весьма солидных денежных средств из доходов приората Колдингхем, которые оставались после обязательных ежегодных платежей в папскую казну в размере 190 фунтов [18. Р. 233].

Представляется, что казус коммендации приората Колдингхем достаточно красноречиво показывает, каким образом в специфических шотландских условиях формально сугубо церковная комменда могла прикрывать скрытую секуляризацию монастырских доходов. И, следовательно, утверждения, отрицающие широкое распространение светской комменды в позднесредневековой Шотландии, если они

основаны только на формальной принадлежности тех или иных коммендаторов к сословию духовенства, не могут быть признаны убедительными.

1. Spitz L.W. *The Renaissance and Reformation Movements. Vol. II. St. Louis, 1987. Сниц Л.В. Возрождение и движение Реформации. Т. 2. История Реформации. М., 2003.*
2. Ryrie A. *The origins of the Scottish Reformation. Manchester - N.Y., 2006.*
3. McRoberts D. (ed.) *Essays on the Scottish Reformation. Glasgow, 1962.*
4. Hay Fleming D. *The Reformation in Scotland: Causes, Characteristics, Consequences. L., 1910.*
5. Ott M. *Commendatory Abbot / Catholic Encyclopedia. Vol. I. N.Y., 1913. Ott M. In Commendam / Catholic Encyclopedia. Vol. VII. N.Y., 1913. Gilchrist J. Commendation / New Catholic Encyclopedia. Vol. IV. Washington, 2002.*
6. Knowles D. *Christian Monasticism. L., 1969.*
7. Coulton G. G. *Scottish Abbeys and Social Life. Cambr., 1933.*
8. Wormald J. *Court, Kirk, and Community: Scotland 1470 – 1625. L., 1981.*
9. Cowan I.B. *The Scottish Reformation. L., 1982.*
10. Dilworth M. *The Border Abbeys in the Sixteenth Century / Records of the Scottish Church History Society. Vol. XXI. Glasg., 1983. Dilworth M. Scottish monasteries in the Late Middle Ages. Edinb., 1995.*
11. Dilworth M. *The Commendator system in Scotland / The Innes Review. Vol. XXXVII, № 2. Glasgow, 1986.*
12. *Charter of Duncan II to Durham // Scottish Historical Documents. Ed. by G. Donaldson. Glasg., 1999. Carr A.A. A History of Coldingham Priory. Edinb., 1836. The Correspondence, Inventories, Account Rolls, and Law Proceedings, of the Priory of Coldingham / Publications of the Surtees Society. L. – Edinb., 1841. Hunter W.K. History of the Priory of Coldingham. Edinb., 1858. Thomson A. Coldingham: Parish and Priory. Edinb., 1908. Barrett M. The Scottish Monasteries of Old. Edinb., 1913. Brown A.L. The Priory of Coldingham in the Late Fourteenth Century / The Innes Review. Vol. XXIII. № 2. 1972. Dobson R.D. Durham Priory. 1400-1450. Cambr., 1973.*
13. *Calendar of Papal Registers relating to Great Britain and Ireland. Ed. by J.A. Twemlow. Vol. XI. L., 1921.*
14. Dobson R.B. *The last English monks on Scottish soil / Scottish Historical Review. Vol. 46. 1967.*
15. *Foedera, Conventiones, Litterae et Cujuscunque Generis Acta Publica inter Reges Angliae, et Alias quofvis Imperatores, Reges, Pontifices, Princepes. Ed. by T. Rymer. Vol. XI. L., 1710.*
16. *The Scots Peerage. Ed. by J. Balfour Poul. Vol. IV. Edinb., 1907.*
17. *The Register of the Great Seal of Scotland. A.D. 1424 – 1513. Ed. by J. Balfour Paul. Vol. II. Edinb., 1882.*
18. *Calendar of Papal Registers relating to Great Britain and Ireland. Ed. by J.A. Twemlow. Vol. XII. L., 1933.*
19. Brown J. M. *The exercise of power // Scottish Society in the Fifteenth Century. Ed. by J. M. Brown. N. Y., 1977.*

Түйін

Мақала авторы қазіргі кезең тарихнамасында реформаға дейінгі Шотландияда монастырлік коммендация мағынасын бағалау мәселесіне тереңірек тоқталады. Сонымен қатар Колдингхем приораты мысалында «католиктік тексеріс» концепциясы мәселесін шотландтық Реформация негізінде қарастыруға талпыныс жасалады. Колдингхем көрсеткіштеріне қарағанда, арнайы шотландтық жағдайда формалды түрде болса да, шіркеулік басқарма монастырлік кірістердің болғанын жасырып қалуға тырысқанын баяндайды. Сәйкесінше, соңғы ортағасырлық Шотландияда бекітілген әрі кең таралған зайырлы басқаруды теріске шығарған бұл басқарудың түрі соншалықты негізді дәрежеде болған жоқ.

Тірек сөздер: Реформаға дейінгі Шотландия, қазіргі кезең тарихнамасы, католик шіркеуі, жемқорлық, монастырь, коммендация, Колдингхем.

Summary

In this article is devoted to a problem of an estimation of value commendation monasteries in pre-Reformation Scotland by a modern Scottish historiography. On a history example of the commendation of the Coldingham priory is undertaken attempt of check of the concept "catholic revision" of problem the origins of the Scottish Reformation. It appears that Колдингхем shows enough, how in the specific Scottish terms formally church commendation could cover the hidden secularizing of monasterial acuestss. Consequently, statements denying wide distribution of the commendation society in Scotland, if they are based only on formal belonging those or another commendation to the estate of clergy, can not be confessed by convincing.

Keywords: pre-Reformation Scotland, modern historiography, Catholic Church, corruption, monasteries, commendation, Coldingham, Homes, hidden secularization.

ИЗ ИСТОРИИ ГОРОДА СУЛЮКТА КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

К.Таиров – преподаватель Баткенского государственного университета, г. Баткен, Кыргызстан

В данной статье рассматривается история города Сулюкта Кыргызской Республики. Статья освещает период принятия статуса города с 1940 года. В статье содержится статистические данные, которые показывают темпы развития города. Освещено развитие и проблемы в жилищно-коммунальной сфере городского хозяйства. Автором статьи были исследованы и проанализированы архивные материалы по истории города Сулюкта и были предложены некоторые рекомендации касающиеся перспективы города.

Ключевые слова: Угледобыча, эксплуатация, пласт, район, город, жилищно-коммунальное хозяйство.

Место, в котором располагается нынешний г. Сулюкта, ещё в древности было благоприятным для проживания людей. На территории и окрестностях города не только были найдены полезные ископаемые но и археологические находки следов людей, жившие непосредственно в данном районе и в окрестностях г. Сулюкта. К сожалению, по истории г. Сулюкта и Баткенский области Кыргызской Республики специальных исследований со стороны учёных почти отсутствует. Но, тем не менее по истории города имеются некоторые труды исследователей. Один из самых древних следов людей упоминается в трудах историков В.Плоских и А.Мокрынина. На местности около реки Кожо-Бакырган-Сай были найдены орудия труда относящихся к эпохе палеолита [1, с.6]. Баткенский регион Кыргызстана отражается в трудах средневековых авторов.

Во время существования Даванского государство люди начали впервые в истории региона обрабатывать земли, стали заниматься добычей полезными ископаемыми, т.е. уголь, железо, золото, серебро и т.д. К этому свидетельствует многочисленные останки древних шахт, которые сохранились по сей день в этих краях. Например, пещера Кан и Гут Баткенский район, Айдаркенская пещера и многочисленные останки шахт, которых местное население называют «Сүлүктү үнкүрлөрү», т.е. Сулюктинские пещеры. В средние века как и вся Средняя Азия данный регион была под влиянием разных культур и идеология. В этих краях господствовали арабы, монголы, караханиды, полчища Тамерлана и др. С XIX в. за сферы влияний в Средней Азии начинается соперничества между Российской империи и Великобританией. После завоевания Средней Азии Российской империей, началась изучения не только Средней Азии, но и всего Азиатского пространства.

Как нам известно, на территории Кыргызстана первым месторождениям по добыче угля относятся Сулюкта и Кызыл-Кия (вторая половина XIX в.) В 1910 г. введено в эксплуатацию Кок-Янгакское месторождение, в 1916 г. – Таш-Кумырское месторождение. Вокруг этих каменноугольных месторождений появились города, у которых градообразующими производством считается именно угледобыча.

Месторождение Сулюкта расположено в северных предгорьях Туркестанского хребта. В административном отношении месторождение находится на территории Баткенской области Республики Кыргызстан. Всего на месторождении выявлено 11 пластов угля. Качественная характеристика бурых углей пласта «Ф» следующая: Wrt – 23%, Ad – 10,82%, Vdaf – 30,54%, Sdt – 0,6%, Cdt – 77%, Hdt – 4%, Qdaf – 6651 ккал/кг, QrГ – 4340 ккал/кг. Месторождение разрабатывается с 1900 г., а государственными предприятиями – с 1918 г. По состоянию на 1.01.2008 года Государственным балансом запасов по месторождению по сумме категорий А+В+С1+С2 учтено 191,4 млн. тонн угля [2, с. 23-24].

С завоеванием Российской империей на территории Кыргызстана, особенно в промышленных районах появились малые и средние города, формировался интернациональная население, в том числе вырос город шахтёров Сулюкта. С обретением государственности в формате Кара-Кыргызской автономной области в 1924 г. город Сулюкта обрел новый облик. Для нужд промышленности Средней Азии угледобыча на шахтах Сулюкта увеличивались каждым годом. Приток рабочих и инженерных кадров в довоенные году несколько раз увеличились. Специалисты прибывали в основном из РСФСР, Украины, Белоруссии. В городе началась формирование квалифицированные рабочие из числа местного население т.е. кыргызов.

Многие районы, обладающие в прошлом социально-экономической, культурной и государственной целостностью, в ходе национально-территориального размежевания (1924-1926 гг.) были поделены между республиками: Бухарской, Хивинской народных республик и Туркестанской АССР – между Туркменской ССР, Узбекской ССР, Казахской АССР, Таджикской АССР, Кара-Калпакской АО и Кара-Кыргызской АО. Среднеазиатская ликвидационная комиссия 17-марта 1925 года утвердила границы

национально-территориальных образований. Однако согласованность относилась к описанию границ в общем виде. Что касается частных, то между новообразованными национальными республиками оставалось много спорных вопросов [3, с.15].

По принципу определения границы по национальному признаку, проходил некоторыми недостатками. Но как показывает история именно благодаря такому принципу КАО 1928 г. были присоединены от Узбекистана ряд районов населявшие в основном кыргызами. Среди этих районов город Сулюкта и Бокса-Исфанейская волость. Именно после этих изменений границ в пользу КАО границы Кыргызстана приблизилась к нынешнему облику. Но нельзя сказать, что приграничные вопросы разрешились, они имеют место и сегодня.

С 1938-года по инициативе актива и рабочих-шахтеров поднималось вопрос о статусе города. Об этом свидетельствует протокол Сулюктинского горкома [4, с. 12-13]. В частности в нем говорится об определении границ города и о принятии решения выдать городу статуса города и о переименовании города Сулюкта на Орозбекова. Учитывая рост населения и производственный потенциал ЦИК ВКП(б) принял решения о выдать Сулюкте статуса города [5, с.12-17].

Территория копи Сулюкта и города его инфраструктура развивалась по производственной необходимости, т.е., строились дороги к шахтам, дома для рабочих шахтеров, больницы и школы для их детей. В то время властвовал, Госплан и действовала такая система: Сулюктинский уголь в вагонетках доставлялся в Пролетарск (районный центр в Таджикистане), там он перегружался в вагоны и платформы и по разнарядке Госплана отправлялся по разным адресам. Обрато завозили необходимое горнякам снаряжение. С маневровой станции «Сулюкта», где комплектовался груженный состав, уходили железные рельсы подземных дорог прямо к шахтам, куда подгонялся порожняк.

На развитие жилищно-хозяйственной сферы города повлияло знаменитая постановления ЦК КПСС 1957 г. о переходе к типовому проектированию и строительству, начался строительная эпоха в городской структуре. Расширялись действующие, активно сооружались объекты городского хозяйства. Как и во всех городах СССР возникла новая технология домостроения, предусматривающая быстрый монтаж заводских конструкций зданий на строительной площадке.

Параллельно с ростом города и городского населения активно развивались системы городского хозяйства, включая содержание и ремонт жилья, водопроводно-канализационное хозяйство, комплекс коммунальной энергетики, благоустройство территории. Основную массу рабочих шахтеров в копи Сулюкта составляли рабочие из кыргызов, татар, русских, узбеков, таджиков и других. Об интернациональном составе и повседневной жизни рабочих-шахтеров города Сулюкта исследование провела этнограф К.Мамбеталиева[6] и освещается в книге С.Сасыкбаева [7].

Развитием города постоянно нарастали многочисленные проблемы и сбои в работе систем городского хозяйства. К числу наиболее актуальных из них является обеспечения питьевой водой. Последние годы СССР в силу финансовых трудностей решение этих проблем оказалось невозможным. Потому, что, во-первых, постепенно снизился уровень угледобычи и по этому уменьшалось количество рабочих т.е., население города. С уменьшением население снизился спрос на все товары и услуги. И вообще спрос на уголь было настолько малым, что не о каком добыче и продаже угля не было возможности. Результатом этого показателя оказалось полная разруха (90-е гг.) в городском инфраструктуре и в производстве угледобычи. Но после обретения Кыргызстана независимости местные предприниматели ориентировались на рыночную экономику. Уголь теперь ввозится в основном соседний Таджикистан и продается во всех рынках Кыргызстана. В связи возобновлением угледобычи город постепенно встает на ноги. По статистическим данным Правительства КР на 2014 год объем промышленной продукции составляет 333,1 млн. сом. По данным переписи население 2010 года населения города составлял 18276 человек.

В Сулюкте в наши дни работает около 20 ОсОО. После распада СССР в шахтах города работа ведется ручными механизмами. Прошли десятилетия, и способы добычи угля со временем изменились. Одним из оснащенных новейшим оборудованием является ОсОО "Кызыл-Булак". На городской бюджет денежные средства поступает в основном от угледобычи.

В городе функционирует 3 коллективных хозяйств, 5 Акционерных обществ, 2 АЗС, 2 ветлечебниц. Из социальных объектов работают 4 школы, 3 дошкольных учреждений, дом культуры, 2 клуба, 2 библиотеки, общественная баня, 4 ФАПа, 3 аптеки, Сулюктинский педагогический колледж и Сулюктинский гуманитарно-экономический институт Баткенского государственного университета [8, с. 3-34]. Город постепенно обретает новый облик, строится новые дома, школы и другие социальные объекты. С каждым годом растет рост населения сравнительно в 1991-году в городе жила 13,254 человек в данное время проживает 18,276 человек. Возможности и потенциал города не только связан с угледобычей но есть огромные запасы другие полезно-ископаемые.

Приграничность дает городу много возможностей в сфере торговли. Приграничная торговля осуществляется с соседними Таджикистаном и Узбекистаном. Как показывает мировая практика можно было бы наиболее выгодно использовать уголь не как топливо, а в виде экологически чистой электрической энергии, полученной от сгорания угля. Если использовать ресурсы и все возможности грамотно и рационально это дало бы мощный толчок в развитии города.

1. Осмонов Ө. *История Кыргызстана*. - Б., 1995. - 267 с.
2. Кадыров Т., Смадияров С. *Национально-государственное размежевание и истоки этнотерриториальных конфликтов в Центральной Азии*. – Ош, 2012. – 123 с.
3. *Данные госгеологии правительства КР за 2008*. – Б., 2009. – 34 с.
4. ЦГА КР Фонд №1445 оп. 7. №148.
5. ЦГА КР Фонд №1445 оп. 11. №46.11.13.
6. Мамбеталиева К. *Быт и культура шахтеров киргизов каменно-угольной промышленности Киргизии*. - Ф., 1963. - 167 с.
7. Сасыкбаев С. *Түпкүрдөгү нур*. - Ф., 1957. - 87 с.
8. *Паспорт города Сулюкта на 2010 г.* – Б., 2012. – 45 с.

Түйін

Бул мақалада Кыргыз Республикасындагы Сүлүктү шаарынын тарыхы иликтенет. Мақалада шаардын 1940-жылдан шаар катары статус алуусунан бери карай маалыматтар чагылдырылат. Изилдөөдө статистикалык маалыматтардын негизинде шаардын өнүгүү динамикасы көрсөтүлгөн. Шаардын турмуш-коммуналдык тармагындагы өнүгүү жана көйгөй маселелер изилденет. Автор тарабынан Сүлүктү шаарынын тарыхы боюнча бир катар архивдик материалдар илимге киргизилип, шаардын болочок өнүгүү багыты боюнча сунуштар айтылган.

Өзөк сөздөр: Көмүр өндүрүү, ишке киргизүү, катмар, район, шаар, турмуш-коммуналдык чарбасы

Summary

This article is considered the history of the town Suluktu of the Kyrgyz Republic. The article covered the acceptance period of the status of the city since 1940 year. The article contains the statistical data which show the development rates of the city. The article covers the development and problems of the housing and municipal sphere in the municipal economy. The author is investigated and analyzed the archival materials on the histories of the town Suluktu and were suggested some recommendations is concerning perspectives of the city.

Key words: Coal production, exploitation, layer, district, city, housing-communal services

УДК: 94(411).06 +94(71).011

«ДЛЯ ПОЛЬЗЫ ДРЕВНЕГО ШОТЛАНДСКОГО КОРОЛЕВСТВА»: ОРДЕН БАРОНЕТОВ НОВОЙ ШОТЛАНДИИ В ПАМЯТНИКАХ И СИМВОЛИКЕ ШОТЛАНДИИ И КАНАДЫ

Н.В. Ласкова – к.и.н., доцент кафедры Зарубежной истории и международных отношений ЮФУ, Россия

Статья посвящена тому, как события, связанные с шотландской историей XVII века, спустя почти 400 лет, отражены не только в памятниках, но и государственной символике современных Шотландии и Канады. В частности, речь пойдет о геральдическом наследии баронетов Новой Шотландии. В современной Шотландии, в свою очередь, тоже встречаются памятные знаки, связанные, благодаря ордену баронетов, с Канадой. В частности, существует место, в 1625 году официально объявленное и по сей день считающееся территорией Новой Шотландии. Это эспланада Единбургского замка.

Таким образом, в современных Канаде и Шотландии, благодаря введенному в XVII в. шотландскому баронетству, проявляется переплетение прошлого и настоящего – истории Старой и Новой Шотландии.

Ключевые слова: баронеты, Шотландия, Новая Шотландия, Канада, шотландская колонизация Америки, колонии.

Введение титула рыцарей-баронетов Новой Шотландии первыми Стюартами в 1624-1625 гг. непосредственным образом связано с историей шотландской колонизации Северной Америки, начавшейся в первой четверти XVII века. «Отцом-основателем» первой шотландской колонии за океаном считается сэр Уильям Александер из Менстри, первый граф Стерлинг.

10 сентября 1621 г. Уильям Александер – придворный поэт, член Тайного совета Шотландии, занимавший престижную должность Докладчика прошений по делам Шотландии при английском дворе – получил подписанный королем Джеймсом I патент на право владения обширной территорией в Северной

Америке, включавшей незаселенные земли «между колониями Новая Англия и Ньюфаундленд» [1]. Проявив патриотизм, Уильям Александер назвал свои заморские владения Новой Шотландией

Освоение огромной территории, включавшей современные канадские Приморские провинции Нью-Брансуик, Новую Шотландию, остров Кейп Бретон и все ближайшие к Ньюфаундленду острова, требовало значительных материальных расходов. Первоначальные попытки основать колонию в 1622 и 1623 годах закончились безрезультатно [2. Р.107]. Одной из основных причин был материальный фактор – новое предприятие осуществлялось на средства Александера, которых было явно недостаточно для создания жизнеспособной колонии.

В октябре 1624 г. Джеймс I Стюарт, желая поддержать усилия своего фаворита по созданию первой шотландской колонии в Америке, извещал Тайный совет Шотландии о своем намерении создать новый Орден рыцарей-баронетов в Шотландии «для пользы древнего шотландского королевства, для лиц достойных этого титула, желающих получить земли в Новой Шотландии» [3. Р.616]. Как оказалось, последним официальным актом, вышедшим за подписью монарха за четыре дня до его смерти в Теобальде 27 марта 1625 г., была резолюция о подготовке процедуры титулования рыцарей-баронетов Новой Шотландии. Начинание Джеймса I реализовал его сын – новый король Чарльз I Стюарт. Первые восемь баронетов получили свои патенты уже в конце мая 1625 г.

Титул баронета вводился для финансирования экспедиций и заселения новой шотландской колонии. Поэтому представители мелкого шотландского дворянства, желающие стать землевладельцами в Новой Шотландии и обрести более престижный социальный статус, дающий право первенства перед шотландскими баронами, должны были переселиться в колонию, как минимум, шесть человек, обеспеченных всем необходимым для проживания в течение двух лет, и заплатить сэру Уильяму Александеру 1000 шотландских мерков в счет его предшествующих усилий и затрат.

В июле 1626 г. чтобы повысить престиж нового титула, для дальнейшего использования в геральдике баронетов вводился герб Новой Шотландии. Над размещенном в центре щитом с изображением синего Андреевского креста, украшенного посередине малым щитом с образом красного льва из королевского герба Шотландии, свита сине-серебряная мантия, над которой помещены две соединенные руки, держащие ветви лавра и чертополоха. Слева щит поддерживается мифическим королевским единорогом, справа – туземцем. Венчает изображение девиз «Munit hoes at altera vincit» – «Один защищает, другой побеждает».

Заметным событием в истории ордена баронетов Новой Шотландии стал королевский указ, вышедший 17 ноября 1629 г. Желая привлечь благородных джентльменов в ряды ордена и тем самым содействовать колонизации, Его величество жаловал баронетам Новой Шотландии и их наследникам особое право носить на шее оранжевую шелковую ленту с медальоном, выполненном в виде серебряного щита с изображением шотландской символики – Андреевского креста с гербом, увенчанными королевской короной. На лазурном фоне обрамления подвески выгравирована надпись "Слава – светоч благородной души". Герольдам надлежало оповестить всех жителей шотландского королевства о том, что этот знак отличия вводился для особого выделения баронетов, чтобы их «лучше различали и узнавали среди других персон» [4. Р.111].

Общественное мнение негативно восприняло эти нововведения, усматривая в них лишь корыстные интересы Александера. Один из современников - писатель и антиквар Томас Эркхарт из Кромарти в своем сатирическом трактате писал об Александере: «он мог бы оставить о себе лучшую память, если бы не его амбиции, если бы он удовлетворился лаврами поэта, но нет - он хотел стать королем новой земли... он, подобно королю Артуру хотел иметь своих рыцарей, однако не ограничившись малым числом... И он предоставил им возможность без труда получить титул, что ранее достигалось посредством заслуг... и они, пренебрегая традицией, получили титул быстро, избрав темный путь и бесцеремонно устремившись к обретению нового достоинства...» [5. Р.266].

В более поздних исторических исследованиях, освещавших историю создания ордена баронетов Новой Шотландии, также встречаются упреки и обвинения в стяжательстве в адрес Александера. Однако с этим едва ли можно согласиться. Как показывают статистические данные, при жизни Александера количество титулованных баронетов, так и не достигло намеченных 150 человек. Кроме того далеко не все новоиспеченные баронеты полностью расплачивались с сэром Уильямом Александером. Проект Nova Scotia в период его реализации оставался недофинансированным до самого конца. И в материальном отношении для первого графа Стерлинга он оказался обременительной и, в итоге, некупившейся статьёй расходов, серьезно подорвавшей семейный бюджет. Сэр Уильям Александер умер, так и не расплатившись с многочисленными кредиторами.

Вместе с тем вряд ли возможно переоценить то обстоятельство, что геральдическую символику созданных с подачи Александра баронетов, утвержденную Чарльзом I в июле 1626 г., в настоящее время почти без изменений демонстрируют герб и флаг Новой Шотландии – самые древние из принятых на территории Канады

Когда в 1867 году британские владения Онтарио, Квебек, Новая Шотландия и Нью-Брансуик были объединены в самоуправляющийся доминион Канада, ввели новые геральдические символы. Однако в ознаменование 300-летней годовщины провозглашения Новой Шотландии администрация провинции, выражая общественное мнение, подала прошение о восстановлении древних герба и флага. В январе 1929 г. прежняя символика была возвращена королем Георгом V. Единственным дополнением стало изображение в нижней части герба так называемого «майского цветка» (эпигеи ползучей) – официальной цветочной эмблемы Новой Шотландии, который переплетается с чертополохом, символизирующим Шотландию [6].

В ноябре 2011 г. королевский монетный двор Канады, в рамках специальной серии, посвященной провинциям Канады, выпустил ограниченную партию монет из сплава золота и серебра стоимостью в 300 долларов. На аверсе новой монеты по традиции отчеканен портрет королевы Елизаветы II, а в центре реверса представлен герб Новой Шотландии [7].

В современной Шотландии, в свою очередь, тоже встречаются памятные знаки, связанные, благодаря ордену баронетов, с Канадой. В частности, существует место, в 1625 году официально объявленное и по сей день считающееся территорией Новой Шотландии. Это эспланада Эдинбургского замка.

Согласно феодальной традиции письменного оформления прав собственности на землю было недостаточно. Чтобы стать полноценным владельцем необходимо было непосредственно вступить на пожалованную территорию. Учитывая отдаленность Новой Шотландии от Британских островов и то, что мало кто из шотландских дворян был готов пересечь океан, чтобы коснуться своей барственной ногой обретенной земли, была использована юридическая фикция. Для того чтобы баронеты без труда смогли пройти церемонию вступления в права владения, в июле 1625 г. специальным королевским указом эспланада Эдинбургского замка объявлялась территорией Новой Шотландии: «... Так как Новая Шотландия находится очень далеко от Шотландии... для того, чтобы церемония введения в собственность территории в Новой Шотландии могла осуществиться без труда, она будет проводиться в Шотландии в замке Эдинбурга, как наиболее значимом месте нашего шотландского королевства...» [8. P.159]. Таким образом, баронеты, исполнившие все обязательства перед Александром, были избавлены от необходимости следовать в далекую Новую Шотландию. Достаточно было ступить на каменные плиты территории Эдинбургского замка, чтобы соблюсти необходимые условия. 29 сентября 1625 г. церемония вступления в права владения была впервые осуществлена.

В 1953 г. чтобы ознаменовать это событие, в восточной части эспланады направо от разводного моста замка была установлена мемориальная доска. В 1975 г. события почти 350-летней давности наряду с общепризнанным британским консерватизмом стали поводом для курьезного инцидента между шотландскими и канадскими политиками. Когда канадское правительство обратилось к шотландским властям с просьбой отметить на территории замка событие, связанное с созданием в Эдинбургском университете первого британского центра канадских исследований, был получен отказ. Британское правительство и администрация замка сослались на то, что территория Эдинбургского замка, являющегося национальным музейным памятником, может использоваться в особых случаях, связанных с государственными интересами. Однако после недолгой дискуссии верховный комиссар Пол Мартин все же вынужден был признать законной просьбу канадцев, поскольку в 1625 г. часть замка была объявлена канадской территорией «на все времена», и это положение никто не отменял. В итоге решили, что празднование успеха канадской государственной политики в Эдинбургском замке не будет считаться нарушением установленных правил.

Еще одну шотландско-канадскую связь демонстрирует старинный шотландский замок Менстри, где появился на свет создатель Новой Шотландии сэр Уильям Александер. Когда в середине 1950-х годов замок Менстри окончательно пришел в упадок, а у местного городского совета не было средств на реставрацию, в Канаде это не осталось без внимания. В качестве одного из способов решения вопроса о судьбе родового замка основателя Новой Шотландии предлагалось полностью демонтировать Менстри и перевезти камень за камнем, чтобы воссоздать потом в Галифаксе. Но этого не произошло. В 1957 г. популярный шотландский актер, диктор и активист общества по охране окружающей среды Моултри Келсол, призывая своих соотечественников не оставаться равнодушными к судьбе своих исторических памятников, начал длительную кампанию по восстановлению замка, предлагая вносить пожертвования. В

1964 г. реставрацию завершили. Премьер министр Новой Шотландии Роберт Стэнфилд во многом способствовал тому, чтобы одно из помещений на нижнем этаже оформили как мемориальный зал (Commemoration Room), в котором на постаменте выставлены 109 гербов баронетов Новой Шотландии [9]. В настоящее время замок Менстри с Commemoration Room обязательно фигурирует в шотландских туристических путеводителях как достопримечательность, связанная с именем сэра Уильяма Александра – поэта, политика и основателя Новой Шотландии. Последнее обстоятельство делает этот туристический маршрут особенно популярным среди канадских туристов.

Так, в современных Канаде и Шотландии, благодаря введенному в XVII в. шотландскому баронетству, проявляется переплетение прошлого и настоящего – истории Старой и Новой Шотландии.

1. *Royal letters, charters, and tracts, relating to the colonization of New Scotland, and the institution of the order of knight baronets of Nova Scotia. 1621 – 1638 /Ed. by D. Laing. Edinburgh, 1867.*

2. *Anderson W. The Scottish nation; or, the surnames, families, literature, honours, and biographical history of the people of Scotland. Vol. I. Edinburgh, 1877.*

3. *RPCS. Ed. by David Masson. Vol. XIII. Edinburgh, 1896.*

4. *Mackenzie E. The Baronets of Nova Scotia; their Country and Cognizance //Proceedings and Transaction of the Royal Society of Canada. Second ser. Vol. VII. Ottawa-Toronto-London, 1901.*

5. *The works of Sir Thomas Urquhart, Knight. Reprinted from the original editions /Ed. by T. Maitland. Edinburgh, 1834.*

6. *Coat of Arms of Nova Scotia Arms //URL: <http://www.statemaster.com/encyclopedia/Coat-of-Arms-of-Nova-Scotia> (дата обр. 14.09.2014)*

7. *Nova Scotia Coat of Arms Featured on Latest Canadian Gold Crown // URL: <http://news.coinupdate.com/nova-scotia-coat-of-arms-featured-on-latest-canadian-gold-crown-1022> (дата обр. 17.09.2014)*

8. *Pixley F. A History of the Baronetage. London, 1900.*

9. *Shields portraying the Arms of 109 Baronets of Nova Scotia // URL: http://www.electricscotland.com/canada/fraser/baronets_novascotia.htm (дата обр. 21.10.2014)*

Түйін

Мақалада автор Шотландия тарихында XVII ғасырда болған тарихи оқиғалардың бейнелері 400 жылдан кейінгі қазіргі Шотландия мен Канаданың тарихи ескеркіштерінде ғана емес, олардың мемлекеттік символикаларында көрініс тапқанындығын баяндайды. Негізінен, Жаңа Шотландия баронеттерінің геральдикалық мұрасы туралы айтылады Қазіргі Шотландияның Канадаға байланысты естелік белгілері баронеттер орденінің арқасында сақталған. Олардың қатарында 1625 жылы ресми түрде хабарланып, бүгінге дейін Жаңа Шотландия аумағында орналасқан Эдинбург замогының эспланадасы да бар.

Сонымен, қазіргі Канада мен Шотландияда, XVII ғасырда шотланд баронеттерінің енгізген тәртібі нәтижелеріне сәйкес, Шотландияның бүгінгі және өткен тарихы бір-бірімен тығыз байланыс табуда.

Тірек сөздер: баронеттер, Шотландия, Жаңа Шотландия, Канада, Американы шотландтық отарлау, отарлық.

Summary

The article is devoted to how the events related to the history of the Scottish XVII century, after almost 400 years, reflected not only in the monuments, but also the state symbols of modern Scotland and Canada. In particular, we will focus on heraldic heritage Baronets of Nova Scotia.

Keywords: Baronets, Scotland, New Scotland, Canada, Scottish colonization of America, colonies

УДК 574(19)

БЕРЕНДЕИ И КАЕПИЧИ: ОГУЗЫ ИЛИ КЫПЧАКИ

Я.В. Пилипчук – к.и.н., младший научный сотрудник, Отдел Евразийской степи
Институт востоковедения им. А.Е. Крымского НАН Украины

Данное исследование посвящено этнической истории Каепичей и Берендеев. В статье рассматривается возможность их кыпчакской самоидентификации. Каепичей не можно отождествлять с племенем кайы в составе огузов и туркмен, а байандуры это не байауты в составе кыпчаков и монголов. Этноним каепичи происходит от Кай-оба то есть племени кай. Кай первоначально были протомонголами, но на момент кыпчакской экспансии были сильно тюркизированы. Каепичи в XII в. были лишь одним из кыпчакских кланов и племен. Это племя заключил союз с Владимиром Мономахом и его наследниками. Каепичи и русы помогали друг другу в войнах против кыпчаков Шаруканидов и волжских булгар. Байандуры были одним из кимакских племен.

Ключевые слова: история, исследование, этническая история, кыпчаки, огузы, экспансия, племена, союзы, этноним

Одним из самых интересных вопросов истории Средневековой Руси является вопрос относительно истории берендеев и каепичей. До сих пор неясна этническая принадлежность этих племен. Важно ответить на вопрос можно ли отождествлять племена кай и кайы, байандуров и байавутов. Также необходимо реконструировать историю Каепичей до 1108 г. Исследование призвано ответить на вопрос были ли байандуры отдельным племенем или все-таки частью огузов. Решение данных исследовательских задач существенно облегчит изучение этнической истории западноевразийских степей в кыпчакскую эпоху. Не можно сказать, что изучением истории кай и берендеев до этого времени никто не занимался. Вопросы истории берендеев связанные с историей Руси и Венгрией исследовал Д.Расовский [22; 23]. Относительно племени кай и соотношение его с кайы, то этот вопрос в своих исследованиях поднимали М.Ф. Кёпрюлю и С.Ахинжанов [1]. В контексте истории Черных Клобуков и Руси историю берендеев и каепичей исследовали Т.Нагродзька-Майжик, П.Толочко, О.Бубенок [25; 38; 3]. В отдельных работах П.Пелльо и П.Голдэн рассматривали этноним байавут [39; 32; 6]. В данной работе мы попытаемся рассмотреть все эти проблемы в едином комплексе.

Традиционно каепичей связывают с представителями огузского племени кайы. Однако неясно насколько оправдано это. Под 1107 г. в летописи упомянуто о двух Аепичах, дочери которых женились на Рюриковичах. Владимир Мономах женил своего сына Юрия Долгорукого на дочери Аепы. Галицко-волынский и Владимиро-суздальский летописцы сообщали, что Юрий Долгорукий женился на дочери Аепы (внучке Асеня). Олег же женил своего сына на дочери другого Аепы (внучке Гиргеня). Скорее всего, эти события произошли в январе 1108 г. [10, с. 258-259; 15, с. 282-283].

Из этого сообщения мы узнаем любопытную деталь, а именно генеалогическое древо указанных кыпчакских аристократов. Их дедами были Гиргень и Асень. Галицко-волынский и владимиросуздальский летописцы под 1082 г. упоминали о смерти Асеня. О. Прицак связывал этого вождя с династией Кай, о которой мало-что известно [20, с. 240; 15, с. 205; 10, с. 196]. Асень и Гиргень принадлежали к более старшему чем Шарукан поколению. Так как после поражения от черниговского воинства в 1068 г. о Шарукане нет упоминаний, то логично предположить, что походы в 1078 г. на Переяслав [15, с. 200; 18, с. 18, 201; 10, с. 190-191; 21, с. 103] и в 1079 г. на Воинь [15, с. 204; 18, с. 18, 201; 10, с. 195-196] были инициированы кай, а не Шаруканом.

О.Прицак и Л.Рашоньи указывали на существование племя Qay-Oba. О.Прицак считал, что правящим кланом в этом племени был Асень. П.Голдэн предполагал кроме Qay-ора возможен еще вариант Ау-Ара то есть лунный отец и отметил, что в случай Ау-Ара это имя не имеет отношения к племенным названиям. Однако нам представляется возможным, что Каепичи аналогичны Токсобичам, Етебичам и Урусобичам то есть племенам и кланам кыпчаков [20, с. 239-246; 32, р. 108-109; 6, с. 25]. Существуют также и альтернативные гипотезы. Так Н.Баскаков, О.Гундогдыев и К.Менгес считали, что Каепичи относятся к огузам. Относительно же огузского племени кайы, то Махмуд ал-Кашгари упоминал его вторым в списке и называл Кайыг. К племени кайы принадлежал Эртогул, предок династии Османов. Переселения туркменского племени кайыг было вызвано монгольскими завоеваниями. Рашид ад-Дин упоминал о кайы среди огузов-бузук (то есть огузов правого крыла). Этноним кайы переводился как крепкий. П.Толочко предполагал, что Каепичи это одно из торческих племен. Владения Каепичей украинский исследователь локализовал в Черниговской земле. Однако упоминание Каепичей в летописи вместе с Берендичами создает проблемы для такой локализации. Логично предположить, что Каепичи жили и в Киевском и в Черниговском княжествах. С.Плетнева считала Каепичей небольшим этносом внутри Черных Клобуков. О.Бубенок считал Каепичей частью огузов на Днепровском Левобережье [3].

Нужно обратить внимание, когда был заключен брачный договор с Аепами. За несколько месяцев до этого Владимир Мономах разбил войска Боняка и Шарукана на Суле около Лубен [20, с. 41; 15, с. 281-282; 10, с. 258-259; 21, с. 110]. После династического брачного союза Давид Иворович совершил поход на кыпчаков на Северском Донце. Это значит, что в начале 1108 г. был заключен выжный договор [15, с.283-284; 10, с. 260; 21, с. 111]. В 1117 г. один из Аеп подступил к границам Волжской Булгарии. Однако он погибнул не в битве. Аепу отравили болгары во время пира. Вероятно началась война, после столь вероломного поведения началась война. Ее детали нам не известны. Однако из летописей известно, что зять Аепы в 1120 г. атаковал болгар [Казаков]. Вероятно Владимир Мономах заключил альянс с Аепами против других государств. Первыми жертвами этого союза стали Шаруканиды. В 1111 и 1116 г. Сугров, Шарукань и Балин были взяты русами [10, с. 264-268, 283-284; 15, с. 289, 291; 18, с. 20, 203]. Вероятно русы имели союзников в степях и этими союзниками оказались Аепы союз с которыми был заключен в 1108 г.

Шаруканиды возобновили войну с Кай после возвращения Отрока из Грузии. В летописи это событие не датировано. Но с большой долей вероятности можно предположить, что это произошло после смерти грузинского царя Давида Строителя, который содействовал кыпчакам [Ипатьевская летопись 1962, с. 716; Жития царя царей Давида, 1998]. Племя Кай прославилось в мусульманском мире. В книге "Кабус-намэ" кай охарактеризованы как смелые и отважные воины [Golden 1986, p. 21]. После 1117 г. долгое время Аепичи/Каепичи не упоминались в летописях. Дальнейшее упоминание о них датировано 1160 г. Их упомянуто вместе с Берендичами. Они приняли участие в междусобице в Черниговской земле и находились в союзном войске под командованием Владимира Андреевича и Ярослава Изяславича. Этот отряд был послан великим князем киевским на помощь черниговскому князю [Ипатьевская летопись, 1962, 506-507; Расовский 2002, с. 95-96, ссылка 82].

Возможно, возвращение Отрока и исчезновение Каепичей с страниц летописей между собой связаны. Отрок вернулся по просьбе Сырчана. Вероятно последнему досаждали Каепичи и он был просто вынужден просить помощи у племянника. Он не только смог помочь Сырчану, но и передал престол не по традиционной тюркской схеме от дяди к племяннику, а от отца к сыну. Именно такой принцип передачи власти зафиксировал летописец. Такой порядок наследования позволил стабилизировать вожество донецких кыпчаков и уже внук Отрока Юрий Кончакович назывался "большее всех половець", то есть самым могущественнейшим правителем западных кыпчаков. Вероятно его дед Отрок или его отец Кончак в борьбе за доминирование на территории Донщины существенно потеснили кай. В любом случае, в 50-х гг. XII в. Каепичи проиграли борьбу за власть Шаруканидам. П. Голдэн считал, что часть кай двинулась на запад и влилась в состав Черных Клобуков. Также, по его мнению, часть кай выдвинулась из Внутренней Азии в Центральную Азию во время распада Империи Ляо. По нашему мнению, Каепичей логично связать с племенем кай. На протяжении двух поколений пребывания в Восточной Европе кай должны были тюркизироваться. Принимая во внимание, что они и до миграции в Восточную Европу знали тюркский язык вполне логично допустить, что ассимиляция кай с тюркскими племенами западноевразийских степей прошла безболезненно и быстро [10, с. 716; 6, с. 25].

Откуда же происходили кай и как они попали в Восточную Европу? Ал-Бируни локализовал кунов и кай как народы шостого климата [5, с. 463]. Необходимо отметить, что на сирийской карте мира кай и кунов упоминали рядом с народом Каркор то есть кыргызами. Вместе с тогузгузами (токуз-огузами), киркозами (кыргызами) и кумаками (кимаками) Ауфи локализовал кай и кунов [5, с. 463].

Сообщения ал-Бируни, Махмуда ал-Кашгари и Йакута дают основания утверждать, что вблизи Оби рядом с кыргызами некоторое время находилось племя Кай [27, с. 488-490; 37, р. 96-97]. Кай были воинственны, а относительно их этнической принадлежности, то В. Минорский считал их протомонголами си (татабами тюркских рунических памятников). В древнетюркское время это племя было союзником токуз-огузов. Изменения обусловило появление киданьской империи Ляо. По мнению П.Голдэна, кай (си) мигрировали с территории Южной Маньчжурии еще до образования киданьской Империи Ляо. Но исследователь также указывал, что си были беспокойными подданными империи Ляо [31, р. 21; 37, р. 95-98; 5, р. 464-465]. С.Кляшторный предполагает, что кай могли общаться тюркским языком. Он считал их частью конфедерации шивей то есть татар. Основанием для утверждения о тюркоязычности кай являются данные Махмуда ал-Кашгари, который указывал, что кай также владеют и тюркским языком. Таким образом, у кай был тюрко-монгольский билингвизм. По мнению П.Голдэна родной язык кай был парамонгольским, но и тюркским языком кай владели задолго до того как Махмуд ал-Кашгари отметил их познания [36, р. 246; 5, р. 464-465]. О. Прицак также считал кай протомонголами хи [40, р. 158]. В целом, ведущие куманологами соглашаются с протомонгольским происхождением племени кай, название которого было арабо-персидской формой племени известного китайцам как хи (си). П.Пелльо утверждал что этноним кумхо хи обозначал монголоязычных си (татабов) [39, р. 109-111; 17, с. 71]. К. Менгес поддерживал гипотезу П.Пелльо и считал, что уіеі (одна из форм этнонима хи) соответствует в кантонском диалекте китайского языка диалектной форме һај и народ си (хи) можно отождествить с кай [17, с. 71].

Сведения о более дальней чем Приобье родине кай можно найти в нескольких арабских трактатах написанных после того как произошли события. Это были сочинение Тахира ал-Марвази написанный в первой четверти XII в. и хроника Мухаммеда Ауфи написанная в первой половине XIII в. По данным ал-Марвази кай и куны прибыли из земли Китай (Маньчжурия). О причине миграции сказано, что куны боялись китайского хана (правителя киданей) и на них напало племя кай. Относительно же сведений Ауфи, то причинами переселения были названы нехватка пастбищ и нападение племени кай. Указано, что они пришли из земли Кита [37, р. 29-30; 16].

Отдельно стоит упомянуть о этнониме байандур. Племя с таким названием находилось в составе огузов и кыпчаков. Рашид ад-Дин в "Огуз-намэ" и Абу-л-Гази в "Родословной Туркмен" упоминают о нем. В хронике Гардизи оно упомянуто как одно из племен кимаков. Американский исследователь П. Голдэн называли такие формы этнонима байандур – bland, byand, bayandur. В Галицко-Волынской летописи под 1097 г. упомянуто о Торчине именем Беренды, который ослепил Васылька. Под этом же годом в летописи упомянуто племя байандур в форме Борендичи и Берендичи. Они приняли участие в походах на Польшу. Вероятно, байандур пришло в Восточную Европу уже при кыпчаках. Однако также есть возможность, что байандуры пришли в Восточную Европу еще при торках. Однако в летописях не упоминались племена огузов и печенегов упомянутые в персидских и тюркских сочинениях. Д. Расовский колебался считать ли берендеев частью огузов или отдельным племенем. Относительно их количества, то встречались разные цифры 2,1 и 5 тыс. Максимальной цифрой было 30 тыс. Что характерно большая численность берендеев указана в поздних летописях. Более вероятно, что берендеев было всего несколько тысяч воинов и следовательно всего населения было около 30 тыс. На Днепровском Левобережье находились коуи, турпей и собственно торки. Интересно, что в персидских или тюркских источниках не упоминали ни турпеев, ни коуев. В землях "Черных Клобуков" упоминались берендеи, печенеги и собственно торки. Они несли пограничную службу и охраняли территорию княжеств Руси от набегов. Таким образом, берендеи упоминались как другая чем огузы и печенеги общности. Таким образом, берендеев можно сопоставить с кимакским племенем байандур, которое вероятно мигрировало в восточноевропейские степи в середине XI в. [3; 13; 4; 34, р. 661; 10, с. 235, 240-241; 22, с. 91-92].

Против того, что байандуры были частью огузов тот факт, что этнонимия союза "Черных Клобуков" и вообще "своих поганых" очень слабо похожа на состав племен в государстве янгикентских ябгу. Арабо-персидские источники не знали турпеев, коуев, торков, берендеев. Этноним берендеи был известен им как байандур, торк – как огуз или туркмен, печенег – как баджанак. Ольберы, реуги и топчаки вообще известны только благодаря "Слову о полке Игореве". Вследствие борьбы в степях байандуры могли быть вынуждены мигрировать на территорию Поросья. Байандуры были не вполне лояльны Руси. Так по сведениям летописи, Владимир Мономах изгнал из Руси берендеев в 1121 г. Печенеги и торки присоединились к ним добровольно. Берендеи возглавили миграцию племен, которые были объединены в племенной союз и вторглись в земли ромеев. Известно, что в этом союзе было много печенегов. Михаил Сирийский называл врагов ромеев команам. В византийских источниках эти кочевники были названы скифами. Кочевники вторглись и заняли Гарван, однако были разбиты войскоМ ромеев и переселились в Венгрию, где их принял король Иштван II [10, с. 286; 2, с. 98-112; 12, с. 24; 42, р. 682; 44, s. 519; 41, р. 91, 99; 45, р. 641; 16; 7, с. 209-210; 8, с. 222].

Берендеев и печенегов, которые переселились в Венгрию, возглавлял вождь Татар. Венгерский король включил часть переселенцев в состав своей дружины и запретил своим дворянам обижать переселенцев. Это естественно вызвало сильное неудовольство со стороны венгерской знати, которая видела в новоприбывших угрозу своей власти [28, с. 336; 12, с. 24; 30, s. 212; 22, с. 98-99]. В Венгрии поселения берендеев находились в разных местностях. Топонимы с корнем Berenc находились между Моравой и Вагом в районе Мыйявы в Нитранской жупе, а также в Сеничком округе этой же жупы. Похожие топонимы находились и вблизи от самой реки Нитры. Поселения берендеев находились в районе приток реки Пола в комитате Ноград и около Рудных гор. Поселение Berente находилось вблизи от реки Шайо. По течению Самоша в прежнем Сатмарском комитате отмечены поселения с корнем Berend. Также подобные топонимы обнаружены в комитате Арад и на границе между комитатами Темеш и Крассо комитатами. На южном пограничье около Сигетвара находилось поселение Berench. На западной границе находилось поселение Berend, которое в XVI в. принадлежало Балажу и Петру Берендеям. В комитате Дьер существовало поселение Berenth. Венгерские формы названия племени байандур – Berenc, Berend, Berente происходили от славянской формы – берендеи [23, с. 76-80]. Байандуры также присутствовали и на Балканах. Две болгарские деревни Berende находились в районе Цариброда и Брезника между Нишем и Софией. Между 1438 и 1442 г. в Молдавии был стольник Бериндей [22, с. 92, ссылка 67].

Поселения берендеев существовали даже в Северо-Восточной Руси. Там существовало несколько анклавов. Первый из них находился на верхнем течении Истры и Клязьмы. Там находились берендеевы волость и слобода. Второй анклав находился в 15 км. на юго-восток от Переяслава-Залеского, в районе озера Плещеева. В этом районе зафиксированы берендеевы стан и болото, а также несколько тюркских топонимов. Третий анклав находился в районе Юрьева-Польского и Суздаля, где зафиксированы топонимы Торчино и Торки [Плетнева 1990, с. 74; Расовский 2012, с. 107]. Привести их туда мог только Юрий Долгорукий. Жили берендеи и в Поросье. Их поселения находились на реке Руте. В 1106 г. кыпчаки

совершили поход на торков и берендеев Днепровского Левобережья. В землях берендеев в Поросье было упомянуто шесть городов берендеев. Их в 1177 г. разорили кыпчаки. В районе Перемышля в Галичине находилось село Берендевичи, что может свидетельствовать в пользу того, что в составе войска галичан был небольшой отряд берендеев [19, с. 79-80; 23, с. 100; 10, с. 603; 22, с. 92, 129].

В 1146 г. во время усобицы между Владимиром-Изяславом Давыдовичем и Мстиславом Изяславичем они начали бой в качестве передового отряда. Берендеи упоминались в составе "Черных Клобуков". Под 1151 г. они упоминались вместе с торками, коуями и печенегами. В том же году Изяслав Мстиславич взял в плен многих берендеев. В 1159 г. князь Изяслав привлек к участию в походе берендеев и кыпчаков. В 1150 г. берендеи присутствовали на съезде аристократов Руси и Дешт-и-Кыпчак. Они выразили решительный протест против того чтобы отпустить пленных кыпчаков, которых они захватили в плен. В 1172 г. берендеи во главе с Михалком напали на кыпчаков. В 1178 г. берендеи и торки во главе с воеводой Владиславом совершили набег на кыпчаков [24, Главы 2-3]. В 1160 г. отряд берендеев под командованием Владимира Андреевича принял участие в усобице в Черниговской земле. Еще раньше отряды берендеев были посланы великим князем киевским к Олешью [22, с. 95-96, ссылака 77; 10, с. 505, 507].

Интересен вопрос о соотношении этнонима байандур с байавут. А. Шабашов считает, что этноним байандур происходит от монгольского байат и считает это племя кимакского каганата монголоязычным. Рашид ад-Дин и Абу-л-Гази считали байандур одним из огузских племен. Гардизи же называл его одним из кимакских племен. Ан-Насави сообщал о том, что Теркен-хатун из рода байаут племени йемек. Ибн Халдун же указывает, что она из племени Байаут. Как Байаутов это племя знал Рашид ад-Дин. Интересно, что байаут и байандур у него не отождествляются. Возможно это связано с тем, что у монголов существовали группы Keherün-Baya'ut и Jede-in Bayawut. П. Голдэн считал Bayawut правящим родом или подразделением канглов [28, с. 612; 13; 34, р. 661; 4; 6, с. 26; 31, р. 23; 32, р. 110].

Китайский хронист считал, что правящая династия восточных кыпчаков вела свое происхождение от байаутов [31, р. 22; 39, р. 97, 103-107]. Западные исследователи предполагают, что монголоязычные племена мигрировали в западноевразийские степи из Маньчжурии в первой половине XII в. П. Голдэн и П. Пелльо рассматривал байаут как монголоязычное племя [31, р. 14-15, 22-23; 39, р. 98-110]. По данным китайского источника "Meng-wu erh shih-chi" клан Тутухи не был правящим, а всего лишь был одним из многих. Нам известно, что он имел название па-йа-ву, т. е. байаут. Это же племя известно китайцам под другими названиями – Pai-yaou-wou, Pai-ya-wou-t'a, Pai-ya-wou-ta, Pai-yaou-ta, Pai-yaou-tai, Pai-yaou-wou-tchen, Pai-yaou [31, р. 23; 39, р. 111-112]. Это племя ан-Насави относил к йемекам. Джувейни же относил байаутов и Тэркэн-хатун к канглам [31, р. 23]. Йемеки могли быть сородичами монголов через байаутов. Нужно отметить полигамность кочевых правителей. Байауты, как позже кунграты, могли быть хатунским племенем. Через своих невест они могли быть родственниками ольберликов [31, р. 23]. В иерархии кланов байауты были ниже чем ольберлики, но все равно были привелигированным племенем. В „Юань-ши“ упомянуто о нескольких представителях этого клана в Китае [33, р. 30; 32, р. 110]. Байаут скорее всего племя не связанное с байандур.

Таким образом, мы пришли к таким выводам: 1) Каепичей не можно отождествлять с племенем кайы в составе огузов и туркмен, а байандуры это не байауты в составе кыпчаков и монголов; 2) Этноним каепичи происходит от Кай-оба то есть племени кай. Кай первоначально были протомонголами, но на момент кыпчакской экспансии были сильно тюркизированы. С переселением в Восточную Европу они окончательно ассимилировались в составе тюрков. Каепичи в XII в. были лишь одним из кыпчакских кланов и племен. Этот клан заключил союз с Владимиром Мономахом и его наследниками. Каепичи и русы помогали друг другу в войнах против кыпчаков Шаруканидов и волжских булгар; 3) Байандуры были влиятельным племенем входящим в Кимакский каганат и государство янгикентских ябгу. Байандуры были одним из кимакских племен, которое вследствие кыпчакской экспансии попали в Восточную Европу и проиграв борьбу за власть степи стали вассалами Рюриковичей.

1. Ахинжанов С.М. *Кыпчаки в истории средневекового Казахстана*. – Алматы: Гылым, 1995.

2. Бибииков М.В. *Византийские источники по истории Руси, народов Северного Причерноморья и Северного Кавказа (XII-XIII вв.) // Древнейшие государства на территории СССР: 1980. - М.: Наука, 1981.*

3. Бубенок О.Б. *Огузы-торки на землях Левобережной Украины // Східний світ. №1. - К.: Інститут Сходознавства ім. А.Кримського, 2011.*

4. Гардизи... – Извлечение из сочинения Гардизи "Зайн ал-ахбар". Приложение к "Отчету о поездке в Среднюю Азию с научной целью. 1893—1894 гг." // Академик В.В. Бартольд. *Сочинения. Том VIII. Работы по источниковедению. М., 1973 // http://www.vostlit.info/Texts/rus7/Gardizi/frameset_1.htm*

5. Голден П. *Формирование кумано-кыпчаков и их мира // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. Вып. X. - Симферополь: Крымское отделение института востоковедения НАН Украины, 2003.*

6. Голден П.Б. К вопросу о происхождении племенных названий кыпчаков // Сборник материалов международной научной конференции "Кипчаки Евразии: история, язык и письменные памятники" посвященный 1100 летию Кимекского государства в рамках Дней тюркской письменности и культуры. - Астана: Евразийский национальный университет РК им. Л.Н. Гумилева, 2013.
7. Гръцки извори за българската история. Т. VII. / Съставил и редактирали. Под ред. Цанкова-Петкова Г., Тъпкова-Заимова В., Тивчев П., Йончев Л., Батаклиев Г., Коледаров П. - София: Българска академия на науките, 1968.
8. Гръцки извори за българската история. Т. VIII. / Съставил и редактирали Войнов М., Тъпкова-Заимова В., Йончев Л. - София: Българска академия на науките, 1972.
9. Жития царя-царей Давида // Символ. №40. (1998). // <http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Kavkaz/XI/1080-1100/David/frameset1.htm>
10. Ипатьевская летопись/ Воспроизведение текста издания 1908 г. // Полное собрание русских летописей. Т.2. - М.: Восточная литература, 1962.
11. Казаков Е. Внешняя политика Булгарии. // <http://www.kermen.ru/node/64>
12. Князький И.О. Половцы в Днестровско-Карпатских землях и Нижнем Подунавье в конце XII – первых десятилетиях XIII в. // Социально-экономическая и политическая история Молдавии периода феодализма. - Кишинев: Штиинца, 1988.
13. Кононов А.Н. Родословная туркмен: Сочинение Абу-л-Гази, хана хивинского. - М.-Л.: Изд-во Академии Наук СССР Ленинградское отделение, 1958.
14. Кумекоев Б.Е. Государство кимаков IX-XI вв. по арабским источникам. - А.-А.: Наука, 1972.
15. Лаврентьевская и Суздальская летопись по Академическому списку/ Под. ред. акад. Е.Ф. Карского. Воспроизведение текста изд. 1926-1928 гг.; АН СССР, Ин-т Истории // Полное собрание русских летописей. Т.1. - М.: Восточная литература, 1962.
16. Маркварт И. О происхождении народа куманов / Пер. А.Немировой. "Великая Степь и Святая Земля". Электронная версия 2002 года // <http://steppe-arch.konvent.ru/books/markvart1-00.shtml>
17. Менгес К. Восточные элементы в "Слове о полку Игореве". - Л.: Наука, 1979.
18. Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов/ Под ред. и предисл. А.Н. Насонова. - М.: Изд-во АН СССР, 1950.
19. Плетнева С.А. Половцы. - М.: Наука, 1990.
20. Прицак О. Коли і ким було написано "Слово о полку Ігоревім". - К: Обереги, 2008.
21. Расовский Д.А. Военная история половцев // *Seminarium Kondakovianum/Annals of the Institute of the N.P. Kondakov*. Сборник статей в честь А.А. Васильева. Вып. 11. - Прага: Kondakov Institute, 1940.
22. Расовский Д.А. Печенеги, торки и берендеи на Руси и в Угрии // Из истории русской культуры. Т. 2. Кн. 1. Киевская и Московская Русь. Статьи по истории и типологии русской культуры. - М.: Языки славянской культуры, 2002.
23. Расовский Д.А. Печенеги, торки и берендеи на Руси и в Угрии // Расовский Д.А. Половцы. Черные Клобуки: печенеги, торки и берендеи на Руси и в Венгрии. - М.: ЦИВОИ, 2012.
24. Тайди Т.Ю. Союз черных клобуков (тюркское объединение на Руси в XI-XIII вв.). - К.: ЦМ ВС Украины, 2005.
25. Толочко П.П. Кочевые народы степей и Киевская Русь. - К.: Абрис, 1999.
26. Федоров-Давыдов Г.А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. Археологические памятники. - М.: Изд-во Московского государственного университета, 1966.
27. Худяков Ю.С. Кыпчакские племена Западной Сибири в XI – первой половине XIII в. // История татар. Т.2: Волжская Булгария и Великая Степь. - Казань: РухИЛ, Институт истории им. Ш. Марджани, 2006.
28. Шабашов А.В. О монгольском элементе в составе средневековых кыпчаков // Цирендоржиевські читання. IV. Тибетська цивілізація та кочові народи Євразії. - К.: МП Леся, 2008.
29. Шушарин В.П. Ранний этап этнической истории венгров. - М.: РОССПЭН, 1997.
30. *Chronicon pictum Vindobonense / ad fidem codicum recensuit, observationes, disquisitionem de aetate Belae regis notarii, et animadversiones criticas adiecit M. Florianus // Historiae Hungaricae fontes domestici. Pars prima. Scriptores ; 2. Lipsiae : [s. n.], 1883.*
31. Golden P.B. *Cumanica II : The Ölberli : The Fortunes and Misfortunes of an Inner Asian Nomadic Clan // Archivum Eurasiae Medii Aevi. Vol. VI. Wiesbaden: Otto Harrasowitz Verlag, 1986.*
32. Golden P.B. *Cumanica IV : The Cumano-Qıpçaq Clans and Tribes // Archivum Eurasiae Medii Aevi. Vol. IX (1995-1997). Wiesbaden: Otto Harrasowitz Verlag, 1997.*
33. Golden P.B. "I will give the people unto thee". *The Chinggisid Conquests and their aftermath in the Turkic World // Journal of the Royal Asiatic Society. Third Series. Vol. 10. Part 1. Cambridge UK: Cambridge University Press, 2000.*
34. Golden P.B. *Notes on the Qıpçaq Tribes: Kimeks and Yemek // The Turks. Vol. I. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları , 2002.*
35. Golden P.B. *An Introduction to the History of the Turkic Peoples. Ethnogenesis and State-Formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East. Wiesbaden: Otto Harrasowitz Verlag, 1992.*
36. Klyashchornyi S.G. *The Polovcian Problem (II): Qipchaqs, comans and polovcians // Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae. Vol. 58 (3). Budapest: Akadémiai Kiadó, 2005.*

37. Minorsky V. *Sharaf al-Zaman Tahir Marvazi on China, the Turks and India*. London: Royal Asiatic Society, 1942.
38. Nagrodzka-Majchrzyk T. *Czarni Kłoubucy*. - Warszawa: Wydawnictwa Geologiczne, 1985.
39. Paul Pelliot, Louis Hambis. *Historie des campagnes de Gengis Khan. Cheng-wou ts'un-tcheng lou /Traduit et annote par Paul Pelliot et Louis Hambis*. Leiden: E.J. Brill, 1951.
40. Pritsak O. *Two Migratory Movements in the Eurasian Steppe in the 9th-11th centuries // Proceedings of 26th International Congress of Orientalists. New Delhi, 1964. Vol. 2. New Delhi 1968*.
41. Spinei V. *Moldavia in the 11th-14th Centuries*. Bucharest: Editura Academiei Republicii Socialiste Romania, 1986.
42. Stoyanow V. *Kumans in Bulgarian history // The Turks. Vol. I. Ankara: Yeni Türkiye Yayinlary*, 2002.
43. Joannis de Thwrocz. *Joannis archidiaconi de Kikullew. Ab Origine gentius. Inserta simul chronica // Scriptores Rerum Hungaricarum Veteres ac Genuni. Cura et Studio Joannis Georgii Schwandtneri. Pars Prima. Vindibonae: Typis Joannis Thomae nob. de Trattnern, Caes. Reg. Aulae Typographi et Bibliopolae, MDCCLXVI (1766)*.
44. Tryjarski E. *Pieczingowie // Dabrowski K., Nagrodzka-Majchrzyk T., Tryjarski E. Hunowie Europejscy, Protobulgarzy, Chazarowie, Pieczyngowie*. Wroclaw: Ossolineum, 1975.
45. Uydu Yücel M. *Pechenegs on the Balkans // The Turks. Vol. I. Ankara: Yeni Türkiye Yayynlary*, 2002.

Түйін

Бұл мақала қыпшақтар мен оғыздардың этникалық тарихына арналған. Сонымен қатар оғыздар мен түркімен құрамындағы қайы тайпалық одағынан емес, ал байандурлар дегеніміз бұл қыпшақтар мен монғолдар құрамындағы байауттар емес екендігіне тоқталады. Әрі зерттеушінің пікірі бойынша, бұл этноним Кай-оба сөзінен шыққан дегенге саяды, яғни Қай тайпасының өкілдері болғанына көз жеткіземіз. Қай тайпасының ата тегі алғашқыда монғолдар болғанын ескерсек, онда олар Қыпшақ экспансиясы кезінде өте түркіленген. XII ғ. бұл тайпалар қыпшақтар тайпасының бір бөлігі болып саналған. Бұл тайпа сол кезеңнің өзінде-ақ, Владимир Мономахпен және оның ұрпақтарымен одақтасқан. Байандурлар да қимақ тайпаларының бірі болған.

Тірек сөздер: тарих, зерттеу, этникалық тарих, оғыздар, қыпшақтар, тайпалар одағы, одақтастар, этноним.

Summary

This study is devoted on ethnic history and Qaepichi and Berendei. This article discusses the possibility of Kipchak identity of Berendei and Qaepichi. Qaepichi not identified with a tribe Kayi, and Berendei it's not a Bayawut. Ethnonym Qaepichi originated from tribal name Qay. Qay originally were protomongols, but at the time of Qipchaq expansion they were Türkicized. Qaepichi were only one of Qipchaq tribes in 12th century. This tribe made an alliance with Vladimir Monomakh and his heirs. Kaepichi and Ryurikovichi helped each other in wars against Sharukanids and Volga Bulgars. Bayandur were one of Kimek tribes.

Keywords: history, research, ethnic history, kipchaks, oguzs, expansion, tribes, unions.

УДК 38.01

ВАЛЬТЕР РАТЕНАУ И ЕГО ПОЕЗДКА В ВОСТОЧНУЮ АФРИКУ

В.Шмидт – магистр истории Университет Регенсбург, Германия

В данной статье рассмотрена проблема организации инспекционной поездки Вальтера Ратенау в африканские колонии в 1907 году совместно с руководителем колониального ведомства Германии Беренхардом Дернбургом. Автор попытался на основе опубликованного и привлечении архивного материала показать особенности и значимость этой поездки для дальнейшего развития колониальной политики в африканских колониях Германии. Также дана общая характеристика общественно-политических процессов происходящих в Германии и в Восточной Африке накануне поездки. Раскрыты различные точки зрения на развитие колониальной системы Германии, и прежде всего мнение Ратенау по этому вопросу.

Ключевые слова: Восточная Африка, колониальная система, позиция колониальных кругов в вопросах дальнейшего развития африканских колоний, губернатор Восточной Африки фон Рехенберг, колонизация, экономическое и политическое положение восточноафриканских колоний.

В связи с рассмотрением вопросов о колониальном прошлом Германии нельзя не упомянуть о деятельности и взглядах одного из ведущих предпринимателей, а впоследствии политическом деятеле Вальтере Ратенау (1867-1922). Несмотря на большое количество исторических исследований о деятельности Ратенау, имеется мало упоминаний о его инспекционной поездке в восточноафриканские колонии Германии, совместно с директором колониального ведомства Дернбургом [1]. В биографической литературе о Ратенау очень мало сведений об этом факте. Надо отметить, что инспекционная поездка в восточноафриканские колонии (1907 года) имела огромное политическое значение, как для Дернбурга, так и для Ратенау. Интересы Ратенау охватывали не только экономические вопросы, но и ярко прояви-

лись в политической сфере. Ему, как крупному предпринимателю было ясно, что имея влияние в политической сфере, он сможет больше реализовать в экономической области [2]. Вступление немецкого капитализма в империалистическую стадию повлияло на изменение политико-экономического статуса немецких колоний. В конце XIX – начале XX веков возросла экономическая значимость промышленной буржуазии в немецком обществе, что означало ее приближение к политической власти, а значит ее стремление контролировать политические решения. На колониальном конгрессе 1902 года было выдвинуто требование об интенсивных методах проведения колониальной политики. Однако в начале XX века все более ярко разрастался конфликт между немецким монополистическим капиталом и колониальной политикой проводимой государством. В конечном итоге эти противоречия вызвали кризис 1903-1904 годов, а также дальнейшее развитие кризисной ситуации в последующие годы, приобретая все более выраженный политический характер. Проблема кризиса была в самой системе управления колониями. О колониальной реформе также говорил Вильгельм II в речи при открытии рейхстага 28.11.1905 года. Бернхард Бюлов ставший рейхсканцлером в 1900 году, сделал свою карьеру в министерстве иностранных дел и долгое время считался доверенным лицом Вильгельма II. В годы его канцлерства пришлась активизация колониальной экспансии Германии [3]. Последняя стала причиной парламентского кризиса и роспуска рейхстага. В 1906 году был создан консервативно-либеральный блок канцлера Бюлова, который объединял консерваторов, национал-либералов, «свободомыслящих». Именно в этот период Ратенау надеялся, что сможет в условиях коалиционного правительства найти понимание и проявить себя в качестве эксперта по вопросам модернизации финансирования и ускорения развития экономики. Большую роль на формирование политических взглядов Ратенау сыграли выборы 5.02.1907 года в рейхстаг, когда социал-демократы потерпели поражение. После выборов, 12.02.1907 года Ратенау опубликовал статью «Новая эра» в «Ганноверском курьере» [4], где заявил о своей оценке политических событий [5]. Резкий тон политических статей Ратенау не мог не способствовать тому, чтобы на него не обратили внимания в правительственных и политических кругах Германии, но главное было в другом - это был человек с международными связями. Первый, кто сделал заявление о том, чтобы привлечь Ратенау к участию в политической жизни был Бернхард Дернбург, который поэтому по поводу неоднократно вел разговоры с канцлером Бюловым [6]. Предложение об участии Ратенау в поездке в Восточную Африку объяснялось также и тем, что Дернбург знал его по совместной банковской работе, и к тому же в этот период находился с ним в тесных дружеских отношениях. Об этом упоминает канцлер Бюлов, когда пишет: «Дернбург был почитателем Ратенау» [7]. После назначения Дернбурга на пост руководителя колониального ведомства, он представил Ратенау канцлеру Бюлову, и позже просил о назначении специального приема для Ратенау, от которого Бюлов получил хорошее впечатление [8]. Канцлер Бюлов в воспоминаниях пишет о том, что еще в 1906 году хотел назначить Ратенау руководителем колониального ведомства. Ратенау действительно надеялся занять этот пост, но по ряду причин это назначение не состоялось. В воспоминаниях о Ратенау Бюлов пишет также о своей симпатии к нему [9]. Интересные воспоминания о взглядах Ратенау на колониальные вопросы оставил Генрих Шнее, в которых писал, что: «Мое знакомство с Ратенау произошло во время, когда директором колониального ведомства был Дернбург. Мы очень часто встречались на вилле Дернбурга в Грюнвальде, для разговоров по колониальным вопросам, в которых также принимал участие Ратенау и проявлял к этим беседам несомненный интерес. Интерес к колониям в Африке вновь возрос после колониальной войны в Юго-Западной Африке 1904-1907 годов, а также восстания племен массай в 1905-1906 годах в Восточной Африке [10]. Именно восстание в Восточной Африке 1905/1906 годов явилось тем исходным пунктом повлиявшим на изменение методов немецкой колониальной политики. Правящие круги Германии были заинтересованы в реформировании методов колонизации этих территорий. В результате поисков новых методов и под непосредственным влиянием канцлера Бюлова [11]. было создано имперское колониальное ведомство, во главе которого был поставлен банкир Дернбург, его назначение состоялось 5.09.1906 года. Это назначение вызвало всеобщую сенсацию, так как Дернбург не принадлежал к кругам прусской министерской бюрократии, он был банкир, и по своим взглядам принадлежал к либеральному блоку. Эта профессиональная квалификация и политическая ориентация стали решающими факторами для этого назначения. На заседаниях рейхстага постоянно раздавались обвинения в «дороговизне» по содержанию колоний, не приносящих Германии ожидаемых дивидендов [12]. Дернбург был известен, как специалист по «урегулированию конфликтов.» Предложение о реорганизации колониального ведомства, которое было высказано еще в марте 1906 года на заседании рейхстага, позже получило статус имперского ведомства по управлению колониями. В 1906 году новый руководитель колониального отделения при министерстве иностранных дел Дернбург провозгласил «новый курс», а также новые принципы в ведении колониаль-

ной политики прежде всего направленной на реорганизацию управления и административного аппарата в колониях [13]. Колониальные вопросы в этот период являлись центральными в политической жизни Германии, так как проводилась широкая агитация по этой проблеме со стороны правительства и симпатизирующих ему различных объединений, например «Германского морского союза.» Реорганизация колониального управления и расширения влияния в колониях была не только национальной задачей, но в большей мере касалась будущего Германии в вопросе превращения ее в мировую державу [14]. Назначение Дернбурга директором колониального ведомства, привело канцлера Бюлова к мысли, что это должно сыграть решающую роль в развитии новых методов в проведении колониальной политики. Бюлов обосновал свое решение выбором Дернбурга на пост вновь созданного ведомства тем, что еще в 1904 году им был предложен план программы по реорганизации и развитию колоний. С назначением Дернбурга начинается новый этап в дальнейшем закреплении колоний, то есть вторая фаза в развитии немецкой колониальной политики, точнее в проведении более рациональной, интенсивной колониальной экспансии. Проводимая Дернбургом политика была нацелена на полную монополизацию рынков сбыта и источников сырья в колониях, прежде всего в интересах банковского капитала. Поэтому участие Ратенау в поездке в Восточную Африку было неслучайным. Участие Ратенау в первой восточноафриканской поездке действительно повлияло на разработку заключительных наблюдений по итогам этой поездки [15]. При разработке „нового курса» в колониальной политике Германии больше внимания было уделено экономическим проблемам, поэтому Бюлов предложил Ратенау быть советником по экономическим вопросам в инспекционной поездке в Африку, особенно в немецкие колонии. В период 1906/1907 годов Дернбург неоднократно заявлял, что он намерен в 1907 году совершить инспекционную поездку в Восточную Африку. С официальным учреждением колониального ведомства подготовка к этому мероприятию шла полным ходом. В начале 1907 года Дернбург под воздействием кругов занятых в экономике Германии и самого канцлера Бюлова, а также под давлением прессы, окончательно приходит к мнению о создании специальной комиссии для инспекционной поездки в немецкие колонии в Африке. Цель этой поездки сводилась к тому, чтобы на месте проверить необходимость дальнейших денежных инвестиций в колонии. С февраля 1907 года новый руководитель колониального ведомства работал над выбором участников данной инспекционной комиссии. В конце мая 1907 года была предложена программа, а также список участников на рассмотрение канцлера Бюлова. 12.06.1907 года Дернбург получил от канцлера предложение, а позже и разрешение на участие Вальтера Ратенау в этом мероприятии. Бюлов обосновывал свое решение об участии Ратенау в этой поездке следующим образом: «разносторонний промышленный опыт господина Ратенау в данной поездке должны быть использованы.» [16]. После того, как канцлер Бюлов 12.07.1907 года подписал указ, Дернбург известил о своем прибытии губернатора Восточной Африки фон Рехенберга [17]. Однако перед прибытием комиссии колониального ведомства в восточноафриканских колониях назрели политические и экономические проблемы, которые нашли свое яркое отражение в развернувшейся дискуссии между переселенцами и губернатором. Эта полемика широко была представлена в газетных компаниях против губернатора [18]. Губернатор фон Рехенберг выработал свою программу развития колонии после подавления восстания 1905/1906 годов. Рехенберг видел причины восстания в неправильной правительственной политике в колониальных вопросах, которая подорвала уверенность у местного населения в улучшении жизненных условий. К тому же Рехенберг рассматривал колонию ни как территорию для переселения, а как торговую колонию, предполагая на основе сельского хозяйства местного населения расширить возможности африканского рынка. Рехенберг предлагал также развитие железнодорожной сети и дорожных коммуникаций на основе своих знаний о развитии железнодорожной сети в британских колониях в Африке, так как развитие железнодорожной сети в английских колониях способствовало значительному повышению сельскохозяйственного производства среди местного населения, именно в тех местах, где их поселения находились вблизи железной дороги. Губернатор Восточной Африки фактически должен был убедить колониальное ведомство в своей точке зрения на дальнейшее развитие колонии. Поэтому для него посещение Восточной Африки Дернбургом являлось хорошей возможностью в реализации его плана по дальнейшему развитию одной из крупнейших колоний Германии. Однако Дернбург рассматривал колонии в своих выступлениях в рейхстаге, как территории для переселения и источники сырья [19]. Поэтому план губернатора Восточной Африки фон Рехенберга находился в конфронтации со взглядами Дернбурга на будущее развитие колонии. Волнения губернатора Рехенберга по поводу того, чтобы убедить Дернбурга в правильности своей политики оправдались, так как из пунктов посещения комиссией были исключены переселенческие поселки и плантации. Поэтому Дернбург и Ратенау не посетили район Килиманджаро и Меру, где к этому времени уже имелись европейские поселения. 18.03.1907 года в письме к отцу Ратенау

впервые упоминает о предстоящей инспекционной поездке с государственным секретарем колониального ведомства Бернхардом Дернбургом, в котором писал: «Дорогой папа, сегодня я вернулся из Франкфурта и получил письмо от Дернбурга, копию которого я пересылаю тебе. Я не хотел бы его показывать никому, даже Фюрстенбергу, но хотел бы знать твое мнение, так как ответ не должен долго ждать, потому что завтра или послезавтра я буду вести разговор с Дернбургом. Изменился план поездки, меня хотят использовать, как «предпринимателя» для Восточной Африки.» [20]. Однако 4.04.1907 года в письме к матери Матильде Ратенау он пишет, что: «...о его участии в путешествии еще пока ничего не ясно» [21]. 31.05.1907 года Ратенау написал письмо губернатору Восточной Африки, в котором изложил цель и задачи пребывания в колонии. В этом письме Ратенау писал, что: «... его в дальнейшем, после прибытия в колонию интересует посещение округа Килиманджаро-Меру, где он хотел бы ознакомиться с состоянием поселения российских немцев и буров. Я конечно попытаюсь найти возможность для посещения этого района, хотя в уже разработанной программе и не стоит пункт о посещении этих поселений в районе Килиманджаро-Меру» [22]. В этом письме Ратенау писал: «что будет благодарен губернатору за оказанную помощь в ознакомлении с целями и задачами колонизационной политики, а также получению информации о создании европейских поселений. Я надеюсь, что после прибытия в колонию, Вы как губернатор окажете мне помощь» [23]. Еще 1.06. 1907 года в письме на имя Хардера [24]. Ратенау писал, что: «...я забыл сказать тебе при встрече о многих вещах, о которых я думал в последнее время. Я сказал Дернбург, что согласен совершить с ним короткое путешествие в немецкую Восточную Африку» [25]. С июля по октябрь 1907 года Вальтер Ратенау с группой под руководством Бернхарда Дернбурга совершил поездку в Восточную Африку [26]. Ратенау и Дернбург находились долгое время в дружеских отношениях, так что само собой разумеющиеся, что их совместное путешествие, их наброски и заметки о развитии восточноафриканских колоний действительно были совместным делом. Об этом свидетельствует письмо написанное Ратенау Дернбургу 15.11.1907 года, в котором он переслал сообщение о инспекционной поездке. В этом письме Ратенау писал: «Дорогой друг! В этих заметках, которые я сегодня Вам посылаю, я искал возможность обобщить результаты нашей восточноафриканской поездки» [27]. Далее Ратенау писал: «Мысли изложенные в приложенных листках Вам не чужды. Они возникли в наших утренних маршах, в палатках, в путешествии по железной дороге, в долгие часы наших разговоров по обмену мнениями. Эти предложения возникли из того, что каждого из нас волновало и то, что мы оговаривали, они возникли через обмен мнениями и остаются, как свидетельство нашей совместной работы...» [28]. Кроме Ратенау в этой поездке приняли участие граф Хенкель фон Доннерсмарк, Бальцер [29]. Ратенау принял участие в этой поездке без особых функций и без финансирования со стороны государства. Свое участие в этой экспедиции Ратенау должен был финансировать сам. 15.07.1907 года началась инспекционная поездка, так как участники экспедиции отплыли из Неаполя на пароходе Восточноафриканской линии и 3.08.1907 года группа прибыла в Дар-эр Салам. Инспекционная поездка Ратенау совместно с Дернбургом длилась 11 недель. Ими было посещено 40 мест в Британской и Немецкой Восточной Африке [30]. Пребывание в Восточной Африке было заполнено разговорами, осмотрами и бесконечными поездками. Поэтому Ратенау в письме от 7.08.1907 года писал матери, что: «все дни проходят в разговорах, осмотрах, приглашениях, так что мало остается времени для сна.» [31]. В результате этого комиссия не могла получить конкретного представления о положении в колонии, ее экономическом и политическом состоянии. В письме от 16.08.1907 года находясь уже в колонии Ратенау писал матери: «... о впечатлениях и фактах сообщать просто рано. В период поездки на Занзибар мы пришли к мнению всю программу пребывания изменить. На первом месте поездка по побережью и экспедиция в Килиманджаро, а затем в Табору.» [32]. 4.10.1907 года в Дар-эр Саламе состоялась встреча Дернбурга, Ратенау и губернатора фон Рехенберга по обмену мнениями об инспекционной поездке. В этом обсуждении были затронуты основные пункты прибытия комиссии в колонии. Интерес Ратенау к вопросам колонизации был обусловлен чисто экономическими целями. В период поездки Ратенау вел дневник с 15.07 по 4.10.1907 года, в котором зафиксировал основные пункты посещения комиссии колониального ведомства. В дневниковых записях Ратенау имеется мало замечаний относительно политических аспектов этой поездки. С прибытием в Дар-эр салам прекращается ведение дневника и 13.10.1907 года на пароходе «Принц-регент» Дернбург и Ратенау отплыли в Германию. 30.10.1907 года Ратенау и Дернбург вернулись в Берлин. После возвращения в Германию Ратенау издал статью, в которой рассмотрел основные вопросы колониальной политики Германии в немецкой Восточной Африке. В данной статье Ратенау высказал мысль, что он не видит экономическую необходимость для новых капиталовложений в немецкие колонии в Восточной Африке [33]. В этом сообщении Ратенау напишет о восточноафриканских колониях следующее, что: «...это плохая земля, плохая террито-

рия для европейского эксперимента. Однако эта территория благоприятна для торговцев, но в меньшей мере для развития сельского хозяйства. В частности, она плоха для развития мелкого крестьянского хозяйства и не может для них представлять интереса.» [34]. Ратенау вновь возвращается к оценке восточноафриканского путешествия в письме от 12.01.1908 года на имя Винтера, в котором писал: «Другая часть нашего путешествия прошла удовлетворительно, и я надеюсь, что результат, который государственный секретарь привез домой, для дальнейшего развития колоний будет иметь важное значение.» [35]. 30.10.1908 года Ратенау написал письмо секретарю колониального ведомства Линдигуисту в связи с его поездкой в Восточную Африку, в котором критически отозвался о плане профессора Самассы и доктора Форстера об инвестициях в план заселения области Килиманджаро европейцами. Ратенау писал: « Вы, как мне сообщил господин Ленц, хотите совершить путешествие в Килиманджаро, с этим я вполне согласен. Очень много есть практических вопросов, одним из которых является вопрос о значимости железной дороги от Буико в Пангани до Аруши или Моши, так как он связан с развитием европейской колонизации этого района. По мнению профессора Самассы и доктора Форстера в колониальном управлении, которые настаивают на этом эксперименте, требуя 30 миллионов марок, я предлагаю провести тщательную экспертизу и расчет. Господин Самасса настаивает, что там могут жить 100, 1000, 3000 семей, сомнительно. Главное то, что это уже один раз было начато. Одновременно господин Самасса констатировал неудавшиеся мероприятия с переселением немцев из России и бесполезную хозяйственную деятельность буров.» [36]. Политический успех поездки в Восточную Африку для Ратенау был не особо велик, и еще более низкой была реакция на его сотрудничество и предложенные им выводы. Однако важным было то, что те выводы, которые Ратенау обобщил в статье о немецких колониях в Восточной Африке имели личный успех для него в области познания колониальных отношений и роли Германии в этом процессе. Из этой поездки Ратенау вынес то, что ему доставляло заботу о Германии, которая через свое индустриальное и колониальное развитие все больше становилась конкурентом Англии. Поэтому он делает вывод, что от года к году отношения между Англией и Германией будут становиться все более напряженными. [37]. Критический отчет о наблюдениях в Восточной Африке не способствовал его официальной политической карьере. Путешествие в Африку не имело для Ратенау важных последствий, однако обработка результатов путешествия стоила ему дружбы с Дернабургом. [38]. Об этом сообщает Карл Фюрстенберг: «В африканской поездке Дернабурга сопровождал его друг Вальтер Ратенау. Итогом африканского путешествия стал большой меморандум, который составил Ратенау и в котором он изложил свои наблюдения. Мастерски оформленная работа, объективно достойна внимания также и потому, что в ней были указаны направления освоения колоний. Во всяком случае после этого эпизода началось отчуждение между двумя до этого тесно дружившими мужчинами» [39].

1. Дернабург, Бернхард Якоб- колониальный политик родился 17.07.1865 года в Дармштадте, умер 14.10.1937 года в Берлине-Грюневальде. В 1907 году Дернабург был назначен первым секретарем вновь организованного колониального ведомства.

2. Federn-Kohlhass, Etta: *Walther Rathenau. Sein Leben und Wirken. Dresden 1927, S. 53*

3. См. Ватлин А.: *Германия в XX веке. Москва 2002, с. 15*

4. «*Hannoverschen Courier*» vom 12.02.1907

5. Kessler, Hary: *Walther Rathenau. Sein Leben und sein Werk. Frankfurt am Main 1988, S. 123*

6. Bötter, Helmut: *Walther Rathenau. Persönlichkeit und Werk. Bonn 1958, S. 83-85*

7. Bülow, Bernhard von : *Denkwürdigkeiten in den Aufzeichnungen über das Jahr 1909. Berlin 1931, Bd.III, S. 40*

8. Bülow, Bernhard von : *Denkwürdigkeiten in den Aufzeichnungen über das Jahr 1909. Berlin 1931, Bd.III, S. 39*

9. Bülow, Bernhard von : *Denkwürdigkeiten in den Aufzeichnungen über das Jahr 1909. Berlin 1931, Bd.III, S. 39*

10. Wulderotter, Hans: *Die Extreme berühren sich. (Walther Rathenau 1907-1922). München 1988*

11. Бюлов Бернхард фон (1849-1929). С 1894 года был послом в Риме; с 1897 по 1900 годы государственный секретарь министерства иностранных дел; с 1900 по 1909 годы канцлер.

12. См. Ватлин А.: *Германия в XX веке. Москва 2002, с. 18*

13. См. Loth, Heinrich: *Deutsch-Ostafrika 1906-1914, in: Drang nach Afrika. Die koloniale Expansionspolitik und Herrschaft des deutschen Imperialismus in Afrika von der Anfängen bis zum Ende des zweiten Weltkrieges. (Hrsg.) von Stoecker Helmut . Berlin 1977, S. 143-144*

14. Wilderotter, Hans: „Die neue Ära“. *Walther Rathenau im Umkreis der „Weltpolitik“, в: Walther Rathenau. 1867-1922. die Extreme berühren sich. (Hrsg.) von Wilderotter Hans. 1993, S.342*

15. См. Stoecker, Helmut: *Die deutsche Kolonialherrschaft in Afrika vor 1914. Allgemeine Fragen, in: Drang nach Afrika. Die koloniale Expansionspolitik und Herrschaft des deutschen Imperialismus in Afrika von der Anfängen bis zum Ende des zweiten Weltkrieges. (Hrsg.) von Stoecker Helmut . Berlin 1977, S. 154*

16. Harmut Pogge-v. Strandmann: Walther Rathenau. Tagebuch 1907-1922. Düsseldorf 1967, S.12
17. Рехенберг Альбрехт фон (1859-1935) был в 1889 году назначен на работу во внешнеполитическое ведомство Германии. С 1893 года окружной судья в Восточной Африке. С 1896 по 1906 годы на консульской работе: с 1896 года вице-консул на Занзибаре, а с 1898 года консул. С 1900 года консул в Москве, а затем в Варшаве. С 1906 по 1912 годы губернатор Восточной Африки.
18. См. Redeker, Dietrich: Die Geschichte der Tagespresse Deutsch-Ostafrika (1899-1916). Berlin 1937, S. 46
19. Schiefel, Werner: Bernhard Dernberg (1865-1937). Kolonialpolitiker und Bankier im wilhelminischen Deutschland. Zürich 1974, S. 69-70, а также см. Rohrbach, Paul: Ostafrikanische Studien, in: „Preußische Jahrbücher“ № 135 (1909), S. 296
20. Rathenau, Walther: Briefe. Teilband 1. 1871-1913. (Hrsg.) von Josel, Alexander. Düsseldorf 2006, S. 785
21. Rathenau, Walther: Briefe. Teilband 1. 1871-1913. (Hrsg.) von Josel, Alexander. Düsseldorf 2006, S. 786 В этом письме Ратенау имел ввиду путешествие с Бернхардом Дёрнбургом в Восточную Африку с 15.07 по 30.10.1907 года.
22. Bundesarchiv Koblenz, Akten Reichskolonialamt. R1001/301, S. 64-65
23. Bundesarchiv Koblenz, Akten Reichskolonialamt. R1001/301, S.67-69
24. Хардер Максимилиан родился 20.10.1861 года в Берлине, скончался 30.10.1927 года в Монтане-Фершане (Швейцария). Первоначально актер, затем публицист, потом критик и политик. С 1891 по 1922 годы был издателем журнала «Zukunft»
25. Rahtenau, Walther/ Harder; Maximilian: Briefwechsel (1907-1920). (Hrsg.) von Hellige, Dieter/Schulin, Ernst. Bd.VI. München 1989, S.519
26. Schölzl, Christian: Walther Rathenau. Eine Biographie. Paderborn 2006, S. 75
27. Rathenau, Walther: Briefe. Band 1. Dresden 1927, S.51
28. Rathenau, Walther: Briefe. Band 1. Dresden 1927, S.51
29. См. Bongard, Oskar: Die Studiereise der Staatssekretärs Dernburg nach Deutsch-Ostafrika. Berlin 1908, S. 10
30. См. Schulte, Dieter: Die „Ära Derenburg“ (1906 bis 1910). Zum Charakter der Herrschaft des Finanzkapitals in den deutschen Kolonien. Berlin 1976, S. 41
31. Rathenau, Walther: Briefe. Teilband 1. 1871-1913. (Hrsg.) von Josel, Alexander. Düsseldorf 2006, S.793
32. Rathenau, Walther: Briefe. Dresden 1928, S.108-109
33. Harmut Pogge v. Strandmann: Walther Rathenau. Tagebuch 1907-1922. Düsseldorf 1967, S. 74
34. Zimmermann, A.: Mit Derenburg nach Ostafrika. Berlin 1908, S. 86; S. 125
35. Rathenau, Walther: Briefe. Teilband I: 1871-1913. (Hrsg.) von Jaser, Alexander. Düsseldorf 2006, S.815. В этом письме Ратенау упоминает о своей поездке вместе с Дёрнбургом в Восточную Африку в 1907 году.
36. Bundesarchiv Koblenz, Akten Reichskolonialamt. R1001/303, S. 65-66
37. Bötther, Helmut: Walther Rathenau. Persönlichkeit und Werk. Bonn 1958, S.87
38. См. Лыпка Т.И.: Вальтер Ратенау и его время: личность в экономической, политической и интеллектуальной истории Германии конца XIX-начала XX в. Киров 2008, с. 94
39. Fürstemberg; H.: Fürstemberg Carl. Die Lebensgeschichte eines deutschen Bankiers. Wiesbaden 1961, S. 471

Түйін

Бұл мақалада Вальтер Ратенаудың африкалық отар елдерге 1907 жылы ұйымдастырған инспекциялық қызметін Германияның отарлық ведомство басшысы Беренхард Дёрнбургпен бірге жүргізгендігіне назар аударады. Мақала авторы мұрағат материалдарына сүйене отырып, осы қызметтің Германиядағы африкалық отар елдердің жағдайына қаншалықты дәрежеде әсер еткеніне тоқталады. Сонымен қатар мақалада сол кезеңдегі Германия мен Шығыс Африкадағы қоғамдық-саяси жағдайға сипаттама беріп, оны ашуға талпыныс білдіреді және Германиядағы отарлық жүйенің дамуына байланысты әр түрлі көзқарастардың болғанына, соның ішінде, Ратенаудың бұл мәселеге қатысты көзқарастарына пікір білдіреді.

Түйін сөздер: Шығыс Африка, отарлық жүйе, африкалық отар елдерге қатысты көзқарастар мен пікірлер, Шығыс Африка губернаторы фон Рехенберг, отарлау, шығысафрикалық отар елдердегі экономикалық және саяси жағдай.

Summary

This essay deals with the excursion of Walther Rathenau to the African colonies in 1907 together with the director of the German colonies' office Bernhard Dörnburg. Based on published material and additional archive material, the author tries to show the peculiarities and meaning of this excursion for the further development of colonial policy in the African colonies of Germany. Besides, he characterizes the societal and political processes going on in Germany and Eastern Africa before the journey. The author reveals different points of view on the development of the colonial system of Germany, and especially the opinion of Rathenau in this respect.

Key words: Eastern Africa, colonial system, positions of colonial stakeholders in terms of further development of the African colonies, gouverneur of Eastern Africa von Rechenberg, economic and political situation of Eastern African colonies.

TO QUESTIONS OF THE SCIENTIFIC PERIODIZATION OF THE WORLD HISTORY

A.V. Sharipova – *the candidate of historical sciences, professor of chair of the World history of KAZNPU of Abay*

Проблема научной периодизации всемирной истории представляется актуальной на современном этапе. Научный мир оперирует системой взглядов на периодизацию всемирной истории на основании богатого научного материала. Сегодня вопросы периодизации всемирной истории связывают с представлениями об эволюции человеческого общества, о ее движущих силах, о направлении развития и др. Исследователи ставят вопрос о периодизации философии истории, историологии и т.д. Представление о всемирной истории как о направленном интеграционном процессе системы человеческого общества присутствует в ряде работ. Вся история – это процесс укрупнения и усложнения организаций человеческих индивидов, а в современную эпоху отмечается начало уже глобальной интеграции.

Ключевые слова: история, наука, периодизация, всемирная история, эволюция, теория, общество, человечество

The periodization of historical process is a cornerstone of all theories of human society [1]. Any offered history periodization inevitably attracts a certain notion of evolution of human society, of its driving forces, of the direction of development etc. Both the history philosophy, and an istoriologiya or a historiosophy surely demand the periodization of history.

What is the history of human society in the integrity? It only the current phase of the developed evolution of a matter. Therefore the intrinsic understanding of history has to proceed from idea of all process of evolution of a matter and, therefore, to be indissolubly with philosophical outlook.

Now in public consciousness finally there is an idea of a world history as about the directed integration process of system of human society. All history is process of integration and complication of the organizations of human individuals, and in present period we see the beginning of already global integration. From here idea of mankind history as development of set of unorganized individuals in integral organized structure and, respectively, the assumption follows that the mankind history, generally, submits to the law of evolution. Thus it is also possible to tell by analogy: "The history is, in essence, the development of public consciousness veiled by sociology". Then we have to divide all full, a t.a not only last, but also forthcoming history into three stages: domination of elementary structure (and contradictions of its reproduction) at the first stage (as other essential structure isn't available); domination of intermediate structures of the organization (and contradictions of their production) at the second stage; and at last, domination of global structure (and contradictions of its production) as end result. All system of human society, constantly acting as object of evolution, in the process itself it is divided into objects of evolution and Wednesday that speaks about relativity of division of these categories.

Below the given periodization considers the evolutionary trunk which led to European civilization (in broad understanding of the culture created by it) as the most powerful of available and rendering during modern times the directing and integrating influence on all other civilizations of the world [2].

Denial of an element of system in a starting point of evolution is concretized, in that case, for human society in a contradiction of reproduction of the person and corresponds to the moment when about 40 thousand years ago biological evolution (a phase of formation of an element) ended and the new phase - formations of organized system began. And actually, the history of human society begins with that creates the organizational structures providing reproduction of the person, removing thereby an initial contradiction. These structures were, as we know, tribal communities. "Activity of the primitive person proceeds within a community which consists of families – the cells causing reproduction of the person...". The kinship patrimonial relations say that is the organization for reproduction of the person, so also the driving contradiction which generated this type of the organization, and at all not fight against the nature and production of goods was such." The direct adaptation to environment even in those far times had smaller value, than the adaptation to the environment social". Thus, we can identify primitive society as a stage "E" of domination of a contradiction of reproduction of an element in a phase of formation of system. Domination of reproduction of the person is reflected not only in structure of a sort, but also in the public consciousness of that time explaining the world from positions of a biological genesis.

Already in primitive society we saw process of the organization, and it is possible to assume that behind it there is a phase contradiction of history. The organization, and is more concrete the social organization, in the development receives own contradictions of reproduction and demands own mechanism of self-preservation, especially in the middle of a phase when dominants and productions of an element and system in general are weak

and have on the organization no rather certain impact. At this time a contradiction of reproduction of the person already, and a contradiction with environment still, - aren't so sharply actual in self-preservation of mankind. Process of the organization is released in a certain measure in free swimming. The competition, natural selection of the organizations among themselves results, and self-preservation of the organizations demands special, power reproduction behind which there is a preservation of the existing system of distribution. To make redistribution and to establish by force the new organization - means to increase the level of self-preservation of the organization and by that it is justified historically. The history of the state is the history of wars and revolutions conducting to strengthening of the organization as that by replacement of the weak organizations by stronger. The social organization is reproduced in the limited territory the social production presented in society by administrative bureaucracy, armed forces and ideological establishments. The social production taken for a superstructure of production of goods acts in practice as independent and strongest structure of a stage of a civilization [3]. It is obvious that it at this stage of the domination has impact on production of goods much stronger and defining, than taking place influence the return.

Believe that the state is the institute intended for service of the population covered by it. However actually the state carries out this function only in that measure in which it is necessary for its existence. The simple analysis of the relations between subjects of its hierarchical structure speaks about service of the first to self-preservation of the last. As well all greatest technical achievements of this stage are obliged in overwhelming number of cases to requirements social (before military) by a component of social reproduction.

And what can be final, system structure of historical process? It has to be the structure general initially in essence, formed by mankind in its joint activity and personifying results of this activity, bearing a global contradiction with environment, assuming gradually functions of the solution of internal problems of society, and everything is more active by the end of a phase integrating society into global structure. I believe, it is easy to guess that behind it there is "a set of the elements of the environment within a geographical envelope of Earth created from natural substances by work and conscious will of the person" and which is known under concept of a technosphere from the middle of the 20th eyelid:

"What does the mankind wait tomorrow? The following option of development is possible. There will come light (but noncommunistic) the future. And this miracle will be created by equipment. The future machine civilization is not a kingdom of the robots which won the Person. A basis of future civilization will become powerful and the branched combined intellectual system with the central and peripheral knots.

Among criteria of a periodization of history one of the main can call the formational theory. Her author, the German philosopher and the economist Karl Marx, for a basis of a periodization of history took the forms of ownership connected with development of classes and the states. This sign is the basis for the concept of change of socioeconomic structures: the period of domination of public assignment in it is primitive - a communal form, the eras of domination of a private property which succeeded it (slaveholding, feudal, capitalist) providing the increasing economic independence to the producer of material benefits (from the slave - to the serf, and then to the hired worker); at last, return to collective property - at first socialist, and then and communistic.

The formational theory means unity of historical process that is expressed in consecutive change of socioeconomic structures when each subsequent formation arises in a subsoil of the previous.

However in relation to east societies this approach looks less convincingly. Development of society in the east and in other regions of the world doesn't keep within the scheme of five formations.

The theory of local civilizations turns a world history into a conglomerate of the isolated local civilizations. Interference of dynamics of these civilizations within development of humanity as uniform community is rejected. Besides, any civilization is non-uniform, can consist of a set of the nations, regions, each of which has the unique historical rhythmic.

One of developers of the civilization theory British historian Arnold Toynbee, investigating structure of mankind of the last millennium, I found five live civilizations:

- the western society united by the western Christianity;
- orthodox and Christian, located in southeast Europe and Russia;
- Islamic society - from North Africa and the Middle East to the Great Wall;
- Hindu society in tropical subcontinental India;
- Far East society of Southeast Asia.

The civilization theory means existence of three generations of civilizations. All modern civilizations, according to this theory, belong to the third generation. According to Toynbee's doctrine, a civilization constantly develop, have the life cycle, represent not static formations, but dynamic formations of evolutionary type. Everyone passes in the development of a phase - emergence, growth, a break and disintegration.

Toynbee's concept gives the developed picture of life cycles of local civilizations, mechanisms of change of their generations.

Formational and civilization approaches of definition of stages of social development are most widespread in the history and philosophies.

Exist, however, and other methods of a periodization of a world history. One of them - the theory of stages of economic growth which is put forward by the American economist, the historian Walt Outmen Rostou.

According to its theory the history shares on five stages:

- the "traditional society" including all societies up to capitalism is characterized by low labor productivity, domination in rural economics;
- the "transitional society" which is conditionally coinciding with transition to premonopolistic capitalism;
- the "shift period" which is characterized by industrial revolutions and the beginning of industrialization;
- "the maturity period" - completion of industrialization and emergence of the countries advanced industrially;
- the "an era of high level of mass consumption" reached now, allegedly only the USA.

The following theory was put forward by the American sociologist and the futurologist, one of authors of the concept of post-industrial society Alvin Toffler. In the works it put forward the thesis that to replace the first wave (agrarian society) and the second (industrial society) come the new wave conducting to creation of post-industrial society. "The first wave", according to Toffler, corresponds to agricultural revolution which played an important role in the history of mankind throughout several millennia. "The second wave" arose in the XVII century and corresponds to an era of an industrial civilization. Toffler also claims what exactly the analysis of dynamics of counteraction of forces of the Second and Third waves, will help to explain the most important tendencies of development of modern society.

From all presented theories the civilization theory is most expedient. Unlike the formational theory according to which in historical process the matter as basis, and an inner world prevails - only a fragile superstructure over this basis, the theory of civilizations means primacy of human reason which is shown in knowledge of world around and the person [4].

What of the leading factors and basic regularities of development of humanity during a medieval era them are represented the most important?

It is possible to carry the following to the leading factors and basic regularities of development of humanity:

- in quality socially - an economic formation the feudalism which succeeded slaveholding acts or is primitive - to a communal system;
- in the field of ideology religions dominate (world or national);
- productive forces, crafts develop, there is a rapid growth of the cities;
- there is a blossoming of science and culture, education becomes more available to all sectors of society, universities are created;
- formation of the medieval and national states begins;
- there is a registration of nationalities;
- estates and classes are formed.

Among everything listed the most important are:

- domination of religion as the main ideology;
- development of crafts, productive forces, growth of the cities;
- blossoming of science and culture.

During a medieval era before emergence of Protestantism the church had huge impact on outlook of people. In the simple person since the childhood it was inspired that all his life is subordinated to will of misters and not the last role in it was played by Catholic church. Similar processes happened and in the countries to Moslem doctrine. Development of science, culture, crafts, growth of the cities prepared the soil for transition from a feudal system for capitalism. For example, opening of the Parisian university gave the chance of training for all estates. And if during the subsequent eras the university finds aristocratic lines, medieval initially was "national" in the sense that children of peasants and handicraftsmen could become students.

The noticeable place in economy of the Middle Ages was taken by the free cities. They were carriers of the mixed feudal and capitalist way. Here the feudal nobility and church were strong, but at the same time small handicraftsmen and dealers prevailed; economic force was for wholesale merchants, heads of shops, bankers; the freedom-loving spirit was supported at universities, and also writers, artists, actors [1, p. 210.].

We will stop on the most important modern global problems of mankind.

The most burning issue which affects practically all countries of the world, environmental pollution is. In the course of activity the mankind changes world around and not always to the best. As an example it is possible to

give cutting down of damp rainforests that leads to disappearance of habitual habitat for many animals and, as a result, to their total disappearance. In particular, on Madagascar the majority of animal species are endemic, that is don't meet more anywhere. Loss of separate views from a biological chain can cause unpredictable negative consequences in the future.

Buying in shop any product in polyethylene packing and, then throwing out this packing, we don't reflect on what harm does polyethylene to environment. It is enough to tell that for decomposition of polyethylene 220 years are required. Emergence at the ocean of the whole islands from polyethylene became the real disaster for sea animals. It often leads to death of whales and other large mammals. Gradual transition to use of the biodegraded plastic can become one of solutions of this problem. Such plastic decays for some weeks.

Other problem - nuclear power plants. The states go on their construction because of comparative low cost of the electric power made by means of "peaceful atom". If to summarize all expenses (construction and utilization of station, storage of waste) and to consider threat of infection in case of potential accident, benefit becomes doubtful. Not the last role is played by the international prestige: with the state which is actually the member of "nuclear club" reckon on the world scene more willingly. However accidents in Chernobyl on April 26, 1986, and on the Fukushima plant in the spring of 2011 demonstrated, are how vulnerable environment and the person around finding of such dangerous object. Becomes more and more obvious that in the field of electricity generation it is necessary to pass gradually to use of environmentally friendly technologies, wind power, the sun, tidal waves.

Among the main and interconnected global problems the special place is taken by the food. About one fifth population of Earth don't eat up, generally in developing countries. At the same time in the developed countries the problem of excess weight is particularly acute not less. Competent redistribution of the food could solve this problem [5] to some extent.

Application of genetically modified organisms (GMO) can become one of solutions of a food problem. After all the crops changed in the genetic way can be grown up where the natural can't survive. Now transgene cultures occupy about 10% of a world arable land and the leader in this area are the USA. However use of these cultures causes also many fears. It is considered that it is possible to use genetically modified products only after more careful researches of their influence on a human body.

In the conclusion we will note that the mankind needs to reach compromise between progress and environment, and achievement of effective results at permission of global problems of a modern civilization is impossible without forecasting of development of society.

1 Яковец Ю.В. *История цивилизаций*. - М.: ВЛАДОС, 1997.

2 Милов Л.В. *Великорусский пахарь и особенности российского исторического процесса*. - М.: РОСПЭН, 1998.

3 <http://www.hrono.ru/>

4 <http://lib.ru/HISTORY/>

5 <http://www.magister.msk.ru/library/history/>

Түйін

Дүниежүзілік тарихты ғылыми дәуірлерге бөлу мәселесі қазіргі заманда өзекті болып тұр. Бай ғылыми мәліметтер негізінде ғылым әлемі ғаламдық тарихты кезеңдеуге жанжақты талдау жүргізуде. Қазіргі шақта ғаламдық тарихты кезеңдеу мәселесін қоғамның дамуымен, оның қозғалыс күнімен және даму бағытымен байланыстырады. Зерттеушілер тарих философиясының, тарих танудың кезеңделуі туралы сұрақты алға тартады. Адамзат қоғам жүйесінің бағытталған интеграциялық үрдісі ретінде жалпы тарих жайлы түсінік бірқатар жұмыстардан көрініс табады. Бүкіл тарих – адам тұлғаларының ұйымдасуының кең әрі күрделі үрдісі болып табылады, ал қазіргі таңда ғаламдық интеграцияның бастамасында ауқымды орын алады.

Тірек сөздер: тарих, ғылым, кезеңделу, дүниежүзілік тарих, даму, теория, қоғам, адамзат

Summary

The problem of a scientific periodization of a world history is represented actual at the present stage. The scientific world operates with a frame of reference on a periodization of a world history on the basis of rich scientific material. Today questions of a periodization of a world history connect with ideas of evolution of human society, of its driving forces, of the direction of development, etc. Researchers are put a question of a periodization of philosophy of history, an istoriologiya, etc. Idea of a world history as about the directed integration process of system of human society is present at a number of works. All history is a process of integration and complication of the organizations of human individuals, and the beginning of already global integration is noted in present period.

Keywords: history, science, periodization, world history, evolution, theory, society, mankind

ҚАЛМАҚ ТАЙПАЛАРЫНЫҢ БАТЫС СІБІР ЖЕРІНЕ ОРНАЛАСУЫ

Ф.М. Шамшиденова – т.ғ.к., ал-Фараби атындағы ҚазҰУ дүние жүзі тарихы, тарихнама және деректану кафедрасының доценті, Алматы қаласы

Мақалада Батыс Сібірге қалмақ тайпаларының қоныстану тарихы қарастырылады. XVI ғасыр соңында ойраттар Алтай тауының шығысы, Қобданың оңтүстігі мен солтүстігі, Ертіс өзенінің шығысы мен Жоңғар ойпаты өңірлерінде қоныстанды. Осы кезде Батыс Монғолиядан ойрат ұлыстары қоныс аударды. Торғауыт, дербет, т.б. тайшылары өз ұлыстарымен бірге Оңтүстік және Батыс Сібірге қарай жылжиды. Жоңғариядан ойрат феодалдарының көшу себебі әлеуметтік-экономикалық жағдайға байланысты болды. Ойрат қоғамының дағдарысты жағдайы жайылым жерлер жетіспегендіктен, мал басының табиғи өсімі төмендеп, жорықтағы әскери сәтсіздіктер де көбейіп, билеушілер арасында бақталастық күрес шиеленісіп, олардың әрқайсысы көршілерінің есебінен жағдайын жөндеуге тырысты. Дағдарыстан шығу үшін кейбір тайшылар Жоңғариядағы ата қоныстарын тастап, тұрақтап қалатын жаңа жер іздеді.

Тірек сөздер: тайпа, Сібір, Монғолия, қалмақ, ойрат, қоныс, ұлыс, тайшы, нойон, шаруашылық, салық.

Қалмақтардың ата тегі Жоңғарияны және Монғолияның батыс жағын мекендеген ойраттар, яғни, батыс өңірдегі монғолдар болып табылады. Олар XIII ғасырда өздерімен туыстас монғол тайпаларымен бірге Орталық Азияның оңтүстік-батыс бөлігінде көшіп жүрген. Қалмақтар туралы тарихи мәліметтер осы XIII ғасырға жатады. Ойраттар өзін еш уақытта қалмақтар деп атамаған. «Қалмақ» термині түркі тілдес әдебиетте ертеден кездеседі. Мысалы, қалмақтар жөніндегі алғашқы мәлімет Шараф-ад-дин Йездидің «Зафар-намесінде» XV ғ. алғашқы ширегінде-ақ жазылған. Темір тұсындағы (1370-1405) әскери жорықтарды жаза отырып, автор 1397-1398 жж. Темірге Дешті Қыпшақтан, Жошы ұлысынан елшілердің келгенін жазады [84, 187 б.]. Ал Абд-ар-разак Самарканди (1413-1482) Шахрухтың (1404-1447) және Сұлтан Абу-Саидтың (1452-1469) билігін сипаттай отырып, 1459-1460 жж. «Қалмақ жән Дешті Қыпшақ жерлерінен ұлы елшілер» келгенін, олар Абу-Саидқа жіберіліп, оның аяғын сүйгенін жазған [1, 201 б.]. Одан әрі Тизенгаузеннің айтуынша, «Түркілер шежіресінде» Өзбек хан тұсында (1312-1343) Алтын Ордада ислам діні қабылданғанда, «...қасиетті Сейид-Ата барлығын Мауереннахр жағына әкеліп, ал қасиетті Сейид-Атаға адал болудан бас тартып, қалып қалғандар қалмақ деп атала бастады», - деп көрсетеді [1, 206-207 бб.]. Осы деректік мәлімет «қалмақ» терминінің пайда болу себебін де аңғартады. Ол XIV ғ. бірінші жартысында Алтын Ордадағы исламдандыру үрдісімен байланысты шыққан. Демек, қалмақ деп исламға қосылмағандарды айтқан. Олар бұрынғы діни наным-сенімдерінде қалып, Орта Азияға қоныс аударғылары келмей, Дешті Қыпшақ даласы мен Төменгі Еділде көшіп жүре берген. Бартольд Батыс Монғолия мен Жоңғария ойраттары да исламды қабылдаудан бас тартқан деп көрсетеді [2, 20 б.].

Түркі тілдес телеуіттерді «ақ қалмақтар» дейді, батыс монғолдарды «қара қалмақтар» деп атаған. Бартольдтың айтуынша, «қалмақ» деген сөздің өзі түрік сөзі, яғни мұсылман дініне қайтып келген дүңгедерден «қалып қалған» ойраттар деген мағынада [2, 538 б.].

Қытай деректеріне қарағанда ойраттар 1552 ж. телеуіттердің князі Алтын ханға бағынған, осы мемлекетке мұсылмандар қалмақ атын таратқан [2, 538 б.]. Демек, біріншіден, қалмақ этникалық атау, яғни монғол тайпаларының бір тобы, ойрат, жоңғар болса, екіншіден, қалмақ – исламды мойындамаған көшпенді тайпаларға берілген жалпылама атау ретінде қолданылған.

Қалмақ атауы мен ұғымын қатар қойып қателесу себебін академик Ә. Марғұлан XVI ғ. басында Қазақ Ордасы мен Бұхар хандығы арасындағы Сыр қалалары үшін болған саяси күреспен байланыстырады: «...Бұдан кейінгі ислам діні тараған ғасырларда адам бейнесін жасауға ишан, қазылар бүтіндей тиым салды. Кісі бейнесін тұрғызған шеберлерді «кәпір» деп санады» деп, одан әрі Бұхара ишандары «қазақтар тастан, киізден кісінің тұлғасын жасайды, соған табынады. Олар мұсылман емес», ал оған қарсы қазақ білгіштері «Ол тасты жасайтын біз емес, қалмақ деп айтыңдар» деген соң, барлық обалар, мүсін тастар «қалмақтыкі» деп аталып кеткен. Бірақ ол тарихи шындық емес, тек ишан, қазылардың қысымына қарсы қойылған дәлел болатын. Сонан не керек, XVI-XVIII ғғ. арасында бұрынғы тас мүсін жасау дәстүрі бүтіндей жойылып, оның орнына арабша жазу түсірген көктас, құлпытастар белең ала бастайды» [3, 50 б.].

Шәкәрім «Шарыш өзеніндегілер, Катонидегі хәм Телет көліндегі Алтай түріктерін орыстар қалмақ дейді. Біздің қазақ білеуіт қалмақ дейді. Олар өздерін ойрат дейді. Кейде Алтай Кіші дейді. Шолемандағылар өздерін телес дейді. Сол қалмақтар біздің қазақпен жақын тұқымдас ел», - деп көрсетеді [4, 62 б.].

Есипов жылнамасында: «қалмыки же, которой закон, или отец своих предание (держат) не вем, понеже бо писмени о сем не обретох и не испытати возмогах», - деп жазылған [5, 111 б.].

XVI ғасыр соңында ойраттар Алтай тауының шығысы, Қобданың оңтүстігі мен солтүстігі, Ертіс өзенінің шығысы мен Жоңғар ойпаты өңірлерінде қоныстанды. Бұл кезде шығыс солтүстік жақтан Калка монғолдарының шабуылына ұшырап отырды. XVI ғасырдың аяғында Батыс Монғолиядан ойрат ұлыстары қоныс аударды. Торғауыт, дербет, т.б. тайшылары өз ұлыстарымен бірге Оңтүстік және Батыс Сібірге қарай жылжиды. Жоңғариядан ойрат феодалдарының осылайша ауа көшуінің себебі әлеуметтік-экономикалық жағдайға, әсіресе ойрат қоғамының сыртқы саясатындағы ерекшеліктерге байланысты болды деп санауға болады. Бұл кездегі ойрат қоғамының дағдарысты жағдайы екі себептен туды. Біріншіден, жайылым жерлер жетіспегендіктен, мал басының табиғи өсімі төмендеп, жорықтағы әскери сәтсіздіктер де көбейіп, территориясынан айырылып жатты. Екіншіден, билеушілер арасында бақталастық күрес шиеленісіп, олардың әрқайсысы көршілерінің есебінен жағдайын жөндеуге тырысты. Дағдарыстан шығу үшін кейбір тайшылар Жоңғариядағы ата қоныстарын тастап, тұрақтап қалатын жаңа жер іздеді.

Ресейдің шекарасына жеткен ойраттарды орыс деректерінде қалмақтар деп жазды. Строгановтар атына жазылған 30 мамыр 1574 жылғы IV Иван патшаның нұсқауында қалмақтар туралы айтылып кеткен, яғни көрші халықпен, соның ішінде қалмақтармен саудаға назар аудару керектігі айтылған [6, 54 б.]. Уақыт өте келе қалмақтар солтүстік-батыс бағытқа қозғала отырып, орыстармен тікелей қарым-қатынасқа түсіп, Сібірдегі орыс өкіметімен ресми байланысқа шықса, кейіннен Орыс өкіметімен елшілік байланыс орнатады.

XVII ғ. орыс құжаттарында Обьтің жоғары жағындағы түркі тілдес халықтарды «ақ қалмақтар» және «телеуттер» деп жазған. Сібірді зерттеушілердің бұл этнонимдерді теңестіру дәстүрі Г.Ф. Миллерден басталады. Г. Миллердің өзі «Сібір тарихында» «теленгут» этнонимін қолданған. «Ақ қалмақтар» «телеут» деген атаулар XVII ғ. актілер кітабында кездеседі. Миллер теленгуттердің кейбіреуі Томск және Кузнецк уезінде қалған ақ қалмақтар деп есептейді [6, 176 б.]. Бұл жерде Миллер Әбілғазы шежіресіне сүйенген. Сонымен бірге телеуттер түркі (татар) тілінде сөйлейтінін ескеріп, оларды түркі тектес тайпаға жатқызған [6, 176 б.]. Ақ қалмақ деп атау себебі олардың түрі ақ құба келген татарларға ұқсағандықтан деп түсіндіреді.

1604 ж. актіде телеуттер теленгуттер екені айтылған. Уақыт өте келе Миллердің ақ қалмақтар, телеуттер, теленгуттерді Сібірді мекендеген бір халық екені белгілі болған синоним сөздер болғандықтан, «теленгут» этнонимін тарихшылар қолданбайтын болды. Қазіргі ғылыми әдебиетте «ақ қалмақтар», «телеуттер» термині XVII ғ. тән синонимдік атаулар болып қалды.

Семен Ульянович Ремезовтың картасымен танысқанда ақ қалмақтармен теңестіру, дегенмен де, күдік туғызатын сияқты. Ремезовтың үш қолжазбалық атласының әрқайсысында «Кузнецк қаласы жерінің сызбасы» берілген. XVII ғ. аяғында құрастырылған бұл карталарды Обь жағасындағы халықтардың түрлі этникалық топтарының қоныстанған жерлері белгіленген. Катуннің оң жағасында, Есілдің сағасынан Биге құылған жеріне дейін «таутелеуттер» орналасқаны көрсетілсе, қарама-қарсы жағалауда «қара қалмақтар» белгіленген. Би мен Катунның құйылысынан Обьтің сол жағалауымен әуелі «Шадаевтың ақ қалмақтары», ал Бороноур (Барнауыл) өзенінің төменгі жағында «Табуновтың ақ қалмақтары» орналасқанын байқаймыз. Обьтің оң жағалауынан Чумыштан Берді мен Уень (Иня) өзендеріне дейін «телеуттер» белгіленген. Демек, Ремезов Обьтің сол жағасына тек қана ақ қалмақтардың түрлі топтарын орналастырып қана қоймай, оларды қара қалмақтардан да, телеуттердің екі тобынан да, яғни тау жақтағылар, Катунның төменгі жағында мекендеген және Обьтің оң жағында мекендеген жазықтағы телеуттерді бөліп көрсеткен. Ремезов картасында телеуттер мен ақ қалмақтардың жерінің көрсетілуі, біздің ойымызша, XVII ғ. аяғында Батыс Сібірдің оңтүстігіндегі орыс халқы бұл екі этнонимді теңестірмейді, оны туыстас халықтың түрлі топтарын белгілеуге қолданған.

Осыған байланысты XVII ғ. біз «телеуттер» мен «ақ қалмақтар» этнонимінің ара қатынасы XVII ғ. бойы орыс деректерінде қалай жазылғанына анықтама жасап көрдік. Жарыққа шыққан орыс құжаттарына талдау жасағанымызда XVII ғ. бірінші ширегіндегі деректерде «ақ қалмақтар» деген термин ғана қолданылғанын байқадық. Осы жерде маңызды құжатты көрсеткен жөн. Ол Том князы Тоянның челобитнаясы. Бұл жөнінде Сургут басшысы Гаврил Писемский мен Тобыл басшысы Василий Тырковке 1604 ж. наурызда Тоянның «вотчинасында» Том қаласын салу үшін берілген аманатта айтылған. Г.Ф. Миллер 1734 ж. Томскіде Тоянның шөбересінде сақталған осы аманаттың үзіндісімен танысқан. Сол кезде бұл құжат көшіріліп алынады [7].

Миллер келтірген бізге қажетті құжаттың мына үзіндісі маңызды: «А до Телеут дальнее кочевье пять ден; а князек в Телеутах Обак, а людей у него тысяча человек» [7]. Бұл құжат, біріншіден, «телеут» этнонимі XVII ғ. басында-ақ белгілі болғанын дәлелдесе, екіншіден, неге бұл атау князь Абактың билігі

кезіндегі басқа орыс деректерінде кездеспейді деген сауалға жауап беруге көмектеседі. Абак 1635 ж. өлген. Жоғарыда бес күндік жол кететінін, телеут князы Обак екені көрсетілген дерек Жоғары Обьті мекендеген түркі тілдес адамның сөзінен жазылса керек деп топшылаймыз. Көрші халықтар туралы әңгімеде Тоян «ақ қалмақтар» деген орысша терминді («белые калмыки») емес, өз атауларын қолданғаны белгілі. Керісінше, Обь жағалауына қоныстанған алғашқы орыс сібірліктерінің лексикасында «телеуттер» деген сөз болмаған, барлық жерде «ақ қалмақтар» атауы қолданылған. Тек Тоянның челобитнаясын қайталаған мәтінде қолданылған, біз қарап шыққан XVII ғ. бірінші ширегіндегі бізге белгілі орыс құжаттарында Абак «ақ қалмақтардың» князы деп аталған. «Телеут» этнонимі Сібірдегі орыс тұрғындарының жазба әдебиетінде кейіннен пайда болды деп пайымдаймыз.

Сонымен, Тоян челобитінің мәтіні Г.Ф. Миллердің XVII ғ. қолданылған «телеут» пен «ақ қалмақтар» этнонимі бір атау деген тезисін дәлелдейді. Тек «телеут» деген жергілікті Сібір атауын орыстар ұзақ уақыт қабылдамады, жазбаларда мүлдем қолданбады. Неге XVII ғ. аяғында орыстар ақ қалмақтарды қара қалмақтардан да, телеуттерден де бөлек санады? Осы сауалдың күрмеуін шешіп көрейік. Осы бір тарихи жұмбақтың жауабын деректерден іздеуге тура келеді. Г.Ф. Миллердің жасаған қорытындысы Тоянның челобитнаясына негізделгеніне жоғарыда көзіміз жетті, сондықтан бізге түрлі тізімде жеткен осы құжатпен терең танысуға тура келді. Деректік іздеуімізде Тоян челобитнаясында «телеут» деген сөзді қолданбағанын байқадық. Ол «телеги», яғни ақ теленгит этнонимін қолданған деп түсінеміз. Тоян челобитнасындағы «Телеги Абака» дегені ақ теленгиттер десек, бұл түркі этнонимінің мағынасы орыс құжаттарында кездесетін ақ қалмақтармен бір деп түсіндіруге болады.

Енді қалайша Сургут басшысы Гаврил Писемский мен Тобыл басшысы Василий Тырковке берілген аманаттың түпнұсқасында жоқ «телеут» термині 1750 ж. Г.Миллер шығарған үзіндінің мәтініне енгенін түсіндіріп көрейік. РФА Санкт-Петербург мұрағатының филиалында Г.Миллердің «Сібір тарихына» енген қолжазба деректері сақталған. Онда Абак князь бен оның руластары айтылған жерде, «а до Телегъ» сөзінде соңғы екі әріп қара сиямен «уть» деп түзетілген, ал «князекъ в Телегах» дегенде «г» әрпі «ут» деп қолмен түзетілгенін байқадық. Беттің жоғары жағында сол сиямен немісше түсініктеме жазылған. Абакқа бағынышты «телеги» телеут деп бірнеше рет түзетілген.

Мұны Г.Миллер, жоқ әлде басқа біреу түзеді ме, кім түзесе де, дайын академиялық көшірмедегі өзгерістерді профессор Г.Миллердің тексермеуі мүмкін емес. Өйткені қайта өңдеу нәтижесінде шыққан «телеут» сөзін түсіндіруден Миллер «Сібір тарихының» бір бөлімін, Тоян челобитнаясын талдауда бастайды [6, 308 б.].

XVII ғасырдағы түпнұсқаға көшірме сәйкес келмейтініне XIX ғ. аяғы – XX ғ. басындағы белгілі археограф Н.Н. Оглоблин алғаш рет назар аударған. Ол өзінің алғашқы мақаласында XVII ғ. ортасындағы Сібір құжатының түпнұсқасы мен Г. Миллер жасаған оның көшірмесін талдаған. Көшірменің түпнұсқамен сәйкес келмейтін жағын көрсете отырып, мәтінде өзгерістер, алынып тасталған тұстары, сөздердің орнын ауыстырғандығы, тіпті қосып жазғанын көрсеткен. Көшірмені құрастырушы түпнұсқаны ұқыпсыз түрде, қате-қате етіп қайта жасаған деп, Г.Миллерді түп дерекке дұрыс қарамаған деп айыптаған. Н.Н.Оглоблин бірінші рет құжат мәтінін әйгілі болған Г.Миллер өзгертті деп көрсетті. Шынында да, ол көшірме Г.Миллердің жетекшілігімен және редакциялауымен жасалған еді.

Н.Н. Оглоблин осы тақырыпқа арналған екінші мақаласында тізімдері Герард Миллердің қағаздарының ішінде болған тағы да екі түпнұсқаны көрсетеді. Көшірменің түпнұсқамен сай келмейтін тұстары тағы да анықталады Н.Н. Оглоблин «Мұндай өзгертулер Миллердің тарихнамалық әдісі болса керек» деген қорытындыға келеді [8, 131 б.].

Археограф ретінде Миллерге берілген мұндай баға XIX ғ. аяғы – XX ғ. басындағы әдебиетте белсенді түрде талқыланып, оған А.И. Андреев анықтама жасады. Ол Оглоблин ескертпесінің әділ екенін айта отырып, Миллердің жасаған көшірмелердің сапасы туралы көп айтудың қажеті жоқ деп, оның археограф ретіндегі қорытынды пікіріне қарсы шығып, көшірмені кәсіби көшірмешілер жасамаған деп санады. Өйткені олардың сауаты аз, сондықтан түпнұсқадан көшірме жасауға көп күш жұмсаған жоқ, түпнұсқаны оқудың өзі оларға қиын болды деп есептеді [9, 131 б.]. Демек, Андреев мәселе Г.Миллердің әдісінде емес, көшірме жасаушылардың сауатсыздығы мен ұқыпсыздығында деп санады.

Дегенмен де Оглоблиннің көрсеткен өзгерістеріне мән берген жөн. Көшірмеге енгізілген қосымшалар түпнұсқада жоқ болса да, актіні редакциялаған адам Сібір тарихы мен географиясын жақсы білгенін көрсетеді. Шын мәнісінде, көшірме жасағандар мәтінде жазылған дүниеден хабардар болған, өйткені оны білмесе жүз жыл өтіп кеткен оқиғаға қатысқандардың әкесінің атын мәтінге енгізбейтіні белгілі. Сонда олар көшірме ісіне немқұрайды қарамаған, қалай болса, солай қараса, аты-жөнінің қасына қосымша әкесінің атын жазбас еді. Қосымша қосып жазылған жазулар мәтінді нақтылай түскенін байқауға болады.

Атап айтқанда, түпнұсқадағы «воевода М.Б. Головин мен жолдастары» деп жазылса, Миллердің көшірмесінде «...Головин және М.Б. Глебов» деп жазылған. Оглоблиннің мақаласында түпнұсқаны көшіргенде провинциядағы көшірушілердің жаппай қателері туралы емес, мәтінді редакциялау және қайта өңдегені туралы сөз болады. Миллердің археограф ретіндегі әдісінің ерекшелігі көшірілген мәтінді ақпараттық сапасын көтеруге тырысқаны. Осы жерде А.И. Андреев XVII ғасырдағы әріптерді оқи алмаған көшірушілер кінәлі деп өз ойын одан әрі бекіте түседі [9, 159 б.].

Осыған байланысты жоғарыда айтылған Тоянның челобитнаясына келсек, Миллердің көшірмесіндегі өзгеріс, біріншіден, көшірілген мәтіннің үстіне кейіннен жазылса, екіншіден, бұл өзгерістерді түпнұсқадан жасалған тексерудің нәтижесі деп қарамау керек. Барлық кінәні көшірушілерге таңуға болмайды. Осыған қарағанда А.И. Андреевке қарағанда Н.Н. Оглоблиннің пікірі шындыққа жақын. Кейіннен шыққан «Сібір тарихында» да құжат мәтіні қайта жазылғаны айтылмайды.

Біздің назарымызда XVIII ғасыр ортасында Г.Ф. Миллер XVII ғ. басындағы актілік дерекке қосымша енгізген. Бірақ бұл қосымша жазба «Миллер актілерінің» археографиялық ерекшеліктерін көрсету үшін емес, зерттеушілерге сақ болу үшін жазылған. Ал оны XIX ғ. Н.Оглоблин жасады. Академиялық көшірменің жинағы қазіргі кезде XVI-XVII ғғ. Сібір тарихының маңызды дерегі екені даусыз. Тарихи-археографиялық талдауымыз орыстың жазба деректерінде «телеут» этнонимінің қашан пайда болғанын туралы мәселенің түйінін шешу және сібірлік тұрғындар оған қандай мазмұн бергенін білуге көмектесті.

Құжат көшірмесі мен көшірілген дерек арасындағы алшақтық 1604 ж. актінің бірінші жарияланымындағы «телеут» этнонимінің пайда болуын түсіндіруге мүмкіндік береді. Теленгет Абак тек XVIII ғасыр ортасында Г.Ф. Миллердің арқасында телеут болды. Телеуттер мен Абактың ақ қалмақтарын теңестірген құжатты Г.Миллер түп деректі редакциялау арқылы өзі жасаған болуы керек.

XVII ғ. бірінші ширегінде Абактың қол астындағыларды орыстар ақ қалмақтар («белые колмаки») деп атады. Бұл кездегі жазба деректерде «телеут» этнонимі болған жоқ, ал орыстың лексикасында да бұл сөз жоқ болды. XVII ғ. аяғындағы құжаттарда ақ қалмақтар да, телеуттер де кездеседі. С.У. Ремезов картасы бойынша бұл атаулар халықтың түрлі топтарын белгілеуде қолданылған. XVII- XVIII ғғ. телеуттер мен ақ қалмақтарды синоним ретінде емес, тұтас деп санау керек.

Г.Миллер еңбектерінде «телеут» сөзі қолданылмайды. Бұл халық жөніндегі баяндауында «теленгут» этнонимін қолданады. Телеут атын білген деп топшылаймыз, өйткені «...сібірлік халықтар теленгуттардың кейбіреуі Томск және Кузнецк уездерінде қалды», - деп жазғанда Г.Миллер ақ қалмақтармен тағдырлас Том бойындағы телеуттерді айтып отырғаны анық. «Бұл теленгуттер қазір де Ресей бодандығында Кузнецк және Томск уездері деревняларында тұрады әрі ақ қалмақтар деп аталады» [10, 118 б.]. Миллер Том жағалауындағы телеуттерді теленгуттердің жеке тобы деп қараған, олардың этносаяси тарихы Ресей бодандығында болмаған теленгиттердің басқа тобынан айырмашылығы бар. Демек, Миллер ресейлік телеуттерді теленгуттермен тұтастай етіп қараған.

Миллердің «ақ қалмақтар-теленгуттар; телеуттер-теленгуттар» теңестіруі өзгерді. Қазіргі ғылыми әдебиетте XVII ғ. орыс деректеріндегі телеуттер мен ақ қалмақтар бір халық деген пікір басым. Бөлшек тұтасқа айналды. Құжаттарда телут не ақ қалмақтар этнонимі қолданылып тұр ма, ол маңызды емес, өйткені қазіргі тарихи ғылымда телеут деп түсінеді. Бұған таң қалуға болмайды, өйткені XVII ғ. бірінші ширегіндегі орыс деректерінде «телеут» этнонимі кездеспейді.

Г.Миллер Абакты «теленгут князы» деп атаған. Тоянның челобитнаясындағы «телеги» этнонимі нақ «телеутке» ауыстырылған, өйткені ол Тоян Абактың қол астындағылар, теленгуттар туралы айтқанын түсінді. Егер Миллер жарияламаған көшірме өзгермесе, онда «Сібір патшалығын сипаттау» кітабының бірінші томында телеуттер туралы мүлдем айтылмас еді. Ол кезде Абактың ұрпақтары Ресей империясы шекарасынан тыс көшіп жүрген болатын. Сондықтан Г.Миллер өзінің құжаттық баяндауын Ресейде тұрған халықтармен байланыстырғысы келген болар. Сондықтан «телеут» этнонимін ертеректегі орыс құжатына енгізген болу керек деп ойлаймыз.

Деректерге қарағанда найман, керейт ұлыстарына ойрат ұлыстары ұқсас болған. Рашид-ад-дин «Бұл тайпалардың ежелден-ақ саны көп, олар бірнеше топқа бөлінген, әрқайсысының нақты атауы болды», - деп жазады [11, 118 б.]. Бірақ Рашид-ад-динде ойрат бірлестігін құрған тайпалар мен рулардың аты берілмеген. Өзі де «ойрат тайпалары нақты алғанда белгісіз» деп мұны мойындаған [12, 269 б.]. Солай бола тұрса да Рашид-ад-дин шығармасында «XIII ғ. басында дербен тайпасынан шыққан Худуха бек ойраттардың басында тұрды», - деп жазған [11, 138 б.]. Демек, дербендер ойрат бірлестігі құрамына енген XVII-XIX ғғ. монғол деректерінде айтылатын ежелгі дербендер мен кейінгі дербеттер туралы айтылатын екі тайпаның арасында генетикалық байланыс бар-жоғы белгісіз.

XI ғ. бірінші жартысында кейбір монғол тілдес тайпалар мен бірлестіктер, оның ішінде ойраттар да Байкөл өңірі мен Енисейдің жоғары жағына қоныстанған. Бұл XI ғ. 20-30-шы жж. Орталық Азиядағы ірі

өзгерістермен де байланысты болуы мүмкін. Ойраттардың көшуі туралы Рашид-ад-дин жазбалары толық дәлелдейді.

XIII ғ. басында Монғол мемлекетінің құрылуы алдында ойрат қоныстары солтүстік пен солтүстік-батыста Енисей қырғыздарының шептеріне дейін, шығысында Селенги өзеніне дейін, оңтүстігінде Алтай сілемдеріне дейін созылып, Ертістің жоғары жағына дейін жақындаған. Найман хандығының құлауымен ойраттар олардың батыс Монғолиядағы жерін иемденген. Шыңғысхан империясы мен оның мұрагерлері құрған мемлекеттерде ойраттардың да бір иелігі болған. Шалғайда жатса да, ойрат билеушілері орталық билікке тәуелді болмай, өз дербестігін сақтады.

Жердің бірден-бір толық иесі «ақ сүйектер» (цаган-йаста), нояндар болды. «Қара сүйектер» (хара-йаста) жерге басы байлаулы болды, өзбетімен кетіп қалса хан заңы бойынша жазаланды. Ойраттың ықпалды князьдары өздерінің экономикалық және саяси позициясын нығайтып, жерін мұраға қалдыра алды (қалмақша ончи).

1368 жылы монғолдардың Қытайдан қуылуы монғол қоғамының ішкі қарама-қайшылығын тереңдетті, ішкі бірліктің берекесі кетті. Осы кезде ойрат феодалдары монғол билеушілерінің жоспарымен санаспай, жеке ішкі және сыртқы саясат жүргізеді. XV ғ. бірінші жартысында, бір жағынан, Шығыс Монғолияда бытыраңқылық болса, екінші жағынан, ойраттардың саяси қоғамдасуы нығайған еді. Сөйтіп олар бүкіл Монғолияда өз үстемдігін жүргізуге мүмкіндігі туды. Бұл әсіресе, ойрат нойоны Эсеннің билігі тұсында өрлеп, аз уақыт болсын өз қол астына бүкіл Монғолияны бағындырып, Қытайдағы Мин династиясын жеңіп, тіпті император Ин-цзунды тұтқындаған.

Осы кезде ойраттар бас киіміне қызыл мата – улан зала таққан. 1437 ж. ойрат билеушісі Тоған-тайшы улан зала тағу туралы бұйрық берген. Осыған байланысты қалмақтар өздерін «улан залата хальмг» деп атаған. Өз кезегінде ойрат тілі де ерекше тіл ретінде XV-XVII ғғ. қалыптасады. Тибетте білім алған Зая Бандида 1648 ж. ойрат жазуын – «тодо бичигті» жасаған.

Ойраттардың ішінде ламаизм Оңтүстік Монғолия және Халхаға қарағанда 40-50 жыл кейін таралды. Ламаизмнің таралуы Байбағас-ханның атымен (1550-1640) байланысты. Зая Бандида өмірбаяны, Габан-Шараб шежіресі, Батур Убаши Түмен сияқты деректердің мәліметтеріне қарағанда Байбағас ұзақ уақыт бойы Халхада далай ламалармен байланыс жасаған. 1615 ж. Байбағастың бастауымен ойраттың негізгі князьдары өз ұлдарының біреуін монах қыламыз деп шешеді. Байбабағыстың өзінде бұл кезде ұл болмағандықтан ол хошоут нойоны Баба-ханның ұлын асырап алады. Ол ойраттың саяси, діни, мәдени тарихында үлкен із қалдырған Зая Бандида (1599-1662) еді. 1617 ж. Зая Бандида Тибетке келіп жиырма жыл бойы буддизм-ламаизм ілімдерін оқиды, емтихандар тапсырып, ламаизм саласы бойынша сатысымен өрлеп отырған. 1639 жылы еліне қайтып келіп, ламаизмді кең түрде насихаттаған. Тіпті әр нойонның иелігін аралап, құдайға құлшылық жасаған, нойондардың қақтығыстарын, дау-дамайын шешуге қатысып, арбитр болған, ғибадатханалар да салған.

Зая Бандида 1640 жылы монғол-ойрат заңдарын талқылап бекіткен Жоңғар съезіне белсене қатысқан. Осы съезден кейін ол Халха хандары шақыруымен сол жерде екі жыл тұрады. Одан кейін Жоңғарияға қайтып келеді. 1647 ж. Еділге келіп, қалмақ нойондарына қонақ болады.

Зая Бандида әдеби шығармашылықпен айналысып, тибет тіліндегі кітаптарды монғол тіліне аударған шебер тілмаш болған. Өзі жазған еңбегінің саны - 50, ал діни мазмұндағы аудармаларының саны – 150. Зая Бандида 1648 жылы ескі монғол жазбасына реформа жүргізу қажет екенін айтып, алфавитті қарапайым түрге келтіріп, жазбаны ауызша сөйлеу тілімен бірдей қылуға жақындатты.

Зая Бандида ламаизм идеологиясының негізін Жоңғариядағы ойраттар арасында да, Қалмақ хандығында да қалады. Бұл жерлерде ламаизм ғибадатханалары Халхадағыдай көп емес еді, өйткені мұнда Халхаға қарағанда біртұтас діни саясат жүргізген орталық үкімет онша қуатты емес еді.

Ламаизм шамандыққа қарағанда монғол, ойрат, қалмақ халықтарының жалпы мәдени деңгейін көтеруге ықпал жасады. Қалмақ нойондары Лхасты алыс деп санады, шынында да, оған жету үшін екі-үш жыл уақыт кететін еді, сондықтан Тибеттің ықпалы төмендеді. Осы себептен болар қалмақтарда ламаизм ғибадатханалары бұл дінді ұстайтын басқа елдерге қарағанда аз болды.

Абылай тайшы Байбағыс ноянның екінші ұлы. Цэцэн қағанның інісі, бірақ екеуінің анасы бөлек. Шешесі – Тайсунг аға хатун. Байбағыс Шыңғысханның інісі Хасардың 14-15 ұрпағына келеді. Абылай тайшы төрт ойраттың ішіндегі беделді адамдардың бірі. Абылай ағасы Цэцэн қағанмен ара-қатынасы жақсы болмағандықтан, өз жерін тастап, батысқа қарай көшкен. Батысқа қарай көшу себебі бұрын көшіп кеткен қалмақтарды қайтадан Монғолияға көшіру еді. Батысқа келгеннен кейін Шу өзені бойында қыстап отырған кезде Зая Бандиданы ауылына шақырып, монғолдың төте жазуын жасатқан. Цэцэн қағанмен Абылайдың екінші ұлы Саған екеуінің арасы жақын болған.

Зая Бандида Сібірді жаулаушы Ермакпен қарым-қатынаста болғандықтан, оның тұлғасын ашатын жәйттерге тоқтаған жөн деп санаймыз. Зая Бандида Ермак пен Абылай тайшының қарым-қатынасы жөнінде былай деп жазады: «Абылайдың сүмі (шіркеуі) төрт ойраттың ең батыс жерінде болғандықтан орыстармен өте жігі қатынаста болды. Орыстың ақ патшасының Чиң патшалығына жіберген ең алғашқы елшісін Абылай Бейінге жеткізіп берді. Орыстың ақ патшасы Сібірді өзіне бағындырған соғыс қолбасшыларының бірі Ермак атты әскери офицері Абылаймен тонның ішкі бауындай жақын қатынаста болды. Осыдан кейін екеуі арасында барыс-келіс басталды» [13, 71 б.]. Шығыс Қазақстан облысының қазіргі жерімен нақты айтатын болсақ Ұлан ауданына қарасты Бозанбай селосынан оңтүстік-шығысқа қарай 15 шақырым жерде Сібе көлдерінің маңында Абылайкит қалдықтары бар. Көлемі жағынан үлкен болған бұл құрылыс жиһанкездердің назарын өзіне аударған. Жоңғар шапқыншылығы кезінде жер-су атаулары өзгеріске ұшырағаны белгілі. Осыған сәйкес Сібе өзені мен Ұранхай өзенінің қосылған жерінен бастап Ертіске дейінгі өзенді Абылай (Абылайкетка) өзені деп атаған. 1980 ж. Абылайкит бұрынғы одақтық дәрежедегі ескерткіштер тізіміне алынған.

Абылай сүм (кит) – Ертіс өзенінің орталық ағысындағы Бишиге Ертіс арасындағы жайылымда орналасқан. Мұны Абылай құрған. Зая Бандида өмірбаянына қарасақ, 1657 ж. орнатып біткен [13, 77 б.]. Қыстың орта айында Зая Бандиданы шақырып, діни оқуын бастатқан. Кейбіреулер мұны Ертістегі кит деп атайды. Бұрын жоңғармен төрт ойраттың жері болған. Қазір Шығыс Қазақстан облысы жерінде. Осы жерде Өскемен қаласының тұғыры қаланған.

XVI ғ. аяғында Батыс Монғолияда ойраттардың қоныс аударуы басталады. Торғауыт, дербет тайшылары Оңтүстік және Батыс Сібір жеріне жылжиды. Ойрат қоғамы, біріншіден, жайылым жер жетіспеуден, екіншіден, бақталастық соғыстар нәтижесінде дағдарысқа ұшырап, дағдарыстан шығу үшін ойрат тайшылары Жоңғариядағы туған қоныстарын тастап, жаңа жер іздеуге мәжбүр болады.

XIV-XV ғғ. Шыңғыс хан империясы саяси жағынан бөлініп жатқан кезде, жеке монғол ұлыстары мен орда билеушілері бақталасып жатқан кезде Алтай халқы өздерінің шығыс көршілері Монғолияның солтүстік-батыс бөлігін алып жатқан көшпелі ойраттар билігіне тап болды. Орыс құжаттарында ойраттарды «қара қалмақтар», кейіннен жоңғарлар деп атаған. Торғауыт, жоңғар, хошоут, дербет, элэт, хойт, чорос т.б. ойрат тайпа бірлестіктері белгілі.

1412 жылы ойраттың чорос бірлестігінен шыққан Махмуд Шыңғыс хан ұрпақтарымен бірге монғол тағы үшін күреседі. Шыңғыстық Дәлбек-ханға тақты жаулап алуға көмектесіп, өзі «тайшы» атағын алады.

XV ғ. 30-жж. қарай ойрат билеушілері Монғолиядағы билігін нығайтып, шығыс монғолдарды (халха-монғолдар) да женеді. 1434 ж. ойрат билеушісі Дайсун-хан монғол топтарын өз қол астына біріктіреді. Дайсун-хан тұсында іс жүзінде мемлекет билігі жаулап алу саясатын жүргізген ойрат тайшысы Эссэннің қолында болды. Ол 1449 жылы Қытайдық Мин династиясына соққы беріп қана қоймай, Пекиннің айнала-сындағы жерге де шабуыл жасап, император Инцзунды (Чжэтуң) тұтқынға алады. Бірақ қытайлықтардың қорғанысы мықты болғандықтан, Пекинді өз иелігіне ала алмаған. Эссэннің тұтқынындағы Инцзунды босатып алудан бас тартқан оның інісі Цзинтай таққа келеді.

Эссэннің Пекинді ала алмауы оның абыройын түсіреді. Енді одан жеке аймақ билеушілері бөлініп шыға бастайды. Осындай таққа таласқан қақтығыстар нәтижесінде Эссэнді өлтіреді де, ол билеген ойрат мемлекетінің босағасы шайқалады. Эссэннің өлімімен ойраттардың Монғолиядағы саяси үстемдігі де тоқтайды. Енді Шығыс Монғолия феодалдары қайта күшейіп, олардың жартысы Іле бассейніне, Моғолстанға, оңтүстік-батыс Алтайға көшеді.

XV ғ. екінші жартысында көптеген ірі және ұсақ иеліктерге бөлініп, көптеген қақтығыстар салдарынан Сібір мен Алтай халқының күйісі кетеді.

Ойрат-монғолдардан тұрған XV ғ. Батыс Монғолия батысында Хангай тауларынан Енисей мен Ертіс өзендерінің жоғары жағына дейінгі жерге созылып жатты. Осы аумақта ірі-ұсақ дербес ойрат князьдықтары құрылады.

XV ғ. аяғы- XVI ғ. басында шығыс Монғолиядағы билеуші Даян-хан деген атпен белгілі болған Бату Мөңке өз қанатының астына бүкіл Монғолияны біріктіреді. Даян-хан билігінің соңында ойраттар Монғол мемлекеті құрамында болған жоқ. Даян-хан билігі тұсында (1479-1543) ішкі Монғолияда орталық билікке қарсы бағытталған күрестер көп болды. Бұл елдің бірігуінің берік болмағанын көрсетеді. Даян-хан өлімінен кейін Монғолия бір-бірімен жауласқан топтарға бөлінеді. Одан қалмақтар билеген Батыс Монғолия ғана емес, Шығыс Монғолияның өзі Оңтүстік және Солтүстік болып бөлінеді. Солтүстік Монғолия осы кездерден бастап Халха деп атала басталды. Халхадағы монғол князьдарының одағын Даян-ханның кенже ұлы Гэрэсэндзэ билейді.

Монғолияның бөлшектенуі толассыз оқиға болған. Гэрэсэндзэнің үлкен ұлы Ашихайдың немересі Шолой-Убаши халхас иеліктерінің солтүстік-шығыс шекарасындағы жерді бойлай орналасқан хотохойт-

тардың жерін үлеске алып, хотогойттармен бірге тұрған орынхайларды өзіне бағындырады [14, 121 б.]. XVI ғ. соңында осы жерде алтын-хандардың шағын мемлекеті құрылып, қонтайшы титулын алады. Алтын-хандар мемлекетінің негізгі территориясы Енисейдің жоғары жағында жатты. Ол қазіргі Красноярск өлкесі мен Туваның жері. Алтын-хандардың орталық көштері Убса көлі және Теса өзені аумағында жатты. Солтүстік шекарасын Саян, шығыс шекарасын Сангин-Далай көлі мен Дэлгэр-Мурен өзені алып жатты [15, 385 б.]. Батысында ойраттармен шекараласты.

Шолой-Убаши мен ойраттар арасында болған қақтығыстар Батыс монғол ауызша тарихында көрініс тапқан. Мысалы, С.А. Козин ойраттың тарихи өлеңдері негізінде алтын-хандардың билеушісі қонтайшы Шолой-Убаши орынхайлар билеушісі Сайн-Маджикпен одақтасып 1586-1587 жж. ойрат иеліктеріне баса-көктеп кіріп, ойрат одағына қарсы әскери қимылдарын бастағанын айтады [16, 90 б.]. Осы ойрат бірлестігіне хошоут билеушісі Байбағыс, ойрат нойоны Тэбэнэ, хойттардың әскери басшысы Сайнхя кірген. Қалмақ қоныстары батысқа қарай Саян-Алтай тау аңғарынан Ертіске дейін созылып жатты. Мысалы, «Ойраттың тарихи өлеңінде» дербеттер Ертістің жоғары ағысындағы бассейнінде көшіп жүргені, хойттар Ертіс өзені бастауында мекендегені жазылған [16, 95 б.].

Ойраттардың батысқа қарай жылжуы XVI ғ. аяғынан бастап Жоңғар ұлысын басқарған Эссэннің ұрпағы Хара-Хула тұсында қарқындап жүрді. Хара-Хула бейнесі «Ойраттың тарихи өлеңінде» былай сипатталған:

Взглядом похож на голодного коршуна,
Всею повадкой – на куцего волка,
Как на заре он в отару ворвется.
Да идружина нойону подстать:
Тысяч там шесть удалых молодцов [16, 98 б.].

Бұл дерекке қарағанда XVI ғ. аяғында ойрат бірлестігінің басында хошоут тайпа одағы бірлестігінің басшысы Байбағыс тұрған.

Хан Байбагус хошоутский живет
В юрте-дворце своем, дело ойратской
Державы и веры он судит... [16, 100 б.].

«Ойраттың тарихи өлеңінде» «...Байбагус-государь всеойратский» деп, басшы екенін айтқан [16, 100 б.]. Байбағыстың қарамағында 30 мың хошоут әскері болған. Демек, Байбағыс ойрат бірлестігінің басшысы ретінде дербеттер мен олардың әскерін өзіне бағынышты етіп ұстаған. Қалай болғанда да, «Ойраттың тарихи өлеңіне» сүйенсек, XVI ғ. аяғында Хара-Хула мен Байбағыс бірігіп алтын-хандар мемлекетіне қарсы күрескен.

Алтын-хандар мемлекетінің билеушісі Шолой-Убашинің ойрат одағына қарсы сәтсіз аяқталды. Шешуші шайқаста Шолой-Убаши әскері өзінің әлсіз екенін байқатты. Орынхайлар билеушісі Сайн-Маджик алғашқы кезде Шолой-Убаши жағында соғысқанымен, кейіннен ойраттар жағына шығып кетеді де, оларға алтын-хандар қолының санын, қай бағытта жылжитыны туралы мәлімет береді. Сөйтіп, Шолой-Убаши жеңіліп, өзі қатты жараланады. Енді ойрат билеушілері өз қоныстарын Батыс Сібірдің оңтүстік жағына қарай жылжытып, жерін кеңейтеді. Алтайдың түркі тайпалары мен жоғары Обьтағы телеуттер оларға тәуелді болып қалады.

«Қара қалмақтардың» негізгі шаруашылығы мал шаруашылығы болды, ал аңшылық пен балық аулау қосалқы шаруашылық болды. Табын-табын жылқы, отар-отар қой жыл бойы далалы жерде, тау етегінде, өзен аңғарларында жайылды. Мал көшпелі отбасылардың жеке меншігінде болды. Ауқатты көшпелілер қолында мың бас жылқы, отар-отар қой болды. Жайылым жерлерді ұлыс адамдары жалпы пайдаланғанмен, шұрайлы жерлерге тайшылар қожайын болды. Қауымдық жерге иелік ете отырып, тайшылар өздеріне бағынышты малшылардан мал шаруашылығынан түсетін өнімнің (қой, қымыз, сауын бие т.б.) жартысын беруге тиіс еді.

Қалмақ ұлысы бірнеше ондаған, тіпті жүздеген көшпелілер отбасынан тұрып, оны тайшылар биледі. Кейде бір тайшының жаулап алу соғысы нәтижесінде бір тайшының қол астына бірнеше ұлыс қараған. Жеңіске жеткен тайшы бас тайшы (қонтайшы) титулын алған.

Соғыс Сібір көшпелілері өміріндегі басты оқиға болды. Соғыста жеңіске жеткен ұлыстардың мал басы одае сайын көбейіп, байлыққа ие болды. Қалмақ тайшылары әскери олжаға, бағалы аң терілеріне, құлдарға ие болу үшін көрші жатқан тайпалармен соғысты. Сібірдің орманды даласына, аңшыларына, балықшыларына шабуыл жасай отырып, балыққа, қымбат та әдемі аң терілерін қолға түсірді. Соғыста жеңіске жеткен ұлыстардың өздеріне тәуелді болған адамдары – қыштымдар деп аталды. Олардан салық орнына аң терілері, мал, темірден жасалған заттар алынды.

Қалмақ ақсүйектері әскери олжа, ұлыс халқын қанау, өздеріне бағындырған көршілерін – қыштымдарды қанау есебінен байыды. Материалдық байлықтың өсуімен олардың саяси билігі де өркендеді. Қолөнер қалмақтарда жоғары дамыған жоқ. Олар барлық көшпелі халық сияқты жүннен киіз, сырмақ басты, тері иледі, ұсталық жасады. Олар қажетті қолөнер бұйымдарын салық түрінде Алтай, Саян-Алтай жерінен немесе әскери олжа есебінде түскен Батыс Сібір халқынан алды.

1587 жылы Шолой-Убаши жеңілгеннен кейін Алтын-ханның Батыс Монғолиядағы мемлекетінің шағын территориясын ойраттар алған жоқ. Алтын-ханның қол астында Саян-Алтай таулы аймағының этникалық топтары қалды. 1605 ж. орыстар Батыс Сібірге қатаң бақылау қойды. Солтүстікте Таз өзені жағалауында орналасқан Мангазея қымбат бағалы аң терісін сататын маңызды сауда орталығына айналады. Батыс Сібірдің оңтүстік-шығысында қалмақтармен арадағы негізгі шекара Томск болды.

1. Тизенгаузен В.Г. СМИЗО. - Т. 2. – М.-Л.: АН СССР, 1941. - 300 с.
2. Бартольд В.В. Сочинения. Т. 5. – М.: Наука, 1968. – 548 б.
3. Марғұлан Ә. Ұлытау төңірегіндегі тас мүсіндер // Ежелгі мәдениет куәлары. – Алматы, 1966.
4. Құдайбердіұлы Ш. Түрік, қырғыз қазақ хәм хандар шежіресі. – Алматы, 1991. – 75 б.
5. Сибирские Летописи. – Спб., 1907. – 280 с.
6. Миллер Г.Ф. История Сибири. – Т. 1. – М.-Л., 1937. – 480 с.
7. Санкт-Петербургский филиал Архива Российской академии наук (ПФА РАН). Ф. 21. Оп. 4. Д. 19. Л. 87-87 об. (документы 51-52).
8. Оглоблин Н.Н. К русской историографии: Герард Миллер и его отношение к первоисточникам // Библиограф. 1889. № 1. – С. 1-11.
9. Андреев А.И. Очерки по истории Сибири. XVII век. – М.: Наука, 1980. – 220 с.
10. Миллер Г.Ф. Известие о песошном золоте в Бухарии, о чиненных для онаго отправлениях, и о строении крепостей при реке Иртыше, котормы имена: Омская, Железенская, Ямышевская, Семипалатная и Устькаменагорская // Сочинения и переводы, к пользе и увеселению служащие. СПб., 1760. Февраль.
11. Рашид-ад-дин. Сборник летописей. Т. 1. Кн. 1. – М.-Л., 1952.
12. Рашид-ад-дин. Сборник летописей. Т. 1. Кн. 2. – М.-Л.: Наука, 1952. – 300 с.
13. Рабжымба. Зая Бандида Немик Жаңсы. Ішкі Монғолия, 1990. Ауызша аударма З. Қинаятұлы.
14. Бояришинова З.Я. Население Западной Сибири до начала русской колонизации. – М., 1960.
15. Шастина Н.П. Алтын-ханы Западной Монголии в XVII в. // Советское востоковедение. VI. – М.-Л., 1949. - 400 с.
16. Козин С.А. Ойратская историческая песня о разгроме Шолой-Убаши в 1587 г. // Советское востоковедение. IV. – М.-Л., 1947. – С. 87-98.

Резюме

В статье рассматривается история расселения калмыков в Западной Сибири. В конце XVI века ойраты расселились на востоке Алтайских гор, на юге и севере Кобды, востоке реки Иртыш и Джунгарской неизменности. В это время из Западной Монголии переселились ойратские улусы. Тайши торгауытов, дербетов, и др. Вместе со своими улусами продвигались на Южную и Западную Сибирь. Причиной переселения из Джунгарии ойратских феодалов была связана с социально-экономическим положением региона. Из-за нехватки пастбищных угодий произошел кризис ойратского общества, падеж скота, поражения на сражениях, междоусобные войны между правителями повлияли на ухудшения положения ойратского общества. Для того, чтобы выйти из кризиса тайши оставляя исторические земли в Джунгарии, искали новые земли.

Ключевые слова: племена, Сибирь, Монголия, калмыки, ойраты, расселение, улус, тайшы, нойон, хозяйство, налог.

Summary

This article is about the history of Kalmyks settlement on the territory of the Western Siberia. At the end of XVI century Oirat settled in the east of the Altai Mountains in the south and north of Cobda, the Irtysh River and east Junggar immutability. At this time of Western Mongolia Oirat migrated district. Taishi torgauyтов, Derbets, and others. Together with their ulus prodvигalist South and West Siberia. The reason for the relocation of Dzhungaria Oirat feudal lords was associated with socio-economic status of the region. Due to lack of grazing land crisis occurred Oirat society, loss of livestock, defeat in the battle, the internecine war between rulers influenced the deterioration of the Oirat society. In order to overcome the crisis taishi leaving historical land Dzhungaria, looking for new lands.

Key words: tribes, Siberia, Mongolia, Kalmyk, Oirat, resettlement, Ulus, Taisha, Noyon, economy, tax.

САЯСИ ТАРИХ ПОЛИТИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ

УДК 008.15

МОЛОДЕЖНАЯ ПОЛИТИКА КАК РЕЗУЛЬТАТ МНОГОУРОВНЕВОГО ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ ЕЕ СУБЪЕКТОВ

Л. Ю. Зайниева – *д.полит.н., профессор кафедры истории Казахстана и социально-гуманитарных дисциплин КазНПУ им. К.И.Сатпаева*

В статье подчеркивается, что осуществление молодежной политики зависит от многих факторов. В их числе - многоуровневое взаимодействие ее субъектов. Выделяются международный уровень, касающийся всего мирового сообщества, региональный, касающийся политики групп государств, и национальный, то есть политика в рамках отдельных государств. Эти уровни и связи между ними анализируются в статье с обозначением их особенностей.

Ключевые слова: молодежь, молодежная политика, организация, уровень молодежной политики, ООН, Совет Европы, Европейский союз, Содружество Независимых Государств, Республика Казахстан.

Внимание к молодежи в мире усиливается. Практически все проблемы общества коренятся в становлении молодого поколения. Ныне молодежь рассматривается как стратегический ресурс развития. Политика в отношении нее – это совокупность мер, направленных на всестороннее улучшение положения юношей и девушек в обществе. В ее осуществлении принимают участие и взаимодействуют различные субъекты разных уровней развития человечества. Эта тема является объектом исследования данной статьи. Она рассматривается с привлечением методов анализа, компаративистики, диалектики, различных источников.

Практика показывает, что важны и необходимы все уровни реализации молодежной политики. Сохраняя общие параметры, присущие молодежной политике, каждый определенный ее уровень осуществления имеет свою специфику и особенности. Основным звеном функционирования международного уровня является Организация Объединенных Наций, система ее центральных органов и специализированных учреждений. Анализ деятельности данной организации показал, что развитие молодежи является основой укрепления мира и стабильности. Поэтому усилия ООН сосредоточены на повышении внимания к подрастающему поколению посредством активизации своих структур, всемерной поддержки регионального и национального уровней осуществления молодежной политики. Особо в системе ООН выделяются организации, непосредственно работающие с молодежью. Заметное место среди них занимают ЮНЕСКО, Группа по делам молодежи, Фонд ООН для молодежи, Детский фонд ООН. Привлекаются к взаимодействию Организацией Объединенных Наций различные молодежные организации, прежде всего международного характера.

На основе анализа документов и материалов ООН можно назвать такие формы работы, как подготовка специальных директив, отражение интересов молодежи в общих решениях, проведение различных мероприятий, изучение опыта отдельных стран и его распространение, координация деятельности всех заинтересованных звеньев в интересах молодежи, забота о научном обеспечении молодежной политики. В 1965 году, например, Генеральная Ассамблея ООН одобрила Декларацию о распространении среди молодежи идеалов мира, взаимного уважения и взаимопомощи между народами.

В декабре 1979 года Генеральная Ассамблея провозгласила 1985 год Международным годом молодежи под девизом: «Участие, развитие, мир». В помощь правительствам, своим структурам, другим межправительственным и неправительственным организациям, в частности молодежным организациям, на всех уровнях 40-я сессия Генеральной Ассамблеи ООН в ноябре 1985 года приняла документ программного долгосрочного действия «Руководящие принципы для дальнейшего планирования и осуществления соответствующих последующих мер, касающихся молодежи». В нем отмечена необходимость расширения осведомленности о положении молодежи и обеспечения более широкого признания прав и стремлений молодых людей со стороны директивных органов и широких кругов общественности; поощрения разработки политики и программ, касающихся молодого поколения, расширения активного участия молодежи и молодежных организаций в жизни общества, особенно в обеспечении и достижении мира и развития; пропаганды среди молодежи идеалов мира, взаимного уважения и понимания между людьми [1].

В 1995 году, в десятую годовщину Международного года молодежи, ООН приняла Всемирную программу действий, касающуюся молодежи, до 2000 года и на последующий период. Она представляет

собой международную стратегию решения молодежных проблем и расширения участия молодых людей в жизни общества. Правительствам настоятельно предлагалось разработать и принять комплексную национальную политику в отношении молодежи, если еще этого не сделано, предоставить ей возможность принимать участие в подготовке и осуществлении национальных планов развития и программ международного сотрудничества; стимулировать более широкое сотрудничество и обмен между молодежными организациями на национальном, региональном и международном уровнях; при возможности включать представителей молодежи в состав национальных делегаций на сессии Генеральной Ассамблеи и другие совещания соответствующих органов системы ООН; подчеркивалось, что для эффективного осуществления Всемирной программы действий потребуются убедительные свидетельства приверженности со стороны организаций, отвечающих за ее принятие и осуществление, а также активное участие таких организаций и особенно молодых людей, представляющих все слои общества. Без такой приверженности со стороны правительственных, межправительственных и неправительственных организаций на национальном, региональном и международном уровнях Программа останется не более чем глобальным заявлением о намерениях и общим стандартом действий [2].

В 2007 году Всемирная программа действий была подтверждена и принято Дополнение к ней в качестве единого свода руководящих принципов. В 2009 году Генеральная Ассамблея провозгласила 2010 год Международным годом молодежи: диалог и взаимопонимание. Она предложила всем государствам-членам, системе ООН, молодежным организациям использовать Международный год для наращивания потенциала в молодежной сфере на основе итогов от совместной деятельности на национальном, региональном и международном уровнях.

Аналитическую, управленческую и прогностическую роль играют доклады ООН о положении молодого поколения. Один из таких докладов был подготовлен группой российских специалистов под руководством профессора И.М. Ильинского. Доклад был необходим для начала работы Комиссии ООН по подготовке первой в истории этой организации «Программы международных действий ООН в отношении молодежи до 2000 года и после», то есть вышеназванной Всемирной программы действий. Доклад был опубликован в июле 1993 года на английском, испанском и французском языках под названием (в переводе на русский) «Молодежь планеты: глобальная ситуация в 90-х годах, тенденции и перспективы». В 1999 году первоначальный вариант доклада, объем которого в несколько раз превосходил публикацию ООН, был издан на русском языке в Москве [3].

Характеризуя международный уровень осуществления молодежной политики, необходимо выделить Исследовательский центр ЮНИСЕФ «Инноченти», созданный в целях укрепления его научно-исследовательского потенциала в 1988 году во Флоренции. Уникальным источником информации о положении детей и молодежи в 27 странах Центральной и Восточной Европы, СНГ и Балтии являются подготовленные центром региональные мониторинговые доклады в рамках проекта MONEE (Мониторинг государственной политики и социальных условий). Особо следует отметить седьмой и восьмой доклады «Молодежь в меняющемся обществе» (2000 год) и «Десять лет переходного периода» (2001 год).

Целесообразно объединение усилий в отношении молодежи на уровне групп государств. Характерным примером является европейское сотрудничество. Деятельность Совета Европы и Европейского Союза в сфере молодежной политики при всей схожести задач существенно различается по способам их осуществления. Если ЕС, имея в распоряжении большие финансовые ресурсы, избрал основным способом работы реализацию централизованной программы, то Совет Европы больше внимания уделяет исследовательской, образовательной деятельности и сотрудничеству со странами-членами. Эти различия определили возможности для сотрудничества между двумя институтами с целью взаимодополнения повесток дня [4].

Интересна практика Содружества Независимых Государств. Она свидетельствует о том, что процессы развития молодежи и государств не могут не быть взаимосвязанными. Выступая на XI съезде Евразийской Ассоциации университетов, состоявшейся в марте 2009 года в Евразийском национальном университете им. Л.Н.Гумилева, Президент Республики Казахстан (РК) Н.А. Назарбаев в качестве особого направления интеграции, требующего большого внимания, назвал работу с молодежью. «Без усилий в этом направлении, - отметил он, - новое поколение наших граждан может утратить связующую нить, которая сближает наши народы. Мы не должны этого допустить. Тем более, как вы знаете, 2009 год объявлен Годом молодежи СНГ. Необходимо на системной основе поддерживать различные формы молодежных обменов между нашими странами, взаимодействие между молодежными организациями и молодежными лидерами» [5].

Молодежное сотрудничество в СНГ осуществляется практически со времени его создания. Еще в 1993 году состоялась встреча руководителей государственных органов по делам молодежи стран, входящих в

Содружество. 25 ноября 2005 года в Москве было подписано Соглашение этих государств о сотрудничестве в молодежной сфере, в соответствии с которым при Исполнительном комитете СНГ действует Совет по делам молодежи.

На современном этапе это сотрудничество становится все более разнообразным. Так, в 1994 году по инициативе Студенческого союза Московского государственного университета им. М.В. Ломоносова была учреждена Евразийская студенческая ассоциация (ЕСА). В январе 2006 года в Московском университете на Первом Форуме лидеров студенческих и молодежных организаций создается межвузовское общественное объединение «Содружество студенческих и молодежных организаций». В него вошли представители более 60 вузов и молодежных движений, многие из которых активно участвовали в деятельности ЕСА [6].

Отличается постоянством практика встреч молодежи приграничных территорий. Такие форумы, проводимые в Казахстане и России, всегда многолюдны и наполнены конкретным содержанием. В их фарватере развиваются апробированные и рождаются новые формы общения. В рамках X Форума приграничного сотрудничества Казахстана и России, состоявшегося в ноябре 2013 года в Екатеринбурге, прошел молодежный форум «Лидерство и инновации в XXI веке: взгляд в будущее», в котором приняли участие 500 молодых людей. На нем обсуждались перспективы расширения научных, технических обменов, гуманитарные и образовательные контакты. Диалоговая площадка для молодежи была впервые включена в программу форума [7].

В мае 2013 года в Павлодарской области состоялся III Международный молодежный форум приграничного сотрудничества «Бірлік – Единство. KZ» (впервые такой форум прошел в 2011 году в Баянауле). Организаторами его выступили молодежное крыло Ассамблеи народа Казахстана Павлодарской области и Центр развития молодежных инициатив управления по вопросам молодежной политики региона. В числе приглашенных были представители молодежных объединений российских городов Омска, Новосибирска, Томска, Барнаула, Рубцовска. В мае 2014 года в Павлодаре по традиции состоялся IV этнокультурный форум, в котором приняли участие представители Казахстана, России, Беларуси, Польши и Южной Кореи. Основная цель форумов – воспитание молодого поколения в духе взаимного уважения и развития сотрудничества молодежи двух стран, ее вклада в дело межнационального и межгосударственного сотрудничества [8].

В мае 2013 года состоялся международный форум молодежи в Атырау, в котором приняли участие представители четырех западных областей Казахстана (Атырауской, Актюбинской, Западно-Казахстанской и Мангистауской) и двух российских (Самарской и Астраханской). Вдохновители проекта – Атырауский фонд «Культурный центр «Жеруык» при поддержке областного управления по вопросам молодежной политики. Участники форума обменялись опытом в области осуществления государственной молодежной политики, роли молодежных организаций в ее развитии. На форуме, состоявшемся в мае 2014 года в Уральске, большое внимание было уделено интеграции молодежных объединений Казахстана и России. В его работе приняли участие делегации Республики Татарстан и регионов Казахстана. Это молодежные активисты из Западного Казахстана, Астаны, Алматы, Актау, Актобе, Петропавловска и Семей. Значительный интерес молодежные лидеры Казани проявили к опыту работы Ассамблеи народа Казахстана, к формам развития и пропаганды традиций, обычаев, фольклора жителей многонационального Казахстана. В Восточном Казахстане получила одобрение инициатива зырянцев о проведении Дня Иртыша. Он еще более сплотит молодежь, проживающую вдоль могучей реки [9].

Проходят встречи молодежи Казахстана и России по конкретным вопросам. В августе 2014 года, например, молодежных лидеров двух стран собрал в очередной раз образовательный лагерь «Көршілер – Соседи». Более десяти раз эта встреча проводилась в Оренбуржье. В данном случае инициативу в свои руки взяли западноказахстанцы, значительно расширив при этом географию участников. В мероприятии приняли участие делегации Астаны, Петропавловска, Кзылорды, Павлодара и Мангистауской области, из Российской Федерации – Оренбурга, Саратова и Астрахани. Значительное внимание в работе лагеря было уделено развитию сотрудничества и государственной поддержке молодежных начинаний. Россиян особо привлекли казахстанские программы «С дипломом – в село!», «Болашак», «Доступное жилье-2020». Итогом форума стало подписание меморандума о сотрудничестве. Следующий форум снова состоится в Оренбургской губернии [10].

Привлекателен международный молодежный управленческий форум «Алтай. Точки роста» (АТР), который проводится в г. Белокурихе Алтайского края. Это масштабное образовательное мероприятие, направленное на восполнение дефицита молодых квалифицированных управленческих кадров РФ и стран-участниц, а также на социальное сплочение молодежи. В 2013 году состоялся У форум, в котором

приняли участие представители 18 стран. Самая многочисленная делегация была из Казахстана. У1 форум «Алтай. Точки роста», прошедший в сентябре 2014 года, был посвящен включению талантливых управленцев и молодежных команд в процесс решения наиболее актуальных задач бизнеса, государственного управления и других сфер жизни общества. На форуме работали четыре секции: «Ты – предприниматель», «Менеджмент», «Социальные технологии», «Творчество». В октябре 2013 года в Усть-Каменогорске состоялся Международный конгресс сельской молодежи, в котором приняли участие делегации Казахстана, России, Беларуси, Китая и Вьетнама. В ходе мероприятия презентован ряд социально значимых проектов: «Школа фермеров», молодежный комплекс «Умный город», «Фермы по разведению рыбы осетровых пород» и др. [11].

Укреплению регионального среза молодежной политики способствуют региональные комиссии Организации Объединенных Наций, работа которых ближе к конкретным группам государств и к отдельным странам. Представляется актуальным развитие межрегионального (или надрегионального) уровня молодежной политики. В этом плане активной составляющей может стать взаимодействие молодежных организаций в фарватере межрегионального и международного сотрудничества, что особенно характерно для молодежных структур Европы. Большинство европейских стран в целях повышения общественной активности молодежи создают параллельно с официальными представительскими структурами молодежные представительские структуры, например, молодежные парламенты на разных уровнях.

В 1996 году стремление молодежных организаций к европейской интеграции привело к замене трех существовавших платформ в области молодежной работы (СЕНИК, Европейское координационное бюро международных молодежных организаций, Молодежный форум Европейского союза) одной панъевропейской – Европейским молодежным форумом (ЕМФ). Это самая крупная и влиятельная молодежная структура в Европе, объединяющая национальные молодежные советы и международные молодежные организации, представляющие интересы молодых людей Европы на европейском и международном уровне. Он выступает признанным партнером Совета Европы, Европейской комиссии Европейского парламента, Организации Объединенных Наций, стремится к развитию потенциала молодежи внутри Европы и за ее пределами. Для этого осуществляются проекты и программы, направленные на упрочение контактов между европейскими молодежными структурами и структурами остального мира, активное участие в подготовке мероприятий глобального молодежного сотрудничества. Приоритетными направлениями деятельности выделены социальные вопросы, образование, мобильность, взаимозависимость и солидарность, права женщин, молодежная политика и программы, развитие демократических молодежных структур, тренинг. Высшим органом ЕМФ является Генеральная ассамблея, которая собирается из представителей членских организаций. Голосование на ассамблее палатное: 50% голосов имеют национальные молодежные советы, 50% – международные молодежные организации [12].

Элементы регионального и надрегионального уровней наблюдаются в работе различных международных объединений государств. Так, с 2007 года проводится сбор молодежных патриотических и военно-спортивных объединений государств-членов Организации договора о коллективной безопасности (ОДКБ). В 2009 году такой сбор состоялся в Казахстане. Кроме казахстанцев, в нем приняли участие команды России, Таджикистана и Кыргызстана. Главный результат мероприятия – дети разных государств и национальностей приобрели опыт общения, познакомились с культурой других народов. В 2007 году в Екатеринбурге состоялась учредительная конференция Молодежного совета Шанхайской организации сотрудничества. Создан молодежный совет под эгидой СВМДА.

В 2012 году в Баку состоялся международный молодежный конгресс «Всемирный шелковый путь», который собрал представителей государственных учреждений, занимающихся молодежной политикой, членов молодежных организаций и молодых людей из 25 стран Европы, Азии и Африки, по которым пролегал этот маршрут. По итогам конгресса были приняты решение о создании международного молодежного союза «Великий шелковый путь» в качестве новой диалоговой площадки, а также Бакинская молодежная декларация приверженности идеям мира и толерантности. Достойное место в этом документе заняла инициатива G-GLOBAL, выдвинутая Н.А. Назарбаевым.

Выделяется значимость национального уровня, так как усилия двух верхних уровней – международного и регионального – направлены, в конечном итоге, на активизацию работы с молодыми людьми непосредственно в государствах. Особенно важно развитие международной составляющей национального уровня, что происходит благодаря расширению связей между государствами.

Национальный уровень осуществления молодежной политики особо отмечен во Всемирной программе действий ООН. Необходимо надлежащим образом укреплять национальные координационные

механизмы для осуществления комплексной политики и программ в интересах молодежи. В Программе подчеркнута, что там, где таких механизмов нет, правительствам настоятельно рекомендуется принять меры для их создания на многоплановом и межсекторальном уровнях.

Первое в практике государственной молодежной структуры Казахстана обращение к зарубежному опыту произошло по поводу социальных служб молодежи Германии. В марте 1995 года было подписано соглашение о сотрудничестве в сфере молодежной политики между Министерством по делам молодежи, туризма и спорта РК и Федеральным министерством по делам семьи, пожилых людей, женщин и молодежи ФРГ. На основе двухсторонних соглашений осуществляется сотрудничество Республики Казахстан касательно молодежи с Саудовской Аравией, Азербайджаном, Грузией, Туркменистаном, Беларусью, Катаром, Украиной, Таджикистаном, Кыргызстаном, Иорданией и рядом других стран.

Многоуровневый характер помогает успешнее и естественнее развивать целый ряд форм молодежной политики. Например, такую, как международная программа «Болашак». Она учреждена в 1993 году по инициативе Президента РК Н.А. Назарбаева и пользуется большой популярностью. В ноябре 2013 года состоялся форум стипендиатов и выпускников этой программы, посвященный 20-летию ее основания, с участием Главы государства. На форуме отмечалось, что в 1994 году Н.А. Назарбаев лично напутствовал первых 187 стипендиатов перед их отъездом на учебу за границу. Ныне число участников программы достигло десяти тысячной отметки. В целом три четверти выпускников заняты в реальном секторе экономики и институтах гражданского общества. В государственных учреждениях и организациях работает около 25% болашаковцев. Н.А. Назарбаев в своем выступлении отметил, что такое обучение – своего рода «кредит доверия», выданный государством и его народом молодым и перспективным казахстанцам. А вернуть его можно только честным и добросовестным трудом на благо страны [13].

Таким образом, многоуровневая система осуществления молодежной политики дает возможность международным организациям и государствам глобализирующегося мира расширять взаимодействие юношей и девушек, усиливать их межэтническое общение, сочетать новейшие тенденции в молодежной работе с собственным опытом и национальными особенностями, успешнее развивать формы молодежной политики, выходящие за пределы одного государства. В свою очередь, активизация молодежного сотрудничества является хорошим подспорьем для укрепления взаимодействия государств, международных структур, их организационного совершенствования и повышения эффективности деятельности.

Для функционирования многоуровневой системы осуществления молодежной политики исключительно важна роль государств. Данный вывод можно аргументировать тем положением, что реализация мероприятий в рамках международного и регионального уровней структурами национального уровня во многом осуществима благодаря интеграции государств в мировое сообщество, расширению ими международного сотрудничества с учетом значимости молодого поколения в жизни общества. Это актуализирует деятельность различных международных организаций, специальных структур, осуществляющих «связку» как внутренних компонентов молодежной сферы, так и уровней молодежной политики в целом. Поэтому представляется целесообразным во все принципиальные для государств международные акты, соглашения, программы сотрудничества и другие документы включать молодежные сюжеты.

1. *Международные документы по молодежной политике.* - М.: Институт молодежи, Социум, 1993. - С. 47-87.

2. *Через библиотеки – к будущему. Сборник материалов по формированию детско-юношеской информационной политики: по материалам конференций Программы ЮНЕСКО «Информация для всех».* В 2 ч. Ч.1. - М.: Школьная библиотека, 2004. - С. 80-82.

3. *Ильинский И.М., Алещенко С.В., Володин И.А., Голубева Т.Л., Елизаров В.В., Луков В.А., Саградов А.С., Юртаев В.И. Молодежь планеты: глобальная ситуация в 90-х годах, тенденции и перспективы.* - М.: Институт молодежи – «Голос», 1999.

4. *Соколов А.В. Современные институты молодежной политики в Европе: история становления и развития // Вестник международных организаций, 2009, № 1. - С. 94.*

5. *Назарбаев Н. А. Интеграция – слишком важное дело, чтобы доверять ее только политикам! // Когда мысль – материальна.* - М.: Худож. лит., 2012. - С. 90.

6. *Материалы IУ Форума лидеров студенческих и молодежных организаций стран СНГ. 23-25 января 2009 г. // Вопросы молодежной политики. Выпуск У. - М.: МГУ им. М.В. Ломоносова, 2009. - С. 18-20.*

7. *Магер Ю. Испытанная временем дружба // Казахстанская правда, 12 ноября 2013.*

8. *Казахстанская правда, 31 мая 2013 и 20 мая 2014.*

9. *Казахстанская правда, 25 мая 2013; 24 мая и 13 сентября 2014.*

10. *Корина Л. Встреча добрых друзей // Казахстанская правда, 13 августа 2014.*

11. *Казахстанская правда, 30 мая 2013; 19 сентября 2014; 24 октября 2013.*

12. Соколов А.В. *Современные институты молодежной политики в Европе: история становления и развития // Вестник международных организаций, 2009, № 1. - С. 96-97.*

13. *Казахстанская правда, 30 ноября 2013.*

Түйін

Мақалада жастар саясатын іске асыру көптеген факторларға байланысты екендігіне көңіл бөлінеді. Олардың қатарында - оның субъектілерінің көпдеңгейлі арақатынасы. Әлемдік қауымдастыққа қатысты халықаралық деңгей, бір топ мемлекеттердің саясатына қатысты аймақтық деңгей, жеке мемлекеттердің шеңберіндегі саясатқа қатысты ұлттық деңгей бөлініп көрсетіледі. Бұл деңгейлер және олардың арасындағы байланыстар мақалада анықталған ерекшеліктерін көрсету арқылы талқыланады. Жастар саясатын көпдеңгейлі жүйеде жүзеге асыруда мемлекеттердің рөлі маңызды болып табылады. Халықаралық және аймақтық деңгейдегі іс-шараларды жүзеге асыру аясында ұлттық деңгейдегі құрылымдардың мақсаттарының орындалуы әлемдік қауымдастықта мемлекеттердің ықпалдасуы, қоғамдағы жас ұрпақтың халықаралық ынтымақтастығының маңыздылығын есепке алу арқылы кеңейту қажеттілігі қарастырылады.

Тірек сөздер: жастар, жастар саясаты, ұйым, жастар саясатының деңгейі, БҰҰ, Еуропа Кеңесі, Еуропалық одақ, Тәуелсіз Мемлекеттердің Достастығы, Қазақстан Республикасы.

Summary

In article it is emphasized that implementation of youth policy depends on many factors. Among them - multilevel interaction of her subjects. The international level concerning all world community, regional, concerning policy of groups of the states, and national, that is policy within the certain states are allocated. These levels and communications between them are analyzed in article with designation of their features.

Keywords: youth, youth policy, organization, level of youth policy, UN, Council of Europe, European Union, Commonwealth of Independent States, Republic of Kazakhstan.

ТӘУЕЛСІЗ ЕЛДЕР ДОСТАСТЫҒЫНДА САЯСИ КОНСЕНСУСТЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ҚАЗІРГІ САЯСАТТАНУДАҒЫ ТҰЖЫРЫМДЫҚ ПАРАДИГМАЛАРЫ

Ж.Е. Ішпекбаев – *Абай атындағы ҚазҰПУ-нің Тәрбие ісі жөніндегі проректоры, саяси ғ.к., профессор*

Мақалада автор геосаясаттың негізгі бағыттарына талдау жасап, оның қазіргі кезеңдегі ғылыми мектептерінің ерекшеліктеріне мән бере отырып, саралауға талпыныс жасайды. Сонымен бірге мақала мемлекеттердің қазіргі кездегі геостратегиялық бағыттарына және олардың қазіргі кезең геосаясатына тигізетін әсеріне арналған. Зерттеуші өз мақаласында геосаясат мәселелерін, әр түрлі мемлекеттердің ұлттық жағдайларын және олардың жұмыстарының стратегиясын тағы басқа проблемаларды ашуға тырысқан.

Түйін сөздер: саяси консенсус, халықаралық қатынастар, геосаясат, географиялық мектеп, геостратегия

Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығында (ТМД) саяси консенсусты қалыптастырудың саяси қырларын зерттеу үшін саяси ғылымдағы санаттық аппараттың негізгі ұғымдарын анықтап алу қажет. Бұл – жалпымемлекеттік консенсус, геосаясат, геосаяси стратегия және жағдай, ұлттық қауіпсіздік пен тұрақтылық, халықаралық ұйымдар мен ықпалдастырушы үрдістер және т.б. ұғымдар.

Біздіңше, бұл ұғымдар осы аймақтағы нақтылы геосаяси жағдайды қалыптастыратын посткеңестік кеңістіктегі жаңа тәуелсіз мемлекеттердің саяси ықпалдастық үрдістерінің құрылымын жүйелеп баяндауға мүмкіндік береді. Олар геосаяси кеңістіктегі өзгерістерді зерделеп, зерттеуге қолайлы мүмкіндік туғызады, өйткені дамыған геосаяси кеңістіктердің айқындығы тек саяси ғылымның көмегімен ғана тура мағынасында әрі әділ зерттеледі. Сонымен қатар тек олардың ғана ТМД-мен қатар әлемдік қауымдастықтағы нақтылы саяси және ықпалдастық жағдайлардың геосаяси даму сценарийлеріне мейлінше толық сараптамалық сипаттама беру мүмкіндігі бар.

Әлемдік қауымдастықтағы саяси жағдайлардың үнемі өзгермелілігіне орай, бұл ұғымдардың мазмұнының өзгеріссіз қалмайтынын атап өткен жөн.

Ресми статистикалық мәліметтерге сүйенсек, егер өткен ғасырдың басында әлемде бар-жоғы 52 тәуелсіз мемлекет болған болса, ғасырдың ортасында олардың саны 82-ге жетті, ал бүгінгі таңда олар 200-ден асады. Осыдан келіп, халықаралық саясатта сыртқы саясат саласына қатысушы мемлекеттердің сандық құрамы үнемі артып отырады, сондай-ақ қоғамдық және саяси қызметтің әртүрлі саласында мемлекеттер, ұйымдар, мекемелер, фирмалар, тіпті, адамдар арасында көпсалалы өзара әрекеттесудің деңгейі де күрделене түседі.

Халықаралық қатынастар саласындағы саяси факторлардың жекелеген мемлекеттердің ішкі саяси үрдістері мен саяси дамуына ықпал ету жолдары мен тәсілдері әртүрлі болуы мүмкін. Осылайша,

американдық саясаттанушылар Л.Уайтхед пен Ф.Шмиттер әлемдік қауымдастықтың әртүрлі мемлекеттерінің өзге елдердің ішкі саяси жағдайына ықпал етуінің төрт тәсілін атап көрсетеді:

а) бақылау (санкцияларды ашық қолдану, сырттай қысым көрсету жолымен бір елдің күшімен екінші бір елге демократия орнатуы);

б) диффузия (бір елдің екінші бір елге мәжбүрлеусіз, “бейтарап” немесе халықаралық байланыстарды қолдану арқылы ықпал етуі);

в) келісім (аймақтық одақтарға қосылу арқылы жаңа демократиялық ережелерді туғызатын елдер (мысалы, Еуропалық одаққа қосылған Грекия, Испания, Португалия), немесе өзге елдің саяси және экономикалық жүйесіне қосылған елдер (мысалы, ГДР мен ГФР-дің бір мемлекет аясына бірігуі) топтарының арасындағы өзара әрекеттердің қалыптасуы);

г) жағдайлармен байлап-матау (қаржылық және өзге ресурстарды бөлудің ерекше шарттарын орнату арқылы халықаралық ұйымдар тарапынан саналы түрде мәжбүрлеуді қолдану) [1].

Қазіргі кезеңде постиндустриалды қоғамдардың қоғамдық дамуының жалпы ықпалымен мемлекеттердің өзара ықпалы және өзара әрекеттесу деңгейі едәуір күшейді.

Әлемде бірде-бір мемлекет әлемдік қауымдастықтың, сондай-ақ жекелеген мемлекеттердің мүдделерін ескермей өз мемлекеттік саясатын жүргізе алмайды. Сөйте тұра, қазіргі кезде біз кейбір мемлекеттердің ұлттық стратегиялық мүдделерінің жүзеге асырылуы келесі бір мемлекеттердің мүдделері мен мақсаттарына қайшы келіп жататынын бақылап жүрміз.

Ресейлік ғалым Р.Т. Мухаевтың пікірінше, бұл әлі күнге дейін көбіне салдары соғысқа апарып соқтыратын халықаралық қақтығыстардың шығуына себепкер болады, соңғы 55 ғасырдың 300 жылында ғана адамзат баласы бейбіт өмір сүріпті. Бұл ғасырларда 14,5 мың соғыс болды (екі дүниежүзілік – 1914-1918 жж. және 1939-1945 жж. соғысты қосқанда), оларда 3,6 млрд. адам қаза тапты, ал соғыстан соңғы 40 жылда әлемдік қауымдастық 250 мәрте соғысқа тартылды, бұл соғыстарға барлығы 90 мемлекет қатысты, олардың шығыны 35 млн. адамды құрады [2].

Бұл жерде Югославиядағы соғыс пен 1991 және 2003 жылдардағы АҚШ-тың Ирактағы әскери әрекеттері есепке алынбаған. Біздің пікірімізше, халықаралық саясаттың мазмұны мемлекеттердің ішкі саяси жағдайларының барысына, сонымен қатар сыртқы саясатына айтарлықтай елеулі ықпал етеді.

Шынайы саяси салмақ пен оның әлемдік саяси дамуға ықпал етуі, ең алдымен, мемлекеттің экономикалық әлеуетіне, ғылыми-техникалық, әскери және қорғаныс қуатына, өзінің ұлттық қауіпсіздігін, ішкі және сыртқы саяси тұрақтылығын қамтамасыз ету қабілетіне тікелей байланысты. Саяси және стратегиялық ықпал етудің маңызды факторлары – мемлекеттің мәдени-рухани әлеуеті, ақпараттық-технологиялық және байланыстық мүмкіндіктері, білікті ғылыми-зияткерлік мамандарының болуы, қоғамдық өмірдің барлық салаларында жоғары жетістіктерге жетуі, халықтың тұрмыс жағдайының жақсаруы. Бұл жүйеге, ең алдымен, жеке тұлғалар мен жалпы мемлекет азаматтарының құқықтар мен бостандықтар саласындағы мәселелерінің саяси шешімін табуына қатысты әлеуметтік-гуманитарлық саладағы жетістіктер де жатады. Әрбір мемлекеттің халқының санына, аумағының көлеміне, географиялық орналасу жағдайына, табиғи қазба байлықтарына, ең алдымен энергетикалық байлықтарына, саяси тарихы мен қалыптасқан салт-дәстүрлердің мемлекеттік жүйесіне де көп мән беріледі. Сонымен қатар саяси құрылымның түрі, саяси тәртіп, саяси тұрақтылық, саяси биліктің заңдылығы, мемлекеттің ішкі саясаты, билік пен халықтың қарым-қатынасы, өзге мемлекеттермен тығыз байланыстың орнатылуы сияқты саяси өлшемдерге де маңызды көңіл бөлінеді. “Геосаясат” түсінігі қазіргі кезде кеңінен әрі әрқилы қолданылып жүр. Әрине, геосаясаттың анықтамасы, оның әдістемесі мен қолданылу аясы әр елде әртүрлі айырмашылықтарға ие. Геосаясат қазіргі әлемде аса бір сәнді сөзге айналды.

Геосаясат – географияның, тарихтың, саясаттанудың, әлеуметтанудың, демографияның, этнологияның, экономиканың элементтерін біріктіретін және мемлекеттердің тарихи-географиялық даму қарқынын зерттеуді мақсат тұтатын синтетикалық пән. Геосаясаттың алғашқы идеялары Ф.Ратцел (антропогеография, географиялық фатализм), Ж.Брюн және Видаль де ля Блаш (географиялық POSSИБИЛИЗМ), А.Зигфрид (экологиялық және электоральдық география) еңбектерінің төңірегінде өрбіді.

“Геосаясат” ұғымын ХХ ғасырдың басында швед географы Р.Челлен енгізді, іле-шала бұл ұғымды ағылшын ғалымы Х.Маккиндер мен неміс ғалымы К.Хаусхофер дамытты. АҚШ-та геосаясат идеясын А.Т. Мэхэн, Н.Спайкмен сынды зерттеушілер қарастырды. Ресей саяси ілімінде геосаясат идеясын ХХ ғасырдағы еуразиялық бағытты ұстанушы орыс ойшылдары Н.Трубецкой, П.Савицкий, Н.Алексеев, сондай-ақ Л.Н. Гумилев өрбітті.

Географиялық мектеп – географиялық ортаны қоғам дамуының шешуші шарты әрі факторы ретінде мойындайтын саясаттанудың бір бағыты.

Географиялық мектептің әртүрлі өкілдері бүкіл географиялық жағдайлар жүйесінен қандай да бір элементті (ауа райы, топырақ, аумақ, жер бедері, өзендер, өсімдіктер дүниесі, жануарлар, хайуанаттар дүниесі, жер қыртысы және т.б.) ерекше бөліп қарастырды. Географиялық мектеп идеялары XVIII-XIX ғасырларда ерекше қарқынды дамыды. Географиялық мектептің аса көрнекті өкілдері Ш.Монтескье, Г.Бокль, Ф.Ратцель, Э.Реклю, Ф. Ле Пле, Л.Фавр, Э.Хантингтон және т.б. Географиялық мектептің кейбір идеялары шектен шыққан реакциялық, жаулап алу мақсатындағы, әсіресе, фашистік идеологияда (К.Хаусхоффер және т.б.) көбірек қолданылды.

Геостратегия – геосаясатқа негізделген мемлекеттің сыртқы саяси қызметінің бағыты. Ол ауқымына қарай (ғаламдық, аймақтық, елдік) және кеңістіктік ортасына қарай (құрлықтық, теңіздік, әуе және ғарыштық) жіктеледі. Геостратегия билік пен қоғамның мемлекеттің әлемдегі алатын орнын, геосаяси жағдайын, ұлттық мүдделері мен басымдықтарын, ұлттық қауіпсіздікке төнетін қауіпті географиялық бөліске салуын түсінуімен тығыз байланысты. Мемлекеттік геостратегия сондай-ақ мемлекеттер арасындағы ұзақ уақыт бойы қалыптасқан қарым-қатынас (достық, бейтарап, жауласқан) негізіне сүйеніп те анықталады.

Ал XX ғасырдың 70-жылдарында “геосаясат” ұғымы саяси ғылымның өзіндік дербес пәні ретінде мойындалды.

Қазіргі геосаяси тенденцияларды қарастырмастан бұрын, геосаясат түсінігінің даму тарихына көз жүгіртіп көрейік. Ежелгі Шығыс, Ежелгі Грекия мен Ежелгі Римнің көрнекті ойшылдары өз еңбектерінде халықтар мен мемлекеттердің өзара қарым-қатынасы мен өзара ықпалдасуын қарастырған. Оған ежелгі қытайлық, ежелгі грекиялық және ежелгі римдік тарихшылардың, географтар мен философтардың (мысалы, Конфуций, Платон, Аристотель және т.б.) еңбектерін зерттеу барысында көз жеткіземіз.

Ал осы мәселеге орта ғасырдағы итальяндық ойшыл Н.Макиавеллидің ғылыми еңбектерінде кеңінен көңіл бөлінген.

Жаңа заманда мемлекеттердің өзара қарым-қатынасының әртүрлі қырлары белгілі философ, “адам – адамға қасқыр” деген сияқты бірқатар қанатты сөздердің авторы – Т.Гоббстың еңбектерінде айқын көрініс табады. Бұл ғалымдар ішкі саяси үрдістерді ғана қарастырып қоймай, географиялық факторларға да баса назар аударған. Мысалы, итальяндық ойшыл Н.Макиавелли, ел қуатының арта түсуіне орай, шекаралық мемлекеттерге аймақтық басқыншылықты күшейту қажет деп есептеген. Бұл басқыншы мемлекет үшін әл-ауқатын белгілі деңгейге көтеру және аймақтық үстемдікке қол жеткізу үшін аса қажет әрі өте маңызды болды.

Батыстық геосаяси ойдың дамуы барысында жекелеген ғалымдар мемлекеттер арасындағы өзара қарым-қатынастар мәселелері бойынша мүлде басқаша көзқарасты ұстанды. Сондай-ақ адамның қоршаған ортамен өзара қарым-қатынасын зерттей келе, кейбір ғалымдар географиялық факторларға баса мән берді. Адам тек табиғат заңдылықтарына бағынған, оның таңдау құқығы жоқ деп есептелді. Бұл көзқарастар белгілі бір философиялық ойдың тууына, атап айтқанда, детерминизмнің пайда болуына негіз болды.

Мемлекеттердің геосаясатындағы кеңістіктік факторды әсіре ұлықтайтын көзқарастарға қарсы француз ғалымы Видаль де ля Блаш (1845–1918 жж.) “поссибилизм” – мүмкіндіктер теориясы (“possible” – “мүмкін” сөзінен шыққан) негізінде өзге бір геосаяси тұжырымдаманы дамытты. Яғни В. де ля Блаш және басқа да оны жақтаушы ғалымдар адам болмысы мен оның мүмкіндіктеріне ерекше көңіл бөлді. Бұл көзқарасқа сәйкес, адам табиғаттың заңдылықтарын өзгерте алмаса да, өзінің сана-сезімі мен құралдары арқылы осы заңдылықтарды өз пайдасына қарай қолданып, өзінің әлеуметтік және басқа да даму жолын таңдай алады.

Оның теориясына сәйкес, саяси тарихтың екі қыры бар – кеңістіктік (географиялық) және мерзімдік (тарихи). Географиялық фактор қоршаған ортада, ал тарихи – адамның өзінен көрініс табады. Француз ғалымының пікірінше, бұған дейінгі геосаясатты түсіндіру жолдары адам бостандығы мен жағдайлардың тарихилығы факторының мәнін төмендетеді, әрі ол географиялық кеңістікті жүзеге асырылуы немесе асырылмауы адамның субъективті факторынан тәуелді “ықтимал” немесе бар мүмкіндіктер ретінде қарастыруды ұсынады.

Де ля Блаштың “поссибилизмін” көптеген геосаяси мектептер бұған дейінгі геосаяси авторлардың қатаң географиялық детерминизмін түзету ретінде қабылдады [3].

Бұл парадигмада адамдық фактордың тым әсіре бағаланғандығын атап өтпеске болмайды.

Дәстүрлі геосаяси теория Г.Маккиндер, Р.Челлен, К.Хаусхоффер, Ф.Ратцель, А.Мэхэн, Н.Спайкмен сияқты батыстық ғалымдардың еңбектерінде дамыды. Олар жасаған геосаяси теория, ең алдымен, мемлекеттің кеңістіктік орналасуын есепке алады, әрі оның ішкі және сыртқы саясатын сол аймақтың географиялық табиғи ерекшеліктеріне сәйкес жүргізуді көздейді. “Классикалық” геосаясат тұрғысынан

алғанда, географиялық орта мемлекеттердің халықаралық-саяси мінез-құлқына елеулі ықпал ететін тұрақты әрі баянды фактор болып табылады.

Батыс Еуропа мен Америка Құрама Штаттарының А.Мэхэн, Ф.Ратцель, Г.Маккиндер сынды саясаткерлері мен ғалымдарының еңбектерінде саяси ойдың тұжырымдық тұрғыда өзгеріске ұшырағандығы байқалады [4].

Ол Еуропаның ұлы державалары географиялық жаңалықтарды ашып болып, әлемді бөліске салуды аяқтаған сәтте пайда болды. Бұл кезеңдегі геосаяси ой Еуропаның көптеген елдерінде бәсекелес отаршыл мемлекеттердің геосаяси мақсаттарына байланысты еді. Мысалы, Британияда, Франция, Германия, Жапония, Ресей және Солтүстік Америкадағы геосаяси ой бұл елдердегі геосаяси теория мен саяси көшбасшыларының стратегиялық және аймақтық амбициялары арасындағы өзара тығыз байланысты көрсетеді.

Фашистік Германияда пайда болып, Карл Хаусхофер және басқа да фашизм идеологиясы апологеттерінің еңбектерінде көрініс тапқан геосаяси идея экспансиялық геосаяси ойдың үлгісі болып табылады [5].

К.Хаусхофер геосаясатқа жеке – “zweckwissenschaft” ғылыми категориясын ұсынды, оның зерттеу аясына – осы саясаттың құралына айналған, саясаттың “сойылын соғатын” білім саласы жатады [6].

Кейінірек, Екінші дүниежүзілік соғыс кезінде және соғыстан кейін, батыс зерттеушілерінің геосаясат пәніне және оның әртүрлі қырларын зерттеуге деген қызығушылықтары бәсеңдеді. Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін батыстық мамандар “геосаясат” терминін мүлде қолданбауға тырысқанын атап өткен жөн. Батыс зерттеушісі Питтман, мысалы, ол кездегі географиялық пікірлердің халықаралық қатынастардың реалистік мектебінің теорияларынан “көшірілгендігін” анықтады [7]. Және бұл, біздің ойымызша, қате пікір болды, өйткені саяси реализм әлемді сол күйінде бұрмаламай қарастырады. Сонымен қатар, Н.Макиавелли мемлекеттік қайраткердің ең алдымен саяси шынайылықты есепке алуы керектігін атап өткен болатын.

Геосаясатқа қызығушылықтың “бәсеңдеуінің” себебі неде? Батыс зерттеушісі Питтман оның бірнеше себебін атап көрсетеді. Олардың ішінде геосаяси ұғымдардың басқыншылық сипатынан өзге, ол бірнеше аса маңызды мәліметтерді белгілейді [8].

Біріншіден, сол кезде тез арада жалпы мойындалған неоиdealизм теориясы пайда болды. Ол кездері жаңадан құрылған халықаралық ұйымдар мен одақтардың – БҰҰ, Бүкіләлемдік Банк, НАТО және т.б. – пайдасы мен қаншалықты маңыздылығы туралы талқылаулар ерекше өріс алды. Сонымен қатар сол кезеңде Еуропа мен АҚШ-та қалыптасқан салыстырмалы бейбітшілік пен халық жағдайының жақсаруы, сондай-ақ бұрындары геосаяси көзқарастарға елеулі ықпал ететін анағұрлым дамыған мемлекеттердегі халық санының төмендеуі бұрын өзара бәсекелес мемлекеттердің қарқынын бәсеңдетті [9].

Екіншіден, осы уақыттың арасында өндірістік технологияларда орасан зор өзгерістер болды. Байланыс, коммуникация, көлік салаларында қол жеткен жетістіктер, әскери технологиялардың дамуы, оның ішінде қысқа уақытта бірнеше мың миль қашықтыққа, діттеген жеріне жететін құрлықаралық баллистикалық зымырандардың пайда болуы, әскери стратегиядағы физикалық географияның ықпалын анағұрлым азайтты, әрі қашықтық, теңізге шығу, климаттың ерекшеліктері сияқты бірқатар географиялық ұғымдардың жалпы рөлін едәуір төмендетті, алайда аумақ көлемі, халық саны, табиғи ресурстардың болуы, олардың орналасуы сынды географиялық факторлар бүгінгі күнге дейін маңыздылығын жойған жоқ.

Кейінірек, батыстық ғалым О.Салливан ағымдағы мәселелер мен геосаяси ойдың даму жолын саралап шықты. Бұл үшін ол геосаяси зерттеулерге “ықпал ету ойыны мен үлгілері” теориясын қолданды, әрі бір ұлттардың екіншісіне үстемдік құру деңгейін салыстыру мен эмпирикалық өлшемдерге баса көңіл аударды [10].

Геосаясат бойынша соңғы кездегі жұмыстарда мемлекеттік шекаралардан тыс сауда, қаржылық, инвестициялық, мәдени және білім алмасуының ұлғаюы салдарынан жер шарының “тарылып” бара жатқандығы тілге тиек етіледі.

Саяси ғылымның категориясы ретіндегі геосаясат анықтамасына көңіл аударайық. Геосаясаттың барлық анық-тамаларында ең құрығанда бір ортақ белгі бар: олар саясат пен географияның қабысқан тұстарын зерттейді және олардың арасындағы өзара әрекетті зерделейді. География мен геосаясаттың да ортақ тұстарының көп екендігі даусыз. Екі сала да географияны, саясатты, халықаралық қатынастарды, мәдениет пен экономиканы жан-жақты талдауға бағытталған.

Батыс ғалымдары Д.Даугерти мен Р.Пфалцграф халық-аралық қатынастар бойынша кең көлемді зерттеулерінде осы тақырыпқа қатысты бірқатар америкалық әдебиеттерде география мен саяси

ғылымның өзара қатынасы туралы мәселелер талқыланатынын, қазіргі халықаралық қатынастар туралы оқулықтардағыдай “қоршаған орта теориясы” немесе “адамдық өзара қатынас ортасы ұғымдары қолданылатынын атап көрсетеді [11].

Осындай мысалдарды есепке ала отырып, геосаясат тек саяси оқиғаларды немесе өзге мәліметтерді әділ талдаудан ғана тұрмайтындығын түсінуге болады. Геосаясат – бұл, алдымен, сыртқы саясаттың стратегиялық нәтижелерге жетуге бағытталған құралдарының бірі ретінде қолданылатын субъективті пән.

1. Мухаев Р.Т. *Политология: Учебник для вузов.* – М.: “Издательство ПРИОР”, 1997. – 368 с.
2. Мухаев Р.Т. *Политология: Учебник для вузов.* – М.: “Издательство ПРИОР”, 1997. – 368 с.
3. Чжен Кун Фу. *Геополитическое мышление на Западе.* – Алматы, 2000. – 255 с.
4. Mahan A. *The Influence of the Power upon History.* – London: Sampson Low, 1890. – P. 164.
5. Paterson J. *German Geopolitics Reassessed. Political Geography Quarterly.* – 1986. – № 2. – P. 186.
6. Paterson J. *German Geopolitics Reassessed. Political Geography Quarterly.* – 1986. – № 2. – P. 186.
7. Pittman H. *Geopolitics in the ABC Countries: A Comparison. PhD dissertation submitted to the American University, Washington, D. C., 1981.* – P. 115. – P. 42.
8. Pittman H. *Geopolitics in the ABC Countries: A Comparison. PhD dissertation submitted to the American University, Washington, D. C., 1981.* – P. 115. – P. 42.
9. Дугин А. *Основы геополитики. Геополитическое будущее России.* – М.: Арктогея, 1997. – 59 с.
10. Sullivan O.G. *Geopolitics.* – New York: St. Martins Press, 1986. – P. 150.
11. Dougherty J. and Pfaltzgraff R. *Contending Theories of International Relations.* – New York: Harper and Row, 1981. – P. 150.

Резюме

Статья посвящена анализу основных научных направлений геополитики, позволяющая выявить особенности современных научных школ в этой области, а также разобраться в современных геостратегиях государств и выявить факторы, влияющие на современную геополитику. В статье раскрываются проблемы геополитики, национальные интересы различных стран и стратегии их деятельности.

Ключевые слова: политический консенсус, международные отношения, геополитика, географическая школа, геостратегия.

Summary

This article analyzes the main research directions geopolitics allows to identify the characteristics of modern scientific schools in this area, as well as to understand the contemporary geo-strategy of States and to identify factors influencing the contemporary geopolitics. In article reveals the problems of geopolitics, national interests of different countries and strategies for their activities.

Keywords: political consensus, international relations, geopolitics, geographic school, geostrategy.

УДК: 327.7

МЕНЯЮЩИЙСЯ МИРОВОЙ ПОРЯДОК: СТОЛКНОВЕНИЕ ИНТЕРЕСОВ США С РЕГИОНАЛЬНЫМИ ДЕРЖАВАМИ В ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

А.А. Амирбек – PhD, преподаватель кафедры «Международные отношения» МКТУ имени Х.А. Ясави,
К.С. Ыдырыс – докторант университета Гази, Турция

Мы живем в мире, где на глазах меняется мировой порядок. Приходит конец Западу, который долгие годы воспринимались в истории человечества бесспорным превосходством. Центр тяжести глобальной экономики все быстрее переходит в Азию. В связи с этим приходит конец к однополярному устройству мира, при этом являясь вестником многополярного мирового порядка. Изучение региональных держав становится все более актуальной темой, распространяя себя в разных географических пространствах. Мы видим, как меняется мир, от глобального института к региональным организациям. Народы и политические элиты, чтобы решать свои проблемы уже не стремятся ехать в Вашингтон, наоборот стараются решить свои проблемы во влиятельных региональных столицах, заново пересмотрев мировой политической процесс. Иерархическая пирамида глобалистов, критично воспринимается региональными проектами и новыми нации империями.

Ключевые слова: мировой порядок, национальный интерес, Евразия, региональная держава, геополитика, Центральная Азия, глобализм, центр тяжести, Азия, многополярный мир, однополярный мир.

В геополитическом плане Центрально-Азиатский регион находится в центре Евразийского континента. Присутствие США в Афганистане в течение 10 лет влияет на взаимоотношения Центрально-

Азиатских стран с такими региональными державами как Россия и Китай, которые становятся все более влиятельными игроками в мировой арене. Вышеуказанным трем основным игрокам в регионе в ближайшем будущем присоединиться Турция, особенно Индия в зависимости от активности региональной политики. Из этого следует, что соседства с державными государствами не только является внешним влиятельным фактором на Центрально Азиатские страны в плане экономики, политики, но и является вестником изменения геополитического равновесия сил в центре Евразии [1].

Изучая всемирную экономику последних двух столетий, то можно утверждать что 21-м веке всемирный баланс влияния будет меняться в пользу Восточных держав, точно также как она менялось в 20-м веке. Только теперь эти изменения будут меняться, не в пользу Европы. К примеру, если посмотреть на исторические факты, в 1750-м году 73-78% всемирного производства промышленности приходилось на не европейские государства. Однако после промышленной революции этот процентный показатель стал меняться в пользу Европейских стран. Так, например, 1860 году доля не европейских стран в мировом промышленном производстве потихоньку снижались, от 17-19% падение в 1913 году до 5,2% [2]. Первое десятилетия 21-го века, в особенности после 2005 года роль и место не европейских государств в мировом промышленном производстве возросло, превысив показатель 50%. 2006 году на улучшение всемирной ВВП важную роль играли не европейские государства [3].

Всемирный экономический кризис 2008 года, способствовал изменению структуры всемирной экономике. 2009 году развитие экономике США уменьшалось на 4,2%; экономика Еврозоны тоже опустилась на 9,5%; но зато в этом году Китайская экономика развивалась стабильно, ежегодно на 9,5% без всяких спадов. Всего лишь после года Китай увеличил этот показатель на 10,5%. По данным самых влиятельных 150 банков, населения развивающихся стран превышают на 2 триллиона долларов США по вкладу в депозит, нежели населения развитых государств. Также надо учитывать, что развивающиеся страны всего лишь имеют 18% задолженности от всемирного показателя. В 1990 по данным МВФ показатель развивающихся стран во всемирной промышленной производстве не превышал 20%, этот показатель составил в 2011 году 40%, 2018 году составит 50% [4]. Если верить мировым статистическим данным, то в 2016 году США уступит свое экономическое влияние не европейскому государству, то есть КНР [5].

Регионализм (многополярный) и глобализм (однополярный) все больше становится дискуссионной темой как в научных кругах международных отношений, так международной политэкономией. Все эти дискуссии сводятся к тому, что региональные центры силы все больше стремятся стать независимыми. Это стремление региональных влиятельных игроков приведет к изменению существующей мировой структуры, которая стремиться сделать акторов/государств частью единой глобальной системы. Изменения мировой структуры произойдет, так как региональное мышление развивается не только в плане экономике, но и в плане культуры, идеологии, политики и военной сфере. В этом плане глобальный мировой порядок, который стремиться сделать мир глобальным с единым центром будет плавно переходить на региональные порядки, который возродит новые нации империй с многополюсными центрами.

Рождения новых нации империй приведет концу однополярному миру. Многие ученые утверждают о том, что возрождении новых наций империи будет происходить в Азиатском континенте, поэтому говорят они, Азия будет актуальной темой в 21-веке. Изучения геополитической ситуации Центральной Азии происходит через призму такого мышления. Расширения влияния новых наций империй приводит к жесткой борьбе за влияние в регионе, с одной стороны между собой и с другой стороны с США. При всем этом Центральная Азия, находясь в центре Евразийского континента, будет играть центральную роль в этой мировой политической интриге.

В течении 23 лет после распада СССР, внешнеполитическая стратегия США в Центральной Азии полностью совпадает евроцентрическим взглядам, которую критично рассмотрели выше. Как упоминал З.Бжезинский в своей книги, главной целью США является недопущение "объединения варваров" [6], при этом имея виду о недопущении возвышении сильного игрока или коалиции влиятельных игроков в Сердцевине земли/Хартленде, которая являлось черной дырой после развала СССР. Именно такими геополитическими взглядами США определяла свою внешнеполитическую стратегию в отношении Центральной Азии. Когда США поворачивается и заглядывает в Азию, первой что она видит, так это возвышение новых силовых центров. После поворачивает взгляд на Центральную Азию, упоминая значимость этого региона с возвышением новых наций империи, которые граничат с ней [7].

На практике вышеуказанная стратегия США, отражала ее региональную внешнеполитическую стратегию. В связи с этим для сохранения регионального баланса сил Центральная Азия являлось важным геополитическим объектом в глазах США. Американская элита до первой половины 1990-х больше

внимание уделяла России, преследуя цель не возрождению силы подобно СССР. Поэтому в этом году основная внешняя политика США в регионе развивалась по иерархии "Сперва Россия", после другие постсоветские страны [8].

В 1994 году возвышение интереса США к Каспийскому региону способствовала в 1996-2000 гг. развитию новых проектов и новой Центрально Азиатской стратегии. При этом все же США волновалась, что Россия заново активизирует внешнюю политику в сторону ближнего зарубежья, которая, так или иначе, приведет к влиянию северного соседа в регионе. Чтобы помешать этому США отодвинула стратегию "Сперва Россия", уделяя больше внимание самим Центрально Азиатским странам. В связи с этим, США стала напрямую морально и материально поддерживать Центрально Азиатские страны, укрепляя их независимость для того чтобы они заново не попали под влияние России. Другой важной целью являлось диверсифицировать Центрально-Азиатские природные ресурсы, не делая региональных государств зависимы от маршрута поставки России, Китая и Иран. Конечно в такой политике США играли огромную роль транснациональные корпорации, которые изучали, разведывали и имели определенную долю от поставок Центрально-Азиатского сырья на мировые рынки. Однако нельзя забывать, что транснациональные корпорации Америки играли всего лишь посредническую роль в региональной политике США, превыше всего стояли коренные государственные интересы Америки в центре Евразии [9].

Это можно проиллюстрировать на примере поддержки правительства США американских нефтяных компаний, которых уговаривали инвестировать Центральную Азию. Правительство США подталкивали таких влиятельных транснациональных корпорации как Chevron или Exxon Mobile для вкладывания инвестиции ими в регион [10], при этом придерживаясь основной целью не допустить экономического влияния России в регионе. К примеру, взаимоотношения США и Казахстана в постсоветский период является ярким примером баланса финансовых и геополитических интересов США в регионе. После провозглашения независимости Казахстана, США уделяла внимание этой стране по двум основным причинам. Первое связано с ядерными боеголовками, второе с нефтяными запасами. Учитывая эти две основные причины, стратегические аналитики США разрабатывали разные сценарии развития Казахстана в постсоветский период. Перечислить их можно следующим образом: Во первых, США стремились не допустить влияния России в Казахстане. Во вторых, не допустить сохранению ядерных боеголовок в стране. Но для этого, сперва нужно было дать гарантии безопасности территориальной целостности страны. В связи с этим стратегические аналитики США стали развивать новые сценарии, давшие стране реальные гарантии безопасности от каких-либо внешних силовых угроз, в том числе от силового вмешательства России. Важным моментом для американских сценаристов являлось снижение зависимости Казахстана от России в плане поставки сырьевых ресурсов на мировые рынки. В связи с этим, в США стали развивать сценарий новых маршрутов транспортировки Казахстанского сырья не зависящих от России. Именно для реализации этой государственной политики правительством США были активно подключены транснациональные корпорации страны. Эти корпорации по предварительным сценариям должны были своими инвестициями диверсифицировать маршруты поставки Казахстанского нефтяного сырья на мировые рынки.

Важность Центрально-Азиатского региона приобретала все больше значение зависимости от возрастных влияния России и Китая. Террористический акт 11 сентября 2001 года повысило значимость еще одного государства (Афганистана), которая граничит с Центрально-Азиатскими странами. США оккупировав Афганистан, вошла в центр Евразии, стремясь создать нацию современными взглядами. Именно 11 сентября послужил важной причиной военного вмешательства в Афганистан, которая давала возможность управлять стратегической важной страной, балансируя региональных игроков на континенте Евразии. Некоторые Центрально Азиатские страны, которые являлись членами "Совета Евроатлантического Сотрудничества" или "партнерства во имя мира" без всяких промедлений открыли свои двери военному контингенту США. К примеру, США ежегодно платила Кыргызстану 150 миллионов долларов, примерно половина из них перечислялись Центру транзитных перевозок аэропорту "Манас" [12]. США, кроме Кыргызстана открыла военные базы в Таджикистане и Узбекистане, но отношения с этими странами она не смогла стабильно удержать в нужном ей направлении. Первоначально они были склонны к сотрудничеству с США, однако, после цветных революций на постсоветском пространстве они стали дистанцировать свои отношения с заокеанским государством. Например, наблюдатели отмечают, что период от 2004-2005 гг. до 2008 года влияние США в регионе снизилось до самого низкого уровня. Узбекистан закрыл в своей стране больше 200 НПО, которые прямолинейно или косвенно получали разные помощи от США государством [13]. После жесткой критики в адрес Узбекистана о несоблюдении

права человека, она стала приближаться к интеграционным организациям 1990-х и 2000-х годов во главе, которая находилась Россия. Такими организациями являлись в первую очередь "Евразийское экономическое сообщество" и "Организация договора о коллективной безопасности". При этом Россия и Китай, активно используя дипломатическую пропаганду о том, что другие Центрально Азиатские страны станут следующей жертвой цветных революций поддерживаемой США, являлось важным толчком приближения этих стран к региональным игрокам.

Приход Обамы переориентировало значение Ирака на Афганистан, при этом стремление с 2009 года наладить хорошие отношения с региональными странами происходило не прямолинейно, наоборот, через Россию. В политике США изменилось только то, что стали все реже критиковать в мировой общественности демократические ценности этого региона. Такую позицию США поддержали все государства, которые стремились балансировать в регионе влияния России и Китая.

Некоторые аналитики утверждают о том, что США до современных времен не преуспела наладить отношения с региональными странами в плане торговли и экономики, высвечивая всего лишь свои военные превосходства. В связи с этим она не смогла изменить региональные политические режимы в своих интересах. Как бы ни старалась США, прошло 20 лет окончанию холодной войны, но все еще не был реализован Транскаспийский трубопровод. Если плюсовать к этому такие моменты как, возвышение Китая с его развивающейся торговлей с Центральной Азией [14], то можно предположить, что внешнеполитические тезисы США в отношении региона теряют актуальность, так как ее политика не смогла порвать цепи фундаментального характера военной логистики в Афганистане.

США, воспринимая Центральную Азию сквозь призму уравнивания региональной окружающей среды, развил последний геополитический проект, который преследует цель интегрировать регион с южными соседями. Упомянутый в первой главе термин "партнерства Большой Центральной Азии", который был введен в научный оборот 2005 году американским экспертом по Центральной Азии Фредериком Старром, было положительно воспринято во внешнеполитическом истеблишменте США. После года, в 2006 г. доклад Стратегии Национальной Безопасности Америки, упоминал Центральную Азию наряду с Южной Азией, при этом Афганистан был утвержден как мост, объединяющий этих два региона. После, в Государственном департаменте США были убраны эти регионы из отделения Европы и Евразии переданы в отдел Южной Азии, переименованной на отделения Южной и Центральной Азии. После прибытия команды Обамы во власть, деньги из казны стали все больше выделяться именно на эти отделения Государственного департамента США, доказав что Америка заинтересована связать /интегрировать эти два региона в единое целое [15].

Вторым силовым полюсом из трехсторонней конкуренции, является Россия, которая все больше воспринимает действия США в регионе враждебным. Российская Федерация, преодолев кризис 1990-х, стремится воссоздать себя как новый влиятельный наций-империй, преуспев развить, в особенности со второй половины 2000 г. новые методы влияния на Центрально Азиатский регион. Волна цветных революций, снизила угрозу восприятия России некоего оккупанта в глазах региональных стран. До этого времени руководства региональных стран, чтобы укрепить независимость приближались к США как баланс против Российского влияния в регионе, но после цветных революций эти мнения изменились вспять.

Изменения позиции Центрально Азиатских стран играла на руку России, которая ловко использует зависимость и инфраструктуры региона унаследованной от СССР, не ограничиваясь этими рычагами, внедряет все новые методы влияния на региональные страны. Все эти затеи не были реализованы под крышей СНГ. Но были реализованы Центры по борьбе с терроризмом и Агентство безопасности границ. Организация договора о коллективной безопасности дает гарантии безопасности государствам, которые стремятся снизить сотрудничество с США. С этой позицией Россия проводит регулярные военные учения в Казахстане, Кыргызстане и Таджикистане, продают вооружения низкой стоимостью Узбекистану и Туркменистану, где влияние является минимальным. Россия не ограничивается развитием экономических, военных отношений с Центральной Азией, но также использует все рычаги влияния в плане повлиять на упомянутую реставрацию субъектов. Геополитическая теория Евразийство способствует возрождению России как нации-империи, при этом воздвигая фундамент Российской идеологического и культурного влияния на постсоветском пространстве.

Несмотря на все указанные усилия России, этого мало для расширения своего влияние в регионе. Не реализуемой целью способствует не только влиятельная политика США в Центральной Азии, но и тот факт, что мир уже не вращается вокруг той России (СССР), которая в период холодной войны являлась одним из двух влиятельных центров вселенной. Другим важным моментом является тот факт, что в

регионе все больше появляются новые влиятельные нации-империи, которые дают возможность лавированию региональных стран между ними, не связывая себя всего лишь с одним влиятельным игроком.

Последним важным силовым полюсом из трехсторонней конкуренции является КНР. Развивая региональное влияние вопреки США и России, успешно реализует политику энергии, торговли и экономики, при этом сохраняя безопасность западных границ государства. Если всмотреться на экономическое влияние России и КНР в регионе, можно будет понять насколько меняется баланс сил в регионе. В 2000 году в товарообороте Центральной Азии с внешним миром доля России приходилось 26,7%, доля Китая 3,9%. После этого года стали возрастать экономические отношения КНР с региональными странами, уже в 2008 году доля Китая повысилась на 15,8%, доля России снизилась на 20,4%. За 8 лет КНР превысил товарооборот на 30 миллиардов долларов, укрепляя финансовые отношения с Центрально-Азиатскими странами. КНР дала займы Казахстану 10 миллиарда долларов, Туркменистану 4 миллиарда долларов, Таджикистану 600 миллионов долларов США, также членам ШОС через Китайский Exim Bank раздал 10 миллиарда долларов. После кризиса 2008 года лица Центрально-Азиатских стран повернулись к КНР, нежели США или Россию, при этом Пекин активно инвестировал на такие региональные отрасли как дорога, железная дорога, энергетические централи и множество других инфраструктур [16]. Признак предпочтения казахских фирм не Лондон, а Гонконг, говорит о притяжении китайского капитала к себе.

Кроме того, Центральная Азия является важным поставщиком энергии для развивающейся экономики КНР. В этой отрасли были реализованы успешные проекты. До сегодняшнего дня правительство Туркмении подписало договор о разделении производства только с Китайской национальной нефтяной компанией. Продолжается строительство трубопровода из Туркменистана в Китай, мощность составляет 40 миллиардов м.³ в год. С периода 2006 года Китай импортирует нефть из Казахстана. Нефтяной трубопровод из Казахстана в Китай, стремительно расширяет свои границы на Каспийский регион.

Китай инвестирует регион рука об руку со своими союзниками, противодействуя Западной коалиции. Это уже является вестником меняющегося баланса сил в регионе. К примеру, в 2009 году проект по разведке природного газа со стоимостью 9.7 миллиарда долларов в Туркменистане, получила группа КНР, Корея и ОАЭ, выиграв своих конкурентов в лице транснациональных корпорации США и Европы.

Китай систематизировал в виде института свои региональные интересы безопасности, нежели региональные экономические интересы. ШОС, имея на практике множество проблем, все же является важным институтом в решении вопросов границ с Центральной Азией и помогает держать под контролем те отрицательные ситуации, которые могут повлиять на границы Западной части Китая. Пекин разработал хитроумный проект под названием "здоровый Центрально-Азиатский порядок", основная цель, которой состоит сделать регион более предсказуемой и стабильной для Китая [17].

1. Frank A.G. *The centrality of Central Asia*. Washington. VU University of California Press. - 1992. - P. 14

2. Pieterse J.N. *Globalization or Empire?* London. Routledge. - 2004. - P.27

3. *Coming of age* // *The Economist*. Vol. 378, Issue 8461, P. 11

4. Özel S. *Dünya artık sadece ABD ve Avrupa değil* // *Zaman gazetesi*, 24 Ağustos 2011, S. 7

5. *The International monetary fund* // *World economic outlook database*, April 2011, <http://www.imf.org/external/datamapper/index.php>

6. Brzazinski Z. *The Grand chessboard. American primacy and its geostrategic imperatives*. Washington. Basic books. - 1997. - P. 40

7. Эту мысль можно проиллюстрировать на примере высказывания бывшего помощника госсекретаря США по вопросам Южной и Центральной Азии Роберта Блэйка: "Центральная Азия находится в очень важном стратегическом месте. Граничит с Афганистаном, Китаем, Россией и Ираном. Поэтому США заинтересовано в углублении многостороннего сотрудничества с регионом, который имеет жизненно важное значение для США". См.: Blake R.O. *The Obama administration's priorities in South and Central Asia*. 19 January 2011, <http://www.state.gov/p/sca/rls/rmks/2011/155002.html>

8. Amanov Ş. *ABD'nin Orta Asya politikaları*. Gökkuşbu yayımları. - 2007. - S. 93-101

9. В аналитических докладах по Центральной Азии, которые были внесены на рассмотрение Конгресса, не упоминались о финансовых интересах страны. К примеру, в аналитическом докладе 2011 года, официальная политика США был упомянут следующим образом: "Сотрудничая с Центрально-Азиатскими странами политика США в регионе способствует разрешению нестабильности в Афганистане, помогает в борьбе с терроризмом, экстремизмом, сепаратизмом и транснациональной преступностью. Другой основной целью является способствовать развитию в регионе демократии, рыночной экономики, права человека и диверсификация путей поставок энергетических источников, которая воссоединит Восток с Западом, Центральную Азию с Южной Азией в плане

торговли. Вся это политика в регионе уменьшит вражду к США в глазах мирового сообщества, при этом смягчит критические нападки в адрес прозападных режимов региона, увеличивая число новых политических элит, которые поддержат американскую внешнеполитическую стратегию США в регионе". См.: Nichol J. *Central Asia: regional developments and implications for U.S. interest // CRS report for congress. Congressional research service.* - P. 1

10. В период 1993-2009 гг. сумма вложенных американских инвестиций в Казахстан составляет 29 миллиарда долларов. Вся это сумма является 1/3 (одной третью) всей иностранной инвестиции в стране. См.: Blake R.O. *The Obama administration's priorities in South and Central Asia.* 19 January 2011, <http://www.state.gov/p/sca/rls/rmks/2011/155002.html>

11. Nikolaev S. *Central Asia in geopolitics: The American vector (1991-2008) // International affairs, A Russian journal of world politics, diplomacy and international relations.* №2. P. 47-63

12. Bohr A. *Central Asia: Responding to the Multi-Vectoring Game". America and a Changed World: A Question of Leadership.* Edit. R. Niblett. Wiley-Blackwell. Chatham House -2010.- P. 112

13. Bohr A. *Central Asia: Responding to the Multi-Vectoring Game". America and a Changed World: A Question of Leadership.* Edit. R. Niblett. Wiley-Blackwell. Chatham House -2010.- P. 111

14. Feigenbaum E.A. *Why America no longer gets Asia // The Washington quarterly.* Spring. -2011.- P. 37

15. Bohr A. *Central Asia: Responding to the Multi-Vectoring Game". America and a Changed World: A Question of Leadership.* Edit. R. Niblett. Wiley-Blackwell. Chatham House -2010.- P. 113

16. Laruelle M., Sebastien P. *The United States in Central Asia: Reassessing a Challenging Partnership // Strategic Analysis.* Vol. 35, No.3, May 2011. P. 430

17. Peyrouse, S. *Russia-Central Asia: Advances and Shortcomings of the Military Partnership. Central Asian Security Trends: Views From Europe and Russia.* Edit. Stephen J. Blank, Strategic Studies Institute. -2011.- P. 11

Түйін

Қазіргі таңда халықаралық жүйе әрі тәртіп өзгермелі кезеңнен өтуде. Халықаралық саясатта Батыстың күші азаюда, керісінше жаңа ықпалды күш орталықтары жандану үстінде екендігі мәлім. Осы орайда халықаралық жүйенің ықпалдылық таразысы Азияға өтуде. Баста Қытай және Ресей сияқты елдер өздерінің күшін нығайтып, АҚШ-тың тек полярлық жүйесіне қарсы бірігуде. Сондықтан күніміздегі халықаралық жүйені көп полярлық негізге сай орнығу үстінде екендігін айтуға болады. Бұған қоса Қытай мен Ресейдің күшеюі үстіндегі ықпалына орай, екі елдің басшылығында құрылып отырған аймақтық интеграцияға негізделген ұйымдардың маңызы артуда. Бұл жағдай АҚШ-тың және Батыс елдерінің мүддесіне қайшы келетіндігі мәлім, сондықтан олар Ресей және Қытайдың лидерлігіндегі ұйымдардың күшеюіне жол бермеуге атсалысатындығы анық. Алайда Ресей және Қытай Батыстың еуразиядағы ықпалын азайту үшін күштерін біріктіріп, одақтастық қатынастарды ұлғйтуда. Осыған орай алдағы уақытта Еуразия аймағының кіндігінде алып елдердің мүдде тұрғысынан қақтығысының күшейетіндігін болжауға болады. Бұл өз кезегінде Орталық Азия елдерінің көп векторлы сыртқы саясаттарына кері әсерін тигізетіндігі анық.

Тірек сөздер: дүниежүзілік тәртіп, ұлттық мүдде, Еуразия, аймақтық держава, геосаясат, Орталық Азия, глобализм, күштің топтасқан орталығы, Азия, көп полярлық жүйе, бір полярлық жүйе.

Summary

We live in a world where changes the world order. The end of the West, which for many years was seen in the history of mankind indisputable superiority is coming. The center of gravity of the global economy goes faster in Asia. In connection with this comes the end to the unipolar world, while being the herald of a multipolar world order. The study of regional powers has become an increasingly hot topic, spreading in different geographical areas. We see how the world is changing, from the global institute to regional organizations. People and political elites in order to solve their problems are not looking for Washington, on the contrary they try to solve their problems in the influential regional capitals, re-revising the global political process. The hierarchical pyramid of the globalists, perceived critical regional projects and new nation empires.

Keywords: world order, national interest, Eurasia, regional power, geopolitics, Central Asia, globalisation, center of gravity, Asia, multi-polar system, unipolar system.

УДК 303.01

НЕКОТОРЫЕ ФИЛОСОФСКО-ИСТОРИЧЕСКИЕ ОСНОВАНИЯ МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛИЗМА

И.А. Рау – профессор, д.филос.н., *Научный форум по международной безопасности при Академии ведущих кадров Бундесвера (Гамбург) и Академии защиты Отечества (Вена),*

Ж.А. Кошербаев – PhD докторант *Казахского национального университета имени аль-Фараби*

В статье рассматриваются фундаментальные проблемы теоретических предпосылок мультикультурализма. Особое внимание авторами уделяется тем его аспектам, которые вытекают из нетривиального понимания философии истории постмодернистами. В центре исследования стоят проблемы единства временного континуума в культуре; современного понимания исторического факта; соотношения классического и неклассического понимания истории,

места понятия "новое" в неклассическом понимании; критического подхода к понятию "эпоха истории"; принципа атемпоральности и ценности культуры; роли традиций и авторитетов в появлении нового.

Ключевые слова: Культура, мультикультурализм, исторический факт, метафора стереоскопа, временной континуум, историческое время, парадоксы прошлого, констеллятивное мышление.

Концепций истории имеется, помимо классических, множество, начиная с индусско-буддистской и кончая современными постмодернистскими. В основе одного из методов рассмотрения исторических явлений у Вальтера Беньямина лежит метафора стереоскопа [1]. Как известно, в стереоскопе накладываются друг на друга два изображения и возникает объемная картинка.

Применительно к истории культуры каждого народа и всего человечества объемность, целостность рассмотрения достигаются тогда, когда прошлое, настоящее и будущее рассматриваются в единстве. Прошлое при таком подходе не отбрасывается как нечто уже не существующее. Прошлое как бы светится в настоящем и действует на образ будущего. Если посмотреть на образы будущего в современной литературе и искусстве (фантастика, кино, телевидение и др.), то там будущее безнационально, полностью космополитично, т.е. односторонне.

Этот односторонний образ будущего влияет на настоящее. Если будущее космополитично (чаще всего американизированно - космополитично), то проводится мысль, что детей и молодёжь надо готовить именно к такому будущему. Вот и верь после этого утверждениям о том, что будущее не может влиять на настоящее потому, что его ещё нет.

Другая примечательная мысль Вальтера Беньямина и Теодора Адорно [2] - отказ от рассмотрения исторического времени как простой линейной временной последовательности. Такая последовательность исходит из того, что человеческое прошлое в общем хуже человеческого настоящего. Утверждают например, что номадическое прошлое однозначно хуже урбанистического (городского) настоящего; что прошлые способы хозяйствования хуже настоящих и т.д. Но так ли это однозначно с точки зрения экологической безопасности? Точнее - с точки зрения грозящей человечеству экологической катастрофы?

Один из парадоксов прошлого раскрывается в так называемом "констеллятивном мышлении". Нет никакого исторического факта, который, случившись, продолжает существовать неизменным. На деле исторический факт продолжает происходить, когда мы, современники, продолжаем обнаруживать всё новые его грани, но никогда не доберёмся до его окончательного "облика", до его окончательного результата. Возьмём в качестве примера творчество Мирзы Фатали Ахундова или Абая Кунанбаева; деятельность Гейдара Алиева или Динмухамеда Ахметовича Кунаева. Это творчество и эта деятельность - исторические факты, существование которых невозможно отрицать. Но остаются ли они неизменными? Нет, неустанный интерес нынешних поколений к творчеству и деятельности указанных исторических деятелей открывают всё новые стороны их активности, обогащая, таким образом, эти **исторические факты**.

Кроме того, неустанное внимание к этим фактам открывает и совершенно новые смыслы, о которых ни современники фактов, ни сами их создатели ещё ничего не знали. Комментарии и интерпретации делают любой исторический факт живым, существующим, развивающимся. При констеллятивном мышлении прошлое и настоящее едины. Настоящее помогает прошлому совершаться.

Прошлое и настоящее взаимодействуют: настоящее опирается на прошлое, прошлое живёт настоящим. Прошлое формирует настоящее и будущее; оно не есть просто "падшее время" [3]. Мы относимся ответственно к прошлому, когда даём ему, его наиболее важным фактам, разворачиваться, "совершаться". Прошлое каждой культуры индивидуально и каждое поколение даёт ему дополнительный разворот [4]. Прошлое некоторой части человечества не является таковым для другой его части. Для туарегов¹ **номадическое прошлое** вовсе не прошлое, а настоящее, для сельских горных албанцев прошлый обычай многих сообществ на Земле - "кровная месть" - всё ещё настоящее.

Понятие "прогресс" не учитывает ни жизненность пришлого, ни его необходимости в определённых ситуациях. Это понятие опирается на одностороннее рассмотрение истории как истории развития науки, научного знания, и связанных с ними техники и технологии. Всё, что связано с технико-технологическим совершенствованием считается прогрессивным, хорошим для всего человечества, а не связанное - отсталым, регрессивным. Всё национально уникальное духовное и культурное остаются при таком рассмотрении на обочине истории или, в лучшем случае, в музеях. Как будто человек - это только homo eonomicus или homo technicus. В то время как именно национальное начало и превращает историю

¹ Самоназвание - имошаг. Народ группы берберов в Мали, Нигере, Буркина-Фасо, Алжире и Ливии, мусульмане-сунниты. В основном - кочевники.

человечества в красочное живописное полотно, а не в сухую логическую схему технико-технологического прогресса, одинакового для все и безразличного ко всем кроме тех, кто его пропагандирует.

Примечательна в этом плане одна аналогия с буддийской (индийский вариант) концепций истории и культур. Мир есть некое вместилище, состоящее из бесконечного количества бесконечно разнообразных дхарм (в нашем случае - культур). Они необязательно связаны между собой и чаще всего рядоположены. Они одновременны и поэтому отношений причинности (причина - следствие) между ними нет. Если они и взаимодействуют, то каждая остаётся сама собою. Этнонациональные культуры и целые цивилизации имеют сходство с этими буддийскими дхармами. Культуры стремятся сохранить свою самобытность несмотря на все иные изменения.

Известный тезис о том, что с наступлением капитализма, правового государства и партийных демократий мы достигли "конца истории" опровергается, в частности Китаем, который не есть ни социализм, ни капитализм, а новое социально-экономическое образование, соответствующее культуре именно этой страны и в течении многих десятилетий доказывающее свою жизнеспособность. Нет "конца истории" и для демократии и культуры. Современная западноевропейская и американская модели демократии не являются ни единственными, ни окончательными. На наших глазах возникают иные формы демократического устройства обществ и государств и думать о "конце", исчерпанности этих форм тоже нет никаких оснований. Возможное завершение "буржуазного" отрезка мировой истории вовсе не означает завершения всей истории: можно предположить, что формы существования человеческого общества и государства могут быть так же бесконечно разнообразными как и творческие возможности самого человека.

В истории до сих пор господствует классическая модель истории. Это модель поступательного, ступенчатого прогрессивного развития: низшие ступени развития общества сменяются высшими. Этим отличается история от природы, в которой господствуют круговороты (отвлечёмся от второго закона термодинамики). В природе все циклы движения повторяемости равноценны, в истории же высшая ступень "ценнее" низшей. В неклассических моделях истории (Дильтей, Адорно, Шмидт и др.) история течёт по многим "струям" одновременно. В ней имеются и диахронические (разновременные), и синхронические (одновременные) потоки развития и взаимосвязи. И в каждом из отрезков своего времени история многослойна, представлена разными типами жизни людей. И эти образы жизни обусловлены, главным образом отношением этносов к природе.

В трудах Данилевского, Шпенглера, Трубецкого, Сартра и др. идея однолинейного прогресса с низшими и высшими ступенями сменяется полифоничной, констеллятивной историей. В последней прошлое, старое не есть автоматически высшее.

Существуют ли на самом деле эпохи истории? - стали неожиданно для поборников классического понимания истории вопрошать постмодернисты. Под эпохами истории понимают большие отрезки времени, наполненные неким "объективным" смыслом (как будто такой бывает: даже замысел божий есть замысел своего субъекта, т.е. Бога). Под "объективным" понимается смысл, который данному отрезку времени ("эпохе") современники его вовсе и не придавали (исключения редки). Этот мысль был ей приписан некоторыми из позднейших исследователей и их последователями. Говорить об эпохах единой целостной человеческой истории можно, когда есть единое, целостное человечество. Но когда ж оно возникло? Сравнительно недавно - с появлением регулярной мировой торговли. А до этого жизнь людей протекала в локальных историях (в Евразии, в Европе, в Латинской Америке, в Океании и т.д.). Все эти локальные истории имели о появления единого человечества свои отрезки ("эпохи"), в других локальных историях всякий раз другие. Локальные аспекты истории не исчезли и сегодня, более того, исторически новое возникает именно в отдельных этих локусах и затем распространяется по планете, становясь всеобщим. Пристальнее надо присматриваться к локальным аспектам истории и учёным, и политикам.

Под атемпоральной историей ряд современных мыслителей понимают такую историю, в которой не хронология, не элементарное измерение времени и составление реестров временной последовательности событий определяет существенное и определяющее в истории. Атемпоральная история признаёт все временные отрезки истории любых культур поучительно ценными для остальных культур и даже, при рассмотрении всех возможных вариантов развития истории, равноценными. Чем исторический опыт взаимодействия чукчей с природой хуже соответствующего исторического опыта англичан? Каждый из этих опытов ценен и может пригодиться всему человечеству. Представьте себе всеобщее похолодание на Земле или необходимость нарастающей деятельности людей в высоких холодных широтах. Тысячелетний опыт выживания чукчей в таких экстремальных условиях был бы тогда весьма полезен. А не лучше ли предположить, что опыт развития разных культур в принципе равноценен и лишь с точки зрения сегодняшних актуальных потребностей он не выглядит таковым. Представление о единой "прогрессив-

ной" ценности всех культур, с точки зрения их технико-технологической ценности, тормозит каждую отдельную культуру в осознании собственной ценности, мешает этой культуре представить себя и репрезентировать себя в собственной неповторимости. Едино же все эти разные культуры в том, что ценность имеют. Нет культуры, лишённой всякой ценности для остальных культур.

В неклассических концепциях истории много места занимает понятие нового и его оценка. К этому вопросу примыкает необходимость уважительного отношения к старому и основание необходимости такого отношения. То, что новое в истории появляется бесспорно, но всегда ли это хорошо, и в каких размерах новое хорошо, за пределами каких размеров хорошее новое превращается в плохое или даже опасное для общества. Появление подлинно нового - уникальное событие. При своём появлении оно подобно слепому пятну. Оно уже зафиксировано восприятием, но не может быть описано старым языком и понято в системе прежних представлений, понятий и ценностей. Только что появившись, оно интеллектуально и духовно не освоено. Оно требует напряжённой работы и со стороны новаторов, и со стороны поддерживающих его социальных сил. Открыть новое, хотя это само по себе - заслуга, ещё недостаточно. Надо его ещё "довести" до общества, показать положительное и отрицательное в нём. Новому присущ определённый "иронизм", который чаще всего проявляется так: новое вначале отрицается в обществе как нонсенс, затем утверждается как очевидность, затем присваивается прежними его яростными противниками как их "собственное открытие" (Б. Нуржанов) [5].

С проблемой нового непосредственно связаны дискуссии о роли в обществе традиций и авторитетов, на правомочность которых покушается Просвещение и классический рационализм. Ясно же, однако, что и традиции, и авторитеты - это объективные скрепы общества (хотя одновременно и якоря) [6]. Человек духовно нуждается в авторитетах и традициях как в чём-то прочном, на что можно опереться в тревожных ситуациях жизни. Опереться, не теряя своей самостоятельности. Из философов особенно Г. Гадамер много сделал для возвращения внимания к традициям и авторитетам. Вопрос этот имеет ёмкое гуманитарно-демократическое измерение: нельзя пренебрежительно, высокомерно относиться к традициям, которых держится большинство населения. И к авторитетам, которых это большинство признаёт. Такое пренебрежение всегда ещё оборачивалось для политиков, в конечном счёте, поражением. Одной из важнейших форм традиции являются исторические предания. Они выполняют функции групповой идентификации и сплочения. Люди любых этносов нуждаются в них, как дерево в корнях.

1. Грета Соловьёва. *Философия страдания и надежды*. - Алматы 2010, стр. 13; Подорога В.А. *Философия культуры в трудах В. Бенямина*. В: *Критика современного неомарксизма*. - М., 1980.

2.T.W. Adorno. *Einleitung in die Musiksoziologie*, Frankfurt a. M. 1963; *Ästhetische Theorie (postum)*, Frankfurt a-M. 1970; R. Wiggershaus. *Theodor W. Adorno*, 1987.

3. W. Benjamin. *Passagenwerk. Gesammelte Schriften*. - Frankfurt a. Main, 1980. Bd. 5.1, S. 575.

4. W. Benjamin. *Über den Begriff der Weltgeschichte*. In: *Gesammelte Schriften*. Bd. 2, S. 704.

5. Б.Г. Нуржанов. *Модерн. Культура. Постмодерн*. Алматы 2012; Б.Г. Нуржанов, А.М. Ержанова. *Культурология в новом ключе*. - Алматы 2011.

6. Siegfried Ulbrecht. *Unfreiwillige Wanderschaft m Erzählwerk Peter Härtlings*. In: *GERMANOSLAVICA. Zeitschrift für germano-slawische Studien*. Hrg. Peter Hörtling, Prag, 2012, N 2. Teil 2. *Wanderschaft und Fremdheit; 2.1 Fremde - Heimat; 2.2 Fremde - Identität; 2.3 Fremde - Sprache*, SS. 112 - 128.

Түйін

Мақалада авторлар мультимәдениеттанымның іргелі мәселелерінің теориялық алғышарттарын қарастырады. негізінен, авторлар оның көптеген аспектілеріне назар аударып, философияны тарихи модернизм кезеңімен бірге қарастыруды жөн көреді. Зерттеудің өзектілігі де мәдениеттің континуумының уақытшамен бірлігі; қазіргі кезең тарихи фактілерін түсіну; тарихты классикалық және классикалық емес тұрғыда түсіну, классикалық емес тұрғыда «жаңа» түсінігіне мән беру; «тарих дәуірі» түсінігіне сыни тұрғыда қарау; атемпоралдық үрдісіне және мәдени құндылықтарға; дәстүрлер қызметі мен жаңаның туындауына байланысты түсініктерге өз пікірін білдіреді.

Тірек сөздер: мәдениет, мультимәдениет, тарихи фактілер, стереоскоп, метафорасы, уақытша континуум, тарихи уақыт, өткеннің парадокстары, констеллятивті ойлау.

Summary

The article deals with the fundamental problems of theoretical assumptions of multiculturalism. Particular attention is paid to those aspects of it that are derived from a non-trivial understanding of the philosophy of history postmodernists. In the center of the study are problems of the unity of time kontinuum in culture; modern understanding of historical fact; the ratio of classical and nonclassical understanding of history, places the concept of "new" in the non-classical understanding; critical approach to the concept of "the era of history"; principle atemporal and cultural values; the role of tradition and authority in the emergence of the new.

Keywords: Culture, multiculturalism, historical fact, the metaphor of a stereoscope, kontinuum time, historical time, the paradoxes of the past, konstellyativnoe thinking.

ДЕРЕКТАНУ ЖӘНЕ ТАРИХНАМА ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ И ИСТОРИОГРАФИЯ

ӘӘЖ 74.009

КИНОҚҰЖАТТАРДЫҢ ТАРИХИ ДЕРЕК РЕТІНДЕ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Даутова С.Б. – Абай атындағы ҚазҰПУ-дің докторы

Аталмыш мақалада авторлар киноқұжаттардың деректанулық маңыздылығын көрсетеді. Киноқұжаттар – ерекше тарихи, ғылыми, әлеуметтік, экономикалық, саяси және мәдени маңызға ие құнды мәдени-тарихи мұрағат құжаттарына жатады. Қазақстан Республикасының Ұлттық мұрағат қорының ажырамас бөлігі ретінде, оны Қазақстан Республикасының ұлттық игілігі ретінде мемлекет қорғайды. Авторлар терминологиялық аппаратқа, киноқұжаттардың пайда болу тарихына, деректерді анықтайтын жалпы өлшемдерге, киноқұжаттардың дерек ретінде ерекшеліктеріне баса назар аударады.

Тірек сөздер: киноқұжат, тарихи, деректану, мәдени-тарихи мұрағат, Қазақстан Республикасының Ұлттық мұрағат қоры, мемлекет.

Киноқұжаттар – ерекше тарихи, ғылыми, әлеуметтік, экономикалық, саяси және мәдени маңызға ие құнды мәдени-тарихи мұрағат құжаттарына жатады. Қазақстан Республикасының Ұлттық мұрағат қорының ажырамас бөлігі ретінде, оны Қазақстан Республикасының ұлттық игілігі ретінде мемлекет қорғайды.

Киноқұжаттардың шығу тарихына тоқталмас бұрын, оның ұғымдық-терминологиялық аппаратына анықтама берейік, «киноқұжат» ұғымына келетін болсақ, біріншіден, кино (гр. kineo – жылжытамын, жылжимын) – өнердің бір саласы, кинематографияның техникалық негізде қалыптасқан көркем шығармашылық түрі.

Екіншіден, киноның негізін киноқұжаттар құрайды, яғни киноқұжаттар – кадрлар мен жоспарлардан құралған кешенді тарихи дерек.

Үшіншіден, киноқұжаттар – кинематографиялық жолмен жасалатын құжат түрі [1, 23 б.]. Киноқұжаттардың материалдық негізін көпқабатты полимерлі пленкалық жүйедегі кинопленка құрайды. Киноқұжаттар диафильмдерден, кинофильмдерден және де видеофильмдерден тұрады. Диафильмдер – арнайы тақырып бойынша рет-ретімен жинақталған позитивтік фотографиялық бейнелердің кино және фотопленкадағы жинағы. Диафильмдерді мұрағаттарда пайдалану мақсатында жиі қолданыста болмаса да, мұрағат құжаттарын сақтау барысында жиі қолданады.

Кинофильмдер (грек. kineo – әрекеттемін, ағыл. film – пленка) – арнайы киноаппаратураның көмегімен экранға шығатын, кинопленкаға түсірілген бірнеше фотографиялық бейнелердің жиынтығы.

“Киноқұжат” деген термин ғылымға 1980 жылдары енгізілді. Жалпы бүгінге дейін киноқұжаттар туралы арнайы жалпыға ортақ анықтама берілмеген. Соған қарамастан, киноқұжаттарға келесідегідей анықтама беруге болады. Арнайы бір техникалық жабдықтардың көмегімен бейнелі дыбысты ақпарат беретін құжат түрін киноқұжаттар деп атайды.

Киноқұжаттардың тарихи деректердің басқа типтерінен олардағы сақталынған ақпараттардың бекітілуімен ерекшелінетіндігі белгілі. Сонымен қатар, көптеген жағдайда оларға жылдамдық (оперативность) немесе ілеспелілік (синхронность) сияқты қасиеттер тән, яғни оқиғаның болған уақытымен толық сай келуі және оның материалдық дүниелерде (үлбірлер, дискалар т.б.) бекітілуі. Олардың адамдарға эмоциональдық әсер ету әлеуеті өте үлкен сондықтан да олар қазіргі замануи тарихи дерек көздері типтерінің арасында маңызды орын алады. Киноқұжаттардың ерекшелігі олардың пайда болуымен тікелей байланысты. Сондықтан да киноқұжаттандырудың ерекшелігін, құжаттың жасалу мақсаты мен жағдайын, авторын т.б. анықтаудың құжаттардың деректанулық құндылықтары мен оны іс жүзінде пайдаланудағы маңызы үлкен. Киноқұжаттарды тарихи дерек көздері және өзіндік ерекшелігі бар мәдениет жемісі ретінде замануи тарих ғылымының даму тінде қарастыру, реальды дүниені танып білу мүмкіндігін әдеуір кеңейтуі және белгілі бір дәрежеде өткенді зерттеу барысында тарихи ойдың дамуына әсер етуі мүмкін.

Әлемде Халықаралық кино күнін 28 желтоқсанда атап өтеді. Киноның ресми дүниеге келген күні, ағайынды Огюст пен Луи Люмьерлердің әлемде алғаш рет Париждегі Капуциндер бульварында ақылы «синемотограф» сеансын ұйымдастырған 1885 жылдың 28 желтоқсаны болып есептелінеді. Жасынан

техникамен, әсіресе сурет түсіру техникасымен, әуестенген ағайынды Луи және Огюст Люмьерлер көп жылдар бойы талмай іздену нәтижесінде пленкаға түсірілген суреттерге қимыл беру және оны экранда көрсету жолдарын тапқан еді. Өздері ойлап шығарған техникалық жаңалықты жұртқа көрсету үшін «Гран кафенің» астыңғы қатарынан бір үлкен залды жалдап алып, арнайы түсірілген суреттерді экранда жүргізе бастады.

Ол суреттер бүгінгі ұғымдағы фильм деп атауға әрине болмайтын. Олар суретке қимыл беруді дәлелдейтін, таң қалдыруды көздеген көріністер ғана еді. Ағайынды Люмьерлердің ол кезде экранда көрсеткендері: «Поездың Ля Сиота бекетіне келуі», «Жұмысшылардың Люмьер фабрикасынан шығуы», «Сәбиді тамақтандыру». Бұлардың әрқайсысы экранда бір минутқа жетер-жетпес уақыт ішінде ғана көрсетілген. Ол күні көрермендерге қысқа құжатты сюжеттер көрсетілді. Бұл ең алғашқы түсірілімдер фотографиямен салыстырғанда кино үшін қозғалыстың, кеңістіктік-уақыттық өзгерістердің маңызын анықтады. Динамикалық бейнелеу – киноның ең басты ерекшелігі болды. Кино фотографияны өз элементі ретінде алып, оны өз заңдылықтарына бағындырды. Фотографияның кадр, композиция, ракурс, жарық, кейіннен түс сияқты бар қасиеттерін, тілді, басқа да дәстүрлі өнерлердің артықшылықтарын өзіне ала отырып, кино өнердің жаңа түріне айналды. Фотография мен киноның «жаңа» құжаттар ретінде қоғамның әралуан ақпаратқа, білімге деген сұранысына сәйкес көптеген қоғамдық және арнайы міндеттерді атқара аларлық қаблеті, аудиовизуальды құжаттарды ақпарат көзі ретінде, әлеуметтік байланыс құралы ретінде қарауға мүмкіндік берді.

Ресейде кино алғаш рет 1896 жылы 4 мамырда Санкт-Петербургте көрсетілді. «Нижегородский листок» газетінде қызмет істеген журналист А.М. Горький ағайынды Люмьерлер жасаған тұңғыш киносуреттерді көріп, одан алған әсерін мақала ретінде жариялайды: «Экраннан сізге қарама-қарсы арба жүріп келеді, жаяу адамдар әрі-бері сапырылысып жүр, балалар итпен ойнап жатыр, ағаш жапырақтары кәдімгідей қозғалып қояды, велосипедшілер зымырап барады – міне осының бәрі суреттің арғы шетінен шығады да бергі жиегіне келіп ғайып болады... Сіздің көретініңіз ғажап өмір- күнделікті жанталасқан тіршілік...Тілі жоқ, жүріс-тұрыс қимылының тықырлаған дыбысы жоқ көлеңкелердің қозғалған бұл таңқаларлық әрекетін көргеніңізде қатты үрейленесіз» [2, 45 б.]. Қазақстанда ең алғашқы киносейіс 1910 жылы Верный қаласында «Марс» жазғы кинотеатрында көрсетілді.

1919 жылы 19 тамызда Халықаралық Комиссарлар Кеңесінің “Фотографиялық және кинофотографиялық сауда киноөндіріс орындарын мемлекеттендіру” жөніндегі Декреті қабылданды. Осы құжат негізінде 1921 жылдың 24 қазанында Бүкілодақтық Фотокино өндірісінің Қазақстандағы бөлімі құрылады. Бұл бөлімше кино өндірісіне қатысты мынандай мәселелерді көтерді [3]:

- губерниялық аймақтар бойынша фотокино бөлімдерін құру және дамыту;
- жылжымалы киноқондырғылар жүйесін ұйымдастыру;
- кинопленкалар, диапозитив өндіретін және оны өңдейтін лабораториялар мен фотоательелер ашу;
- Қазақстан жеріндегі бұған дейінгі барлық кинотеатрларды мемлекет қарамағына енгізу және оларды бір жүйеден басқару жұмысын жолға қою.

XX ғасырдың басы кино өнері дамуында – дыбыссыз (“мылқау”) киноның өз алдына өнер болып қалыптасқан кезі. КСРО-да С.М. Эйзенштейннің «Потемкин» бронды кемесі» (1925), «Қазан» (1927), А.П.Довженконың «Арсенал» (1928), Қазақстанда В.Туруннің «Турксиб» (1929) т.б. фильмдері дүниежүзілік кино өнерінің дамуына ықпал етті. Германияда “көңіл жұбату” және экспрессионистік фильмдермен қатар демократиялық бағыттағы кинокартиналар, АҚШ киносында Ч.Чаплиннің, Э.Штрогеймнің, К.Видордың фильмдері дүниеге келді.

XX ғасырдың 30-40-жылдары – кинотаспаға дыбыс жазу техникасы игерілді. Кинодраматургия қауырт өркендеді. Дыбысты киноның пайда болуы актерлер шығармашылығына кең жол ашты. Кеңес кинематографистері Ф.М. Эрмлер мен С.И. Юткевичтің “Жольғыс” (1932), Г.Н. және С.Д. Васильевтердің “Чапаев” (1934), Г.М. Козинцев пен Л.З. Траубергтің “Максим туралы трилогия” (1935 – 39), Е.Л.Дзиганның “Біз Кронштадтанбыз” (1936), А.Г. Зархи мен И.Е. Хейфицтің “Балтық депутаты” (1937), А.П. Довженконың “Щорс” (1939) секілді фильмдерінде кеңес идеологиясы басты орын алды.

Екінші дүниежүзілік соғыс аяқталғаннан кейін, кино өнері дамуының жаңа кезеңі басталды. Бұл жылдары кинотехиканың жетіле түсуімен бірге кино өнеріндегі көркемдік тәсілдер де молайды. Түрлі түсті кино түсіру тәсілі жүзеге асты.

Қазақстанда киноөнерінің дамуына 1928 жылы құрылған «Совет киносының достары» одағы – төрағасы республикаға белгілі қоғам қайраткері Нығмет Нұрмақов, Бүкілресейлік «Востоккино» (1929 ж.) акционерлік қоғамы, «Союзхроника» (1933 ж.), «Алматы кинохроника» (1935 ж.) студиялардың қызметі үлкен әсер тигізді. Сонымен қатар, «Кинонеделя», «Госкинокалендарь», «Киноправда», «Совкино-

журнал» тәрізді апталық киножурналдар республика өмірінде болып жатқан қоғамдық, саяси, мәдени өзгерістерді экраннан үздіксіз көрсетіп отырды. Кеңестік кезеңде кино арқылы мемлекеттің саясаты мен идеологиясы уағыздалды. Сондықтан да, осы кезеңде киноның дамуына маңызды мән берілген.

Киноқұжаттар оқиға мен фактіні қозғалыста түсіреді. Ол кеңістік пен уақыт туралы ақпарат береді. Сондықтан, киноқұжаттар басқа да тарихи деректер секілді деректанулық тұрғыда қарастыруды талап етеді. Аталмыш құжаттармен тарихи дерек ретінде жұмыс жасау барысында келесі жайттарды басты назарда ұстаған жөн:

- киноқұжаттардың шығу уақыты мен орнына;
- киноқұжаттардың жасау сәтіндегі мүмкіндіктеріне;
- киноқұжаттарды жасайтын мекемелердің маңызына;
- құжаттардың түпнұсқалығын анықтау;
- авторлығы;
- құжаттардың сыртқы бейнелерін зерттеу;
- түсіру барысындағы ұйымдардың шараларына назар аудару.

Киноқұжаттардың мазмұнын анықтайтын жалпы өлшемдер мыналар:

- нақты шындықты көрсету үшін пленкадағы бейнеленген оқиғалардың маңызын анықтау;
- киноның мазмұны тарихи шындыққа сай болу керектігін көрсету;
- киноқұжаттарда көрсетілген мәліметтердің толықтылығын, шынайлығын, өзектілігін анықтау;
- киноқұжаттардың физикалық жағдайымен сақтау деңгейіне назар аудару.

Деректану ғылымында арнайы өлшемдерді қолдануы киноқұжаттардың құнды тарихи дерек ретінде ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік береді. Осындай критериялар қатарына жатады [4]:

- киноқұжаттарды өнер туындысы ретінде құндылығын анықтау. Бұл деректердің көркемдік-түсірімділік сапасына байланысты, яғни:

- құжаттардың композициялық жағына мән берілуі;

- оқиғаны толық қамыту, яғни түсірілім барысында оқиғаның бір жағы көрсетілген бе немесе оқиға толығымен алынған ба деген мәселеге назар аудару;

- түсірілімнің қозғалысы, яғни киноның кейіпкерлері қозғалыста түсірілген бе немесе бұл қозғалыс анық берілген бе деген деректанулық әдіснамаға жауап беру.

Сонымен қатар киноқұжаттардың техникалық ерекшеліктері де маңызды, мысалы: құжаттарды түсіріп алу тәсіліне, кинопленкалардың түрлеріне, түсіне;

- түсірілім немесе дыбыс жасаушы автордың көзқарасы мен дүниетанымына назар аудару. Киноны жасау, түсіру, бір жүйеге келтіру, сараптау, бағалау, содан кейін барып көрсету үлкен жұмысты, уақытты талап етеді. Сондықтан да болар көптеген зерттеушілердің пікірі бойынша, киноқұжаттардың тарихи құндылығын айқындауда киноны монтаждаудың кинотаспалардың бөлшектерін біріктірудің, бір-біріне жалғаудың техникалық тәсілі ретінде ғана қарастырмай, авторлық дүниетанымды білдірудің, кинематографиялық тұрғыда көрсетудің заңдылықтарын білудің маңызды рөл атқарады [5, 15 б.]. Өйткені бұл аталғандар киноқұжаттарды дұрыс түсінуге және олардың қаншалықты бізге маңызды екенін анықтауға мүмкіндік береді.

Киноқұжаттарды тарихи дерек көзі ретінде талдау барысында тағы бір ерекшелігіне назар аудару қажет. Ол киноқұжаттардың уақытын, мерзімін анықтау мәселесі. Өйткені бұл мәселенің өзіндік қиындығы да бар. Оны Г.Ә. Сексенбаева былайша дәл көрсетеді: «Как правило, дата выхода на экран готовой продукции пределяется по титрам к кинофильму. Более сложно ограничить дату съемки и время создания фильма. В таких случаях, исследователями предлагались при определении даты изучения технических и внешних особенностей киноплёнки (размер и форма перфорации, ширина плёнки, размер кадра, скорость съёмки и др.), которые менялись в определенный период времени. Полезным при проведении источно-ведческого анализа кинодокументов считались косвенные детали, видимые в кадре (плакаты, афиши, здания, сопоставление различных лиц и др.)» [6, 115 б.].

Киноқұжаттардың ақпараттық құрамын зерттеу оның ерекшелігіне байланысты болады, өйткені киноқұжаттар нақты өмірдің деректері, оқиғалары, құбылыстары туралы кешенді дыбыстық бейне-ақпарат береді де, негізінен, бейнеле және дыбыстық деген екі бөліктен құралады. Егер бірінші негізгі бөлігі-оқиғаның өзін бейнелеу болатын болса, екіншісі адамдар дауысынан, шу мен музыка дыбыстарынан құралады.

Киноқұжаттарға өзге де тарихи деректердегідей объектілік пен субъектілік тән. Тарихи дерек ретінде қалыптаса отырып, олар оқиғаның бейнелік, дыбыстық жақтарын түсірілім немесе дыбыстық жазба арқылы нақты әрі кең түрде көрсетеді. Жекелеген тарихи дерек ретінде киноқұжаттар белгілі бір кезең-

дегі адамның тұрмыс-тіршілігі, көңіл-күйі туралы бірегей ақпарат бере алады, яғни адамның ерік-жігеріне, сезіміне, ақыл-ойына, эмоциональдық жай-күйіне жылдам әсер ету мүмкіндігіне ие.

Сондықтан да киноқұжаттар жоғарғы дәрежелі көркемдік-эстетикалық құндылығымен ерекшеленеді және ғылым мен техника тарихын зерттеу барысында деректік маңызы жоғары. Киноқұжаттар қорын зерттеу, зерделеу бүгінгі таңдағы басты міндетке айналып отырған іс. Ақпараттық қоғамның өресі кеңіген сайын оларға деген сұраныс пен талап та күшейе түсуде.

1 Магидов В. М. *Кинофотофондоменты в контексте исторического знания*. - М., 2005. – 394 с.

2 Сиранов К. *Киноискусство Советского Казахстана*. - Алма-Ата, 1966. – 305 с.

3 ҚР ОМ КФДЖМ. . – 2128-қор ; 1-т; іс-13. – 5-п.

4 Магидов В.М. *Кинодокументы: проблемы источниковедческого анализа и использования в исторических исследованиях // История СССР*. - 1983. - № 4.

5 Евграфов Е.М. *Кинофотоменты как исторический источник. Уч. пособие*. - М., 1973.

6 Сексенбаева Г.А. *Аудиовизуальные документы как источники по истории Казахстана (на материалах ЦГА КФДЗ РК). Диссер... на соискание ученой степени д.и.н...* - Алматы, 2009

Резюме

В данной статье авторы рассматривают источниковедческую значимость кинодокументов. Кинодокументы имеют особое историческое, научное, социальное, экономическое, политическое или культурное значение, признанный в установленном законом порядке национальной ценностью и является неотъемлемой частью историко-культурного наследия народа Казахстана и охраняется государством в качестве национального достояния Республики Казахстан. Авторы уделяют внимание терминологическому аппарату, истории создания кинодокументов, критериям происхождения источника, специфическим особенностям кинодокументов как источника.

Ключевые слова: кинодокументы, исторические, источниковедение, культурно-исторические архивы, национальный Республики Казахстан, государство.

Summary

In this article authors examine pioneer in a historic significance meaningfulness of the cinema documents. The cinema document have the special historical, scientific, social, economic, political or cultural value, confessed in the order set by a law by a national value and is inalienable part of historical and cultural heritage people of the Kazakhstan and guarded by the state as national property of the Republic Kazakhstan. Authors pay attention to the terminological vehicle, history of creation of the cinema documents, criteria of origin of source, to the specific features of the cinema documents as a source.

Key words: The cinema document, the special historical, scientific, social, economic, political or cultural value, national property of the Republic Kazakhstan

ӘОЖ 94(470) «1920»

РЕСЕЙ ТАРИХНАМАСЫНДА ЖАҢА ЭКОНОМИКАЛЫҚ САЯСАТ КЕЗЕҢІНДЕГІ АГРАРЛЫҚ НАРЫҚТЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ

А.Бегалиева – әл-Фараби атындағы ҚазҰУ аға оқытушысы,

Ө.Садықбаева – аға оқытушы,

Д.Ахметжанов – оқытушы

Мақалада Ресей тарих ғылымында қалыптасқан аграрлық қатынастардың нарықтық жақтарын зерттеудегі негізгі әдістер талданған. Жаңа экономикалық саясаттың әлеуметтік-экономикалық жүйесі нарықтық құрылым көзқарасы тұрғысында негізделеді. Кезінде отарланған аймақтардағы нарықтық қатынастардың аспектілері зерттелмеген.

ЖЭС тұсындағы аграрлық дамудың аймақтық жағын зерттеу бірқатар ғылыми міндеттерді шешуге мүмкіндік берумен қатар тарихшыларға білім және интеллектуалды кеңістікте өз орныны табуға көмектеседі. Дегенмен де осы бағыттағы тарихи зерттеулерді қазіргі заманғы тұжырымдамалар негізінде талдау жасау арқылы жүргізу қажет.

Тірек сөздер: жаңа экономикалық саясат, нарық, реформа, шаруашылық, аграрлық, тарихнама, модернизация.

Кеңестік тарихнамада жаңа экономикалық саясат тұсындағы нарықтық механизмдердің қалай жұмыс істегені туралы мәселе зерттеушілердің назарын аудара қоймады. Бұл мәселеге кеңестің кезеңнен кейін Ресейдегі нарықтық реформалардың жүргізілуімен байланысты жанданды деуге болады [1, 2].

Ресей тарихнамасының тәжірибесіне қарағанда аграрлық нарықтық құрылыс немесе олардың элементтеріне қазіргі заманғы адамның нарықтық ортаға жақсы ыңғайлануына ықпал етуі керек. Жаңа экономикалық саясат кезеңіндегі аграрлық нарыққа талдау жасаудағы негізгі концептуалды тәсілдер 1990-жж. гуманитарлық ғылымдарда методологиялық дағдарыс болып жатқанда жасалды. Ресейдің

тарихшы-аграршылары ғылыми ізденіс бағытына деген ықпалы нәтижесінде шетелдік зерттеулермен «Аграрлық дамудың қазіпгі тұжырымдамалары» атты теориялық семинар аясында, сонымен қатар шаруалар тарихымен айналысатын зерттеушілермен танысуға мүмкіндік берді. Шетел тарихнамасы жаңа экономикалық саясатты бұйрықшыл-әкімшілік жүйенің баламасы ретінде бағалайды [3, 4].

Бұл бағытта Ш.Мерль 1920-жж. аграрлық нарықтың қалыптасуын қарастырады, тіпті 1981 ж. Кеңес мемлекетінің аграрлы нарыққа тікелей және жанама түрдегі ықпалын талдаған. Мерльдің негізгі қорытындысы: большевиктердің баға, несие, салық саясаты нарыққа әсер етті, алайда бұл ықпал экономикалық заңдар негізінде болған жоқ, большевиктердің әрекеті нарық қобалжуымен жүрді. Нәтижесінде, Мерльдің пікірінше, 1920-жж. дағдарыстар болды, нарықтық институттар бұзылды және жаңа экономикалық саясаттан бас тартты [4, с.115].

В.А. Ильинихтың соңғы кезде шетел зерттеушілері жаңа экономикалық саясат кезеңіндегі аграрлық нарықтың тарихын жазуда қандай да бір жаңалық енгізбегені туралы ескертпесімен келісуге болады [5, с.16]. Алайда Ш.Мерль тұжырымдамасының осы мәселе бойынша ресейлік тарихнамаға ықпалын байқауға болады. Сонымен қатар аграрлық дамудың нарықтық жақтарын зерттеген зерттеушілер ішінен В.П. Данилов шетелдік тұжырымдамалардан сақ болуға шақырып, аграрлық нарықтың шаруа шаруашылығының даму дәрежесіне байланысты екенін көрсетеді [4, с.102-105]. Ресейлік тарихнамада аграрлық дамуды өнеркәсіппен тығыз байланыста қарастырған дәстүрді құптауға болады деп санаймыз [6].

1990-жж. шыққан еңбектердің авторлары 1920-жж. тарихты ой елегінен өткізіп, жаңа экономикалық саясатты қарама-қайшылықтағы ерекше әлеуметтік-экономикалық жүйе және нарықтық және әкімшілік жақтары күресте болған деген жаңа тұжырымдама жасады [7-13]. Қазіргі заманғы ресейлік тарихнамада жаңа экономикалық кезеңнің басында нарықтық әлсіздік туралы пікір басым. Л.Е. Файн кооперация нарықтық экономика институты болып табылады деген қорытынды жасады. Л.Е. Файнның көзқарасын В.В. Кабанов бөлісіп, оның айырмашылығы кооперативтің дамуына қатысты ұстанымы қатаң болды. Ол кооперацияның және 1920-жж. саяси тәртіптің нарықтық мәні алғашқы кезден-ақ бір-бірімен сәйкес келмегенін көрсетеді, ал қазіргі көзқараспен қарағанда кооперацияның мүмкіндіктерін әлеуметтік қиял деп есептейді [14-15].

Жалпы қазіргі кездегі кооперацияның тарихнамалық тұжырымдамасы заманауи әлемдік экономикалық ғылымның пайымдамаларымен келіседі, яғни ауыл шаруашылық кооперациясын ауыл шаруашылық өндірісі мен өткізу нарығыны монополияландырудың баламасы ретінде түсінеді. ЖЭС тағдыры туралы мәселе жеке шаруа шаруашылығының дамуымен байланысты болды. Бұл мәселе Ресей тарихнамасында әр түрлі жазылды. 1990-жж. жаңа экономикалық саясаттың саңғы жылдарында ұсақ өндірістің экономикалық әлеуетінің жоқ екені туралы түсінікті жоққа шығарды. Әдетте, мұндай еңбектер жаппай статистикалық зерттеулер мен оларды өңдеудің математикалық модельдеріне негізделген. Мысалы, М.А. Свищев имитациялық модель бойынша ұсақ тауар шаруашылығы дамуының және осы негізде аграрлық сектор прогресін жаңа экономикалық саясат ұстанымдарын ұзақ уақыт сақтау мүмкіндіктері туралы қорытынды жасайды. Алайда ұсақ өндіріске бақылау жасау индустриалды қоғамға деген «секірістің» мүмкін еместігін көрсетті. [16, с.181]. Демек, қазіргі тарихнамалық жағдай ЖЭС тағдыры бойынша пікірталастарды жалғастыруда. Осыған байланысты сібірлік тарихшы В.А. Ильиних еңбектері назар аударады. Ол жаңа экономикалық саясаттың барлық қарама-қайшылықтарын айта отырып, Сібір мысалы бойынша ауыл шаруашылығы өнімдерінің дайындау нарығын талдады [17, с.4-5]. В.А. Ильиних еңбегінде аймақтық тарихнама аясынан шығып кетеді, өйткені ауыл шаруашылығы өнімі нарығын мемлекет сатылы түрде монополиялағаны туралы тұжырымдама іс жүзінде жасалған болатын. Бұл тұжырымдама мүмкін болашақта аймақтық зерттеулер негізіне, әсіресе, Қиыр Шығыс, Қазақстан аграрлық нарығына қолданылады деп санаймыз.

ЖЭС тұсындағы аграрлық дамудың қиыр шығыстық тарихнамасында нарықтық қатынас қазіргі кезге дейін арнайы зерттеу нысаны болмаған. Жарияланған еңбектерде 1920-жж. нарықтық ұстанымдар бойынша фактілерді ғана сипаттаумен шектелгенін байқаймыз [18]. Алайда, бірқатар бақылауларға қарамастан, нарықтық механизмдердің өзін авторлар қарастырмаған, сондықтан аграрлық нарық талданбаған. Тек Хабаровск зерттеушісі А.Н. Демьяненко тарихи-географиялық еңбегінде ХХ ғ. басындағы Қиыр Шығыстың әлеуметтік-экономикалық аудандарындағы жергілікті нарықтық жүйенің қалыптасу үдерісін 1923 д. Ауыл шаруашылық санағы материалдары негізінде көрсетеді [19]. В.В. Радаевтың терминологиясына сүйене отырып, А.Н. Демьяненко еңбегі нарық сауда орны, өндірілген өнімді өткізу орны ретінде түсінген тарихи-генетикалық тәсіл негізінде жасалғанын анықтауға болады. Жалпы алғанда автор 1920-жж. басындағы Қиыр Шығыстың жергілікті нарығының территориялық құрылысын жіктеуге мүмкіндік туған; нарықтың орташа шаруа шаруашылығын, казак, корей және түземдік шаруашылықты ұйымдастыруға ықпалы қандай болғанын көрсеткен; нарықтық жүйені қалыптастырудың аймақтық

ерекшеліктерін анықтаған (мемлекеттің шешуші рөлі, қалалықтардың орны, этникалық фактордың ықпалы т.б.). ЖЭС тұсындағы нарықтық ұстанымдарды зерттеуде бұл зерттеудің маңызы бар, әрі автор 1923 ж. ауыл шаруашылық санақ материалдарын объективті түрде жүйелеген. Бұл кезде шаруа шаруашылығы әлі де болса азамат соғысының зардабынан шыға алмаған кез болатын. Осыған байланысты бірнеше сауалдар туындайды. Мысалы, орыс шаруа шаруашылығының Қиыр Шығыстағы егіншілік-кәсіпшілік аудандарында дамуы, және керісінше, кәсіпшілік селоларда егіншілік пен мал шаруашылығына деген назарын күшейтуін автор нарыққа ыңғайлануға мүмкіндік беретін шаруашылықты ұйымдық жағынан жоспарлаудың күрделі болғанын көрсетеді. Және бұл үдерістерді техникалық мәдениетті дамытуды қажет ететін өндірісті көбейту сияқты нарықтық құбылыспен қатар қояды [19, с.241-242]. Біздің ойымызша, бұл дұрыс. Бұл жерде кеңестендірудің алғашқы кезеңіндегі дағдарысты экономикалық жағдайдың салдарлары айтылады. Өздеріне жат өндіріспен айналысқан шаруалар нарыққа бағыт ұстаған жоқ, олар күн көріп, аштан өлмеуді ойлады. Шаруа шаруашылығында нарыққа бағытталған үдерістер революцияға дейін болды да, Азамат соғысы тұсында іс жүзінде жойылды. Бұл ұстанымдарды ЖЭС тұсында большевиктер жандандырмақшы болды.

Нарықтық мәселелерді тарихшы-аграршылардың одан әрі зерттеулерінде методологиялық негізді күшейту керек деп санаймыз. Модернизация теориясын негізге алған жөн. Модернизация деп дәстүрлі (аграрлық) дамудан қоғам мен адам өмірінің барлық жағын түбегейлі өзгертетін индустриалды даму деңгейіне көшу деп түсінеміз. Ресейдегі модернизациялық үдерістердің ерекшелігі аграрлық құрылысты түбегейлі өзгертудің артта қалуы, қайта өзгертулер тұрақты түрде адам және материалдық ресурстарды деревнядан алып тұру болды. Нәтижесінде аграрлық модернизацияның басты объективті мақсаты – ауыл шаруашылық өндірушілерінің жаңа түрінің және ауыл шаруашылық өндірісін реттеудің механизмі қалыптасуына қол жетпеді. Модернизация көзқарасы тұрғысынан қарағанда Ресейдің аграрлық секторында 1920-жж. ерекше болды. Жаңа экономикалық саясатты ресейлік аграрлық модернизацияның ерекше кезеңі деп атауға болады, өйткені оның аясында ауыл шаруашылығы дамуында нарықтық та, әкімшілік те ұстанымдар, олардың үйлесуі мен қарама-қайшылығы да бар.

Модернизация теориясы сызықтық методологияның нұсқасы болып табылады. Бірақ 1920-жж. нарықтық ұстанымдар туралы зерттеулер қызықты және олар синергетикалық тәсіл контекстінде жазылған [20]. Синергетика жаңа экономикалық саясат кезеңіндегі нарықтық механизмдерді нақты зерттеуге негіз болады. Негізгі тірек мұнда «нарық» ұғымы болып табылады. Ресей тарихнамасында нарық нақты өнімді өткізу саласы ретінде ағылшын классикалық саяси экономиясында түсіндіріледі. Қазіргі кездегі экономикалық теорияда нарықты сұраныс пен ұсынысты келістіру ретінде нарықты айқындайды. Нарықтық механизмдерді зерттеуде экономикалық әдістерді қолдану қажет. Бірақ тарихшылар оны кең қолдана қоймайтыны белгілі. Экономикалық-әлеуметтік тәсіл бойынша нарықтық құбылыстар мен үдерістер экономикалық және әлеуметтік өзара байланыста қарастырылады. Бұл тұрғыда әлеуметтік қатынастар шаруашылықтың шаруашылықтың нарықтық түрінің қызымет шартына ықпал етеді, ал оны баламасыз «табиғи» өзін-өзі реттейтін механизм ретінде түсінуге болмайды. Экономикалық-әлеуметтік құбылыс ретінде нарыққа В.В. Радаев мынадай анықтама береді: «Нарық – бұл қатынасты ұйымдастырудың ерекше түрі, бұл сатушылар мен сатып алушылардың абстрактілі жиынтығы ғана емес, шаруашылықтың арнайы формасы; бұл жүйе тұрақты, ақшалы, пайдалы, ерікті және игілікті алмасады, бағадан басқа қатысушылардың әрекеті реттеліп отырады» [21].

ЖЭС тұсындағы аграрлық сектордағы нарықтық құбылыстарды зерттеуде жеке шаруа шаруашылықтарының ерекшеліктерін де білу қажет. Деректердің ерекшеліктеріне байланысты арнайы әдістерді де қолдану қажет. Ауыл шаруашылығы өнімін бөлу және өнеркәсіпке талдау жасауда статистикалық ақпараттарды қолдануды талап етеді (1920-жж. шаруа шаруашылығының бюджеттік сипаттамасының материалдары, баға, салық, транспорт тасымалының статистикасы) және оны өңдеудің сандық әдістері. Мамандардың айтуынша, нәтижесінде «жабық жатқан ақпараттарды» алуға болады, жаңа іргелі қорытындылардың қалыптасуына ықпал жасайды.

Қорыта айтқанда, қазіргі ресейлік тарих ғылымында жаңа экономикалық саясат тұсындағы аграрлық дамудың нарықтық жақтарын зерттеуге қолданатын концептуалды негіздер мен әдістер жасалды. Колхозға дейінгі шаруалардың нарықтық және азаматтық санасының қалыптасу мәселесі ресейлік деңгейде қалды; біздің ойымызша, шаруа шаруашылығының түрлі әлеуметтік түрлерінің дамуындағы нарықтық тенденциялар, мемлекеттік аграрлық саясатқа деген шаруалардың экономикалық мінез-құлқы әлсіз зерттелген. ЖЭС тұсындағы деревняның әлеуметтік-экономикалық дамуының күрделі болуының себебі тек большевиктердің нарыққа қарсы саясаты емес, сонымен қатар 1920-жж. аграрлық нарықтың ішкі механизмінен де оның себебін іздеп, талдаудың әлі де ғылыми маңызы бар екені белгілі.

1. Динамика и темпы аграрного развития России: инфраструктура и рынок. - Орел, 2005.
2. Аграрный рынок в историческом развитии. - Екатеринбург: УрО РАН, 1996.
3. Современные концепции аграрного развития. Теоретический семинар // Отечественная история. - 1995. - №6.
4. Современные концепции аграрного развития. Теоретический семинар // Отечественная история. - 1995. - №3.
5. Ильиных В.А. Государственное регулирование сельскохозяйственного рынка Сибири в условиях нэпа (1921-1928 гг.). - Новосибирск: Изд-во СО РАН, 2005.
6. Бокарев Ю.П. Социалистическая промышленность и мелкое крестьянское хозяйство в СССР в 20-е годы. Источники, методы исследования, этапы взаимоотношений. - М., 1989.
7. Роголина Н. В поисках меры (некоторые уроки российских реформ в XX в.) // Вопросы экономики. - 1996. - № 7.
8. Роголина Н. Аграрные реформы в России 1910-1920-х гг. (к 80-летию введения новой экономической политики) // Вопросы экономики. - 2001. - № 8.
9. Нэп: Завершающая стадия: Соотношение политики и экономики: Сб. ст. / Отв. ред. В.П. Дмитренко. - М., 1998.
10. Нэп: приобретения и потери. - М., 1994.
11. Сенявский А.С. Конференция по истории новой экономической политики // Отечественная история. 2003. - № 3.
12. Крюкова С. Опыт становления рынка в период нэпа // Вопросы экономики. 1999. - № 2.
13. Ильин С. Из опыта хлебозаготовок в период нэпа // Экономист. - 1994. - №6.
14. Файн Л.Е. Нэповский «эксперимент» над российской кооперацией // Вопросы истории. - 2001. - №7.; Файн Л.Е. Советская кооперация в тисках командно-административной системы (20-е годы) // Вопросы истории. - 1994. - № 4.
15. Кабанов В.В. Был ли «слом» кооперации? // Нэп: Завершающая стадия: Соотношение политики и экономики. - М., 1998. Режим доступа: <http://www.auditorium.ru>
16. Свищев М.А. Мелкое производство в 20-е годы // Нэп: приобретения и потери. - М., 1994.
17. Ильиных В.А. Государственное регулирование сельскохозяйственного рынка Сибири в условиях нэпа (1921-1928 гг.). - Новосибирск: Изд-во СО РАН, 2005; Ильиных В.А. «Масляная война» 1923-1928 гг. в Сибири (государство, кооперация и частный капитал на заготовительном рынке в условиях нэпа). - Новосибирск, 1996.
18. Саначев И.Д. Дальневосточный нэп: опыт и уроки // Вестник ДВО РАН. 1993. № 2, 4/5; Фомин В.Н. Дальний Восток в годы нэпа // Нэп: Завершающая стадия: Соотношение политики и экономики. - М., 1998. Режим доступа: <http://www.auditorium.ru>; Лыкова Е.А., Проскурина Л.И. Деревня российского Дальнего Востока в 20-30-е годы XX века: коллективизация и ее последствия. - Владивосток: Дальнаука, 2004.
19. Демьяненко А.Н. Территориальная организация хозяйства на Дальнем Востоке России. - Владивосток: Дальнаука, 2003.
20. Бородкин Л.И. «Порядок из хаоса»: концепции синергетики в методологии исторических исследований // Новая и новейшая история. - 2003. - № 2; Кохановский В.П. Основы философии науки: Учеб. пособие. - Ростов н/Д, 2006.
21. Радаев В.В. Что такое рынок: Экономико-социологический подход // Экономическая социология. - 2006. - Т. 7. - № 5. - С. 14-28.

Резюме

В статье анализируются основные подходы к изучению рыночных аспектов аграрных отношений, сложившиеся в российской исторической науке. Обосновывается необходимость развития существующей парадигмы изучения нэповской социальноэкономической системы с точки зрения обращения к ее рыночной составляющей.

Изучение рыночных сторон регионального аграрного развития в условиях новой экономической политики позволит не только решить ряд научных задач (сформировать более полное представление о закономерностях становления сельскохозяйственного рынка, о способах приспособления сельхозпроизводителя, в нашем случае крестьянства, к методам регулирования его социально-экономической деятельности, об адекватности аграрной политики государства тенденциям развития сельскохозяйственного производства в 1920-х гг.), но и поможет историкам найти свою нишу в быстро меняющемся образовательном и интеллектуальном пространстве. Однако существенное продвижение в этой области исторических исследований возможно только при условии разностороннего анализа на основе современных концепций и расширения методологического и методического инструментария историков.

Ключевые слова: новая экономическая политика, рынок, реформа, хозяйство, аграрный, историография, модернизация.

Summary

The article focuses on the analysis of main approaches to the study of market aspects of agrarian relations in Russian historical science. The necessity of development of existing paradigm studying social economic system in 1920s from the standpoint of its market component is substantiated.

The study of the regional market of agricultural development in the new economic policy will not only solve a number of scientific problems (to form a more complete understanding of the laws governing the formation of the agricultural market, on how to adapt agricultural producer, in this case the peasantry, to the methods of regulation of its socio-economic activities, the

adequacy of agrarian policy of the state development trends of agricultural production in the 1920s.), but also help historians to find a niche in a rapidly changing educational and intellectual space. However, significant progress in the field of historical research is only possible if comprehensive analysis based on modern concepts and methodological expansion and methodological tools historians.

Key words: new economic policy, market reform, agriculture, agricultural, historiography, modernization.

УДК: 78 (574)

ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ НАЛОГОВОЙ ПОЛИТИКИ ЦАРИЗМА В КАЗАХСТАНЕ (1867-1914 гг.)

К.Р. Несипбаева – *д.и.н., профессор кафедры Всемирной истории КазНПУ им. Абая*

В исторических и историографических исследованиях налоги как экономическую категорию рассматриваются, в первую очередь, в контексте социально-экономического развития общества. Исследователями рассматривается процесс формирования, становления нового податного устройства в крае как одного из важнейших звеньев социально-экономической политики Российского государства в отношении кочевого казахского населения за период 1867-1914 гг. Авторами выделялись при этом в качестве доминирующей проблемы то, что кочевое казахское население представляло главную платежеспособную категорию. Исходя из этого, в статье предпринимается попытка показать взгляды историков, экономистов, русских чиновников. Они подчеркивали историческую неизбежность и необходимость для царизма введения нового податного устройства как результат окончательного завоевания Казахстана Российской империей. Наряду с историографическим анализом показан огромный пласт исторических источников, которыми оперировали исследователи.

Ключевые слова: политика, налог, налоговая политика, государство, бюджет, государственные налоги, прямые налоги, косвенные налоги, историография, историографические источники

В истории Казахстана имеются немало вопросов, требующих всестороннего тщательного изучения, в частности история налоговой политики царизма в Казахстане в связи с завершением завоевания казахских земель Российским государством. Изменения, произошедшие в общественно-политическом строе Казахстана XIX в., отразились в социально-экономической политике царизма в крае, в частности в финансовой политике, одним из важнейших рычагов которой являлась налоговая политика. Это объясняется тем, что «после земельного вопроса самым острым и жгучим для России» являлся «вопрос бюджетный», т.е. вопрос о налогах, из которых получают доходы государства, и о расходах, на которые государство тратит народные деньги» [1]. При этом следует выделить наиболее важные историографические аспекты данной проблемы, позволяющие расширить наши представления о тех социально-экономических процессах, происходивших в кочевом казахском обществе во второй половине XIX в. – начале XX в.

В рассматриваемый период государственные налоги, как показано в историко-экономической литературе, будучи частью совокупной феодальной ренты, определялись верховным земельным собственником – Российским государством. Они по существу остались не чем иным как модифицированной феодальной рентой «централизованной» или «концентрированной» феодальной рентой» [2]. Неизбежность развития налогов и податей явилось следствием возрастающих государственных потребностей к пополнению государственной казны. Система налогов в крае представляла собой завуалированное извлечение ренты. Ибо «система налогов оказалась в состоянии присваивать все виды прибавочного продукта» [3], производимого в хозяйстве. Налоги были одними из важнейших факторов развития обмена в рассматриваемый период [4]. Скотоводам необходимо было не только произвести продукт, но надо было его продать, придать ей денежную форму. «Иными словами, часть его продукта должна быть произведена как товар, именно та часть, которая составляет прибавочный продукт» [5]. Налоги являются основой для исследования системы распределительных отношений. Они в наиболее адекватной форме отражают природу производственных отношений, механизм функционирования системы эксплуатации и т.д. К.Маркс отмечал: Экономическим отражением государства являются налоги» [6].

Изучение налоговой политики самодержавия в Казахстане является определяющим фактором в формировании процесса взаимодействия базисных и надстроечных явлений, определении сущности социально-экономических отношений в крае. Данная проблема интересна и с точки зрения того, что налоговая политика царизма не только являлась следствием реализации постепенного процесса абсорбции Казахстана в системе Российского государства, но и сама значительно влияла на ход и течение данного процесса. Анализ важнейших аспектов данной проблемы-характера и практики сбора основных

налогов, несение повинностей, распределение доходов и др. – позволяет глубже понять социально-классовую сущность политики самодержавия в крае.

Основными вопросами данной проблемы являются наряду с налоговым законодательством процесс реализации. С учетом сложившихся социально-экономических последствий для казахского народа.

Налоговая политика сопровождалась упорной борьбой между защитниками интересов имущих классов и между огромными массами трудового народа. Налоги явились важным фактором углубления социального неравенства, социальной дифференциации кочевого казахского населения. В данный период прослеживается трансформация кочевого общества, изменение и расширение хозяйственных занятий казахов под влиянием проводившейся налоговой политики царизма. Изучение налоговой политики царизма важно и с точки зрения того, что в данный период доминирующая ее денежная форма влияла на преодоление замкнутости натурального хозяйства кочевников. «Она подготавливает благоприятные условия для проникновения в сельское хозяйство капиталистических отношений, если капитализм вообще зародился в данном обществе, первоначально в промышленности. В этих исторических условиях денежная рента выступает как форма разложения феодализма» [7].

Историографический анализ и конкретизация этих и других подспудных вопросов позволяет нам в широком аспекте подойти к решению раскрытия социально-экономической сущности и процесса реализации налоговой политики царизма в Казахстане. Таковые основные вопросы и проблемы, которые входят в круг нашего исследования.

Уделяется внимание процессу становления, развития налогового законодательства в крае, выявление основных форм государственных налогов и механизм взимания, отличие их от предшествующего периода; В историографических источниках раскрывается практика реализации налогового законодательства с выявлением региональных особенностей, определение социально-экономической сущности налоговой политики, воздействие ее на процессы социальной дифференциации в казахском обществе, а также на обострение социальных противоречий и усилении классовой борьбы.

В работах историков, экономистов предпринята попытка изучения налоговой политики царизма на территории всех казахских земель. Несмотря на то, что историческое развитие казахского общества во всех регионах края имело сходные черты, однако налоговая политика выявила и региональные особенности. Объектами исследования явились Акмолинская, Семипалатинская, Тургайская, Уральская, Семиречинская, Сыр-Дарьинская области, а также Внутренняя Киргизская орда (подчинявшаяся Астраханскому генерал – губернатору) и Мангышлакский уезд, относившийся к Закаспийской области.

Целесообразность изучения всех этих регионов объясняется тем, что именно в совокупности исследования налоговой политики Российского государства в Казахстане, а также влияние ее на развитие социально-экономических процессов в казахском обществе в период с конца 60-х годов XIX в. – нач. XX в. В ходе изучения проблемы выявлены особенности в проводившейся налоговой политике царизма в Казахстане. Система фиска капиталистической России существенным образом отличалась от налоговой политики царизма в Казахстане рассматривалась через призму государственной собственности на землю и работников производства в данном случае скотоводов. Налоги с кочевого казахского населения являлись наиболее важными источниками государственного дохода в крае. Влияние развития товарно-денежных отношений на установление высшей формы уплаты налогов государственной казне – денежной. В нашей работе комплексно изучены: все законодательные акты и документы и их практическое воплощение в жизни кочевников, выявлены основные формы государственных налогов и земских сборов существовавших в Казахстане в рассматриваемый период, дается анализ социальной дифференциации налогоплательщиков, а также дальнейшей поляризации казахского общества, рассмотрено влияние налоговой политики на обострение и углубление классового антагонизма, выявлены основные формы классовой борьбы, обусловленные налоговой политикой царизма.

Данное исследование является попыткой восполнения пробела в изучении истории Казахстана второй половины XIX – XX вв., выразившийся в создании первого исследования по истории налоговой политики царизма в Казахстане в связи с превращением казахских земель одной из колоний России. Налоговая политика царизма в Казахстане конца 60-х годов XIX в. – нач. XX в. не нашла должного отражения ни в трудах дореволюционных, ни советских авторов. В статьях русских исследователей встречаются лишь эпизодические сведения по вопросам податного устройства в крае, формах налогов.

Анализ трудов дореволюционных авторов в известной мере усугублен из-за отсутствия в них системности, сведения носят в большей мере информационный характер. Однако, на наш взгляд без достаточного изучения обширной дореволюционной историографии трудно уяснить некоторые моменты распространения и утверждения податного устройства в крае как одного из важнейших звеньев социально-экономической политики Российского государства в крае.

Рассмотрим теперь некоторые группы работ дореволюционной историографии, так или иначе затрагивавшие отдельные моменты изучаемой темы. Прежде следует отметить исследования, которые непосредственно касались налогов и податного устройства края. Важный вклад в понимании социально-классовой сущности налогов внес выдающийся казахский ученый Чокан Валиханов. В своих работах он критиковал фиксированную форму обложения и указывал на необходимость введения прогрессивного принципа налогообложения. При сопоставлении ясачной подати с кибиточной Ч.Валиханов отдавал предпочтение первой. «Неправилен с научной точки зрения и тягостен для народа кибиточный сбор, - писал Ч.Валиханов. - собираемый с Зауральских киргиз ..., налог этот не выдерживает самой поверхностной критики. Нет сомнения, что ясак. Платимый сибирскими киргизами по числу скота, есть единственно возможная и вполне правильная, по новейшим теориям налога, подать которая может быть без отягощения наложена на кочевников» [8].

Отдельные вопросы социально-экономической и политической истории Казахстана, и, в частности, налоговой политики Российского государства в крае получили отражение в русской дворянско-буржуазной историографии второй половины XIX в. – нач. XX в. [9].

Немалый интерес вызывают работы М.А. Терентьева, который одним из первых акцентировал внимание на выяснении социально-экономической сущности налоговой политики царизма в Казахстане. М.А. Терентьев рассматривал кибиточную подать как результат государственной поземельной собственности. «Плату кибиточной подати, - как он пишет, - казахи... считали как бы арендной платою за право пользования пастбищами на государственной земле» [10].

Несомненный интерес представляют работы А.Е. Алекторова. Им исследовалось социально-экономическое развитие во Внутренней, или Букеевской орде, где существовала специфическая система управления и налогообложения. Налоговая система во Внутренней орде характеризовалась усилением феодальной эксплуатации зависимого населения и взиманием частнопроводимой внеэкономической ренты [11]. Алекторов А.Е. указывал, что у казахского населения скот представлял собой... и орудие производства, и конечную цель этого производства: и запасный капитал, сберегаемый про черный день, и, наконец, орудие обмена, т.е. деньги» [12].

Налоговая система – важнейшее звено в системе внеэкономического принуждения взимая через нее посредством налога ренты, царизм наделял правами самостоятельного распределения налогов внутри общества, ставя тем самым степную феодально-байскую верхушку в привилегированное положение,» притеснения которой становилось чрезмерным» [13].

Необходимо указать также на исследования Н.Н. Балкашина. Он отмечал, что «обладание киргизскими ордами не лишнее для России, тем более что оно не требует от русского народа денежных затрат, так как все расходы по управлению киргизов, окупаются собираемым с них казенной податью» [14]. Им исследовалось административное устройство и социально-экономическое развитие Казахстана во второй половине XIX в. Он указывал, что «деятельность властей по отношению к киргизам заключается преимущественно в сборе с них податей и в регламентации киргизских выборов, что не требуется много разъездов...» [15]. При взимании налогов, которые шли в государственную казну Российского государства, произвол и самые широкие злоупотребления были здесь обычным делом, т.е. «разными способами старались извлекать из них сверх казенной подати еще средства в пользу казачьих войск и должностных лиц» [16].

Имевшиеся факты злоупотреблений должностных лиц русской и казахской администраций, бесконечные незаконные поборы отмечаются в специальных ревизирующих отчетах. Так, например, Ф.Гирс указывал, что «при ревизии замечено, что многие из жалоб, признанных на основании донесений уездных начальников несправедливыми и даже кляузными впоследствии по проверке чиновниками генерал-губернатора, оказывались основательными» [17]. Им было установлено, что с населения сверх государственных податей с сборов на содержание туземной администрации производились особые сборы на общественные нужды, которые расходовались не по назначению (раздавались чиновникам областных правлений, на меблировку квартир начальников 18 уездов, на усиление средств канцелярий и т. д.) [18]. Гирс прямо указывал, что «расходы, не имеющие ничего общего с нуждами туземного населения, ясно указывают, что областное начальство смотрело на общественные суммы как на экстраординарный фонд, которым оно может распорядиться по своему усмотрению» [19].

Качественный скачок в изучении экономической политики самодержавия, а также налоговой политики приходится на начало XX в. В исследованиях содержатся интересные сведения, наблюдения по отдельным видам налоговых повинностей казахского населения [20]. В очерках и отчетах русские исследователи не обходят без описания социально-экономического положения казахского аула, влияние

налоговой системы на социальную дифференциацию казахского общества. Так Валь К.О., анализируя социально-экономические отношения у казахов, отмечал:... Здесь нет ни рабства, в формальном смысле слова, ни договора найма. И по закону этот киргиз-патрон ничем не связан, кроме заветов обычного права, со своими клиентами ... Ничто не мешает патрону уплатить подати за клиентов и пользоваться их голосами на съездах и выборах . что бывает весьма часто...[21]. В этот период появляются критические исследования в области бюджетной политики царизма на национальных окраинах. В частности, особое внимание привлекает исследования М.А. Миропиева в котором дается описание состояния налоговой системы царизма в Сибири, где « самое первое место по своей численности занимают киргизы» [22]. Автор отмечает несовершенство существовавшей налоговой системы, о тех ошибках, которые совершили по его мнению члены «степной комиссии» при ее устройстве. А именно М.А. Миропиев прямо указывал на существование... податной безурядицы, которая царит в крае...» [23].

Появления работы Т.И. Тихонова поставило впервые вопрос о роли земских сборов и значение земства в казахских землях [24]. Автор указывает на то, что « по действующим законам население местное устранено от активного участия в своих делах, не может само заботиться об удовлетворении своих нужд, интересов и пользы» [25]. Изучение земского устройства в Казахстане вскрывало то, что «полнейший хаос и произвол царит за отсутствием и невозможностью гласного надзора и контроля как со стороны правительства и его местных органов» [26]. Т.И. Тихонов указывает на необходимость введения земского самоуправления и создание земских учреждений в Казахстане, ограничить в этой области деятельность военно-бюрократического аппарата областных и уездных правлений.

В своих работах русские исследователи справедливо указывали на произвол выборной казахской администрации при проведении налоговой политики. Так например, Г.К. Гинс описывал факты, свидетелем которых он сам был во время поездки по казахским аулам Семиречинской области. Он писал: «Волостному дорого обходится получение места, но еще дороже обходится это место всей киргизской волости. После своего утверждения в должности волостной назначает каждой кибитке что она должна ему подарить (кара-чигин) [27].

Значительное место в исследованиях отводилось изучению экономических преобразований происходивших в Казахстане. Так, в связи с проведением переселенческой политики, земельный вопрос являлся одним из острейших, т.к. влиял на экономическое состояние основных налогоплательщиков скотоводов. Ибо скотоводство служило главным, единственным источником существования основных налогоплательщиков, а так как кочевое скотоводство, являясь в высшей степени экстенсивным использованием почвы, требует значительного земельного фонда» [28]. Исследователь Л.Чужой указывал, что из года в год сокращается киргизский фонд для кочевков. В настоящее время изъято из землепользования киргиз: в Кокчетавском уезде – 28% площади, в Петропавловском – 18%, в Омском – 33% и т.д. Между тем киргизское население возрастает: за 11 последних лет земельный фонд киргиз сократился на 16%, киргизское население возросло на 23%. Эти явления крайне не благоприятно сказывались на налогоплательщиках-скотоводах.

В целом русская дворянско-буржуазная историография внесла определенный вклад прежде всего в пополнение и накопление конкретных фактов, ярко иллюстрирующих характер налоговой политики царизма в крае, а также в изучении отдельных ее вопросов. Однако наряду с этим нужно отметить, что труды и исследования русских исследователей дворянско-буржуазной историографии имеют в целом одностороннее отражение налоговой политики царизма. Ибо в их трудах в основном дается констатация фактов и событий без критического анализа. В их трудах отсутствует трактовка проблемы социально-экономической сущности проводимой налоговой политики в Казахстане. Умалчивается вопрос о возрастающей прямой при взимании налогов, других сборов со скотоводов-налогоплательщиков, о чем только констатируется исследователями.

С самого начала становления советской исторической науки в исследованиях ученых, занимавшихся изучением дореволюционной истории Казахстана, прослеживался определенный интерес к изучению социально-экономической политики Российского государства в данном регионе. В этой связи следует отметить, что одним из первых ученых, проявивших повышенный интерес к социально-экономической истории дореволюционного Казахстана, был С.Д. Асфендияров. Им была предпринята попытка всестороннего анализа социально-экономических изменений, произошедших в связи с окончательным присоединением Казахстана к России. Он внес значительный вклад в изучение проводившихся царизмом реформ 1867-1868 гг., история административно-территориального устройства, налогового гнета и т.д. С.Д. Асфендияров указывал, что «проникновение торгового и промышленного капитала, внедрение им товарно-денежных отношений, государственные налоги в денежной форме, - все это присуще капиталистичес-

тическому строю элементы более усиливали эксплуатацию масс, завершая систему колониального грабежа колониальной выкачкой ценностей (сырья)» [29].

Среди исследователей 30-х годов следует отметить работы Г.О. Токжанова, Т.Рыскулова, Е.Федорова [30]. В работах этих исследователей были сделаны попытки изучения экономического развития Казахстана, а также в них говорится об отдельных налогах взимавшихся царизмом с казахского населения. Е.Федоровым был сделан важный в научном плане вывод о том, что в 90-х годах XIX в. все легальные сборы с казахского населения составляли в среднем на кибитку 8 руб., а в 1910 г. Они достигли по его расчетам 14 руб.31, т.е. значительно превышали законодательно утвержденную квоту.

Исследователем Г.О. Тогжановым указывалось на бесправное положение казахских трудящихся шаруа, находившихся под двойным гнетом военно-бюрократического аппарата и феодально-байской верхушки казахского общества. Он отмечал: «налицо имелись типичные черты феодально-крепостнической эксплуатации крестьян в различных формах, начиная от ренты продуктами (подать, сугум, силык, кара-чигин и т.д.) и кончая отработками в хозяйстве казахских феодалов. Русский империализм не отменил, а закрепил все эти феодальные методы эксплуатации, видоизменения и приспособивая их в колониальном Казахстане к новым условиям развития хозяйства в пореформенной России» [32]. В последующий период интерес советской историографии к изучению налоговой проблематики не уменьшается.

Для этого периода характерно освещение налоговой политики, как одно из средств жесточайшей эксплуатации казахских шаруа. А.В. Пясковский указывал, что трудовое крестьянство испытывало на себе всю тяжесть двойного гнета со стороны «своих» баев и феодалов и со стороны русских капиталистов и чиновников. Оно было обложено чрезвычайно высокими налогами (в 3 раза выше, чем в остальной России), которые все возрастали» [33].

На рубеже 50-60-х годов начинается новый этап в развитии советской историографии. Помимо других проблем он характеризуется ростом интереса к изучению налоговой политики царизма и ее воздействия на колониальные окраины, в частности на Казахстан. Этот период знаменуется появлением ряда крупных монографий таких исследователей, как П.Г. Галузо, Е.Д. Дильмухамедова, Ф.Маликова, Б.Сулейменова и др. [34]. Их работы имели важное значение, прежде всего в силу того, что в них впервые специально исследовались отдельные вопросы налоговой политики царизма в Казахстане. «Крестьянство разорялось под влиянием развития денежных отношений, роста и обострения феодальной и торгово-ростовщической эксплуатации, под гнетом казахских баев-полуфеодалов, под бременем налогов и поборов со стороны царизма и местной туземной администрации» [35].

Важное значение имели статьи А.П. Погребинского, А.И. Буковецкого и др. [36]. В целом работы этих ученых определили основные направления и методику изучения данной проблемы. Следствием этого явилась защита А.А. Сапелкиным диссертации, которая представила собой первое специальное исследование по данной проблеме на материалах политики царизма в Киргизии [37]. В 70-80-х годах в советской исторической науке появились важные работы по социально-экономической истории Казахстана XIX – нач. XX вв. Например, исследования С.Е. Толыбекова, Г.Е. Маркова, С.А. Сундетова, М.С.Турсуновой, Ж.К. Касымбаева, Б.С. Сулейменова, Н.Е. Бекмахановой, В.Я. Басина и др. [38]. В них хотя и косвенно освещены последствия налоговой политики царизма в отдельных регионах Казахстана. Некоторые итоги по изучению социально-экономической и налоговой проблематики были подведены в историографических работах М.П. Вяткина, Д.И. Дулатовой [39]. Исследователи правильно указывают, что степень изученности данной проблемы далеко еще недостаточна. Очевидно, что социально-экономическая сущность и конкретная практика осуществления налоговой политики во второй половине XIX-нач. XX вв. должны стать предметом социального исследования. В исследованиях Е.Тажибаева, Н.Э.Масанова содержится систематизированный анализ налоговой политики. Ими дается классификация налогов, источники и формы налоговой политики царизма, раскрывается социально-экономическая сущность налоговой политики и т.д. [40].

Этим, по существу и исчерпывается советская историография проблемы. Как мы видим, вопросы налоговой политики России в Казахстане далеко недостаточно рассматривались. Проблема налоговой политики царизма конца 60-х по 1914 г. не стала предметом специального рассмотрения советских исследователей. До сих пор не введены в научный оборот, не подвергнуты анализу и научному освещению хранящиеся в архивах и содержащиеся в различных источниках материалы, характеризующие историю податного устройства, конкретных налоговых мероприятий, влияние налоговой политики на социальную структуру казахского общества и т.д.

Основную источниковедческую базу историографических источников составили документы и материалы, выявленные исследователями в крупных архивохранилищах страны. Фонды Центрального

Государственного архива Республики Казахстан (Алма-Ата): 15-Семипалатинское областное правление (1854-1919); 25-Тургайское областное правление (1869-1917); 40- Мангышлакское уездное управление (1881-1918); 41- Верненское уездное управление (1862-1918); 44 - Семиречинское областное правление (1866-1917); 64-Канцелярия Степного генерал-губернатора (1868-1917); 75- Семиречинский областной суд (1889-1899); 78-Временный Совет по управлению Внутренней Киргизской ордой (1818-1918); 85 - Управление Мангышлакского пристава Закаспийского военного округа Кавказских войск (1869-1889); 120 - Джаркентское уездное управление (1883-1917); 124 - Чимкентское уездное управление (1870-1917); 146 - Аулие-Атинское уездное управление (1868-1918); 232 - Петровское уездное управление (1863-1917); 267 - Казалинское уездное управление МВД (1868-1915); 318-Тургайский областной статистический комитет (1893-1910); 333-Акмолинский областной суд (1881-1899); 369 - Акмолинское областное управление (1851-1920); 370 - Уральское областное управление (1968-1917); 393 - Акмолинский областной статистический комитет (1869-1918); 460 - Семипалатинский областной статистический комитет (1877-1919); 700-Уральский областной статистический комитет (1900-1916).

Фонды Центрального Государственного исторического архива РФ (Санкт-Петербург): 572 - Министерство финансов (1856-1882); 573 - Министерство финансов (1862-1917); 1149 - Государственный Совет (1867-1917); 1152 - Государственный совет. Департамент Экономики (1810-1917); 1263 - Государственный совет (1867-1914); 1267 -Совет Министров (1905-1917); 1284 - Министерство Внутренних дел. Департамент общих дел (1801-1918); 1341 - Фонды Сената (1797-1918); 1396 Ревизия сенатора К.К. Палена Туркестанского края (1908-1911).

Фонды Государственного архива Омской области (Омск): 3 - Главное правление Западной Сибири (1822-1882); 9-омское общее окружное управление (1823-1872); 24 -Омская казенная палата (1900-1919); 25 - Омская судебная палата (1899-1919); 36-Податный инспектор Омского уезда Акмолинской области (1894-1916); 84 - Омская контрольная палата (1867-1919); 86 - Западно-Сибирское отделение Русского Географического общества (1763-1922); 123 - Омский уездный судья Министерства юстиции (1968-1892); 157 - тов. прокурора Акмолинской области по г. Омску и его уезду (1893-1898); 190 Прокурор Омской судебной палаты; 199-Податный инспектор Омского уезда Акмолинской области (1911-1917); 238 - Омский уездный начальник Министерства Внутренних дел (1876-1916); 270 - Омское жандармское управление (1868-1917); 366 - Г.Е. Катанаев; 395 - Омская уездная по делам о выборах в Государственную думу комиссия (1906-1907); 422 - Омское областное казначейство Омской казенной палаты (1913-1917); 436 - Канцелярия военного губернатора Акмолинской области, г. Омск (1899).

Большинство выявленных архивных материалов и документов впервые вводятся в научный оборот исследователям. Архивные документы, используемые в исторических работах, носят официальный характер (приказы, инструкции), исполнительский (отчеты, рапорты, донесения генерал-губернаторов, военных губернаторов, областей, начальников уездов, материалы ревизий, служебная переписка), а также имеется множество документов исходящие от казахского населения (жалобы, письма, просьбы, приговоры аульных и волостных обществ), дающие ценный материал для определения классового характера налоговых мероприятий. В целом богатейший архивный материал позволил полно раскрыть все стороны проводившейся налоговой политики царизма.

Кроме архивных материалов историками и историографами были использованы законодательные источники, к которым можно отнести Полное собрание законов Российской империи [41], содержащее все указы, издававшиеся в то время налоговые законы и повеления касающиеся Казахстана, а также к ним можно отнести «Свод законов Российской империи» [42], «Сборник узаконений о киргизах степных областей» [43], носящий конкретную и четкую направленность. В советский период были изданы «Материалы по истории политического строя Казахстана», «Материалы по казахскому обычному праву» [44], в которых аккумулированы источники по рассматриваемой проблеме.

Статистические источники носят разнообразный характер. При исследовании данной проблемы изучались и привлекались ежегодные обзоры губернаторов областей Казахстана [45], а также «Материалы по киргизскому землепользованию, собранные экспедицией по исследованию степных областей». Они содержат ценные сведения о конкретных формах налогов, реализации налогового законодательства, механизме их взимания и т.п. [46].

С выявлением новых историографических и исторических источников изучение налоговой политики царизма в Казахстане во второй половине XIX-нач. XX вв. получить должное новое освещение.

1 Локоть В.Т.Бюджетная и податная политика России. - М.,1908. - С. 1.

2 Поршнев Б.Ф.Феодализм и народные массы. - М., 1971; Мейман М.Н., Сказкин С.Д. Об основном экономическом законе феодальной формации.// Вопросы истории, 1954, №2; Серовайский Я.Д. Некоторые вопросы

политической экономики феодального общества // Ученые записки КазГУ, сер.ист., 1959, Т. XXXIX (20), Вып. 5/1 и др.

3 Серовайский Я.Д. К вопросу о разрастании ренты при феодализме // Ученые записки КазГУ. Т. XXXI. Вып. 3. 1957. - С. 98.

4 Ленин В.И. Полн. Собр. соч. Т.3. - С. 143.

5 Поршнев Б.Ф. Очерк политической экономики феодализма. - М., 1956. - С. 63.

6 Маркс К. и Энгельс Ф. Соч. Т.26. - С. 309.

7 Поршнев Б.Ф. Очерк политической экономики. - М., 1961. - С. 68.

8 Чокан Валиханов Собр. соч. в пяти томах Т.4. - Алма-Ата, 1985. - С. 104.

9 Алекторов А.Е. Очерк Внутренней Киргизской Орды. // Изв. Оренбургского отделения Русского географического общества. 1893, вып. II.

10 Терентьев М.А. Статистические очерки среднеазиатской России // Записки Русского Географического общества, т. IV. - С. 8.

11 Впервые этот термин "частноправовая внеэкономическая рента" при анализе историографии русских исследователей Казахстана был введен в казахстанской историографии исследователем Н.Э. Масановым. // См. Масанов Н.Э. Налоговая политика царизма в Казахстане в 20-60-годах XIX в. - Алма-Ата, 1980. Дисс. на соис. учен. степени канд. ист. наук.

12 Алекторов А.Е. Тургайская область. - Оренбург, 1891. - С. 101.

13 Внутреннее обозрение. Кн. VIII, 1 августа, 1879. - С. 318.

14 Балкашин Н.Н. О киргизах и вообще о подвластных России мусульман. - СПб., 1887. - С. 34.

15 Даулбаев Б. Рассказ о жизни киргиз Николаевского уезда Тургайской области с 1830 по 1880 гг. // Записки Оренбургского отделения Русского географического общества, 1881. Т.4.

16 Остафьев В. Колонизация степных областей в связи с вопросом о кочевом хозяйстве. // Записки Западно-Сибирского отделения Русского географического общества, 1895, Н.18, вып.2, с. 1-61;

17 Гирс. Отчет ревизирующего по высочайшему повелению Туркестанский край тайного совета Гирса. - СПб., 1883. - С. 29.

18 Макиев А.И. Исторический обзор Туркестана и наступательного движения в него русских. - СПб., 1890.

19 Влияние колонизации на киргизское хозяйство. - СПб., 1907.

20 Азиатская Россия Т.1, СПб., 1914; Боголепов. Вопросы податной политики в Сибири // Русская мысль, 1904, № 11. - С.1-33; Гинс Г. В киргизских аулах // Исторический вестник, 1913, № 11; Львович Д. По киргизской степи. // Путевые записки. - Пб., 1914; Мирошников М.А. О положении русских инородцев. - СПб., 1901; Пален К.К. Отчет по ревизии Туркестанского края, произведенного по высочайшему повелению сенатором гофмейстером графом К.К. Паленом. Налоги и пошлины. Органы финансового управления СПб., 1910; По новым местам. - Спб., 1913; Аничков И.В. Упадок народного хозяйства в киргизских степях. // Русская мысль, 1905, №5;

21 Валь К.О. О истории экономических отношений у киргиз. // Научное обозрение, 1901, вып. VIII, - С. 51.

22 Мирошников М.А. О положении русских инородцев. - СПб., 1901. - С. 297.

23 Добросмыслов А.И. Тургайская область. Исторический очерк. // Известия Оренбургского отделения Русского географического общества, вып. 15-17, 1902.

24 Тихонов Т.И. Земство в России и на окраинах. - СПб., 1906.

25 Беротов. Страна свободных земель. - СПб., 1907.

26 Бердин П. Экономическое положение наших инородцев. // Русская мысль, 1904. N 12.

27 Гинс Г.К. В киргизских аулах (очерки из поездки по Семиречью) // Исторический вестник, 1913. - С. 302.

28 Чужой Л. Изнанки степной колонизации. // Средняя Азия, вып. VII. 1910. - Ташкент. - С. 65.

29 Асфендияров С.Д. История Казахстана с древнейших времен. - Алма-Ата-М., 1934. - т. I. - С. 198.

30 Тогжанов Г.О. Казахский колониальный аул. - М., 1934; Рыскулов Т. Из истории борьбы за освобождение Востока; / восстание киргизов за освобождение Востока / восстание киргизов Туркестана против царизма в 1916 г. // Новый Восток, 1924; его же. Казахстан. - М.-Л., 1927; Федоров Е.К. К истории Казахстана в конце XIX - нач. XX вв. // Большевик Казахстана, 1939, № 11.

31 Федоров Е.К. К истории Казахстана. - Алма-Ата, 1962. - С. 65.

32 Тогжанов Г.О. Казахский колониальный аул. - Алма-Ата, 1962. - С. 59.

33 Революция 1905-1907 годов в национальных районах России. // Сб. статей. - М., 1949. - С. 529.

34 Галузо П.Г. Аграрные отношения на юге Казахстана на 1867-1914 гг. - Алма-Ата, 1965; Дильмухамедов Е.Д., Маликов Ф. Очерки истории рабочего класса дореволюционного Казахстана. - Алма-Ата, 1963 и др.

35 Маликов Ф. Формирование рабочего класса Казахстана в период империализма в России // Казахстан на кануне Октября. - Алма-Ата. 1968. - С. 234.

36 Погребинский А.П. Налоговая политика царизма в Средней Азии в 1860-1880 гг. // Исторические записки, 1960, N 66; его же. Финансовая политика царизма в 70-80-х годах XIX в. // Исторический архив, 1960, N 2; Буковецкий А.И. Финансово-налоговая политика царизма в колониальных окраинах России. // История СССР, 1962, №1.

37 Сапелкин А.А. Налоговая политика царизма в Киргизии (1867-1914 гг.) Автореферат канд. дис. на соис. учен. ст. канд. ист. наук. - Фрунзе, 1963; его же. К истории феодализма в Киргизии. - Фрунзе, 1968.

38 Толыбеков С.Е. Кочевое общество казахов XVII-XIX вв. - Алма-Ата, 1971; Турсунова М.С. Казахи Мангышлака во второй половине XIX - нач. XX вв. Алма-Ата, 1977; Марков Г.Е. Кочевники Азии. - М., 1970; Касымбаев Ж. К. Роль городов Восточного Казахстана в развитии торговых отношений в конце XIX в. // *Изв.АН КазССР. сер.обществ. 1976 вып.5; его же. Под надежную защиту России. - Алма-Ата, 1986; Сулейменов., Басин В.Я. Казахстан в составе России в XVIII - нач. XX вв. - Алма-Ата, 1981; ШоинбаевТ.Ж. Прогрессивное значение присоединения Казахстана к России. - Алма-Ата, 1973 и др.*

39 Вяткин М.П. Социально-экономическое развитие Средней Азии исторический очерк 1865-1965 гг. - Фрунзе, 1974; Дулатова Д.К. *Историография дореволюционного Казахстана (1861-1917).* - Алма-Ата, 1984.

40 Тажибаев Е. Введение кибиточной подати. // *Исторические науки. - Алма-Ата, 1967, вып.1; его же. Изменение в хозяйстве казахов 20-60-х годах XIX в. - Алма-Ата, 1969; Масанов Н.Э. К вопросу с ясачной повинности по «Уставу о Сибирских киргизах» // Изв. АН Каз.ССР. сер. обществ. наук, 1974, N4; его же. К истории царского ясака в Младшем и Среднем Жузах в XVIII в. // *Мат-лы рес.научн. практ. конфер. молодых ученых по обществ. наукам. - Алма-Ата, 1978; его же. Кибиточная подать. 1837-1868. // Вопросы истории, - Алма-Ата, 1978; его же. Налоговая политика царизма во Внутренней Орде в середине XIX в. // Изв.АН КазССР, сер.обществ.наук, 1979, N4; его же. Налоговая политика царизма в 20-60-х годах XIX в. в Казахстане. Автореферат дисс. на соис. учен. степ. канд. ист. наук. - Алма-Ата, 1980; его же. Проблемы социально-экономической истории Казахстана на рубеже XVIII-XIX вв. - Алма-Ата, 1984.**

41 Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2, тт. 42-55. 1867-1881; Собр.3, тт.1-32, 1881-1912. - СПб.

42 Свод законов Российской империи тт.4-5, - СПб. 1903. 1914.

43 Сборник узаконений о киргизах степных областей. – Оренбург, 1898.

44 Материалы по истории политического строя Казахстана. т.1. - Алма-Ата, 1960; Материалы по казахскому обычному праву. - Алма-Ата, 1948.

45 *Обзоры Акмолинской области за 1883-1891, 1893-1914 гг.; Обзоры Семипалатинской области за 1881-1890, 1892-1911 гг.; Обзоры Семиреченской области за 1882-1913 гг.; Обзоры Сыр-Дарьинской области за 1885-1887, 1889-1895, 1904-1906, 1908-1913 гг.; Обзоры Тургайской области за 1881-1886, 1888-1896, 1899-1915гг.; Обзоры Уральской области за 1883-1915 гг. и др.*

46. *Статистика Российской империи. Волости и населенные места. т XXVII, вып. 1. Акмолинская область, вып. 5 Семипалатинская область, вып.14 Тургайская область. - СПб, 1895; Голубев П.А. Историко-статистические таблицы по Оренбургской губернии за 1862-1893 гг. Составил по отчетам, ежегодникам и специальным изданиям департаментов различных министерств. - Оренбург, 1896.*

Түйін

Салық түсінігі тарихи және тарихнамалық деректерде экономикалық категория ретінде, біріншіден, қоғамның әлеуметтік-экономикалық дамуының көрсеткіші түрінде көрсетіледі. Мақалада зерттеушілер өлкедегі Ресей мемлекетінің 1867-1914 жылдардағы көшпелі қазақ халқына қатысты қолданған жаңа салық құрылымы үрдісінің қалыптасуы, жүзеге асырылуы әлеуметтік-экономикалық саясаттың негізі болғандығына назар аударады. Сонымен қатар мақала авторлары көшпелі қазақ халқының негізгі салық төлеушілер қатарында болғанына тоқталады. Бұдан келіп, мақалада тарихшылардың, экономистердің, орыс шенеуніктерінің көзқарастарына талдау жасалынады. Олардың пікірінше, патша өкіметінің өлкеде жаңа салық құрылымын енгізуі Ресей империясының Қазақстанды түпкілікті жаулап алуының нәтижесінің бірі ретінде көрсетілетіндігін баяндайды. Зерттеушілер тарихнамалық сараптама жасау барысында тарихи дерек көздеріне сүйенген.

Тірек сөздер: саясат, салық, салық саясаты, мемлекет, бюджет, мемлекеттік салықтар, тікелей салықтар, қосымша салықтар, тарихнама, тарихнамалық деректер.

Summary

In historical and historiographic researches taxes as economic category are considered, first of all, in a contents with socially - economic development of society. Researchers consider process of formation, formation of the new tax device in the region as one of the most important links of social and economic policy of the Russian state for the nomadic Kazakh population during 1867-1914. Authors stressed thus as the dominating problem that the nomadic Kazakh population represented the main solvent category. Proceeding from it, in article an attempt to show views of historians, economists, Russian officials is made. They emphasized historical inevitability and need for tsarism of introduction of the new tax device as result of a final expansion of Kazakhstan with the Russian Empire. Along with the historiographic analysis huge layer of historical sources with which researchers operated is shown.

Keywords: policy, tax, tax policy, state, budget, state taxes, direct taxes, indirect taxes, historiography, historiographic sources

1917 Ж. ДЕЙІНГІ ОРЫС ЗЕРТТЕУШІЛЕРІНІҢ ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ЭТНОГЕНЕЗИ ПРОБЛЕМАСЫН ҚАРАСТЫРУЫ

Х.А.Сүтеева – т.ғ.д., Абай атындағы ҚазҰПУ-нің Әлем тарихы кафедрасының профессоры

Мақалада автор XVII ғ. бастап Ресей тарихи ойының өкілдерін қызықтырған қазақ тарихының іргелі проблемаларының бірі – қазақ халқының қалыптасу тарихы (этногенезі) болғандығына тоқталады.

Бұл мәселеге қатысты белгілі тарихшы, мемлекеттік қайраткер, Ресей тарихнамасының негізін қалаушы В.Н.Татищев үлкен қызығушылық білдірген. Қазақтардың этногенезінің кейбір мәселелерін В.Н. Татищев өзінің «История Российская с древнейших времен ...» деп аталатын негізгі еңбегінде қарастырғанын автор дәлелді пікірлермен дәйекті деректер келтіреді. Онда зерттеушінің: «Ресей халықтарының лингвистикалық-этнографиялық классификациясын берді, мұнда ол қазақтарды түркмендермен, башқұрттармен, каракалпақтармен, татарлар және басқа халықтармен бірге «скиф» тобына жатқызғандығын айтады. Сонымен бірге мақалада XIX ғ. екінші жартысындағы тарихшылар. Н.Я. Бичурин (Иакинфа), А.И. Левшин, П.А. Словцов, В.В. Вельяминов-Зернов Н.Н. Балкашин, А.Н.Харузин, Н.А. Аристов еңбектеріне де талдау жасалады

Тірек сөздер: орыс шығыстанушылары, этногенез, Ресей халықтарын лингвистикалық-этнографиялық жіктеу, пангермандық теория, рулық-тайпалық құрылыс, жүздер. XVII ғ.

Ресей тарихи ойының өкілдерін XVII ғ. бастап қызықтырған қазақ тарихының іргелі проблемаларының бірі – қазақ халқының қалыптасу тарихы (этногенезі) болды.

Белгілі тарихшы, мемлекеттік қайраткер, Ресей тарихнамасының негізін қалаушы В.Н. Татищев (1686-1750 жж.) қазақ халқының этногенезіне үлкен қызығушылық білдірді. Қазақтардың этногенезінің кейбір мәселелерін (қазақтардың өздерінше аталуы, олардың этникалық территориясы, қоныстары мен ру-тайпалық құрылымы) В.Н. Татищев өзінің «История Российская с древнейших времен ...» деп аталатын негізгі еңбегінде қарастырды. Онда автор Ресей халықтарының лингвистикалық-этнографиялық классификациясын берді, мұнда ол қазақтарды түркмендермен, башқұрттармен, каракалпақтармен, татарлар және басқа халықтармен бірге «скиф» тобына жатқызды [1,б.280]. Бұл еңбегінде автор еуропалық ғалымдардың Азияның көптеген халықтарын, оның ішінде қазақтарды татарлар деп, ал олардың кең байтақ елін «Ұлы Татария» деп атауының сөзсіз қате екендігін алғашқылардың бірі болып көрсетті. В.Н.Татищев «көп мыңдаған жылдар өте халықтар тұтқындармен және бағындырылған халықтармен көбейді, кейде тұтқындалып, басқа бір халықтардың тәуелділігіне ұшырап өз тілдерін ұмытуға мәжбүр болғандығын» өте дұрыс көрсетті [1,б.431]. Осылайша ғалым қазіргі кездегі халықтарды ежелгі халықтармен ұғынбастан теңдестіруге қарсы шықты. Алайда XVIII ғ. басқа авторлары сияқты сол уақыттағы ғылымның жалпы деңгейіне байланысты Татищев те жекелеген дұрыс болжамдарына қарамастан қазақ халқының шығу тегі туралы ғылыми түсінігі болмады. XIX ғ. бірінші жартысындағы прогрессивті орыс шығыстанушының ірі өкілдерінің бірі Н.Я. Бичуриннің (Иакинфтың) (1777-1853) еңбектерінің маңызды мәні бар. Оның «Собрание сведений о народах, проживающих в Средней Азии в древние времена» (1851) деп аталатын үш томдық еңбегі Орта Азияны мекендеп, қазақ халқының этногенезіне қатысқан ежелгі тайпалардың зерттелу тарихында маңызды роль атқарды. Н.Я. Бичуриннің тарих ғылымының айналымына шығыс деректерін кеңінен енгізу үшін күресі және оның бұл іске қосқан үлесі, оның халықтардың шығуының библиялық теориясын, нәсілшілдікті және Тянь-шань тайпасы үйсіндерге қатысты пангерман теориясын өткір сынға алуы қазақ халқының тарихи этнографиясының маңызды проблемаларын шешуде үлкен маңызы болды. Сонымен қатар ол Азия халқының этникалық құрамы туралы түсінігі болмастан және шығыс халықтарының ұлттық тарихы мен олардың атауларына менмендікпен қарай отырып, бұл халықтардың барлығын «татарлар» деп атаған Батыс Европа авторларын да қатаң сынады[2, б.140]. Орыс этнографиясының қазақ халқын зерттеу саласындағы зор табыстары Орыс географиялық қоғамының негізін салушылардың бірі А.И. Левшиннің есімімен байланысты. 1827 ж. баспасөзде А.И. Левшиннің «О самоназвании киргиз-кайсаков и отличие его от подлинных или диких каменных киргизов» деп аталатын үлкен мақаласы жарияланды[3]. Мұнда ол қазақтардың өздерінше аталуы туралы мәселені қойып, қырғыз атауын оларға қатысты бұдан әрі де пайдаланудың орынсыз екендігін көрсетті. Н.Я. Бичурин, А.И. Левшин, П.А. Словцов, сияқты зерттеушілердің Қазақ даласының ежелгі тарих проблемаларына назар аударуы XIX ғасырдың бірінші жартысындағы орыс ғалымдарының қазақ халқының этногенезінің ерте кезеңдерін зерттеуге қажетті шындыққа сәйкес келетін ғылыми мәліметтер жинауға деген ұмтылысын дәлелдейтіні сөзсіз.

XIX ғ. ортасы орыс этнографиясы тарихының елеулі кезеңі болып табылады. 1845 ж. Ресейде Орыс географиялық қоғамы (ОГК) ашылды, көп ұзамай оның Этнография бөлімшесі елдегі этнографиялық жұмыстарды ұйымдастырудың негізгі орталығына айналды. XIX ғ. екінші жартысында орыс ғалымдарының қазақ халқының этногенезіне деген қызығушылығы едәуір артты. Олар бұл проблеманы шеше алмағанымен де, оның жекелеген жақтары ғалымдардың зерттеу-лерінде біршама зерттеліп, деректік негізге ие болды. В.В. Вельяминов-Зерновтан кейін бұл проблеманы Н.Н. Балкашин, А.Н. Харузин, Н.А.Аристов зерттеді.

Қазақ халқының этногенез проблемасын жан-жақты зерттеген орыс тарихшы-шығыстанушы В.В.Вельяминов-Зернов (1830-1904) болды. Ол 1851-1856 жж. басшылардың тапсырмасымен, сонымен қатар «филологиялық және этнографиялық бақылаулар» үшін қазақ ауылдарында жиі болып тұрды. В.В.Вельяминов-Зернов ашқан ғылымға белгісіз мұрағат материалдары 1853-1855 жж. екі бөлім болып жарық көрген «Исторические сведения о киргиз-кайсаках и сношениях России со Средней Азией со времен Абулхайр-хана (1748-1765)» деп аталатын оның бірінші ірі еңбегіне негіз болды [4]. Ғалым шығыс қолжазбаларына терең қызығушылық білдірді. Орынбордың өзінде-ақ ол Бұхар хандығының, Қазақ даласының және көршілес елдердің (XVIII ғ.) тарихы бойынша «Абдулла-нама» деп аталатын құнды деректі қолына түсірді және оны баспаға дайындаумен айналысты. Уақыт өте оның қолына орыс шығыс-танушыларымен аз зерттелген басқа да құнды шығыс қолжазбалары келіп түсті. В.В. Вельяминов-Зерновтың «Исследования о касимовских царях и царевичах» кітабының 2-ші бөлімі XV-XVII ғасырлардағы тарихтың, яғни қазақ халқының қалыптасуының аяқталу кезеңінің көптеген шиеленісті мәселелерін баяндайтын құнды монографиялық еңбек болып табылады» [5]. Кітаптың негізгі деректері ретінде қазіргі кездегі кең танымал шығыс қолжазбалары пайдаланылды. Зерттеуші шығыс қолжазбаларынан қазақтарға қатысты жарияланбаған маңызды мәліметтерді жазып алып, өз шығармасына түпнұсқа және орыс тіліне аударылған нұсқасын да енгізді. Ғылыми айналымға өз құндылығын әлі де сақтап отырған бұл құнды деректердің енгізілуі – қазақ халқының тарихнамасында атқарған негізгі қызметі. Бірақ ол бұнымен шектелмей барлық табылған деректерді мұқият зерттеп, ғылымдағы кемшіліктердің орнын толтырып, тарих ғылымында ірі роль атқарған өзіндік қорытындыларға келді. Орыс ғалымы қазақ халқының құрылуының аяқталуы XV ғ. екінші жартысына жатады деп дәлелді гипотеза айтты. Оның қазақ халқының қалыптасу тарихы мен бұл процесстегі қазақ хандарының ролі туралы ғылыми түсінігі болмағаны шындық, бірақ та оның жинақтаған материалдары бұл мәселелерді шешу үшін өте маңызды. Кітапта қазақтардың үш жүзге бөліну себептері қарастырылады. Автордың ойынша, қазақтардың Ташкент пен Түркістанда үстемдігінің нығаюы, олардың бір бөлігінің көшпенділердің қалың көпшілігінен бөлініп, жартылай отырықшы өмір салтына көшіп, орналасқан орнына байланысты Орта Орда деп аталған рулар одағын құрды. Орта Орданың құрылуына байланысты қазақ жерлері үш Үлкен, Орта, Кіші ордаларға жүздерге бөлінді. Бұл пікір, кеңес ғылымында мойындалмаса да, нақты тарихи-экономикалық факторларға сүйене отырып, мәселені түсіндіруге тырысуымен қызықты. Бұл автордың кітабында қазақ халқының құрылуына байланысты ішкі саяси оқиғалармен қатар алғашқы рет қазақтардың Ноғай ордасымен, Орта Азия хандықтарымен, Моғолстан мен Сібір хандығымен қарым-қатынасы тиянақты суреттелген. Орыстардың Сібірдегі алғашқы қадамдарына және орыс-қазақ байланыстарына көңіл бөлінген. Кітапта пайдаланылған деректерді, орыс және шетел тарихнамасындағы өз алдыңғы әріптестерінің еңбектерін ғалым сыни көзқараспен және әділ қарастырды. Ол өзін қызықтырған қандай да болмасын автордың хабарламаларын мұқият және сапалы түрде тексеріп, пайдаланған ғылыми материалдары туралы маңызды тарихнамалық мәліметтерді ерекше ескертулерде баяндады. В.В. Вельяминов-Зернов қазақ халқының тарихын, әсіресе этногенез проблемасын зерттеуге елеулі үлес қосқан ірі орыс шығыстанушысы болды. Одан кейін бірде-бір зерттеуші шығыс деректерін мұндай кең көлемде зерттеген жоқ деп толық сеніммен айтуға болады. 1882 ж. ОГК Этнография бөлімшесінің мәжілісінде Н.Н. Балкашин өз зерттеулерінде «қырғыздардың кім екендігін: «қазақ» деген халық ежелден келе жатыр ма, әлде Шыңғыс хан және оның жақын ұрпақтарымен араласып кеткен бақташы тайпалардың одағы екендігін анықтауды» мақсат етіп қойғандығын айтты. Географиялық қоғамның есеп беруінде былай деп көрсетілген: «Н.Н.Балкашин мынадай әдістерді ұстанған: 1) ол көбіне тайпалық атауларға тоқтала отырып, қырғыз руларының, бөлімдерінің атауларын жинастырды; қазақ далаларының әр жағында қырғыздар шежіресін жазып алып отырды, көшіп-қону туралы сұрастырды, қырғыз руларының адам санының, сонымен қатар қоныс мекендерінің аумағын белгіледі; 2) жинақталған мәліметтер өзара және мұрағаттарда мен баспа-сөзде сақталған қырғыз ордаларының бұрынғы зерттеулермен салыстырды..., 3) одан кейін алынған мәліметтер Рашид-ад-дин, Санан-Сецен, Әбілғазы, Юань-чао-миши шежірелерінің мәліметтерімен салыстырылды» [6]. Осылайша, Н.Н. Балкашин фольклор, этнографиялық және жазба, орыс және шығыс

деректерінің жиынтығын зерттеп, қазақ халқының этногенез проблемасын шешуге тырысты. Алайда сол уақыттағы басқа да көптеген зерттеушілер сияқты ол қазақ халқының қалыптаса бастауын көрсетуді негізгі мақсат етті. В.В. Вельяминов-Зернов аударған Мұхамед Хайдардың мәліметтеріне сүйене отырып, ол қазақ халқының қалыптасуы XV ғасырдың ортасынан бұрын болған процесс емес, және ол этникалық және антропологиялық тұтас құрылым ретінде емес, Әбілхайырдың өзбек ұлысының ыдырауына байланысты мүмкін болған «еркін, кездейсоқ элементтердің» саяси одағы ретінде ғана құрылды деп есептеді [6, б.257]. Алайда ол өз зерттеулерін аяғына дейін жеткізген жоқ. Бөкей ордасының этнографиясы мен антропологиясы бойынша өз зерттеулерімен белгілі этнограф А.Н. Харузин қазақ халқының шығу тегі туралы алғашқы арнайы еңбектердің авторы болды [7; 8]. Алайда, сол уақыттың басқа зерттеушілері сияқты, ол да қазақ халқының пайда болу «негізін» белгілеуді ғана өзінің негізгі мақсаты деп түсінді. Мұхаммед Хайдардың хабарламаларына сүйене отырып, ол, қазақ халқы этникалық және антропологиялық қалыпты құрылым ретінде емес, Әбілхайырдың өзбек ұлысының құлауымен ғана мүмкін болған «еркін, кездейсоқ элементтердің» саяси одағы ретінде ғана XV ғ. ортасынан ерте қалыптасқан жоқ деп есептеді [7, б.95]. А.Н. Харузин этногенетикалық процестің мәнін түсінуден алыс болды. Революцияға дейінгі әдебиетте қазақтардың антропологиялық белгілері А.Н. Харузиннің еңбектерінде тыңғылықты өлшемдер мен суреттемелер арқылы берілді. «Общество археолого-этнографических исследований» мекемесінің жәрдемімен 1887-1888 жж. А.Н. Харузин антропологиялық және зоологиялық коллекция жинау үшін Бөкей ордасына (Батыс Қазақстан) жіберілді. Бұл сапарлар нәтижесінде ол Бөкей ордасының әр жастардағы 157 қазағын өлшеп қана қоймай, әр тарихи кезеңдерге жататын қорғандарда арнайы қазба жұмыстарын жүргізді. А.Н. Харузин қазақтарды зерттеу негізінде «Киргизы Букеевской Орды (антропологический очерк)» деп аталатын монографиялық еңбек жариялады. А.Н. Харузин негізінен өзінен бұрынғы зерттеушілердің пікірін қайталады. Ол қазақтар физикалық кескін-келбеті бойынша «моңғол және еуропа нәсілдерінің әртүрлі халықтарының қоспасы деп есептеді. Уақыт өте қырғыздардың өздеріне ғана тән антропологиялық тип түзілді және әлі де түзілу үстінде... оларға тән антропологиялық белгілер еуропа және моңғол қандарының араласқандығын көрсетеді және халықтардың антропологиялық қатарында оларға екі нәсіл ортасынан орын беруге болады» [8, б.89]. Орыс шығыстанушы және этнограф, Географиялық қоғамның мүшесі Н.А. Аристовтың еңбектері маңызды орын алады. 1868 жыл мен 1889 жыл аралығында ол Жетісуда қызмет атқарды. Сол кездің жылдардың өзінде-ақ Н.А. Аристов «жергілікті халықтың дәстүрін ғана емес, табиғаты мен бейімділігін де зерттеген» қазақ халқының мәдениеті мен тұрмысының білгірі ретінде белгілі болды. Отарлық әкімшілік оны Түркістан аймағын басқаруда заң шығару және әкімшілік құжаттарын жасауға қатысу үшін әлденеше рет шақырды және әр түрлі комиссиялардың мүшелері етіп тағайындады. Ол Түркістан аймағы бойынша көп саяхат жасады. Ол Жетісу облыстарының барлық түкпірлерінде болды және бірнеше рет Ташкентке барды. қазақ және қырғыз ауылдарында жиі болды, бұл жерлерде ол сот істерін шешіп, үкіметтің заң шығару және әкімшілік бұйрықтарын өмірге енгізді. Ол жергілікті халық арасында көптеген адамдармен танысып, өз достарымен тығыз қарым-қатынаста болды. Аристов қазақ халқының шежірелік ертегілерін және аңыздарын, рулардың жерге орналасуы мен олардың таңбалары туралы жазып алудың бірде-бір қолайлы жағдайын жібермеуге тырысты. Н.А. Аристовтың алғашқы ғылыми жұмыстары «Түркістан ведомствелерінде» жарияланды. Оларды Орта Азиядағы Ресей саясатының мәселелері, қазақ, қырғыз және ұйғыр халықтарының өмірінде болған оқиғалар мен олардың қарым-қатынастары баяндалады. Ұлы жүз қазақтарының сонымен қатар Жетісу облысының халқын құрайтын қырғыздардың этникалық құрамын анықтауға арналған алғашқы ірі жұмысын ғалым Верныйдан қайтып кеткен соң жазды және 1894 жылы жариялады [9]. Бұдан әрі ол өз зерттеулерін жалғастырып, және оларды кеңейтіп, түрік тайпалары мен халықтары туралы маңызды еңбек жазды [10]. Осы еңбектері үшін ғалым Орыс географиялық қоғамының кіші алтын медалін алды. Өз еңбектерінде Н.А. Аристов қазақ халқының саны, этникалық құрылысы туралы қолы жеткен жазба, географиялық, фольклорлық және антропологиялық мәліметтер жинады, кейбір ру-тайпалық топтардың тарихын ежелгі кезден бастап табысты бақылады, олардың шығу тегі туралы жекелеген болжамдар айтты. Еңбектерінде алдына қойған міндеттері шешілмесе де, оның еңбектері құнды болып табылады.

XIX ғ. екінші жартысында Орынбор Ресейдің Шығысындағы ірі саяси және мәдени орталық ретінде қазақ халқының этнографиялық зерттелу тарихында маңызды роль атқарды. 1867 жылға дейін, яғни Түркістан генерал-губернаторлығы құрылғанға дейін, қазіргі кездегі Қазақстан территориясының жартысы дерлік кірген үлкен аймақты басқару осы қала арқылы жүргізілді, және Орта Азия хандықтарымен дипломатиялық байланыстар жасалды. Орынбор Петербордан кейінгі Ресейде қазақ халқының этнографиялық зерттелуінің екінші ірі орталығы болды. Орыс географиялық қоғамының Орынбор

бөлімшесін құру туралы шешім 1867 ж. мамырында қабылданды. ОГҚ орынборлық бөлімшесінің көптеген мүшелері қазақ халқының этногенезін зерттеуге ұмтылды. Өткен ғасырдың 50-ші жылдарындағы Орынбор генерал-губернаторлығының шенеуніктерінің арасында жоғары білімді адамдар және тіпті қазақ халқының маңызды этнографиялық мәселелерін зерттеуге үлкен үлес қосқан ірі ғалым-шығыстанушылар да аз болған жоқ. Сол кезде Орынборда қызмет атқарған орыс шығыстанушылары А.А.Бобровниковтың, И.М. Казанцевтің есімдері белгілі. Орынборда ірі орыс моңғолтанушысы А.А.Бобровниковта (1821-1865) қызмет атқарды, оның еңбектері моңғол басқыншылығы дәуірін және қазақ халқын құрайтын бірқатар түрік тайпаларының тарихын зерттеуде өте маңызды. Ол атап айтқанда, өзінің «Грамматика монголо-казахского языка»(1849) еңбегінде алғаш рет қазақ халқының маңызды компоненттерінің бірі наймандардың түрік тегі туралы пікір айтты, бұл пікірді көптеген ғалымдар мойындаған жоқ, ол тек қазіргі кезде ғана үстем болып жүр [11]. Орынбордағы басқа корреспонденттерге карағанда ОГҚ орынбор генерал-губернаторының Шекаралық кеңсесінде 20 жылдан астам уақыт қызмет атқарған И.М. Казанцев жиі жазды. 1852 ж. ол «Описание башкиров, киргиз-кайсаков и хивинцев» деп аталатын тоғыз қосымшасы бар мақала жіберді [12], қосымшалар былай деп аталды: «Родословная рода арғынов Среднего жуза; родословная трех родов Младшей киргизской орды описание их тамги и мест кочевок; родословная ханов и султанов Младшей орды, описание киргиз-кайсаков». 1856 жылы одан тағы да Қоғамға «Список родов Оренбургского ведомства» [13], мақаласы келіп түсті. И.М. Казанцевтің еңбектері Қоғам мұрағатында сақталды және 1867 жылы бірін-саран жарияланды. Олармен түрік халықтарының этникалық тарихын зерттеген Н.А. Аристов таныс болды және жоғары бағалады. Жоғарыда айтылғандарды қорыта келе айтарымыз, орыс шығыстануы қазақ халқының этногенез мәселесін әлемдік тарихнамада алғаш кең түрде қойды,оны зерттеу барысында көптеген деректер жинастырылды, тұжырымдар жасалды, бірақта бұл мәселе өзінің ғылыми дұрыс шешімін тапқан жоқ.

1 Татищев В.Н. *История Российская с древнейших времен....* – М., 1769. – Кн. 1, ч.2.

2 Бичурин Н.Я. (Иакинф) *Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древнейшие времена.* – Алматы: Атамұра, 1998.

3 Левшин А.И. *О самоназвании киргиз-кайсаков и отличие его от подлинных или диких каменных киргизов // Московский вестник.* – СПб., 1827. – № 16. – С. 72-92.

4 Вельяминов-Зернов В.В. *Исторические сведения о киргиз-кайсаках и сношениях России со Средней Азией со времен Абулхайр-хана (1748-1768).* – Уфа, 1853.

5 Вельяминов-Зернов В.В. *Исследования о касимовских царях и царевичах. // Труды восточного отделения Императ. рус. арх. об-ва.* – СПб., 1864. – Ч.11. 1-140 бб.

6 *Об исследованиях Н.Н.Балкашина касательно Киргизской орды // Известия РГО.* – СПб., 1882. – Т.18. – Вып. 4. – С. 240-265.

7 Харузин А. *Степные очерки.* – М., 1888.

8 Харузин А.Н. *К вопросу о происхождении киргизского народа // Этнографическое обозрение.* – М., 1895. – № 3. – С. 90-105.

9 Аристов Н.А. *Опыт выяснения этнического состава киргиз-казахов Большой орды и кара-киргизов ....// Живая старина.* – СПб., 1894. – Вып. 3. – С. 50-70.

10 Аристов Н.А. *Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения // Живая старина.* – СПб., 1895. Вып.5. – С. 180-200.

11 Бобровников А.А. *Грамматика монголо-казахского языка.* СПб., 1849.

12 Казанцев И.М. *Описание башкиров, киргиз-кайсаков и хивинцев.* – СПб., 1867.

13 Казанцев И.М. *Список родов Оренбургского ведомства // Записки Оренбургского отдела РГО.* – 1870. – Вып.14 – С. 50-70.

Резюме

В статье рассмотрено изучение представителями русской исторической науки середины XVIII – XIX вв. этногенеза казахского народа.

Одной из главных проблем, которая интересовала русское востоковедение с середины XVIII в. было происхождение казахов. У истоков изучения этого вопроса стоял великий русский историк, основоположник русской историографии В.Н. Татищев. В своей работе «История Российская с древнейших времен ...», согласно разработанной им лингвистико-этнографической классификации народов России, он отнес казахов к «скифской» группе.

В статье проанализированы взгляды видного русского востоковеда первой половины XIX в. Н.Я. Бичурина (Иакинфа), А.И. Левшина, П.А. Словцова, В.В. Вельяминов-Зернова Н.Н. Балкашина, А.Н. Харузина, Н.А. Аристова на историю происхождения казахского народа.

В статье рассмотрена причина актуализации данной проблемы в тот исторический период, показана приоритетность русского востоковедения в изучении данного вопроса. Вместе с тем в статье указаны и слабые стороны русских исследователей в изучении данной проблемы.

Ключевые слова: русское востоковедение, этногенез, лингвистико-этнографическая классификация народов России, пангерманская теория, самоназвание казахов, родо-племенной строй, жузы.

Summary

In the article a study is considered the representatives of Russian historical science etnogenez of the Kazakh people.

One of main problems, that interested Russian orientalism from middle XVIII of century was origin of Kazakhs. The great Russian historian, founder of Russian historiography V.N. Tatischev, stood at the sources of study of this question. Tatischev in the work "History Russian is from the most ancient times .", in obedience to the linqalistical-etnographical classification of people of Russia worked out to them, he attributed Kazakhs to the "scythian" group.

In the article the looks of the visible Russian orientalist of the first half XIX are analysed by the century of N.A. Vichirin, A.I. Levchin, P.A. Slovssov, V.V. Velyaminov-Zernov of N.N. Baklachin, A.N. Charuzin, N.A. Aristove on history of origin of the Kazakh people.

In the article reason of actualization of this problem is considered in a that historical period, priority of Russian orientalism is shown in the study of this question. At the same time in the article.

Keywords: Russian orientalism, of people of Russia, linqalistical-etnographical classification, Russian historical science, etnogenez of the Kazakh people. historical period

ӘӨЖ 007.(34)

ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАН АЙМАҒЫНДАҒЫ МӘДЕНИ ДАМУ – САЯСИ ЖЕР АУДАРЫЛҒАН ХАЛЫҚШЫЛ ДЕМОКРАТТАР КӨЗҚАРАСЫМЕН (XIX ҒАСЫРДЫҢ ЕКІНШІ ЖАРТЫСЫ)

М.М. Муртақазин – *Абай атындағы ҚазҰПУ-нің аға оқытушысы, т.ғ.к.*

Мақалада XIX ғасырдың екінші жарысындағы Шығыс Қазақстан мен Алтай өңіріндегі мәдени дамудың саяси жер аударылған халықшыл демократтар көзқарасындағы сипаты баяндалады. Шығыс Қазақстан аймағына XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап қоныстандыру саясатының барысында шаруалармен қатар орыс демократиялық қоғамының белді өкілдері мен саясаткерлер де қоныстана батады. Ресейден жер аударылған демократиялық қоғам мүшелері аймақтағы сауаттандыру мен білім беру, жалпы мәдени даму ісінде біршама қызметтер атқарды.

Сонымен қатар қазақ жерінің Ресей империясының құрамына қосылуынан кейінгі кезеңдегі қазақ даласында әр түрлі жағдайда және мақсатта болған орыс қоғамының алдыңғы қатарлы ғылым, білім өкілдері сол кездегі жергілікті халықтың теңсіздік жағдайын дұрыс түсініп, өлкенің болашақ дамуына өздерінің озық ойлы пікірлерін айтты. Осы тұрғыда олар нақты зерттеулер жүргізіп, бағалы да құнды еңбектер қалдырды. Олар, сонымен қатар өздерінің осы ғылыми зерттеулері, шолулары, шығармалары арқылы Қазақстанның, соның ішінде оның Шығыс және Алтай өлкесінің сол кездегі тарихын жасауға да өлшеусіз үлес қосты деп тұжырым жасай аламыз.

Тірек сөздер: Шығыс Қазақстан, Алтай, демократиялық қоғам мүшелері, Ресей империясы, жер аударылған, сауаттандыру

Шығыс Қазақстан аймағына XIX ғасырдың екінші жарысынан бастап қоныстандыру саясатының барысында шаруалармен қатар орыс демократиялық қоғамының белді өкілдері мен саясаткерлер де қоныстана батады. Ресейден жер аударылған демократиялық қоғам мүшелері аймақтағы сауаттандыру мен білім беру жалпы мәдени даму ісінде біршама қызметтер атқарды. Осындай бағытта 1871 жылдан бастап «Семей облыстық жаршысы» Шығыс Қазақстан аймағына саяси жер аударылушылардың белсенділігімен үнемі шығып тұратын болды. Семей облыстық жаршысында аймақтағы халыққа білім беру, жергілікті халық тұрмысы, кәсібі, өлкедегі зерттеулер және т.б. үнемі жарияланды. Басылым бетінде олар өздерінің ойларын үнемі халыққа жеткізуге тырысты. Сонымен қатар XIX ғасырдың екінші жартысында Шығыс Қазақстанда саяси жер аударылушылардың текелей басшылығымен амақтың жергілікті жерлерінде мектептер мен мәдени мекемелер бой көтерді.

Г.Н. Потанин мен Нестеровтың тікелей басқаруымен 1863 жылы Өскеменде алғашқы жексенбілік мектеп ашылды. XIX ғасырдың екінші жартысында Г.Н. Потанин Зайсан көлін, оның маңайындағы халық тұрмысын зерттеп, деректер жинады. Семей қаласында революционер-халықшылдар кітапхана, мұражай ұйымдастырды. Облыстық санақ комитетінің жұмысын басқарды. Өздерінің Шығыс өлкесін зерттеу материалдарын Сібір журналдары мен газеттеріне жіберді. Олар жергілікті халықтың тарихи дәстүрі мен құқықтық қатынастарын жүйелеп, 1886 жылы Омск қаласында «Қырғыздардың құқық салттарын зерттеу материалдары» атты зерттеу жинағын баспадан шығарды [1]. Олар Шығыс Қазақстан өңіріндегі жергілікті халыққа білім беру ісінің жағдайы жөнінде мол мағұлұматтар жинақтап, басылым беттеріне жариялаған. Революционер-халықшылдар Патша үкіметінің Ресейдің шеткері халықтарына білім беру саласын-

дағы мақсатына қарсы пікірде, яғни қазақ халқын жаппай сауаттандыруды мақсат етті. Олар күнделікті қазақ даласындағы қызметтері арқылы осы кезеңдегі патша саясатына сай қалыптасқан «қазақтардың оқуға бейімі жоқ» деген пікірді жоққа шығаруға тырысты. Мысалы, халықшыл С.Л. Чудновский Семей өңіріндегі қазақ балаларына білім беру жөнінде жан-жақты зерттеулер жүргізген. Оның мәліметтерінің бірінде қазақ балаларының оқуға деген ынтасының төмендігін Семей өңіріндегі қазақ мектептерінің білім беру дәрежесінің нашарлығымен айғақтайды. С.Л. Чудновскийдің мәліметі бойынша Семей уезіндегі мектеп жасына толған 367 баланың 83-і ғана мектепке білім алуға тартылған, жалпы осы аймақ бойынша олардың 22,6% құрады. Мұндай көрсеткіш орыс балаларына қарағанда екі есе аз болғандығын дәлелдейді. Ал тағы бір зерттеуші халықшыл демократ С.П. Швецов Шығыс Қазақстан және Алтай өлкесіндегі халыққа білім беру ісінің барысын зерттеген. Оның көрсеткіші бойынша: Семей облысында XIX ғасырдың 80-90-шы жылдары 15 қазақ мұсылман мектебі болып, бұл мектептерде 798 ұл және 20 қыз бала оқығандығын келтірген. Оның айтуынша мектептерде ешқандай класс бөлмелері жоқ. Осыдан барып аталған мектептердің өзінің шәкірттеріне дұрыс білім беруі мүмкін емес.

XIX ғасырдағы қазақ даласын зерттеп, оның әлеуметтік-экономикалық, мәдени дамуына шыншылдық тұрғысында баға берген батыстың алдыңғы қатарлы зерттеуші, қазақ даласына саяси жер аударылған Адольф Янушкевичтің еңбегі орасан зор.

Өзінің жазбаларында А.Янушкевич өз заманындағы халық қалаулысы, есімі елге тараған Құнанбай туралы нақты пікірлер айтқан. Құнанбай болыс туралы ол былай деп жазады: «Құнанбай би қырғыз даласындағы табиғи дарынды, аса қабілетті шешен, іскер, өз замандастарының қамын ойлаушы, дала заңының үлкен білгірі, құран ережелерін құрметтеуші, орыс заңдарын жақсы білуші биік тұлға. Кіршіксіз адал би, үлгілі мұсылман, қарадан шыққан Құнанбайдың халықтың арасындағы беделі өте жоғары. Ақыл, кеңес, көмек сұрап оған алыс, жақын ауылдардан жас та, кәрі де, кедей де, бай да келіп жатады.

Беделді Тобықты руының сенімі арқылы болыстыққа сайланған ол билікті ерекше шеберлікпен, жігермен атқарады және оның әр шешімі, сөзі бірден іске асырылады» және өзі жүріп өткен жолдағы Қазақстан қалаларына талдау жасай келе ол «Ақмола, мысалы болашақта бүкіл қырғыз даласының астанасы болады» деп данышпандық ой айтқан екен [2].

Қазақстанның Шығыс, Таулы Алтай өлкесі табиғатын, жергілікті халық тұрмысы мен шаруашылығын зерттеуде Е.П. Михаэлистің еңбегін ерекше айтуға болады.

1861 жылы Петербургте халықшыл Н.В. Шелгуновтың «Жас ұрпаққа» атты шақыруын таратқандығы, студенттер арасындағы патша үкіметіне қарсы ашық революциялық қызметі үшін ол тұтқынға алынды [3]. Студенттер арасындағы аталған толқулардың басқарушысы деп танылған Е.П. Михаэлис алдымен Олонец губерниясы Петрозаводск қаласына, 1863 жылы Тобыл губерниясы Тару қаласына жер аударылды.

1869 жылы шешесінің араласуымен жер аударылу Семей қаласында тұрумен ауыстырылды. Осы кезден өмірінің соңына дейін (1913 жылға дейін) ғалым, этнограф, зерттеуші Е.П. Михаэлистің қазақ жеріндегі қызметі басталады.

Батыс Сібір генерал-губернаторлығының шешімімен ол 1869 жылғы 22-ші қазаннан Семей облыстық басқармасы шаруашылық бөлімі іс жүргізушісінің көмекші қызметіне тағайындалды. Оның білімін, қабылетін ескере отыра Семей облыстық басқармасы оған келесі жылдың көкек айында ерекше тапсырмалар жөнінде кіші қызметкердің орнын ұсынады. Көп ұзамай Михаэлиске Семей мен Қарқаралы арасындағы қолайлы почта жолын іздестіруді тапсырады.

Осы мақсатпен Михаэлис аталған жермен өткен, сонда қоныстанған көшпелі халықтардың тарихын, су көздерін, табиғат ерекшеліктерін зерттейді. Нәтижесінде Семей – Павлодар – Қарқаралы почта жолы ашылды. Бұл жолдың артықшылығы сонда – ол жол елді мекендер, қазақтардың қысқы ауылдары арқылы өтті, нәтижесінде олардың отырықшы өмірімен, т.б. өркениеттілік белгілерімен танысуларына жағдай жасалды.

Е.П. Михаэлис 1875 жылдың қазанынан 1878 жылдың маусым айына дейін Семей облыстық хабаршысының редакторы болып, осы кезеңдерде аталған басылымда Шығыс өлкесінің этнографиялық, этнологиялық, т.б. тақырыптарда мақалалар жиі беріліп тұрды.

Е.П. Михаэлистің бастамасымен облыстық басқарма жанынан есеп комитеті құрылып, оның міндетіне облысты экономикалық зерттеуге талдау жасау міндеті кірді. Михаэлис оның хатшысы болып қызмет атқарды. Комитет жанындағы жинақталған бағалы ғылыми әдебиеттер облыстық Гоголь атындағы қоғамдық-ғылыми кітапхананың негізгі кітап қорына айналды [4]. Оның ұйымдастыруымен 1882 жылдың наурыз айында тұңғыш рет қала халқының санағы жүргізіліп, онда қала тұрғындарының ұлттық құрамы, білім туралы анықтамалар алынған. Санақ қорытындысы зерттеліп, ол баспасөзде жарияланды. Оның тікелей басшылығымен 1881 жылы Семейде халықтық кітапхана ашылып, ол қала халқының, соның

ішінде саяси жер аударылушылардың, оқыған қазақ ұлты өкілдерінің ғылым, білім, демалыс орнына айналды [5].

Михаэлис сонымен бірге осы кезеңде өзінің және қаладағы саяси жер аударушылардың бастамасымен ашылған қалалық музейдегі мұрағат бөлімін басқарды.

Полицейлік бақылаудан босатылған Михаэлис 1882 жылы ғылыми жұмыспен айналысу үшін Өскемен қаласына қоныс аударды. Отыз жылға жуық уақыт Өскемен қалалық думасының мүшесі бола отырып, Михаэлис қаланы көркейтуге үлкен үлес қосты. Өскемен қаласындағы саяси жер аударылғандармен бірлесе отырып 1896 жылы қалада тұңғыш кітапхана ашты.

1899 жылы Михаэлистің тікелей жетекшілігімен қалалық бақтың іргетасы қаланып, алғашқы ағаштар отырғызылды. Михаэлис саяси жер аударушылармен бірге 1897 жылы Өскемендегі діни мектептің, 1912 жылы бастауыш мектептің осы жылы әйелдер гимназиясы мен халық үйінің негізін қалауға белсене қатысты.

Михаэлис сонымен бірге Калба тауының геологиялық құрылысымен танысып, ондағы бағалы тастарды, минералдарды зерттей отыра, алтын шығатын аймақтарды іздестіреді, нәтижесінде осы жерде бірнеше алтынның мол қоры бар орын табылады.

Е.П. Михаэлис Шығыс Қазақстан өңіріндегі саяси жер аударылушылардың ортасындағы негізгі тұлғаға айналды. Әсіресе саяси жер аударылушылар өздерінің ғылым, ағартушылық, т.б. жұмыстарын Семей санақ комитеті арқылы жүргізді. Бұл уақытта аталған комитеттің бірінші хатшысы қызметін Е.П.Михаэлис атқарды. Осы кезде Семейде Ресейдегі революциялық қызметке қатысушылар А.Л. Блек, А.А.Леонтьев, П.Д. Лобановский, Н.И. Долгополов, С.С. Гросс, Г.Шестаков, т.б. болды. Олардың барлығы қаладағы айдалу мерзімдерін өтеген кездерінде комитетпен тығыз байланыста болды.

Ресейдегі, оның шет аймақтарында болып жатқан саяси, экономикалық, т.б. оқиғалар саяси жер аударылушылардың үнемі назарында болды. Олар бұл оқиғаларды талқылап, өздерінің ойларын ортаға салды.

Өскемен қаласында Михаэлис Федоров, Костюрин, Тараевич, Вистениус, Папенфус, т.б. саяси жер аударылушылармен тығыз байланыста болды. Ол Өскемен қаласы Думасының сол қанатын басқарды. Археолог Белослюдов, публицист Герасимов, тау инженері Ч.Ерин оның жақын достары болды [6].

Аталған мақсатта, жалпы XIX ғасырдың екінші жартысында қазақ халқының мәдениетін, ауыз әдебиетін зерттеуге үлес қосқан Семей облысында туып, өлкедегі ағартушылық жұмысқа белсене қатысқан Николай Федорович Костылецкийдің еңбегі ерекше.

Костылецкий әсіресе қазақтың ұлы ғалымы Шоқан Уәлихановтың Омск кадет корпусындағы алғашқы мұғалімдерінің бірі болып, оның жан-жақты білім алуына, қазақ халқы ауыз әдебиетімен танысуына айырықша ықпал етті. Жас Шоқанды Омскідегі алдыңғы қатарлы, өз заманының білімді адамдарымен таныстырды.

Н.М. Костылецкийдің өмір жолы, ағартушылық, зерттеушілік еңбегі туралы мұрағат құжаттарында көптеген мәліметтер бар. Оларда көрсетілгеніндей: Николай Федорович Костылецкий Омск кадет корпусында тіл білімінен сабақ берді. Ол халықшылдық бағытты қолдады.

1840 жылдың желтоқсан айынан бастап оның Омск қаласындағы ағартушылық қызметі басталады. Міне осы кезде Костылецкийден (кадет корпусына оқуға түскен – Ғ.Қ.) Шоқан Уәлиханов пен Григорий Потанин білім ала бастады [7].

Н.Ф. Костылецкий жас Шоқанның алғашқы ұстазы болды. Бірнеше жыл бойы олар ерекше ықыласпен қазақ халық эпосын зерттеумен айналысты және олардың осы саладағы бірлескен жұмыстары өте табысты болды. Олар алғаш рет «Қозы Көрпеш - Баян сұлу» жырының көне нұсқасын орыс тіліне аударды [7].

...Шоқанның қолынан Василий Ушановтың «Қырғыз-қайсақ» атты кітапты көргенде Костылецкий бұл кітапты Белинскийдің мақтағандығын айтты. Қазақстанның шығыс аймағы, Алтай өлкесінің тарихы мен табиғатын зерттеп, оны насихаттауда осы өлкенің азаматы, ғалым А.Н. Седельниковте өзіндік үлес қосты.

Ол Өскемен қаласында мерзімдерін өтеп, одан кейін осында қалған саяси жер аударылушылар А.Н.Федоров, О.Ф. Костюрин, Е.П. Михаэлис, т.б. тығыз қарым-қатынаста болды. Б.Г. Герасимовтың саяси жер аударылушылармен байланысы және оның сенімсіздігі туралы Өскемен қалалық басқарушысының Семей облыстық губернаторына жазған хабарламасынан да байқауға болады.

Б.Г. Герасимов аса ірі ғалымдар, жиһангерлер, ағартушылар, қоғам қайраткерлерімен, Сібір және Қазақстанның өлкетанушылары В.А. Обручев, В.В. Сапожников, В.Ф. Семенов, Г.Н. Потанин, А.И.Седельников, Мұхтар Әуезов, А.И. Линьков, Н.Я. Коншин, П.А. Соломин, К.М. Рынков, А.Н.Федоров, ағайынды Белослюдовтармен, т.б. зерттеушілермен достық қарым-қатынас жасады. Кеңес Одағы өлкетанушылары Орталық бюросының мүше-корреспонденті, Ресей географиялық қоғамы Батыс Сібір бөлімінің құрметті мүшесі болып сайланды [8].

Семей облыстық мемлекеттік мұрағатындағы «Губерниялық халыққа білім беру бөлімі» қорындағы мәліметте «Кәсібі және мамандығы» деген сұраққа Борис Георгиевич Герасимов «Педагог, қырғыз халқының тарихын зерттеуші» деп жазған [8].

«XIX ғасырдың (Ғ.Қ.) 80-ші жылдарының ортасынан бастап, - деп көрсетеді ол, - Өскемен қаласына жергілікті қала халқы «социалистер» деп атаған саяси жер аударылушылар келе бастады. Бұлар алғашқы халықшылдар еді, одан кейін олардың саны көбейе түсті. Келе бірден қала адамдарының назарын аударды. Осы адамдардың, жер аударылушылардың келуіне орай Өскемен қаласына жаңа леп келгендей болды.

...Олар физиктер, химиктер, аптекарлар, жазушылар, журналистер және әйелдер еді. Осы ерлер мен әйелдердің кейбіреулері аса білімділіктерімен ерекшеленді. Солардың арасында Коновалов, ағылшынша еркін оқитын Меленчук, Полтава губерниясынан жер аударылған жазушы-журналист Бяловесский болатын. Оның орыс тарихынан, заң ғылымынан, батыс халықтары тарихы мен әдебиетінен хабары мол болатын.

...Олардың бір бөлегі өздерінің айдалу мерзімдері біткеннен кейін Отандарына оралса, келесі бөлегі Өскемен қаласында тұрақты тұруға қалды. Соңғылардың қатарына О.Ф. Костюринді, А.Н. Федоровты, И.В.Емельяновты, В.Л. Иньковты, В.В. Пинковт-Дзевлятовскийді және Е.П. Михаэлисті жатқызуға болады» [8]. Осы арқылы ол аталған халықшылдардың жергілікті тұрғындар арасындағы ағартушылық, тәрбиелік және кәсіпкерлік жұмыстарына тоқтаған.

«Саяси жер аударылушы Василий Логинович Линков, - деп жазады ол, - тұрғындарды дәрімен қамтамасыз ету мақсатында қалада аптека ашты. Келесі саяси жер аударылушы Цезарь Осипович Тараевич уездік аурухананы басқарып, оны үлгілі емдеу орнына айналдырды. Ол білімді, ақжарқын адам еді. Оның қанатты сөздерін бүкіл қала білетін. Екі дос – Михаэлис пен Тараевичтің күнделікті әңгімелері жарқын сөз бен ойдың, тауып айтылған шешендіктің үлгісі еді» [5].

Оның негізінен көңіл аударғаны – өлкедегі өнеркәсіп орындарының ашылу, өркендеу тарихы, қоныстандыру мәселесі болды. Ол сонымен қатар Орта Жүз қазақтарының тарихын зерттеген. Өлкедегі ұлт-азаттық қозғалысының тарихымен айналысқан. Осы аймаққа жер аударылып келген поляк революционерлерінің қызметі туралы толық мәлімет жинақтаған.

Қорыта айтқанда, қазақ жерінің Ресей империясының құрамына қосылуынан кейінгі кезеңдегі қазақ даласында әр түрлі жағдайда және мақсатта болған орыс қоғамының алдыңғы қатарлы ғылым, білім өкілдері сол кездегі жергілікті халықтың теңсіздік жағдайын дұрыс түсініп, өлкенің болашақ дамуына өздерінің озық ойлы пікірлерін айтты. Осы тұрғыда олар нақты зерттеулер жүргізіп, бағалы да құнды еңбектер қалдырды. Олар, сонымен қатар өздерінің осы ғылыми зерттеулері, шолулары, шығармалары арқылы Қазақстанның, соның ішінде оның Шығыс және Алтай өлкесінің сол кездегі тарихын жасауға да өлшеусіз үлес қосты.

1. Галиев В.З. *Ссылные революционеры в Казахстане.* – Алматы, 1978. – 60-61 бб.

2. Янушкевич А. *Дневники и письма из путешествия по казахским степям.* – Алматы, 1966. - 8 б.

3. Созақбаев С. *Общественно-политическая деятельность ссыльных воспитоников Петербургского университета в Казахстане // Вестник АН КазССР.* – 1984 - №4 – С. 16-17

4 ШҚОММ қор 752, т.2, іс 69, - 1 б.

5 Черных С.Е. *С берегов Иртыша.* - Алматы, 1981. - 45 б.

6 Галиев В.З. *Ссылные революционеры в Казахстане (вторая половина XIX века).* – Алматы, 1978. – 91 с.

7 ШҚОММ қор 540, т.1, іс 15 – 167 п.

8 ШҚОММ қор 50, т.1, іс 89 – 16 п.

Резюме

В данной статье характеризуются взгляды национальных демократов второй половины XIX века в развитии культуры Восточного Казахстана и Алтайского края. В восточный регион кроме крестьян переселились видные деятели русского демократического общества и политики. Ссылные демократического общества сыграли большую роль в развитии образовательной системы и культуры.

Кроме этого, после присоединения Казахских земель к России сосланные видные деятели русского общества, науки и образования понимая положение в Казахской степи и неравноправие местных жителей старались помогать им своими советами в лучшую сторону. В этом направлении они провели научные исследования и оставили после себя бесценные труды. А также, мы можем сделать заключение о том, что они своими научными исследованиями, обзорами, трудами внесли большой вклад в истории Казахстана в том числе в историю Восточного и Алтайского региона.

Ключевые слова: Восточный Казахстан, Алтай, члены демократического общества, Российская империя, переселенцы, образовательный

Summary

The article characterized the views of the Democrats in the second half of the 19th century to the cultural development of East Kazakhstan and Altai Krai. In the Eastern region in addition to the christening moved prominent figures of the Russian democratic society and politics. The exiled democratic society played a major role in the development of the educational system and culture

In addition, after joining the Kazakh lands to Russia created prominent figures of Russian society, science and education, being well aware of the situation in the Kazakh steppe and understood not the equality of the locals tried to help them with their tips in the best way. In this direction, they have conducted research and has left a priceless works. And so we can conclude that they are with their scientific studies, surveys, papers made a great contribution in the history of Kazakhstan, including the history of the East and the Altai region.

Key words: Eastern Kazakhstan, the Altai, the Members of a democratic society, the Russian Empire, immigrants, educational

ТАРИХТЫ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ИСТОРИИ

УДК 574.001

ТЕХНОЛОГИЯ ОБУЧЕНИЯ «CASE-STUDY» ИЛИ «КЕЙС МЕТОД» В ПРАКТИКЕ ПРЕПОДАВАНИЯ ИСТОРИИ

Г.Т. Джайнакбаева – к.п.н., доцент кафедры методики преподавания истории КазНПУ им. Абая

В статье рассматривается история зарождения и практика использования метода case-study (кейс-метода) в историческом образовании, в основе метода лежит ситуационное обучение. Отличительная особенность метода case-study – создание проблемной ситуации на основе фактов из реальной жизни. Наиболее успешно кейс технологии можно использовать на уроках экономики, права, обществознания, истории по темам, требующим анализа большого количества документов и первоисточников. Кейс технологии предназначены для получения знаний по тем дисциплинам, где нет однозначного ответа на поставленный вопрос, а есть несколько ответов, которые могут соперничать по степени истинности. С одной стороны, широкое распространение данного метода в образовании связано с его направленностью, с тем, что кейс-метод ориентирован не столько на освоение конкретных знаний или умений, сколько на развитие общего интеллектуального и коммуникативного потенциала обучаемого и обучающего.

Ключевые слова: кейс метод, историческое образование, ситуационное обучение, интеллектуальный потенциал, профессиональные компетенции.

Современный Казахстан развивается в условиях ускоренной экономической, политической, социальной модернизации. Как отметил Президент Республики Казахстан – Лидер Нации Н.А. Назарбаев в своем послании «Стратегия «Казахстан-2050» - новый политический курс состоявшегося государства: «Нам нужно продолжить работу по формированию исторического сознания нации» [1].

В сфере образования и науки был выделен приоритет: «4. Знание и профессиональные навыки – ключевые ориентиры современной системы образования, подготовки и переподготовки кадров» [2]. В образовании среди других задач была поставлена задача модернизации методик образования, в сфере науки определены направления развития инновационных исследований.

На современном этапе развития образования наряду с традиционными методами и приемами все большую популярность приобретает интерактивное обучение. В контексте интерактивного обучения разработана технология проведения интерактивных лекций, предусматривающая создание «фокус-групп», проектные технологии, тренинги и др. Одна из таких технологий получила название CASE STUDY или КЕЙС-МЕТОД [3].

Метод кейс-стади впервые был применен в Гарвардской бизнес-школе в 20-х годах XX века. Преподаватели школы очень быстро поняли, что не существует учебников, подходящих для аспирантской программы в бизнесе. Их первым решением данной проблемы было интервью с ведущими практиками бизнеса и написание подробных отчетов о том, чем занимались эти менеджеры, а также о факторах, влияющих на их деятельность. Слушателям давались описания определенной ситуации, с которой столкнулась реальная организация в своей деятельности, для того чтобы ознакомиться с проблемой, найти самостоятельно и в ходе коллективного обсуждения решение. Существует несколько точек зрения относительно определений кейса. Его можно рассматривать как описание реальной ситуации, как «кусочек» реальной жизни (в английской терминологии true life). Более общее определение звучит как события, реально произошедшие в той или иной сфере деятельности и описанные авторами для того, чтобы спровоцировать дискуссию в учебной аудитории, подтолкнуть студентов к обсуждению и анализу ситуации, принятию решения [4].

Изучением и разработкой данного метода в России занимались Ю.Д. Красовский, Г.А. Брянский, Ю.Ю. Екатеринославский, О.В. Козлова, В.Я. Платов, Д.А. Поспелов, О.А. Овсянников, В.С. Рапопорт, О.Г. Смолянинова и др.

В Казахстане изучением метода кейс-стади и его практическим применением занимались Джубатырова С.С., Абуылхаайрова Н.Г., которые выпустили учебное пособие на базе Западно-Казахстанского Государственного университета им. Утемисова «Использование кейс-метода на занятиях при кридитной технологии обучения» 2006 г., изучению кейс-метода посвящены статьи: молодого ученого Юнисова Ерсина «Кейс-метод в практике полилингвального образования» (Казахский Агротехнический университет им. Сейфуллина), Слепцова Н.А. «Кейс-метод как средство воспитания компетентного преподавателя профессионального обучения» (Казахский Агротехнический университет им. Сейфуллина).

Метод не требует больших материальных или временных затрат и предполагает вариативность обучения. Несомненными плюсами кейсов являются: практическая направленность; возможность адаптировать ситуацию к реальной организационной ситуации; активность участников в относительно безопасной ситуации; возможность создать рабочую доброжелательную мотивирующую обстановку, позволяющую участникам задействовать имеющийся опыт, проявить креативность; возможность получения позитивной обратной связи от ведущего и участников, возможность для участников повысить свою уверенность в том, что они могут справиться в реальности с задачами такого плана или, наоборот, выявить свои недостатки; возможность для участников делать ошибки в ситуации, приближенной к реальности, а потом их анализировать [5].

Первоначально применялся при изучении экономики, а затем при изучении юриспруденции, исторических и общественных наук. В школьной практике применяется на уроках экономики, права, истории, обществознания.

Образовательный потенциал данного метода:

- Позволяет иллюстрировать теоретические знания на материале реальных событий
- Стимулирует познавательную активность обучающихся
- Способствует развитию необходимых компетенций (умение работать с источниками, искать альтернативы в решении проблем и т.п.)
- Способствует развитию различных практических навыков
- Актуализирует определенный комплекс знаний, который необходимо усвоить при разрешении заявленной проблемы.

Метод ситуационного анализа (case study method) состоит в том, что обучающийся, ознакомившись с описанием представленной проблемы, «самостоятельно анализирует ситуацию, диагностирует проблему и представляет свои идеи и решения в дискуссии с другими обучаемыми».

«...учебный материал подается обучаемым в виде микропроблем, а знания приобретаются в результате их активной исследовательской и творческой деятельности по разработке решений».

Развитие навыков при использовании данной технологии:

- Необходимость классифицировать, ранжировать, восстанавливать, анализировать и отбирать информацию ведет к развитию *аналитических навыков*
- Пониженный по сравнению с реальной ситуацией уровень сложности проблемы, представленной в кейсе способствует формированию *практических навыков*
- Как правило, нельзя разрешить кейс-ситуацию только с помощью одной логики, в силу чего развиваются *творческие навыки*
- Необходимость объединяться в группы, аргументировать свою точку зрения, оппонировать и т.п. обуславливает *коммуникативные навыки*
- Оценка поведения людей, умение слушать, поддерживать в дискуссии или аргументировать противоположное мнение, контролировать себя и т.д. формируют *социальные навыки*

Условия эффективности учебного процесса на основе этой технологии:

- хороший кейс;
- определенная методика его использования в учебном процессе.

Этапы:

Выделяют следующие основные этапы создания CASEов: определение целей, критериальный подбор ситуации, подбор необходимых источников информации, подготовка первичного материала в CASE, экспертиза, подготовка методических материалов по его использованию [6].

Особенности метода - основан на умении работать с информационными технологиями; проблемная ситуация строится на основе реальной жизни.

Основные требования к кейсу:

Так как технология зародилась в недрах экономического образования, следует обратить внимание на базовые требования к кейсу:

1. Соответствовать четко поставленной цели создания
2. Иметь соответствующий уровень трудности
3. Иллюстрировать несколько аспектов экономической жизни
4. Не устаревать слишком быстро
5. Иметь национальную окраску
6. Быть актуальным на сегодняшний день
7. Иллюстрировать типичные ситуации в бизнесе

8. Развивать аналитическое мышление
9. Провоцировать дискуссию
10. Иметь несколько решений
11. Представлять собой единый информационный комплекс, позволяющий понять ситуацию
12. Включать набор вопросов, подталкивающих к решению поставленной проблемы

Очевидно, что пункты 1, 2, 8, 9, 10, 11, 12 подходят и для кейсов, используемых в преподавании истории.

Что такое «мертвые» и «живые» кейсы?

«Некоторые ученые считают, что кейсы бывают «мертвые» и «живые». К «мертвым» кейсам можно отнести кейсы, в которых содержится вся необходимая для анализа информация. Чтобы «оживить» кейс, необходимо построить его так, чтобы спровоцировать учащихся на поиск дополнительной информации для анализа. Это позволяет кейсу развиваться и оставаться актуальным длительное время» [6].

Кейсы в основном составляются на основе следующих материалов - проблемных реальных ситуаций; исторических фактов; литературных источников.

Технология работы с кейсом в учебном процессе:

Этапы:

1. Индивидуальная самостоятельная работы обучаемых с материалами кейса (идентификация проблемы, формулирование ключевых альтернатив, предложение решения или рекомендуемого действия)
2. Работа в малых группах по согласованию видения ключевой проблемы и ее решений
3. Презентация и экспертиза результатов малых групп на общей дискуссии (в рамках учебной группы)

Форматы дискуссии - учитель- обучающийся: перекрестный допрос; учитель-обучающийся: адвокат дьявола; учитель- обучающийся: гипотетический формат; обучающийся - обучающийся: конфронтация и/или кооперация; обучающийся - обучающийся: “играть роль”; учитель - класс: “безмолвный” формат».

Кейсы используются на различных этапах образовательного процесса: на стадии обучения, на стадии проверки результатов обучения.

Структура представления кейса: вспомогательная информация, необходимая для анализа кейса; описание конкретной ситуации; задания к кейсу

Форма представления: Кейсы могут быть представлены в различной форме: от нескольких предложений до множества страниц. Виды представления: печатный, мультимедиа, видео.

«Нет определенного стандарта представления CASE. CASE как правило представляются в печатном виде, однако включение в текст фотографий, диаграмм, таблиц делает его более наглядным для студентов. В последнее время все популярнее становится мультимедиа презентации. Однако фильм, видео и аудио презентации могут создавать некоторые проблемы. С печатной информацией легче работать и анализировать ее, чем информацию, представленную, например, в фильме. Ограниченные возможности многократного интерактивного просмотра могут привести к искажению информации и ошибкам. Возможности мультимедиа представления CASEов позволяют избежать вышеназванных трудностей и сочетают в себе преимущества текстовой информации и интерактивного видео» [7]

Существуют различные типологии кейсов, созданные на основе вариативных критериев. В рамках данного материала не представляется возможным дать полный ответ на данный вопрос. Учитель найдет его по указанным ниже адресам в Интернете.

Алгоритм работы с информацией кейса: выделить проблему; учитывать, что информация может быть избыточной; не использовать информации, которая находится «за рамками»; использовать не только текстовую информацию, но и приложения (схемы, диаграммы, карты, иллюстрации).

Пример урока с использованием кейсовой технологии:

1. Подготовительный этап

Педагог подготавливает ситуацию, дополнительные информационные материалы, определяет место урока в системе предмета, задачи урока

2. Ознакомительный этап

На данном этапе происходит вовлечение учащихся в живое обсуждение реальной ситуации

1. Введение в ситуацию
2. Описание ситуации
3. Информационный материал
4. Глоссарий

3. Основной (аналитический) этап

1. Вступительное слово учителя

2. Распределение учащихся по группам (4-5 человек в каждой)

3. Организация работы групп: краткое изложение членами групп прочитанных материалов и их обсуждение; выявление проблемных моментов; определение докладчиков

4. Первый раунд дискуссии – обсуждение проблемных моментов в малых группах, поиск аргументов и решений

5. Второй раунд дискуссии – представление результатов анализа, общегрупповая дискуссия, подведение итогов дискуссии и найденных решений

4. Итоговый этап

1. Заключительная презентация результатов аналитической работы (учащиеся могут узнать и сравнить несколько вариантов решений одной проблемы)

2. Обобщающее выступление учителя – анализ ситуации

3. Оценивание учителем учащихся

Вернемся к вопросу о целесообразности применения данной технологии в обучении истории.

Аргументы «за» и «против»:

За применение: кейсовая технология трактуется как разновидность исследовательских технологий, занявших заметное место в изучении истории; изучение истории базируется на работе с источниками; источниками для составления кейсов являются не только проблемные реальные ситуации, но и исторические факты и произведения литературы разных видов и жанров; этапы работы по данной технологии, форматы дискуссии, структура и формы представления кейса соответствуют современным подходам к школьному историческому образованию; алгоритм урока с использованием кейсовой технологии вполне сопоставим с алгоритмами уроков по другим технологиям, используемым в процессе изучения истории; кейс- метод – «это деловая игра в миниатюре», а игровые технологии прочно вошли в арсенал средств изучения истории.

Против применения: проблемная ситуация кейса строится на основе реальной жизни; традиционно сущность данного метода видится в том, что обучающийся знакомится с описанием организационной проблемы; кейс должен быть актуальным на сегодняшний день; он не должен устаревать слишком быстро. «Большинство кейсов постепенно устаревают, поскольку новая ситуация требует новых подходов. Кейсы, основанные на истории, хорошо слушаются, но работа с ними происходит неактивно, поскольку «это было уже давно». [7]

Очевидно, что аргументы «за» перевешивают аргументы «против».

В процессе решения кейса формируются и развиваются универсальные компетенции учащихся. О.Г.Смолянинова выделяет следующие качества, формированию которых способствует решение кейсов:

- аналитические навыки (умение отличать данные от информации, классифицировать, выделять существенную и несущественную информацию, анализировать, представлять ее, находить пропуски информации и уметь восстанавливать их);

- практические навыки (использование академической теории, методов, принципов на практике);

- творческие навыки (одной логикой, как правило, кейс-ситуацию не решить, очень важны творческие навыки в генерации альтернативных решений, которые нельзя найти логическим путем);

- коммуникативные навыки (умение вести дискуссию, убеждать окружающих, использовать наглядный материал и другие медиа-средства, кооперироваться в группы, защищать собственную точку зрения, убеждать оппонентов, составлять краткий, убедительный отчет);

- социальные навыки (в ходе обсуждения кейс вырабатываются определенные социальные навыки: оценка поведения людей, умение слушать, поддерживать в дискуссии или аргументировать противоположное мнение и т.д.);

- самоанализ (несогласие в дискуссии способствует осознанию и анализу мнения других и своего собственного; возникающие моральные и этические проблемы требуют формирования социальных навыков их решения).

Таким образом, мы сформулировали обучающие возможности кейс-метода. Его нелегко встроить в учебный процесс. Здесь необходимы значительные усилия преподавателей, каждодневная творческая работа по осмыслению и отбору ситуаций, анализу учебного материала, созданию кейса как произведения искусства обучения. Это огромная работа в аудитории и за ее пределами, со студентами и без них. Но она может обеспечить значительное повышение эффективности учебно-воспитательного процесса [8].

[1] <http://e-history.kz/ru/contents/view/1129>

[2]. «Стратегия «Казахстан-2050» - новый политический курс состоявшегося государства. <http://strategy2050.kz/ru/>

[3] «Использование кейс-технологий на уроках обществознания» Агафонова Татьяна Григорьевна, заместитель директора по УВР, МОУ СОШ №18, г. Братск. <http://festival.1september.ru/articles/311907/>

[4] Смолянинова О.Г. Инновационные технологии обучения студентов на основе метода Case Study // Инновации в российском образовании: - СПб.; М.: ВПО, 2000.

[5] Вагина М.В. Использование метода кейс-стади как образовательной технологии <http://www.gup.ru/events/smi/detail.php?ID=166183>

[6] Смолянинова О.Г. Дидактические возможности метода case-study в обучении студентов. <http://ipps2.sfu-kras.ru/sites/ipps.institute.sfu-kras.ru/files/publications/57.pdf>

[7] Савинова О.В. Использование кейсовой технологии в практике преподавания истории в образовательных учреждениях Тверской области. www.tiui.ru/upload/kurokam.doc

[8] Планкин К.А. Обучающие возможности кейс-метода в профессиональном образовании [Текст] / К.А.Планкин, В.А. Ченобытов // Молодой ученый. - 2013. - №1. - С. 354-355.

Түйін

Мақалада тарихи білім беруде әр түрлі ситуациялық жағдайларға құрылған әдіс негіз болатын «case-study», кейс – әдісінің практикада пайдаланылуы мен пайда болу тарихы қарастырылған. Кейс – әдісінің маңызды ерекшелігі ситуациялық проблемаларды құруда шынайы өмірден алынған деректер пайдаланылады. Анағұрлым табысты кейс технологияларды көптеген құжаттар мен дерек көздерін талдауды талап ететін экономика, құқық, қоғамтану, тарих пәнінің жеке тақырыптарында пайдалануға болады. Кейс технологиялар белгілі бір қойылған мәселелерге байланысты жауаптардың бірнеше жауаптары болған жағдайда әр түрлі деңгейде шындыққа қарсы тұратын пәндер бойынша білім беруге бағытталған. Білім беру саласында бұл әдістің кең таралуы нақты бір білім мен дағдыны меңгеруге ғана емес, сонымен қатар жалпы интеллектуалдық және коммуникативті қабілеттерді де дамытуға бағытталған.

Тірек сөздер: кейс әдісі, тарихи білім беру, ситуациялық оқыту, кәсіби біліктілік.

Summary

The article touches upon the history of evolution and practical usage of methods of case-study in historical education, on the basis of situational teaching. Distinctional peculiarity of the method – case-study is the creation of problem – based situations on the basis of facts from real life. Much more effective case technologies can be used in the lessons of economics, law, social science, history in spheres which require analysis of great quantity of data and primary sources. Case technology is used for gaining knowledge in the above mentioned subjects, which have no concrete answers for definite questions, but several answers, which are contrary in their degree of reality. On the one side, wide variety of usage of this method in education is connected with it is directions, in which the case method is oriented more to the acquisition of concrete knowledge and skills, than the development of general intellectual and communicative potential of learners and teachers.

Keywords: case-method, history of education, situational training, intellectual potential, professional competencies.

УДК 94:004(574)

ИНФОРМАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ НА УРОКАХ ИСТОРИИ

Л.А. Найманбаева – ст. преподаватель кафедры «История Казахстана»

Казахстанского инженерно-педагогического университета Дружбы народов (КИПУДН)

Мақала қазіргі кезең мектептерінде компьютерлік технологияны қолдану аясына және оны сараптауға арналған. Сонымен бірге компьютерлік технологияның дидактикалық қызметтерін сипаттау және мектептегі тарих сабағында инновациялық технологияны қолданудың әдістері мен түрлерін анықтауға бағытталған. Оқу үрдісінде жаңа технологияларды қолдану арқылы сабақ өткізуді жоспарлағанда дидактикалық талаптарды сақтау қажет, себебі ол ақпараттық технологияларды қолданудың педагогикалық мақсаттарын айқындауға мүмкіндік береді. Аталған жаңа технологияның болашағы зор, сол себепті мектептердің компьютерлермен қамтылуы мұғалімдердің сабақтарды әдістемелік және технологиялық жағынан жоғары деңгейде өткізуге жағдай жасайды.

Тірек сөздер: компьютерлік технологиялар, педагогикалық технология, компьютерлік оқу технологиялары, оқыту бағдарламалары, компьютерлік тестілеу және білімдерін бағалау, электронды кітаптар, веб-сайттар.

Современную жизнь трудно представить без применения компьютера. Возможности компьютера используются не только в преподавании информатики, математики, физики, естественных наук, но и в процессе обучения предметов гуманитарного цикла. В процессе обучения истории учитель и ученик традиционно обращались к различным источникам информации: энциклопедиям, справочникам, словарям, хрестоматиям и т.д. Но на смену традиционной библиотеке сегодня приходят электронные словари, энциклопедии, базы данных, предоставленные не только на электронных носителях, но и в Интернете.

Компьютер сегодня это мощнейший инструмент получения и обработки информации. Поэтому совершенно естественно внедрение этих средств в современный учебный процесс.

Активное внедрение компьютерных технологий в школьную жизнь предъявляют новые требования к уровню и способу преподавания предмета истории и обществознания.

Педагогическая технология – комплексный, интерактивный процесс, включающий людей, идеи, средства и способы организации деятельности для анализа проблемы и планирования, обеспечения, оценивания и управления решением проблем, охватывающий все аспекты усвоения знаний.

Имея хороший учебный фонд в кабинете истории и обществознания, можно утверждать, что всё это пробуждает интерес к урокам и их проблематике, усиливает убедительность идей курса и является превосходным средством патриотического, эстетического и другого воспитания. Разнообразнее, ярче, эффективнее становится палитра методических приёмов, используемых учителем.

Сегодня области применения компьютерных технологий в современной школе в учебной деятельности весьма обширны:

- обязательное изучение компьютерных и информационных технологий;
- использование обучающих программ на всех предметах;
- компьютерное тестирование и контроль знаний;
- пользование каталогами и заказ книг в публичных библиотеках через Интернет;
- использование учениками материалов, опубликованных в Интернете для подготовки докладов и рефератов;
- использование электронных энциклопедий и др. [1]

По дидактическим функциям компьютерные технологии обучения можно систематизировать следующим образом:

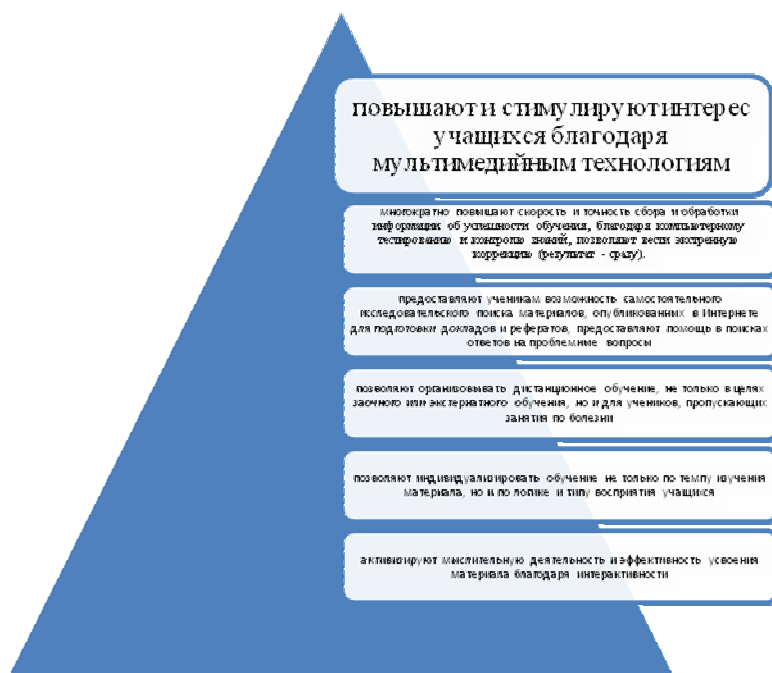

Рис. 1 - Дидактические функции компьютерных технологий обучения

Только на основе этих функций можно сформулировать основные тенденции, заложенные в основе компьютерных учебных технологий (КУТ).

КУТ позволяют развивать самостоятельность, возможность осуществлять только в режиме один на один. Развивают навыки самооценки. Такую возможность дают как специализированные программы контроля знаний, так и при работе с любым программным обеспечением, работает эффект: «Смог - не смог», когда ученик видит результат даже раньше учителя. Развивают активность. В отличие от таких привычных форм как лекция, просмотр видео и кинофильмов предполагают постоянное участие ученика-пользователя компьютера в происходящем; приобщают и приучают к поисковой творческой деятельности; развивают воображение.

Роль компьютера в историческом образовании учащихся многообразна:

- помощь учащимся в эффективном усвоении исторической информации, ее систематизации;
- содействие становлению объемных и ярких представлений о прошлом;
- интенсификация и индивидуализация процесса обучения; - повышение мотивации к изучению предмета;
- снятие эмоциональной напряженности в процессе работы.

Кроме того, компьютер – универсальное техническое средство обучения. Такое техническое средство обучения позволяет упорядоченно хранить огромное количество материала и готовых разработок уроков.

Существуют определенные принципы выбора программного продукта для использования на уроке:

1. Программа должна быть понятна преподавателям и ученикам, проста в управлении.
2. Учитель должен иметь возможность самостоятельно компоновать материал, творчески подходить к подготовке и проведению уроков.

3. Программа должна позволять использовать информацию в любой форме представления (текст, таблица, диаграмма, слайды и т.д.). Этим требованиям обладает не готовый продукт, а любая программа создания презентаций. Одна из самых распространенных – программа Power Point из пакета Microsoft Office.

Планируя урок с применением новых информационных технологий, необходимо соблюдать дидактические требования, в соответствии с которыми:

- четко определять педагогическую цель применения информационных технологий в учебном процессе;
- уточнять, где и когда он будет использовать информационные технологии на уроке в контексте логики раскрытия учебного материала и своевременности предъявления конкретной учебной информации;
- согласовывать выбранное средство информационной технологии с другими техническими средствами обучения;
- учитывать специфику учебного материала, особенности класса, характер объяснения новой информации;
- анализировать и обсуждать с классом фундаментальные, узловые вопросы изучаемого материала [2].

Свободное владение текстовым и графическим редакторами, использование их возможностей при подготовке к урокам, работа с электронными таблицами при осуществлении всевозможных подсчетов, создание баз данных и применение систем управления базами данных для выборки необходимой информации – это один уровень и, наверное, самый первичный.

В настоящее время широкое распространение получило компьютерное тестирование. Этот способ контроля знаний и умений используют практически все дисциплины, во всех классах.

Используется компьютерный вариант тестовых заданий. Это расширяет возможности для самодиагностики учащихся и значительно сокращает время обратной связи.

Несомненным достоинством использования тестов в работе является:

- объективность оценки результатов;
- возможное использование тестов на всех этапах обучения от первичного закрепления и систематизации до итогового контроля и оценки знаний;
- возможное использование тестов во всех формах ученической работы: фронтальной, групповой, индивидуальной в зависимости от возрастных и индивидуальных особенностей школьников;
- скорость проверки результатов особенно при использовании компьютеров.

Использование компьютерного варианта тестов и тестовых заданий дает возможность повысить уровень усвоения знаний учащимися, стимулирует индивидуальную работу учащихся и значительно расширяет возможности учителя в преподавании курса истории. Подобный опыт может быть использован в любой школе, где есть компьютерные классы.

Данная технология, конечно, имеет свои недостатки. Но возможность за короткое время оценить многих и сделать это достаточно объективно обеспечивает этой технологии широкую популярность и большой интерес у учащихся.

Компьютерные технологии прочно вошли в нашу жизнь, они активно используются на уроках, а также при подготовке к урокам как учителем, так и учениками. Но использование ИКТ и во внеурочной учебной деятельности также имеет огромное значение. Исследовательские работы учащихся в наши дни часто опираются на возможности, которые даёт компьютер.

Подчас, использование компьютерных технологий сводится к представлению результатов исследования – ребёнок создаёт презентацию своей работы. На самом деле, презентация – это самый последний этап работы, и самый сложный из всех.

Как известно, любая исследовательская работа состоит из нескольких обязательных этапов. Ученик должен определить, в чём он видит проблему. Нужно посмотреть, как эта проблема освещена в современном научном мире. Сложный этап – определение целей и постановка задач исследовательской работы. Наконец, сама работа и вывод о её результатах. Видение перспектив работы в будущем.

Использование компьютерных технологий целесообразно на всех этапах исследовательской работы. Традиционно любое исследование начинается с какой-либо проблемы, которая существует в интересующей ребёнка области. Заинтересовавшись проблемой, ученик пытается раздобыть информацию, за ней сейчас принято обращаться в Интернет в первую очередь.

Работа на компьютере начинается со сбора материала, исследования темы, изучаемой учащимся, на страницах Интернета.

На основе изучения того, как освещена данная тема на страницах Интернета, ученик делает обзор литературы, поднимающей интересующую его проблему. Изучив, как освещён вопрос в современной науке, испытатель начинает свой поиск. И тут опять прибегает к компьютерным технологиям.

Таким образом, компьютерные технологии используются на всех этапах школьной исследовательской деятельности. Работа с использованием ИКТ увлекательна, она захватывает своей новизной, доступностью, масштабом и просто доставляет удовольствие юным исследователям.

Для исследовательской работы компьютер даёт поистине безграничные возможности. Составление и размножение теста, анкеты – это простейшие формы использования компьютерных технологий, но и без них исследование было бы затруднительно.

Отдельного разговора требует работа в форуме. На страницах Интернета существует форумы, в которых можно обсудить любую тему с другими пользователями. Стоит создать тему, и тут открываются огромные поисковые возможности: проведение опроса в форуме, на его основе изучение общественного мнения. Проводя опрос на форуме, можно попросить указать возраст, профессию, пол и сделать выводы с учётом этих данных.

Можно задать какой-либо вопрос или обратиться с просьбой.

Использование компьютера на уроке приводит к целому ряду последствий:

1. Повышение уровня использования наглядности на уроке.
2. Повышение производительности урока.
3. Установление межпредметных связей с уроками информатики.
4. Возможность организации проектной деятельности по созданию учебных программ.
5. Логика подачи учебного материала – положительно сказывается на уровне знаний учащихся.

Следует, однако, помнить, что компьютер – не «заменитель» преподавателя, компьютер и сеть «Интернет», как и другие информационные технологии, – инструмент, а не самоцель. Если исходить из этой идеи, то возможности его использования становятся безграничными [3].

Компакт-диски по истории занимают свое почетное место среди инструментов, которыми может пользоваться современный учитель. Но и здесь есть свои проблемы. Большинство дисков – тематические, в них четко прослеживается позиция авторов, которая иногда не совпадает с позицией учителя и требованиями учебного курса. Часты фактические ошибки. Главный недостаток CD, заключается в их слабой приспособленности к потребностям учебного процесса.

С помощью информационных технологий можно организовать не только поисковую работу по предмету, но и проверочные и тренинговые упражнения.

В настоящее время учитель истории нуждается в технической помощи своего коллеги информатика при создании собственных исторических тестов и в создании собственных web-сайтов, где историческая информация размещается в компьютерном варианте. Учителю истории придется освоить навыки и приёмы компьютерного дизайна на соответствующих курсах повышения квалификации.

Более широко и практично взглянуть на потенциал повсеместно протянутой Паутины, рассматривая последнюю как эффективный инструмент управления образовательным процессом любого уровня. Другими словами, наиболее перспективно, с точки зрения любого участника образовательного процесса (ученик – учитель – администратор), Интернет необходимо видеть не как сложившуюся систему, которую необходимо изучать (это в принципе невозможно), а скорее как технологию, осваивая которую, мы решаем не только учебные задачи, но и упорядочиваем образовательный процесс в целом.

Интернет требует специальных навыков навигации и отбора информации. К тому же совершенно сбивало с толку обилие «ненужных» и откровенно ненаучных сведений по искомым темам.

Пожалуй, наиболее эффективной технологией является использование на уроках электронных учебников. Имеется масса самых разнообразных по качеству электронных учебников. Уроки с применением компьютерной технологии дают возможность комплексно использовать материально-технические средства обучения. Перейти от репродуктивных форм учебной деятельности к самостоятельным, поисково-исследовательским видам работы, перенося акцент на аналитический компонент учебной деятельности, формировать и развивать у учащихся умение работы с различными видами информации, её источниками. Всё, вышперечисленное, даёт учителю достаточный объём в обеспечении учебного процесса и эффективного решения многих задач. Использование цифровых образовательных ресурсов повышает эффективность учебных материалов, прежде всего за счет использования интерактивности. Использование указанных технических средств в значительной степени решает не только внутривопросные задачи, но и общеучебные.

Использование на уроках истории компьютерного учебника, позволяет облегчить учащимся процесс усвоения обширного материала за счёт комплексного воздействия: прослушивается дикторский текст по вопросу изучаемой темы, по ходу учащиеся обращаются к дополнительным документам, дикторский текст иллюстрирован фотографиями, документами, рисунками, плакатами, видеоклипами, музыкальным сопровождением. Компьютер представляет возможность для диалога с учащимися, автоматизированного контроля усвоения учащимися темы урока. При завершении работы по теме составляем краткий план-конспект с помощью компьютера. Это поможет быстро вспомнить пройденный материал при подготовке домашнего задания или к экзамену. Печатаем на принтере документы для различных заданий: сравнить, сделать вывод, оценить, высказать личное мнение и так далее.

За этими технологиями будущее, наличие компьютеров в школах даёт возможность учителям проводить уроки на более высоком методическом и технологическом уровне.

1. *Новые возможности // Новые информационные ресурсы и технологии в исторических исследованиях и образовании.* - М., 2000.

2. *Бородкин Л. И., Владимиров Н., Юшин И.Ф. Историческая информатика в информационном обществе// Круг идей: историческая информатика в информационном обществе.* - М., 2001

3. *Колеченко А.К. «Энциклопедия педагогических технологий».* - СПб., 2002.

Резюме

Статья посвящена анализу областей применения компьютерных технологий в современной школе. Отдельно характеризуются дидактические функции компьютерных технологий обучения и конкретизируются методы и формы применения ИТ-технологий на уроках истории в школе. Планируя урок с применением новых информационных технологий, необходимо соблюдать дидактические требования, в соответствии с которыми четко определять педагогическую цель применения информационных технологий в учебном процессе. За этими технологиями будущее, наличие компьютеров в школах даёт возможность учителям проводить уроки на более высоком методическом и технологическом уровне.

Ключевые слова: компьютерные технологии, педагогическая технология, компьютерные учебные технологии (КУТ), обучающие программы, компьютерное тестирование и контроль знаний, электронные книги, веб-сайты.

Summary

The article is dedicated to the analysis of the spheres of using computer technologies at modern school. Didactical functions of computer teaching technologies are characterized. Methods and ways of using IT technologies at History lessons at school are emphasized.

Key Words: computer technologies, pedagogical technology, computer teaching technologies (CTT), teaching programs, computer testing and knowledge control, electronic books, websites.

СТУДЕНТТЕРДІҢ СӨЗ МӘДЕНИЕТІН ЖЕТІЛДІРУДІҢ ПСИХОЛОГИЯ- ПЕДАГОГИКАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Оспанова Б.Р. – *Абай атындағы Қаз ҰПУ-дың инспекторы, ф.ғ.к.*

Мақалада студенттердің сөз мәдениетін жетілдірудің психологиялық-педагогикалық негіздері қарастырылған. Адамның сөйлеу, сөз мәдениеті оның ішкі жан дүниесінің байлығының, жеке басының мәдениетінің, ойлау өрісінің көрсеткіші. Студенттің сөз мәдениетін жетілдіру әдістемесі психологиялық зерттеулерге негізделіп құрылуы тиіс. Өйткені сөз – психологиялық құбылыс. Демек, тіл мен сөздің айырмашылығы, сөздің түрлері, оның сыртқа шығуы т.т. игертуде психология негіздеріне сүйенуге тура келеді. Бұдан студенттердің ойлау қабілетін сөйлеу әрекеті контекстінде дамытуға мүмкіндік болатыны сөзсіз. Ондай нәтижеге жету үшін, біріншіден, тілдің қалыптасқан жүйесін, соған негізделген өзіне тән заңдылықтарын, яғни әдеби тілдің мәдениетін сақтауға тура келсе, екіншіден, сөйлеушінің айтайын деген ойының, қарым-қатынасының мақсатына сай тілдік құралдарды, амал-тәсілдерді орынды, талғап қолдану мәдениеті болуы, жетілуі керек. Өйткені педагогтің негізгі қаруы – тілі, сөйлей білу шеберлігі.

Тірек сөздер: сөз, мәдениеті, психологиялық-педагогикалық, негіздері, жан дүниесінің байлығы, әдістемесі, тіл, жүйе, негіз, тән, заңдылықтар, әдеби, педагог, қаруы, шеберлігі.

Ұлттық білім беру парадигмасы, оның басты ұстанымдары жоғары білімді маманға ерекше міндет артып отырғаны белгілі. Өйткені елімізді бәсекеге қабілетті 30 елдің қатарына жеткізетін, соған мүмкіндік жасайтын, ең алдымен, білімді де білікті маман екені даусыз. Демек, еліміздің экономикасын дамытатын, мәдениетін көтеретін ХХІ ғасырдың маманы қандай болуы керек дегенде, ең алдымен, өз халқының баға жетпес байлығы, төлқұжаты ана тілін жетік білетін, оның сан алуан қырларына бойлай алатын тілдік тұлға болуы міндетті [1].

Сондықтан да, болашақмамандарға тілді теориялық және қатысымдық тұрғыдан меңгеріп қана қоймай, оны бар байлығымен сақтаушы, ұрпақтан-ұрпаққа жеткізуші де міндеті жүктеледі. Мұндай міндеттерді іске асыруда жоғары оқу орнында өтілетін әр пәннің басты мақсаты – студентті өз ойын ауызша да, жазбаша да дұрыс жеткізе білуге тәрбиелеу. Өз ойын дұрыс жеткізе білу тек сөйлем құрай салу ғана емес, онда айтайын деген ойдың екінші адамға түсінікті, әсерлі, дәлелді болуына мән беріледі. Ондай нәтижеге жету үшін, біріншіден, тілдің қалыптасқан жүйесін, соған негізделген өзіне тән заңдылықтарын, яғни әдеби тілдің мәдениетін сақтауға тура келсе, екіншіден, сөйлеушінің айтайын деген ойының, қарым-қатынасының мақсатына сай тілдік құралдарды, амал-тәсілдерді орынды, талғап қолдану мәдениеті болуы, жетілуі керек. Мысалы, мектепте сөз мәдениетінің негіздері, әсіресе тілдік норма, оның тілдік негіздері (әр сыныпта) өтіледі. Бірақ, жоғары оқу орнына келгенде студенттердің бәрі бірдей әдеби тілдің нормасына сай неге сөйлемейді? Демек, білім бәріне бірдей берілгенімен, оны іс жүзіне асыруда бірдей нәтижеге жете бермейтініміз заңды. Бұл жерде жеке тұлғаның психологиялық, танымдық, әлеуметтік т.т. қырларына назар аудару қажет, яғни зерттеуді адамға бағыттау, соның ішкі жан дүниесіне үңілу басты бағыт болуы керектігі ғылымда дәлелденуде. Демек, тілді адамның жан дүниесі арқылы зерттеу қажет, өйткені «тіл – белгілі бір қоғамдастықтың мүшесі ретіндегі тілдік тұлғаның психикасында (жан дүниесінде) өмір сүреді» (И.А. Бодуэн де Куртэне) [2].

Жоғары білімді маман тек пән мазмұнын игеріп қана қоймай, өз ойын екінші адамға дұрыс жеткізе білуге, яғни қатысымдық әрекетте болуы тиіс. Сондықтан тіл дамытуда, сөз мәдениетін жетілдіруде қатысымдық ұстанымның маңызы ерекше екені белгілі. Бұл ұстаным тілді қарым-қатынас мақсатында, яғни қатысымдық күзиреттілікті қалыптастыруға негіз бола алады. Қатысымдық күзиреттілік тек теорияны игеру ғана емес (ол да керек), студенттің өз ойын еркін жеткізе білу дағдысының қалыптасуына жағдай жасау. Ал дұрыс та мазмұнды, тыңдаушысына түсінікті, нанымды сөйлеу педагог мамандарға қойылатын басты талап. Студентте мұндай қабілеттің қалыптастыруда олармен ұйымдастырылатын жұмыстардың: әр түрлі мақсатта орындалатын жаттығулар, ойталқы, тренинг, сөз сайыстары т.т. тапсырмалардың маңызды екені даусыз.

Жалпы тіл мен сөздің аражігін ажырататын болсақ. Олардың бір-бірінен басты айырмашылықтарына қарай ғалымдар тілді лингвистика ғылымы, ал сөзді психология ғылымы қарастырады (Ф. де Соссюр т.б.), яғни адам қалай сөйлейді ол үшін қалай ойлайды, біреудің сөзін қалай түсінеді, қалай қабылдайды – мұның бәрінің табиғатын тек психологиялық тұрғыдан анықтауға болады деген тұжырымдар жасайды [3].

Сөйлеу әрекет дейміз. Сөйлеу әрекеті әр түрлі формада, түрде болады. Сөйлеу әрекетінің түрлерін

ғалымдар адамның психофизиологиялық әрекетімен байланыстыра отырып екіге бөледі: продуктивті (айтылым және жазылым) және рецептивті (оқылым және тыңдалым). Мұнда мәтін құрастыруда және оны қабылдауда ең негізгі нәрсе – ойдың мағыналы болуы, түсінуге икем құрылуы. Мәтін қалай құрастырылады? Бұған жауап беру өте қиын. Өйткені ол әр адамның жеке басының мүмкіншілігіне, ойлауына, ойын жеткізе білу қабілетіне байланысты. Әрекеттің механизмі ми қабатында жұмыс істейді. Ал оның қандай кезеңдерден өтетіні туралы психолог-ғалымдар ғана шамалай алады. Ғалымдар ондай кезеңдерді 4-ке бөледі. Бірінші – мотивациялық кезең. Онда сөздің пайда болу мотиві туындайды. Соған орай адамды сөйлеуге итермелейтін жағдаят пайда болады. Адам жағдаяттың мотивіне қарай сөйлеуге қажетті тілдік белгілерді құрастыра бастайды. Осыған орай екінші – бағдарлау кезеңі іске қосылады. Бұл кезеңде сөйлеуші айтайын деген ойын жинақтайды, жоспарлайды, яғни коммуникативті міндеттерді орындайтын тілдік тәсілдерді ізденеді, оларды құрастырады. Осыдан келіп айтылымның іштей қаңқасы жасалады. Үшінші кезең – орындаушылық кезең. Онда ойдағы мәтін сыртқа шығады, дыбысталады. Яғни мәтін құрастырылып, ол ауызша не жазбаша формада тыңдаушысына жетеді. Соңғы төртінші кезеңде: айтылым тыңдаушысына түсінікті болды ма, айтушы өз мақсатына жетті ме деген сұрақтарға жауап ізделеді. Демек, сөйлеу әрекеті күрделі ақыл-ой әрекеті арқылы іске асады. Оның мәні адам айтылымның түсінікті болуы үшін дайын тілдік модельдерді пайдаланады. Ол модельдер арқылы құрастырылған айтылымдар алдымен іштей сөзге айналады. Іштей дайындалған сөз сыртқа шығуы үшін оған мынадай талаптар қойылады: біріншіден, адамның сөздік қоры жеткілікті және грамматикалық жақтан дұрыс тұлғалануы; екіншіден, қажетті сөз, сөз тіркестерін таңдауда өте ұқыптылықтың болуы, үшіншіден ойдың түсініктілігі талап етіледі. Ал мұндай қабілет адамның есте сақтау (механизімен) мүмкіншілігімен тікелей байланысты. Есте сақтауда ең маңызды мәселе антиципация механизмінің іске қосылуы. Яғни сөйлеуші не жазушы адамда болжай алу, тілдік сезім, көре білу қабілеттері болуы тиімді. Ондай қабілеттері бар адамдар жағдаятқа қарай мәтіннің мазмұнын, оған қажетті тілдік бірліктердің қызметін, тіпті тыныс белгілеріне дейін шамалай, болжай алады. Ал мұндай қабілет педагог мамандарына өте қажет. Сондықтан сабақ үрдісінде оқытушы студенттерге сөйлемнің, мәтіннің құрылымын, оны құрайтын мағыналық блоктардың орналасуын байқай білуге, кез келген жағдаятқа жылдам мәтін құрастыра алуға, әр сөздің мағыналық, стильдің реңкін бағамдай алуға, яғни тілдік сезімталдыққа тәрбиелеуі, соған қалыптастыруы қажет. Бұл орайда студенттің есте сақтау қабілетінің жақсы дамуы қажет. Оқыған, естіген нәрсені бірден есте сақтау өте қиын. Ол үшін студенттің қызығушылығын ояту, материалды тартымды, дәлелді, көркем жеткізуге тырысу қажет. Оқытушы өзінің әр сөзіне мән беруі, тыңдаушыға әсерлі болуына көңіл бөліп тұруы міндетті. Студенттің игерген материалды есінде сақтауында оны ақыл-ойынан өткізуі маңызды. Мысалы, оқытушы әдеби тілдің лексикалық нормасына жатпайтын кәсіби сөздерді, жергілікті ерекшелігі бар сөздерді неге жазушы қолданады деген проблема жасаса, студент ойланар еді. Ондай сөздердің автордың өзі немесе кейіпкер қолданып тұр ма деген жанама, түрткі сұрақтар арқылы ізденер еді, шығарманы оқып, оның жауабын ақыл-ой елегінен өткізер еді, сол арқылы мұндай қолданыстардың себебін біліп, есінде сақтар еді. Есте сақтауға негіз болатын тағы бір фактор студенттің бұрынғы игерген білімі мен білігінің жаңа біліммен жалғасуы. Сөз мәдениетінің негіздері мектепте өтіледі. Осыған орай студенттің тірек білімдері болады. Ал мұғалім жаңа тақырыпты өтерде олардың бұрынғы игерген білімдерін естеріне түсіріп отыру арқылы оны толықтырады, жалғастырады. Есте сақтауда жаттаудың да маңызы зор. Жаттаудың өзін М.Жұмабаев: түйдектеп жаттау, бөлшектеп жаттау деп бөледі. Ол үшін студент жаттайтын материалдарын жақсы түсінуі, олардың арасындағы логикалық байланыстарын білуі қажет [4].

Сонымен, тіл – шындықты тану құралы, жекетанымдық құрал, жеке тұлғаны әлеуметтендіру құралы. Сөз – адамның интеллектуалды әрекеті.

Студенттің тілдік тұлға ретінде қалыптасуында пән мазмұнының бір компоненті саналатын дағды мен іскерліктің маңызы зор. Осыған орай студенттің сөз мәдениетінен біліктілігін қалыптастыруда сөйлеу әрекетінің психолінгвистикалық механизміне жүгінуге тура келеді. Отандық психолінгвистика ғылымы Л.С. Выготскийдің: сөйлеу үрдісі ойдың сөзге құйылуы, С.Л. Рубинштейннің: ойдың қалыптасуы сөйлеу әрекетінің қалыптасуымен тікелей байланысты: «всякая речевая формулировка есть фиксация результатов процесса мышления, которая не может не оказывать влияние на дальнейший процесс мышления» деген пікірлерін негізге алатыны белгілі [5]. Психолог-ғалымдар сөйлеу әрекетін адам организмінің психофизиологиялық жұмысы деп санайды. Сөйлеу әрекеті туралы (Б.Г. Ананьев, А.А. Залевская, И.А. Зимней, А.А. Леонтьев, А.Н. Леонтьев, Л.В. Щерба т.т.) еңбектер өте көп. Отандық психологияда кез келген әрекет актісі үшфазалық құрылымнан (кезеңнен) тұрады: а) бағдарлау, жоспарлау кезеңі; ә) іске асыру кезеңі; б) тексеру кезеңі. Л.С. Выготскийдің пікірі бойынша мұндағы ең маңызды кезең – мотив,

яғни ойды туғызуға себепші фактор [6]. Оны былай таратады: мотив ойды туғызады, ой іштей жинақталады, ішкі сөзге айналады, содан кейін барып сыртқа шығады. Әрине ойдың бәрі сол түрінде беріле салмайды. Ой сөз арқылы берілерде әр түрлі өзгерістерге ұшырайды. Мысалы, «көңілдегі көрікті ойдың сыртқа шыққанда өңі қашады» деген мақалдың негізі осыған саяды. Ой сөз арқылы жетілдіріледі, толығырақ, өңделеді. Бұл үрдісті мынадай бірізділікпен беруге болады.

Адамның сөз мәдениетінің деңгейі оның коммуникативтік құзіреттілігімен бағаланатыны белгілі. Осыған орай студентте мынадай коммуникативтік құзіреттілік қалыптасуы тиіс: а) өз ойын әр түрлі тілдік тәсілмен, яғни көркем бере алу; ә) айтылған ойдың ішінен мағынаны басқа сөзбен беруге болатын синонимдік қатарларды таба алу, яғни басқаша формада бере білу; б) айтылған ойды жеткізуде сөйлемнің дұрыс / не бұрыс құрылғанын ажырата алу; в) белгілі бір жағдаятқа сай тілдік тәсілдерді тандай алу; г) сөздің стильдік реңкін ажыратып қолдану; т.т.

Сабақ беру барысында студенттердің сөз мәдениетін жетілдіру мақсатында мәтін бойынша төмендегідей тапсырмалар орындатуға болады:

1. Берілген сөйлемді тілдің көркемдеуіш тәсілдерін пайдаланып басқаша құрындар.

2. Қай сөздің синонимін ауыстыруға болатындығына назар аударындар, мағыналық айырмашылығына мән беріндер.

3. Сөйлемнің түсініктілігіне нұқсан келтіріп тұрған ауытқуларды тауып, оны дұрыс құрындар.

4. Сөйлемді басқа жағдаятқа сай етіп құрындар.

5. Сөздердің стильдік реңкіне назар аударындар.

Берілген тапсырмалардың дұрыс орындалуы студенттің тілдік құзіреттілігінің деңгейін байқатады. Өйткені тілдік құзіреттілік тек қана өз ойын әдемі жеткізу ғана емес, бұнда студенттің тілдің салаларынан терең білімі, әдеби тілдің нормаларын білуі, өз ойын сол нормаға сай бере білуі, мәтіннің мазмұнын түсініп, оны басқаша құра алуы, тілдік нормалардан ауытқудың негіздерін білуі сияқты базалық (тілдік) білімі мен білігі ескеріледі. Осыған орай тілдік тұлға мен сөйлей білу қабілетті ажыратып қолдану мәселесі туындайды. Өйткені тілдік қабілет пен тілдік тұлға психолінгвистикадағы ең маңызды мәселе болып табылады. Г.И. Богин тілдік тұлға дегенді «с точки зрения его готовности производить речевые поступки создавать и принимать произведения речи» [7] деп түсіндіре отырып, «человек обладает родовой способностью быть языковой личностью, но каждый индивид еще должен стать ею», – деп тұжырым жасайды [7]. Әрине, сөзге тапқырлық, тыңдаушысының жүрегіне жол табатын шешендік екінің бірінің еншісіне тие бермейтіні белгілі. Жауға қарсы қол бастаудан сөз бастаудың қиын екендігін шешендеріміз айтып та кеткен. Сөзімізді қорытындылай келе, біздің мақсатымызда тілдік тұлға да, шешен де дайындау емес, өз ойын әдеби тілде тыңдаушысына дұрыс, түсінікті, анық, айқын жеткізе алатын қатысымдық құзіреттілікті, тілдік қабілеттілікті қалыптастыру. Өйткені адамның сөйлеу, сөз мәдениеті оның ішкі жан дүниесінің байлығының, жеке басының мәдениетінің, ойлау өрісінің көрсеткіші. Студенттің сөз мәдениетін жетілдіру әдістемесі психологиялық зерттеулерге негізделіп құрылуы тиіс. Өйткені сөз – психологиялық құбылыс. Демек, тіл мен сөздің айырмашылығы, сөздің түрлері, оның сыртқа шығуы т.т. игертуде психология негіздеріне сүйенуге тура келеді. Бұдан студенттердің ойлау қабілетін сөйлеу әрекеті контекстінде дамытуға мүмкіндік болатыны сөзсіз. Жастардың сөз мәдениетіне зиялы қауым, әсіресе оқытушылар үнемі көңіл бөліп отырса.

1. Сейтенова С.С. *Жазбаша байланыстырып сөйлеуге үйретудің педагогикалық ұстанымдары*. «Білім беру жүйесінде жаңа формация мамандарының кәсіби дайындығы» тақ. рес. ғыл.-практ. конф. Ақтөбе гуманитарлық колледжі, 2008. - 148-153 б.

2. Сейтенова С.С., Накешева С.Т. *Трехязычие в профессиональной подготовке специалистов в казахстанских вузах. Актуальные вопросы современной науки: Материалы XIV Международной научно-практической конференции*. – М.: Издательство «Перо», 2012. - 40-43 б.

3. Сейтенова С.С., Каныбетова Ш.А. *Изучение проблем формирования языковой культуры учеников начальной школы. II международная студенческая заочно-практическая конференция «Научное сообщество студентов XXI столетия»*

4. Жұмабаев М. *Таңдамалы: (Өлеңдер, поэмалар, зерттеулер, аудармалар)*. – Алматы: Ғылым, 1992. – 272 б.

5. Рубинштейн С.Л. *О мышлении и путях его исследования*. – М. – 147 с.

6. Выготский Л.С. *Мышление и речь //Соч.: в 6 т. - М.: Педагогика, 1982. – Т. 2. – 504 с.*

7. Головин Б.Н. *Основы культуры речи*. – М.: Высшая школа, 1980. – 335 с.

8. Сейтенова С.С., Оразбаева А. *Методы формирования речевой культуры учащихся начальных классов. Международной научно-практической конференции 2013 года. Прага Чехия*

В данной статье рассмотрены психоло-педагогические основы совершенствования речевой культуры у студентов. Речевая культура человека является показателем его внутреннего духовного богатства, культуры его личности, кругозора мышления. Методика совершенствования речевой культуры у студента должна формироваться на основе психологических исследований. Так как речь – это психологическое явление. Значит, в овладении разницы между языком и речью, видов речей, его выхода в свет и т.д. нужно опираться на психологические основы. Безусловно, что после этого у студентов появится возможность развития мыслительной способности в контексте речевой деятельности. Для того, чтобы достичь таких результатов, если, во-первых, необходимо будет сохранить сформированную систему языка, свойственные для него законы, основанные на нем, то есть культуру литературного языка, то, во-вторых, культура отборного, уместного применения методов действия, языковых средств, которые соответствуют целям мыслей, отношений рассказчика выступающего должна совершенствоваться и состояться. Так как основное оружие педагога – это его язык, разговорное мастерство.

Ключевые слова: речь, культура, психоло-педагогические, основы, богатство внутреннего мира, методика, язык, система, основа, свойственные, литературный, педагог, оружие, мастерство.

Summary

This article describes the psychological-pedagogical bases of speech culture improvement of students. Human speech culture is an indication of its inner spiritual wealth, culture of its personality, horizon of cogitation. Methods of speech culture improvement of the student should be formed on the basis of psychological studies. Since the speech is a psychological phenomenon. So in mastering the difference between language and speech, types of speeches, its publication, etc. it is necessary to rely on psychological foundations. Certainly, after that the students will have an opportunity to develop the mental abilities in the context of speech activity. In order to achieve such results, firstly, you will need to save the formed system of a language, peculiar to it laws based on it, that is the culture of the literary language, then, secondly, selective culture, the appropriateness of the methods of actions, linguistic resources that correspond to the goals of thoughts, attitudes of the story of speakers should be improved and held. Since the main weapon of the pedagogue is his language, conversational skills.

Key words: speech, culture, psychological-pedagogical, bases, inner spiritual wealth, method, language, system, basis, peculiar, literary, pedagogue, weapon, skills.

АРХЕОЛОГИЯ ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ

УДК: 391.4

К ИСТОРИИ СРЕДНЕАЗИАТСКОГО ЛИЦЕВОГО ПОКРЫВАЛА

Г.Р. Жуманазарова – Кыргызско-турецкий университет “Манас”, Бишкек, Кыргызстан

Статья посвящена традиции ношения лицевого покрывала у среднеазиатских народов. Свадебное лицевое покрывало невесты носили при совершении обряда мусульманского бракосочетания (никах), и при переезде невесты в дом мужа. Также, в некоторых среднеазиатских районах, женщины при выходе из дома надевали чаще всего, в комплекте с паранджой, чачван (чумбот) для закрывания лица от посторонних взглядов.

Ключевые слова: Средняя Азия, традиция закрывания лица, никах, свадебные лицевые покрывала.

История среднеазиатского лицевого покрывала представляет известный интерес для изучения не только религиозных верований, но и этнической и культурной истории тех областей Средней Азии, в которых оно встречается. Отрывочные сведения о данной детали женской одежды встречается еще у средневековых авторов и в дореволюционной этнографической литературе, а также в трудах этнографов советского периода.

Специальные занавески, прикрывающие рот, изображены на персонажах настенной живописи Афрасиаба (VII век н.э., на территории современного Узбекистана), а обычай закрывать лицо кисеей известен в Средней Азии со времен правления Тимура (начало XV века) [8; 44].

Из средневековых сведений примечательны сведения путешественника Руи Гонсалеза де Клавихо (XV в.) о том, что в Тебризе женщины "ходят совсем закутанные в белые покрывала и с сетками из черных конских волос перед глазами" [12; 194]. А фламандский путешественник В.Рубрук в описаниях наряда монгольских женщин замечает: *"Под глазами (монгольские женщины – Ж.Г.) подвязывают кусок белой материи; эти куски спускаются на грудь"*. В связи с этим, есть версия, что обычай прикрывать лицо восходит к древним монгольским обычаям [12; 194].

Среди мусульманских авторов средневековья сведения об обычае закрывания лица среди женщин встречается у Бурхан-уд-дин-Хан-и-Кушкеки в описаниях внешнего облика женщин Бадахшана ("Путеводитель по Каттагану и Бадахшану") [4].

Из дореволюционной литературы в записках русского офицера Ф.Ефремова, побывавшего во второй половине XVIII века в Бухаре и Хиве, говорится: *"Женщины сверх платья надевают фараджи, то есть женский халат, у коего с головы до пят рукава весьма узкие, вместе сшитые и пуценные назад, длиною ниже икор... На лицо надевают волосяные сетки, оные называются чаиман"* [13]. У В.Наливкина в описаниях быта женщин Ферганской долины мы встречаем такие сведения: *"Женщины-сартянки с лицами, закрытыми черной волосяной сеткой, в серых паранджи, халатах с узкими длинными рукавами, накидываемых на голову, причем подол и концы рукавов волочатся или по крайней мере достигают до земли, по одной, по две с ребятами на руках, с узлами шелковичных коконов на голове двигаются плавной, слегка торопливой походкой"*. [12; 44]. Его существование в Ташкенте начала XIX в. засвидетельствовано и Филиппом Назаровым, который пишет, что он *"видел женицин токмо на базарах, но под покрывалом... Они накидывают на себя халаты, на головах носят чалмы, а на лицо опускают волосяную сетку"*.

Черная сетка, закрывающая лицо от посторонних взглядов и носимая обычно в комплекте паранджой в Средней Азии называлась чачван (тадж. – *чимбанд*, или *чаимбанд*, тюрк – *чачван*) [13; 7] вошла в быт среднеазиатских народов в XVIII веке и представляла собой прямоугольный кусок ткани из конского волоса. Длина среднеазиатского чачвана была различной в разных местах. К примеру, в Ташкенте наиболее распространен был чачван длиной до талии. В ферганской долине – до колен [3; 144], в Самарканде – до талии.

Изготовлением чачванов, которые поставлялись на базары Ташкента, была сосредоточена в руках таджиков (Ура-Гюбе, Чуст), цыган-люлей, у которых чачванами занимались ремесленники по изготовлению сит (на которые тоже шел конский волос) и кураминцев (селение Телеау под Ташкентом). Чачваны привозили в Ташкент также из Алма-Аты и Аулие-Аты (ныне г. Тараз.– Ж.Г.) [3; 144].

Качество лицевых занавесок определялось гибкостью и мягкостью: самыми лучшими считались чачваны, которые не ломались и долго не изнашивались. Говорили, что это достигалось кипячением конского волоса в воде с саманом или соломой. Хорошего чачвана при бережном обращении с ним хватало на всю жизнь.

Чачваны изготовляли исключительно из черного конского волоса, белый употребляли для орнамен-

тации нижнего конца изделия. Иногда чачваны, изготовленные на заказ, украшали мелкими голубыми или розовыми бисеринками [1; 47], вкрапленными по всему полю или образующими несложный узор, расположенный в виде широкой полосы, идущей либо по низу, либо равномерно узкими полосами по всему чачвану.

В процессе изготовления конский волос выдерживали в воде для придания ему гибкости. Основа натягивалась вкруговую на деревянный обруч (*гардиши* или *кая-ган*), уток проталкивался с помощью иглы то поверх нити основы, то под ней, техника работы напоминала штопку. Законченный чачван имел форму мешка; в таком виде снятый с обруча чачван продавали на базаре. Покупательница сама разрезала чачван и, чтобы волос не осыпался, обшивала его с четырех сторон полосами черного сатина или бархата. Нижняя полоса часто украшалась вышивкой шелком, швом ироки (крестом), позднее – машинной вышивкой. Верхние концы чачвана скрепляли (обычно при помощи воздушной петли и пуговицы) и надевали на голову получавшимся при этом колпачком. Паранджу набрасывали поверх чачвана, ее придерживали специальные завязки под подбородком для того, чтобы она не соскальзывала с головы.

Что касается туркменок, большинство из них носили головные уборы с закрывающими нижнюю часть лица занавесками, имеющими разные названия. При встрече с посторонними мужчиной женщина должна была прикрывать им нижнюю часть лица. *Яшмаком* у туркменок (текинок, нохурок, гокленок, северных и западных йомудок) служили концы платков или полотнищ, из которых наматывался тюрбан [10; 77]. Лицевая занавеска у некоторых туркменских племен была известна и под названием *лечек* [10; 87].

Из среднеазиатских народов *чачван* не носили среднеазиатские цыганки, не смотря на ношение цыгынками паранджи [9; 30], однако, есть свидетельства, что чачван (в комплекте с паранджой) носили среднеазиатские еврейки. На фотографии из бывшего Туземноеврейского музея в Самарканде женщина еврейка позирует в парандже и с откинутым с лица чачваном (в Архиве Петербургского Института Иудаики, № 1;87).

Свадебная лицевая занавеска на невесте.
Туркестанский альбом (Фонд РЭМ)

Еврейка в парандже с откинутым назад *чачваном*. Самарканд, 1920-е гг. АПИИ 1

Что касается символического значения данной детали одежды, с ее ношением был связан целый ряд обычаев и поверий. Его надевали лишь выйдя к воротам, на самом пороге. Основой этого обычая, ставшего привычкой, являлось суеверное отношение к черному цвету: он мог накликать несчастье. Из этих же соображений, когда невесту, накрытую паранджой, после совершения обряда мусульманского бракосочетания (никах), везли в дом жениха, ее лицо вместо чачвана закрывали белой тканью, цвет который, по поверью, привлекал счастье [16]. Было не принято брать или давать другому чачван (как и одежду вообще), считалось, что хозяин одежды может магически передать свою болезнь или несчастья другому человеку.

Вместе с тем, чачван имел и значение оберега: считалось, что черный конский волос оберегает от злых духов. В связи с этим, новорожденного покрывали чачваном матери, а при обряде первого положения в колыбель, чтобы очистить ее от злых духов, ударяли по колыбели чачваном. То же делали, когда шли в гости, и там приходилось укладывать ребенка в чужую, давно не использовавшуюся колыбель [3; 145].

Свадебное лицевое покрывало.

Обычай закрывать лицо невесты встречается у многих народов. В средней Азии данная традиция выполнялась при совершении обряда мусульманского бракосочетания (никах), особенно при переезде невесты в дом мужа, то есть в те моменты, которые, по представлениям народа, очень ответственны в жизни создаваемой семьи.

Свадебная лицевая занавеска у таджиков называлась *рубанд* или *ру-пушок* (“ру”- “лицо”) и была распространена в горных районах течения р. Хингоу (юго-вост. Таджикистана), Дарваза, Каратегина и Припамирья.

Широко представлены были свадебные лицевые покрывала в коллекции вышивок “Орнамент горных таджиков Дарваза (Нагорная Бухара)”, опубликованной этнографом А.А. Бобринским в 1900 году (за этот труд он был удостоен золотой медали Императорского Археологического Общества).

Вышивка *рубандов* таджиков припамирских районов и самого Памира, необычайно красочная, отличалась обилием орнаментальных форм [6; 291]. Известный этнограф Н.А. Кисляков отмечал: “Ни у кочевых или полукочевых в прошлом народов, ни у оседлого населения Средней Азии, Ирана и Афганистана, где бывало женское покрывало паранджа или чадра, насколько нам известно, не существовало в недалеком прошлом и не существует в настоящее время специально столь богато орнаментированной свадебной лицевой занавески, как *рубанд*” [7].

В 1903 году А.А. Семенов, касаясь *рубандов*, писал: “Женщины из зажиточных семей в праздники и в особо торжественных случаях для закрывания лица употребляют покровы, расшитые шелками по бумажной материи... При этом следует заметить, что подобные лицевые покрывала ныне не в таком ходу: прежде, по словам туземцев, их носили больше” [6; 291].

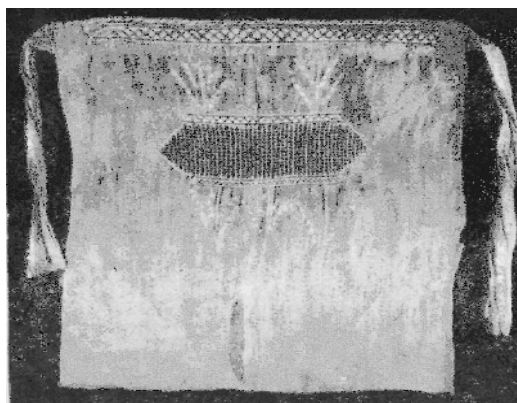
Рубанд чаще всего представлял собой небольшой прямоугольный или квадратный отрезок хлопчато-бумажной материи (обычно 75x75 либо 90x75 см), который был плотно заполнен вышитым орнаментом. В основном это геометрические фигуры в виде треугольников, ромбов, геометризованные цветы, птицы, розетки, а также стилизованные деревья. Одним из интереснейших орнаментальных элементов этой вышивки является изображение петухов (*на тадж. яз. – хурус*) и павлинов (*на тадж. яз. – товус*). Изображение петухов вышивалось красными нитками [6; 314]. Вообще, красный цвет в орнаменте на рубанде всегда преобладал над другими цветами, что и делало вышивку очень нарядной, праздничной и богатой.

В верхней его части имелось небольшое прямоугольное сетчатое отверстие для глаз, сделанное белыми шелковыми нитками. К двум верхним углам пришивались длинные цветные завязки с кистями для укрепления рубанда на голове (обычно это покрывало надевают непосредственно на головной убор), а все четыре края окантовывались темной тесьмой, плетеной из ниток. Обычно вышивка выполнялась шелковыми нитками.

Рубанд являлся семейной реликвией и переходил от матери к дочери на протяжении многих десятков лет. “Они ценятся горцами как старые семейные вещи. Бережно передаваемые по наследству, - писал А.Бобринской,- до сего времени иногда вышивают подобные же занавески по старым образцам” [6; 291].

Свадебная лицевая занавеска *рубанд*. 19 в. Каратегин (Таджикистан). Фонд РЭМ

Лицевая занавеска таджиков, приобретенная И.Зарубиным в 1916 г. Фонд РЭМ.

У сарыкольцев – единственной припамирской народности, живущей только на территории Восточного Туркестана – лицевое покрывало невесты называе *чодар* или *чумбанд* [14]. Обряд снятия *чодара* выполнялся на третий день свадьбы падарвакилом (посаженный отец) либо другим родственником невесты.

Покрывание лица новобрачной в прошлом отмечен и у казахов, покрывало называлось *желек* [6; 291]. Об этом упоминается в труде Н.А. Кислякова: “Новобрачная *перезжала* в юрту мужа, закрытая

шалью, преимущественно красного цвета. После ее приезда совершался обряд смотрения новобрачной: собирались все родственники и, каждый, начиная с отца новобрачного, приподнимал покрывало с лица девушки, обещая при этом ей подарок.”[6; 291]. Желек был обязательным дополнением к *сэукеле* – головному убору казахской невесты. А сам обряд “беташар” у казахов (у кыргызов “бетачар” - Ж.Г.) дословно переводится как обряд открывания лица невесты и встречался, по сведениям С.М. Абрамзона, у узбеков племени кунград (*келин корсатар*) [1; 156].

У туркмен атинцев, живших в районе Дарган-Ата (ныне Биратинский район) в Хорезмском оазисе, существовал обычай закрывания лица халатом (специальной накидки у них не было) в течение первого месяца пребывания новобрачной в доме мужа [8; 43].

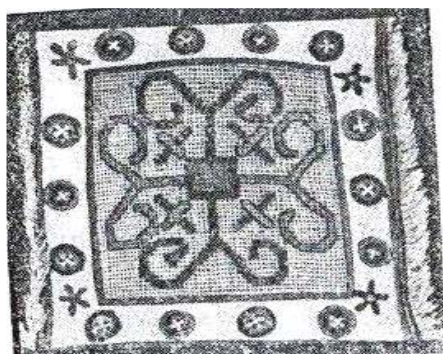
У кыргызов, по заметкам С.М. Абрамзона, при переезде в дом мужа на молодую надевали специальный головной убор *шөкүлө* и одновременно закрывали лицо покрывалом *бүркөнчөк* [6; 311]. Этот же

термин встречается и в труде Ф.А. Фиельструп : “Когда при входе в юрту свекра молодуха кланяется, девушки, вошедшие с ней, приподнимают ее буркончок”(бүркөнчөк);“от глагола бурка – (бүркөө - Ж.Г.)

кутаться, укрываться” [17]. Автор дает интересные сведения о данной детали костюма невесты: “Новобрачная едет в аул мужа и входит в юрту свекра с покрывалом на лице. Покрывало выполняет роль оберега от злых духов, поскольку духи родного дома уже не защищают молодуху, а духи дома мужа пока не защищают. Принесение жертвы очагу дома мужа дает новобрачной необходимое покровительство, и лицевую занавеску можно снять, что и делал чаще всего один из представителей мужского пола семьи мужа (видимо, это делали и женщины)” [17].

Наряду с термином *чүмбөт*, упоминающегося К.Антипиной [2; 256] и в русско-кыргызском словаре К.Юдахина, употреблялись термины *бет жабуу*, *бет калка* у некоторых южных племен (адигине, мунгуш, монолдор, кыпчак) кыргызов. Покрывало невесты представлял собой полосу бязи (40х30 см) с расшитой сеткой (25х30 см), края полосы украшались вышивкой. В качестве лицевой занавески употреблялась и прозрачная белая кисея (в племенной группе кыпчак). Женщины из группы мунгуш (распространенной в делах лицевую занавеску в виде сетки, ее плели как кружева и называли *тор бет жабуу* [2; 256].

Приобретенные С.М. Дудиным лицевые покрывала в Восточном Туркестане и у горных таджиков, хранящиеся в РЭМ, по мнению К.Антипиной, аналогичны кыргызским [2; 256].

Лицевая занавеска невесты у южных кыргызов (из книги К.Антипиной)

Молодуха, по сведениям К.Антипиной, продолжала закрывать лицо занавеской в присутствии свекра, старших братьев мужа и всех посторонних мужчин, которые старше ее по возрасту в первые дни пребывания в доме мужа. По прошествии некоторого времени ее снимали. В церемонии снятия обязательно принимала участие самая старая и уважаемая женщина. В племенной группе кыпчак одно-

временно со снятием покрывала снимали и занавесь (*кешеге*), за которой в первые дни сидела молодуха.

В дальнейшем покрывало она носила при перекочевках, на поминках и т.п., а также через год – в доме отца [2; 256].

Обычай закрывания лица во время свадьбы известен и у других народов: джемшидов и хазара (ираноязычные племена на западе Афганистана), у народов Поволжья, в частности, у башкир, чувашей и марийцев, у шорцев (невестка, по сведениям С.М. Абрамзона, посещающая в первый раз дома старших братьев мужа, входила закрытая занавесью и кланялась огню) [1; 256].

1. Абрамзон С.М., *Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи*. - Фрунзе, 1990
2. Антипина К.И. *Особенности материальной культуры и прикладного искусства южных киргизов*. - Фрунзе: Изд-во АН Кирг. ССР, 1962
3. Бикжанова М.А. *Одежда узбеков Ташкента XIX - начала XX в. //Костюм народов Средней Азии" (историко-этнографические очерки; Академия Наук СССР. – М.: Издательство "Наука", 1979*
4. Бурхан-уд-Дин-хан-и-Кушкеки. *Каттаган и Бадахшан. – Ташкент: Общество для изучения Таджикистана и иранских народностей за его пределами, 1926// URL: <http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/M.Asien/XX/1900/1920/Kattagan/frametext.htm>*
5. Захарова И.В., Ходжаева Р.Д., *Казахская национальная одежда*. - Алма-Ата, 1964
6. Кисляков Н.А. *Свадебные лицевые занавески горных таджиков. Сборник МАЭ, т. XV, с. 291*
7. Кисляков Н.А. *Семья и брак у таджиков. По материалам конца XIX – начала XX века. – М., 1959*
8. Лобачева Н.П., *Из истории среднеазиатского костюма (женские головные накладки-халаты)/Советская Этнография. - 1965. - №6*
9. Месамед В., Емельяненко Т., Гершун Р. *Бухарские евреи, История, этнография, кухня. – М., 2012*
10. Морозова А.С. *Традиционная народная одежда туркмен/Традиционная одежда народов Средней Азии и Казахстана (под ред. Н.П. Лобачевой и М.В. Сазоновой). – М., 1989*
11. Назаров Ф. *Записки о некоторых народах и землях средней части Азии. - М.: Наука, 1968*
12. Пугаченкова Г.А. *К истории паранджи, Советская этнография, №3, 1952*
13. Рахимов Р.Р. *"Завеса тайны" (о традиционном женском затворничестве в Средней Азии) Этнографическое обозрение, №3, 2005, с. 7*
14. Саидов А., *К истории и этнографии сарыкольцев и ваханцев Китая (по материалам экспедиции МИЦАИ в Синьцзян-Уйгурский автономный район КНР)//URL:<http://www.etnograf.ru/taxonomy/term/483>*
15. *Странствование Филиппа Ефремова, российского унтер-офицера //URL:<http://www.vostlit.info/Texts/rus8/Efremov/frametext1.htm>*
16. Сухарева О.А. *История среднеазиатского костюма. Самарканд (вторая половина XIX – начало XX в.). – М., 1982*
17. Фиельструп Ф.А. *Из обрядовой жизни киргизов начала XX века (Отв. ред. Б.Х. Кармышева, С.С. Губаева). – М., 2002*
18. Широкова З.А. *Традиционная и современная одежда женщин горного Таджикистана. - Душанбе, 1976.*

Өзөк

Макала Орто Азия элдеринин салттуу чүмбөтүнө (аялдар жүзүн жабуу үчүн колдонулган кийим) арналган. Уйлөнүү үлпөтүндө келиндер чүмбөттү мусулмандык никелешүү күнүндө жана күйөөсүнүн үйүнө барганда жабынышкан. Ошондой эле кээ бир Орто Азия аймактарында аялдар чүмбөттү көбүнчө башкаларга жүзүн көрсөтпөө үчүн үйдөн чыкканда паранжа менен бирге кийишкен.

Ачкыч сөздөр: Орто Азия, салттуу кийим, нике, чүмбөт.

Summary

The article is devoted to tradition of wearing facial veils in the Central Asian peoples. Brides wore Wedding facial veil when she was making the Muslim wedding ceremony (nikah), and when the bride was arriving in her husband's house. Also, in some areas of Central Asian when women was leaving the house, she often wore complete with a veil, chachvan (chumbot) to cover the face from prying eyes.

Keywords: Central Asia, the tradition of closing the face, Muslim wedding ceremony - nikah , wedding facial veils.

КУЛЬТ МАТЕРИ УМАЙ: КЫРГЫЗСКО-ЯКУТСКИЕ ПАРАЛЛЕЛИ РЕЛИГИОЗНЫХ ВЕРОВАНИЙ И ОБРЯДОВ

Э.С. Умаралиев – преподаватель Ошского Государственного Университета

К числу древнейших религиозных культов у кыргызов и якутов принадлежит культ матери Умай (Умай эне). Обращаясь к рассмотрению этого культа, следует, прежде всего, отметить, что он был одной из составных частей сложной системы религиозных представлений древних тюрков. Таким образом, имеется полное основание утверждать, что древнетюркская богиня Умай дожила до самого последнего времени в верованиях не только народов Саяно-Алтая, но и народов Средней Азии – кыргызов, казахов, таджиков и узбеков. Мало того, многие черты этого образа позволяют рассматривать древнетюркскую Умай как одно из более ранних божеств, связанных с культом плодородия. Этот вывод подтверждается и семантикой некоторых слов в древних и современных тюркских языках и в монгольском. Представление о божестве Умай у киргизов является, как мы видели, верованием, пережившим тысячелетие осколком одного из древнейших культов, родиной которого была Центральная Азия, а пределами отмеченного пока распространения Алтай, Тянь-Шань и ближайший к его западным отрогам уголок среднеазиатского оседлого мира. Это представление может быть отнесено к категории воззрений, порожденных материнским строем общества, но, возможно, возникших еще в предшествующую эпоху.

Ключевые слова: Умай, кыргызы и якуты, религиозный пантеон и верование.

Изучение традиционно-бытовой культуры кыргызов и якутов приобретает особое значение. Вследствие своего исторического развития указанные народы оказались на рубеже нескольких крупных историко-этнографических областей, в результате чего происходил сложный процесс формирования культуры. В этом процессе большую роль сыграли не только народы, которые проживают на их современных территориях, но и группа этносов, связанных между собой общим генезисом. В ходе исследования установлено, что Центральная Азия и Южная Сибирь являются очагом зарождения и развития общих черт материальной и духовной культуры кыргызов и якутов. Поэтому, несмотря на территориальную удаленность друг от друга, при знакомстве с различными аспектами их традиционно-бытовой культуры и изучение их религиозных верований и обрядов наблюдается общность, формировавшаяся на различных этапах истории этих двух народов. Кыргызы – тюркоязычное коренное население Кыргызской Республики. На территории Кыргызстана, расположенной в южной части Евразийского материка, на северо-востоке Центральной Азии. Этническое самоназвание – кыргыз. Якуты – тюркоязычное коренное население Республики Саха (Якутия) в составе Российской Федерации. Существующая историческая традиция связывает происхождение южных истоков якутской культуры с курыканским наследием, развитие которого шло в тесном контакте с культурой енисейских кыргызов. За основу которой взят локальный культурный комплекс, основанный на скотоводстве. В его границах сформировались, прежде всего, основные занятия и ведущие элементы материальной культуры кыргызов и якутов: поселения и жилища, пища и бытовая утварь, одежда, средства передвижения. Единый хозяйственно-культурный тип оказал влияние и на общность духовной культуры изучаемых народов: фольклор, обрядность, религиозные представления и культ. Среди религиозных верований и обрядов относятся и культы: Тенир, матери Умай и Земли – воды. Особенности в религиозной представлении, обобщение и анализ параллелей изучаемых народов фактически еще не стали предметом специального комплексного исследования, связанного с культом матери Умай. Вместе с тем, отдельные аспекты темы нашли свое отражение в научных статьях. Большое значение для раскрытия темы имеет фундаментальная работа С.М. Абрамзона «Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи», где автор на основе сравнительно-этнографического анализа собрал обширный материал, освещающий вопросы хозяйства, общественных отношений, быта и культуры кыргызов, а также родственных народов (1, с.64, 65, 199, 273). С.М. Абрамзон отмечает наличие кыргызско-якутских параллелей, касающихся системы возрастной градации домашнего скота по состоянию зубов, изображения богинь плодородия, покровительниц детей кыргызской Умай и якутской Айыысыт в виде птицы, одинакового деления шаманов на «черных» и «белых», общностей орнаментального искусства и др. В своих работах историк и этнограф А.И. Гоголев указывает на кыргызско-якутские параллели в религиозных верованиях, в области орнамента, в названиях молочной пищи, которые обусловлены общей региональной культурой ранних кочевников Центральной Азии и Южной Сибири (2, с.13, 118, 120).

Большое значение для переоценки и переосмысления древнекыргызского наследия в этнической культуре и в религиозных верованиях тюркоязычных народов, в том числе якутов и современных кыргызов, имеет многие труды В.Я. Бутанаева и Ю.С. Худякова, обобщающая новые исторические, этнографические, археологические, письменные и другие источники (3, с.57, 144, 272). Кыргызско-якутские этнокультурные связи нашли свое отражение в исследованиях П.А. Слепцова. Автор, исследуя якутские свадебные обряды и обряды, связанные с рождением ребенка, которой связано с культом матери Умай или якутской Айыысыт, отмечает аналогии у других тюрко-монгольских народов, в том числе и кыргызов (4, с.53, 57, 159). Раскрытию отдельных аспектов мировоззренческих систем тюркоязычных

народов посвящена исследование С.Г. Скобелева. Исследователь на основе анализа археологических находок средневековых памятников, найденных на Енисее, Абакане, и в Кыргызстане, выделяет памятники, имеющие отношение к широко бытовавшему у тюрков понятию «кут». К ним он относит специальные мешочки традиционной формы для сохранения пуповины ребенка, что, является материализованным отображением «этого умозрительного понятия» (5, с.84, 85, 87, 92). Верования и обрядовая культура занимают важное место в ряду источников по изучению вопросов этнокультурных взаимодействий якутов и кыргызов. Исследование их в комплексе позволило выделить ряд общих и особенных черт. Согласно полученным результатам, в традиционных верованиях обоих народов вплоть до настоящего времени сохранились архаические черты, восходящие ко времени общетюркского единства: бытуют общие анимистические представления о духах-хозяевах местностей, принесение им жертвы путем подвязывания ленточек, почитание верховного божества Теңир, женской богини-покровительницы детей Айыбысыт или Умайэне, культ огня, одинаковые представления о культе Солнце и демонологических существах. Родильная обрядность обоих народов представляет собой относительно стройную систему различных магических действий, направленных на рождение здорового ребенка и сохранение жизни матери и младенца во время родов и после них. Общность кыргызов и якутов проявляется в следующих элементах родильной традиции: прохождение родов в юрте, в женской ее половине, использование кола во время родов и дальнейшее его хранение, одинаковое обращение с последом (плацента, детское место), применение одинаковых предметов (нож, ножницы и других), отпугивающих злых духов, при укладывании ребенка в колыбель, имянаречение ребенка в зависимости от места, времени и обстоятельств его рождения, обычай «мнимой» кражи младенца, идентичность оберегов (6, с.130, 135). Вместе с тем, в отличие от якутов, у кыргызов существует ряд обрядовых действий, совершавшихся до исполнения года ребенком. Таким образом, изучение верований и обрядовой культуры кыргызов и якутов показывает, что в религиозных представлениях: к матери Умай, поклонение к Солнцу, к культу огня или свадебных, родильных и погребальных традициях имеется немало общих черт, свидетельствующих об их этнокультурных связях. Изучение традиционной культуры кыргызов и якутов показало наличие параллелей в религиозных верованиях и в семейной обрядности. При полученных результатах известно, что в традиционных представлениях обоих народов широко представлены общие архаические черты, восходящие к древнетюркскому единству: культ природы, магические действия и т.д. Некоторые из них дошли до этнографической современности, например: обряды почитания огня и очага, жертвоприношения скота, верование культу Земли – Воды; почитание и выделение особых мест, перевалов, гор, деревьев. Духам-хозяевам отдельных мест кыргызы и якуты до сих пор приносят в жертву ленточку из материи, повязывая их на деревья, растущие возле родника, у перевалов и других опасных участков. У обоих народов злых духов отгоняют путем окуривания жилища, предмета, называемым «арча» (древовидный можжевельник). Следует отметить, что кыргызы для этих целей пользовались можжевельником, а якуты словом «арчы» стали обозначать любой предмет, употребляемый при совершении обряда изгнания злых духов, например, пучок лучинок, берёста и др. Вместе с тем, в более поздних представлениях, у кыргызов наблюдается взаимное переплетение традиций мусульманства и шаманства. Кыргызско-якутские параллели продолжают и в основных моментах свадебного церемониала: сватовство-сговор, обычай добрых свиданий помолвленных, торжество в доме невесты во время выплаты калыма (тюрк. название выкупа за невесту у некоторых народов Средней Азии, Кавказа и Сибири) или части его (после чего жених получал право разделить ложе с невестой), переезд невесты в дом жениха, обряд приобщения ее к новому очагу и свадебный пир в доме жениха. Идентичными были взаимообмен подарками между семьей жениха и семьей невесты, участие родственников невесты в приобретении приданого, а родственников жениха – в устройстве свадьбы и выплате калыма. Исследование обрядов, связанных с рождением ребенка и сохранением жизни и здоровья матери и младенца кыргызов и якутов, показал, наличие одинаковых обычаев при родах, различных действиях охранно-оберегающего характера, захоронение детского послета, а также сохранение пережитков магии-употребление амулетов. Перед первым укладыванием ребенка в колыбель также пользовались идентичными предметами (нож и ножницы). Общим в кыргызских и якутских семьях с высокой детской смертностью было использование обычая «мнимой» кражи детей, наречение их плохими именами, смазывание дегтем – густой темной смолистой жидкостью, лба ребенка. Верования играют одну из главных ролей в развитии духовной культуры, поскольку выступают средством выражения мировоззрения и мироощущения народа. В них находят отражение взгляды людей на окружающую природу и общество. Изучение традиционных верований может пролить свет на многие нераскрытые стороны древних контактов этнических общностей, живущих ныне далеко друг от друга (7, с.199, 215). Объясняется это тем, что в силу своей консервативности, в религии

сохраняются весьма архаичные осколки древних культов, наличие которых свидетельствуют об общности предков разных народов. В ранних религиозных верованиях кыргызов и якутов позволяет обнаружить сходства, вызванные единым истоком. По существу выявляется пласт общих религиозных явлений, уходящих в глубокую древность. Это культ животных, связанный с культом Умай, культ природы: земли – воды, неба, гор, небесных светил, почитания огня и очага, магия, элементы анимизма, шаманство, культ предков и другие параллельно связанные тоже с богиней Умай. Обожествление природы и стихийных сил привело к формированию общих для древних тюрков культов Неба (Теңир), божеств Умай и Земли – Воды (Жер-Суу). На это в свое время обращали внимание многие ученые историки, этнографы и археологи. У якутов целостное восприятие этих культов сохранилось слабо. Вместе с тем изучение верований позволило нам обнаружить ряд кыргызско-якутских параллелей. Сохранившиеся у кыргызов и якутов следы культа неба (Теңир) не оставляют сомнений в их культурной общности, возникшем еще в древнетюркское время. Об этом свидетельствует и следующая составная часть сложной системы древнейших религиозных представлений изучаемых народов, к которой относится культ матери: у кыргызов – это Умай эне, у якутов – Айыысыт. Исследователи, анализируя разные названия богини-покровительницы детей (Умай-иче, Ымай-идже, Май-эне, Май-иче, Май-ана, Пай-ана, Пай-идже), отмечают, что в ранней истории предков тюркоязычных народов существовал единый культ богини матери-земли, аналогичный древнеиндийскому культу богини «Аи» (Ума). В более позднее время данный культ постепенно превратился в культ богини деторождения и плодородия и стал называться у древних тюрков «Умай», у предков якутов «Айыысыт». Айыысыт – в узком смысле божества традиционных верований якутов. Согласно мифологии, айыы – жители Верхнего мира, прародители народа саха. Считается, что Айыы не принимают кровавых жертвоприношений, и поэтому им преподносят жертвы растительного происхождения и молочные продукты. Не менее интересным является представление о душе (кут). Согласно этим представлениям кут состоит из 3 частей:

1. Ийэ-кут (материнская душа) – то, что передается от родителей: традиции, культура.
2. Буор-кут (земляная душа) – материальная часть, физическое тело.
3. Салгын-кут (воздушная душа) – интеллект, разум, коммуникативно-социальная составляющая.

Айыысыт – богиня, живущая на восточном небе и спускается оттуда, окружённая ореолом света, в виде богато одетой пожилой женщины или кобылицы. Она появляется при родах, помогает благополучно разрешиться от бремени, благословляет родившееся дитя и покидает дом роженицы на третий день после родов. Айыысыт человека находится в стороне восхода летнего солнца. Существует ещё айыысыт конного скота, которая находится в стороне восхода зимнего солнца, айыысыт рогатого скота – под землёй. Кроме того, имеются айыысыт и у других животных. Как мы видим в исследовании Айыысыт – божество традиционных верований якутов, связаны между собой, сохранившиеся у кыргызов религиозных верований и обрядов, относящейся и культу матери Умай.

1. Абрамзона С.М. «Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи». - Бишкек: 1999. - 64, 65, 199, 273 с.
2. Гоголев А.И. «Якуты: проблемы этногенеза и формирование культуры». - Якутск: Изд-во ЯГУ, 1993. - 13, 118, 120 с.
3. Бутанаев В.Я., Худяков Ю.С. «История енисейских кыргызов». - Абакан: Изд-во ХГУ им Н.Ф. Катанова, 2000. - 57, 144, 272 с.
4. Слепцов П.А. «Традиционная семья и обрядность у якутов XIX - нач. XX в.». - Якутск: Якутское кн. изд-во, 1989. - 53, 57, 159 с.
5. Скобелев С.Г. «Понятие «кут» и его принадлежности у тюрков Сибири и Средней Азии». – ЭО, 1997. - № 6. – 84, 85, 87, 92 с.
6. Сапалова Д.У. «Кыргызско-якутские обряды, связанные с рождением и воспитанием ребенка». Гуманитарные науки в XXI веке: Сб. науч. ст. - Якутск: Изд-во ЯГУ, 2007 (1). – 130, 135 с.
7. Алексеев Н.А. «Общее в ранних формах религии якутов и тувинцев», «Этнография народов Алтая и Западной Сибири». - Новосибирск: Наука, 1978. – 199, 215 с.

Түйүн

Кыргыздардын жана якуттардын байыркы диний культтарынын катарына Умай эненин культу таандык. Бул культу кароого кайрылып жатып байыркы түрктөрдүн диний эстететүүлөрүнүн татаал түзүмүнүн курама бөлүгү экендигин белгилеп кетүү керек. Байыркы түрк кудайы Умай Саян-Алтай элдеринин ишенимдеринде жашап калбастан, Орто Азиянын элдери болгон кыргыздарда, казактарда, тажиктерде жана өзбектерде да жашаарын ырастоочу негиз бар. Бул образды байыркы түрк кудайы болгон Умайды түшүмдүүлүк культу менен байланыштуу көптөгөн белгилери боюнча карап чыгууга мүмкүнчүлүк берет. Бул тыянак байыркы жана жаңы түрк, монгол

тилинде кээ бир сөздөрдүн семантикасы менен далилденет. Кыргыздардагы Умай кудайы жөнүндөгү түшүнүк, биз билгендей, миң жылдыктарды башынан кечирген диний ишеним, мекени Борбордук Азия болгон эң байыркы культтардын калдыгы болуп саналат, ал эми азырынча белгилүү болгондой, анын таралышынын чектерине Алтай, Теңир – Тоо (Тянь-Шань) жана анын батыш тоо кыркаларына жакын жаткан Орто Азиялык отурукташкан дүйнө аймагы кирет. Бул түшүнүк коомдун энелик түзүлүшүнөн келип чыккан, аны мүмкүн, андан мурдагы доордо пайда болгон көз караштардын категориясына таандык кылсак болот.

Өзөк сөздөр: Умай, кыргыздар жана якуттар, диний пантеон жана ишенимдер.

Summary

Among the most ancient religious cults of the Kyrgyz and Yakut is the cult of Mother Umai(UmaiEne). Turning to consideration of the cult, we should first of all note that it was one of the constituent parts of the complex system of religious beliefs of the ancient Turks. Thus, there is every reason to argue that the Ancient Goddess Umai has lived until very recently, not only in the beliefs of the peoples of the Sayan-Altai, but also in the beliefs of the peoples of Central Asia – the Kyrgyz, Kazakhs, Tajiks and Uzbeks. Moreover, many of the features allow us to consider the image of Old Turkic Umai as one of the earlier deities associated with fertility cult. This conclusion is supported by the semantics of some words in the ancient and the modern Turkic languages and Mongolian. Representation of the deity of Umai by the Kyrgyz is, as we have seen, the belief that has survived within the millennium as a remnant one of ancient cults, home of which was Central Asia; areas of its marked spread are beyond the Altai, Tien - Shan and the closest to its western spurs of the Central Asian Area of the sedentary world. This representation can be categorized as beliefs generated by the maternal structure of society, but perhaps even in any previous era.

Keywords: Umai, Kyrgyz and Yakuts, religious pantheon and rites.

УДК 394.2

РУХАНИ ҚҰНДЫЛЫҚТАРДЫ САҚТАУ ҚҰРАЛДАРЫ

Н.К. Камалова – *п.ғ.к., М.Әуезов атындағы*

Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университетінің профессоры,

Қ.Жумакулов, Б.Әлжанова – *М.Әуезов атындағы*

Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университетінің аға оқытушылары,

Н.Коспанова, А.Шымалиев – *М.Әуезов атындағы*

Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университетінің магистранттары

Мақалада синкреттік құбылыс ретінде рухани құндылықтардың сабақтастығын сақтау мәселелері қарастырылады.

Ұлттық құндылықтарды сақтаудың негізгі құралдары дәстүрлі мәдениетті сақтау, әдет-ғұрыптарды сақтауда үйлесімділік пен еңбек қатынастарын, отбасы құндылықтарын, ұрпақ тәрбиесін қатар алып жүру қарастырылған. Рухани құндылықтарды сақтаудың келесі құралы – синкреттік көркем құбылыс мерекелер болып табылады. Мерекелердің барлық компоненттері болып: іс-әрекеттер, музыка, ойындар, мереке өткізетін ортаны безендіру, билер, тағы басқа да символдар түрінде рухани құндылықтарды бейнелеу саналады. Олардан қазақ халқының дүниетанымдық түсінігін бейнелейтін әрекеттер, атрибуттар, фольклор және олардың нормалары мен тәртіптері, қазақ халқы өмірінің тұтастай тұрақтылығын аңғаруға болады.

Тірек сөздер: ұлттық мәдениеттің құндылықтары, құндылықтарды сақтау құралдары, дүниетаным, норма, әлеуметтік өмір.

Қазақ мәдениетінде салт-дәстүрлік әрекеттер ерекше орын алады. Оның себебі қазақ халқының өмір салтының өзгешелігінде. Ол өзгешеліктер Қазақстанның географиялық орналасуынан бастап, көпұлтты мемлекеттің мәдениет саласында ұстанған саясатына да, тағы да басқа әлеуметтік және саяси факторларға байланысты.

Алғашқы дәуірде қоршаған ортаны игеріп, тіршілік көзін қалыптастырудан бастап, адамзат алдымен өзін-өзі қорғау, сақтану әрекеттерін амалдастырған. Сол тапқырлығы мен күш қуатының арқасында тірі қалып, апаттардан, дүлей күштерден аман қалу жолдарын қарастырған. Солардың бәрі адам санасында қауіптің алдын алу қажеттігі мен табынушылық сезімінің қалыптасуына әкелді. Сонымен, салт-дәстүрлер қауіптен сақтану мен табыну әрекеттері арқылы тіршілік сабақтастығын реттеуден бастап, өмірлік әрекеттердің барлық салаларын қамтыған.

Ата-бабаларымыз үшін шекара тұтастығын, халық бірлігін сақтау көздеген басты мұрат болғандықтан, соған лайықты өмір тәртібін де орната білген, ұрпағына айнымас мұра етіп қалдырған қасиеті. Сонымен бірге, қазақ халқының ұстанған ішкі даму саясатының бірі – жеке тұлғаны қастерлеп, оның бойындағы адами қасиеттерді дәріптеу, үлгі тұту, ұрпағына өнеге ету. Бұл әлеуметтік күрделі мақсатқа жету үшін де халықтық той- мерекелер мен салт-дәстүрлер қалыптастырылған. Ел ырысын сақтау үшін, оны сырт

шапқыншыларға таптатып, ата-баба қанын есіл етпеу үшін де батырлық, елдік, ерлік сабағынан өткізер салт-дәстүр мен жөн-жоралғылар пайда болған. Осы рухани құндылықтарды сақтап, елдік қасиеттерді дамыту үшін қазақ халқының басты қажеттіліктері өмір үйлесімділігін сақтау қабілетіне байланысты болған.

Дербестікті сақтап, өзіндік орта құру, оның өзгелер алдында абыройлылығы жеке тұлғалық қасиеттерге байланысты екенін, адам дүниедегі ең алып та алпауыт күш екенін біліп-байқаған бабаларымыз, адам бойындағы қабілет-қасиеттерді қалыптастыруға арналған салт-дәстүрлер ойластырып, философиялық, психологиялық, ұрпақ тәрбиесі туралы айқын далалық ғылым негізін қалыптастырған.

Көшпелі халықтың өзгелермен қарым-қатынас жасап, тіл табысуы тек өз аты емес, елге танылар жасқа келген ұл-қызы үшін да абырой жолына бастама болғандықтан, өзге халықта кездеспейтін көші-қоны салт-дәстүрлерінің пайда болу тамыры жатыр.

Әр халықтың өмір салтын қалыптастырушы шаруашылық бағыты. Қазақтың ішер жері, киер киімі, қоныс-мекенінің жабдығы, үй болып отандасу үшін қалыңын төлеп, той қамын жасауы, ел аралап жер көруі, тіпті бәйгіге шауып мақтан тұтары да – мал. Шаруашылық көзі, тіршілік нәрі – бәрі мал шаруашылығына байланысты. Сол себептен де қазақ салт-дәстүрлері ішінде мал шаруашылығына байланыстылары, оның ішінде шаруашылыққа бейімдеу мен тәрбиелеу үлгілерін тарату мақсатында қалыптасқандары дараланып тұрады. Ал ең бастысы, осы аталған бағыттардың қай-қайсысында да қоғамдық-мәдени даму кезеңдерінің бәрінде де адам өміріндегі басты уақиғаларды атап өту қажеттігі салт-дәстүрлер мен той-мерекелерді туындатты. Ол табиғат құбылыстарының өзгеруі, еңбек табыстары, көңіл-күйдің салтанатты қуанышы мен қайғылы-қасіретті кезеңдеріне байланысты ұйымдастырылған. Осындай эмоционалдық талпыныстан дәстүрлік мәдениет бастау алып, салт-дәстүрлер мен мерекелер қалыптасуына ықпал етіп, әлеуметтік-мәдени өмірдің басты формаларының біріне айналған.

Қоғам дамуы барысында мерекелер әлеуметтік өмірдің тұрақты компоненті болып енді. Мерекені уақытша жұмақ кезеңі деп ұғынуы да сондықтан шығар. Аль Бируни мерекені «адам өміріндегі маңызды кезең» - десе, Махмұд Қашғари – «бұхаралық қуаныш пен ойын-сауық күні», - деп атаса, Омар Хайям «жұмақты уақыт», - деп айтқан.

Мерекелер этностың өмір салтына айналып, өмір мәнін, бақыт туралы халық ұғымын образдық формада сипаттайды.

Археологтар, тарихшылар, мәдениеттанушылар, өнертанушылар пайымдауынша мереке мәдениеттің ең көне формаларының бірі. Мәдениет тарихын зерттеуші, атақты ғалым М.М. Бахтин ойынша «мереке қандай да болмасын – адамзат мәдениетінің алғашқы формасы» [1]. Ал Генкин Д.М. – «мерекелердің терең тамыры адамзаттың балалық шағынан бастау алады», - деген дәлел айтады [2]. Мерекелердің туындау көзін қарастырған кезде тек қана бір этнос тарихын зерттеп ұғыну мүмкін емес, өйткені біз тарих тереңіне бойлаған сайын халықтар арасындағы белгілер мен айырмашылықтардың іздері де сол ғұрлым өше береді. Сондықтан белгілі бір халықтың, ұлттың, этностық мерекелерінің бастауын, қайнар көзін тұтас тарих тереңінен және тарихи тағдыры ортақ немесе жақын халықтардың тарихынан іздестіру қажет.

Қазақстанның барлық өңірінде кездесетін жартас суреттерінен шаттана билеп жүрген қауымның, шалқи үн қатқан сыңайындағы адамның небір таңғажайып кескіндерін көруге болады.

Гомердің «Одиссейінде» Аспазия деп аталатын көшпенділер жерінің «биенің сүтімен қоректенетін» тұрғындарының өмірі, тіршілігі жайлы мәліметтерді кездестіруге болады. Бұндай мәліметтерді көне грек тарихшысы, тарих атасы атанған Геродоттың еңбектерінен, Страбонның географиялық жазбаларынан, тіпті көне Грецияның мифтері мен аңыздарынан кездестіруге болады. Гомердің «Одиссейінде» Эму-Дария мен Сыр-Дария аралығында жасайтын скифтер жайлы, массагеттердің тұрмысын түсіндіру әрекеттері жасалынған. Есмағамбетов К. «Что писали о нас на Западе» еңбегі бойынша келтірілген [3]. Қытай шежірелерінде көшпелі түркілердің мәдениеті жайлы деректер бар.

XIII-XV ғасырлар арасында қазақ даласын басып өткен Плано Карпини, Гильом де Рубрук, Марко Поло сияқты саяхатшылар жазбаларында көшпелілердің өмірі, тұрмыс-тіршілігі, ойын-сауықтары баяндалған [3, 15].

Плано Карпини мен Гильом де Рубруктің жасаған саяхаты Қазақстанды мекендеген халықтардың тұрмыс-тіршілігі, әдет-ғұрыптары, салт-дәстүрлері мен наным-сенімдері жайлы өз заманына сай тың мәліметтер береді. Осылардың төркініне үңіліп, көптеген құнды да маңызды мәліметтер алуға болады. «Дунайдан тартып күншығысқа қарай созылып жатқан скифия жерінің» тұрғындарының үйлену, әменгерлік, дінге табыну рәсімдерін, шаруашылыққа және басқа да әлеуметтік уақиғаларға байланысты мерекелік дәстүрлерін сипаттап көрсетті [4]. Парсылардың және Орта Азиядағы Соғды, Хорезмді мекендейтін халықтардың мерекелері жайлы тарихи дерек көзі ретінде энциклопедист-ғалым әл Бирунидің /X-XI ғасыр/ еңбектерін ерекше атап өту қажет [5]. Мұнда Орта Азия халықтарының, атап

айтқанда соғдылықтар, хорезмдіктердің мерекелері, олардың қалыптасуы, тойлану рәсімі, дамуы жайлы жан-жақты да нақты мағлұматтар келтірілген.

Ұлттық мерекелердің туындау түп-төркінін қарастырғанда, оның туындау төркінін іздестіруді мифтер мен аңыздарда, әсіресе тарихшылардың келтірген деректерінен бастауға әсте болмайды. Мұндай дерек көздері тарих үшін синхронды мәнге ғана ие. Себебі ешбір халықтың рухани мәдениеті еш уақытта сырт жолаушыға мақтану үшін жасалмайды. Демек, батыс, шығыс жолаушылары, тарихшылары қалдырған деректеріне сол кезеңнің бір айғағы ретінде ғана назар аударуға болады.

Мерекелердің даму жолдары көне халықтар тарихынан анық байқалады. Алғашқы мерекелердің бірі болып аңшылар ойыны аталады. Олар аң аулауға дейін де, оның сәтті аяқталғаннан да кейін салтанатты-куаныш іс-шара ретінде атаған.

Орта Азия кеңістігінде палеолит дәуірінің соңғы кезеңдерінде **алғашқы діни салалар қалыптасуына байланысты түрлі нанымдар пайда болады: тотемизм, фетишизм, анимизм, магия т.б.** Олар түрлі рәсімдер арқылы тіршіліктен орын алған: қуаңшылықта – тасаттық жасау, күнге табыну, сәтсіздік сәттерде құрбандық шалу, ауру-сырқауда бәдік айтыс немесе зікір салу т.б. Көне салт-дәстүрлерден бастау алған халықтық мерекелер алғашқы қауым тұрғындары сияқты қарапайым болса да, әр тайпа өмірін реттеуші, қалыптастырушы данагөйлік көрсеткішіне іспеттес. Ол күнделікті тіршілік әрекеттерін құрастырушы, **қоршаған ортамен қарым-қатынас жасау, рухани үйлесімдік табудың құралына айналған.** Салт-дәстүрлік әрекеттер мәдени демалыс ұйымдастыруда, рухани баюда, өз заманының адамдарын тәрбиелеуде аса құнды әлеуметтік-мәдени жүйе ролін атқарды. Салт-дәстүрлер мен той-мерекелер негізінде халық шығармашылығының түрлері дамып шыңдалды, сол жиын-тойларда айтылып, орындалып ауызша жатталып, әр тарапқа тарқайды: ән, жыр, күй, терме, би, айтыс т.с.с.

Аталған бағыттағы салт-дәстүрлер толығымен бүгінгі күнге дейін жетуі мүмкін емес еді. Бұл ұқыпсыздықтан туындаған жағдаят емес, ол өмір заңдылығы. Мәдени мұраның сақталу тәртібі. Сана мен мінез-құлық, қарым-қатынас мәдениеті мен тұрмыс салты өзгеруіне байланысты реттеуші құралдар да өзгеруі тиісті. Ол заңдылық.

Салт-дәстүрлік әрекеттердің қалыптасып, өміршең болуының тағы бір себебі оның рухани-эстетикалық орта мен ұлтты дараландыратын, танымы мен тағлымын танытатын символдық рәсімдер мен белгілер. Ұлттың дүниетанымы мен рухани құндылықтарының басты белгілері ретінде наным-сенімдер мен қатаң тьюлар арқылы сақталу тәртібі жойылмай келген мұра.

Дүниетаным жалпы ұғымын дүниеге көзқарас жүйесі және адамның сол дүниеден алатын орны деп анықталады. Сонда дүниетанымның негізгі ұғымдары «дүние» мен «адам» болмақ. Өмірді рухани-практикалық жүйесі тұрғысынан игеру осы қос ұғым аясында қалыптасады. Дүниені рухани-практикалық игеру білім мен өмірлік көзқарас, адамгершілік қасиеттер, әлеуметтік мінез-құлықтарды реттеу, психологиялық және эстетикалық талғамдар арқылы көрініс табады. Дүниетанымда аталған танымдық әрекеттерден басқа түсіну, қарым-қатынас жасау, өткенді ұғыну сияқты дүниені практикалық тұрғыдан игеру жолдары да бар. Солардың ішінде бабалар қалдырған рухани мұраны игеру жолының бірі мерекелер мен салт-дәстүрлерде тұрақты орын алған дүниетанымдық элементтерге талдау жасап, олардың әлеуметтік мінез-құлықты қалыптастырудағы тұрақты белгілерін анықтау мақсатын қойып отырмыз.

Қазақ салт-дәстүрлерінің барлық саласында орын алған тұрақты дүниетанымдық элементтер: мақсаткерлік, жамандықтың алдын алу, жамандықпен күресу және жеңу, үйлесімділікті сақтау деп білеміз. Дүниетаным заман ағымына сай өзгерістерге ұшыраса да, табынушылықтан ғылыми дәлелдемелерге бетбұрыс жасалып, көбінің мән-мағнасына өзге сипат берілсе де, салт-дәстүрлердің тіршілік айналымынан орын алып келе жатқаны да сондықтан деп түсінуге болады.

Дәстүрлі мәдениеттің барлық салаларында: отбасылық, шаруашылық, қарым-қатынас, көші-қоны, күнтізбелік үлгілерінде қазақ дүниетанымын сипаттайтын элементтері айқын. Олар әрекеттік, вербалдық, атрибутивтік, материалдық элементтері. Аталған элементтердің символдық мәні өмір тіршіліктің гармониясы сақталуына кесел келтірер, кедергі болар жаманшылықты болдырмау және жамандықпен күресіп жеңу, үйлесімділікті сақтауға арналған ишараттарды тұрақтандыру, сол арқылы мәдени құндылықтарды баянды ету, ұрпаққа жеткізу.

Енді қазақ дүниетанымын сипаттайтын салт-дәстүрлік әрекеттердің элементтеріне тоқталып, оларда сақталған әлемді тану, қоршаған ортаны игеру, қоғамдасудың нәтижесі ретінде қалыптасқан, құндылықтардың қорына талдау жасайық. Қазақ дүниетанымы салт-дәстүрлер әрекетінен айқын орын алады. Олар рәсімделген, тұрақты түрде қайталанып отыратын, халықтың өмір тіршілігінің гармониясына ықпал етеді деген сенімінен туындаған әрекеттер. Олар мифологиялық дүниетаныммен ұштасып, қоғамдық өмірді реттеп, рухани құндылықтарының сабақтасуына, соның негізінде өмір танымының қалыптасуына

өз ықпалын тигізді.

Отбасылық әрекеттер арқылы бабаларымыздың ұрпағына қамқор болып, өмірінің бақытты болуына арналған әрекеттер тұрақты орын алған. Бала ана бойына біткеннен бастап жамандықтан сақтандыру үшін құрсақ шашу тойында аластап, мойнына тұмар тағып, етегін бүріп қоятын болған. Ал бала бітімінің дұрыс болуын қадағалау үшін ұршық иірткізбеу, итке кет деп айтқызбау, оқыс дыбыс пен жаманат хабардан шошынбауы үшін үй босағасының сырт жағына ақ мата байлап ауыр аяқты жас келін барын ескерту, дәстүрлі жолдан тайынбау үшін ақылдасар абысын тағайындау халықтың адамға, ұрпағына деген қамқорлық байқату даналығы, халықтық педагогиканың құндылығы.

Вербалдық элемент арнайы символдық сөздер айту мен әндер, орындалуы арқылы рәсімдік тұрақтылыққа ие болған. Сол құрсақ шашу тойына келген абысын-ажындар, ауыр аяқты келіннің енесіне, жас келіннің «көжеге тойды» деп қуанышына ортақтасып, құтты болсын айтуы табиғат заңдылығы сақталып, келіні ауыр ал баласы ұрпақты болатынын астарлы сөзбен жеткізуі. Қуанышты жағдайды астарлы сөзбен жеткізудің өзі де отанына келген бақытты үркітіп алмау, қуанышты уақиғаның тұрақтылығына тілеулес екені білдірілгендегісі.

Атрибутивтік символдар арқылы да жамандықтан сақтандыру ишараты жасалған. Ол ишарат арнайы атқарылған әрекетке негізделіп, қолданылған бұйымның сақтандыру қасиетіне сенгендіктен пайдаланады. Үкі, тұмар, бесікке ілінетін «күн тоғаш», адыраспан, көз моншақ, т.с.с. сақтандыру күшке ие деп ұғынғаннан салт-дәстүрлерде сақтаушы құрал ретінде қолданылған. Ондай сақтаушы құралдар тек адам өміріне ғана қатынасты емес, мал-мүлікті аурудан, жарамсыз болудан сақтандыру қажеттілінен туындаған. Сиярдың сүті кетпеуі үшін тұмар, көз моншақ, қазанды иесіне қайтарғанда ақ мата байлау арқылы жамандықтың алдын алу ниеті білдіріліп, дәстүрлі мәдени әрекеттің тұрақты дүниетанымдық тақырыбы орын алған.

Салт-дәстүрлер мен мерекелерде жамандықпен күресу, жену ишараты алып қашу әрекетінде орын алып келеді. Алып қашу әрекеті екі жағдайда орындалған. Бірі жамандықтың ізін адастыру үшін, екіншісі гармонияны орнына келтіру үшін. Біріншісінің мысалы ретінде бесікті алып қашу, тұсауы кесілер баланы алып қашу, қызды алып қашуды айтсақ болады. Ал екіншісінде иттің мойнана тағылған ит көйлекке оралған тәттілерді қуып жету, баласы тұрмаған ата-ана нағашылары арқылы өз баласын терезеден шығарып алып қашуы, бір үйден екі мәйітті терезеден шығаруы - өмір үйлесімділігін орнына келтіру үшін жаманатпен күресіп, жақсылықты орнату белгісі.

Сонымен, қазақ мерекелері мен салт-дәстүрлері мифологиялық ой-өріс даму кезеңінен бастап бүгінгі таңға дейін заманауи өзгерістерге ие болған. Олар қоршаған ортаны игерумен қатар әлеуметтік, саяси, діни ықпалдар арқасында тарихи-мәдени сипат алып отырды. Бірақ барлық өзгерістер елегінен өтіп, тұрақты түрде сақталып келген қазақ ұлтының қалыптасу түп-тамырынан үзілмей келген өзіндік сипаттары бар. Олар барлық тіршіліктің үйлесімділігін сақтауға бағытталған жамандықтың алдын алу, болған жағдайда оны қашыру, жақсылыққа жол ашып, оның сабақтастығын үзбеу және бата-тілек арқылы гармониялық жағдайды тұрақтандыру. Аталған дүниетанымдық ұстанымдар рәсімделген әрекеттер, сөздік әрекеттер, символдық мағынаға ие болған бұйымдар мен тағам, киімдер арқылы, яғни рухани және материалдық тұрғыда сипат алған.

1. Бахтин М. *Творчество Франсуа Рабле и народная культура Средневековья и Ренессанса.* - М., 1965, с. 11.
2. Генкин Д.М. *Массовые праздники.* - М., 1975. - 44 с.
3. Есмагамбетов С. *Что писали о нас на западе.* - Алматы, 1994.
4. *Путешествие в Восточные страны Платона Карпини и Гильома де Рубрука.* - Алматы: Ғылым, 1993.
5. Беруни А. *Памятники минувших поколений.* - Ташкент: Фан, 1967.

Резюме

Одной из основных функций культуры является сохранение преемственности культурных ценностей как как главное мерило, характеризующее национальную самостийность. Главными средствами сохранения национальных ценностей являются традиционная культура, сохраненная в обычаях и обрядах коммуникативной, трудовой деятельности, семейной жизни, воспитания потомков. Следующим средством сохранения духовных ценностей являются праздники как синкретическое художественное явление. Все составляющие компоненты праздников: действие, музыка, игра, оформление празднуемой среды, танец, и другие выразительные средства отражают духовные ценности в форме символов. В них находит отражение миропонимание казахов через ритуально-символические действия, атрибуты, фольклор и определяют нормы и порядок, стабильность всей социальной жизни казахов.

Ключевые слова: ценности национальной культуры, средства сохранения ценностей, миропонимание, норма, социальная жизнь.

Summary

This article one of the main functions of culture is the continuity of cultural values as the main yardstick with which to characterize the national samostijnost'. The main means of preservation of national values are stored in traditional culture, customs and communication, work, family life, education of children. The following means of preserving cultural values are the holidays as a syncretic art phenomenon. All component parts of the holidays: action, music, game making, Virgin Media, dance, and other means of expression reflect the spiritual values in the form of characters. They reflect the worldview of the Kazakhs through ritual and symbolic actions, attributes, folklore and define norms and procedures, the stability of the whole social life of Kazakhs.

Keywords: values of national culture, means of maintenance of values, attitude, norm, social life.

УДК 009

ПРЕДАНИЯ – КУУЧЫНДАР УЛАГАНСКОГО АЙМАКА² РЕСПУБЛИКИ АЛТАЙ

К.В. Яданова – к.филол.н., ст.н.с. НИИ алтаистики им. С.С. Суразакова, г. Горно-Алтайск, Россия

Данная статья посвящена фольклорными материалам, в том числе устным народным рассказам теленгитов: топонимическим преданиям о провидце Содонок (охотничьим преданиям, былички о мифических существах, рассказы о встрече человека со сверхъестественными существами и явлениями, устным рассказам о вихре и др. Сюжетный состав улаганских преданий значителен. В этой статье нам удалось рассмотреть только малую часть самых распространенных устных народных рассказов, которые бытуют в Улаганском районе по сей день. Фольклорные материалы хранятся в архиве НИИ алтаистики им. С.С. Суразакова. Данные версии былички, опубликованные в сборнике фольклорных произведений «Улаганның укаалу сөзі» («Мудрые слова Улагана»

Ключевые слова: архивные материалы, народные рассказы, топонимические предания, устное творчество, Республика Алтай, явления, фольклор.

В 2008 г. (в сентябре – октябре месяцах) фольклористами, научными сотрудниками БНУ РА «НИИ алтаистики им. С.С. Суразакова»³: З.С. Казагачевой, К.Е. Укачиной, М.А. Демчиновой, А.А. Конуновым (руководитель проекта), К.В. Ядановой, при финансовой поддержке РГНФ (проект: № 08-04-18031е «Современное состояние и проблемы сохранения фольклорного наследия в изменяющихся мировоззренческих условиях») производился сбор фольклорных произведений в селах: Язула (Язулу)⁴, Саратан, Усть-Улаган (Улаган), Паспарта (Паспарты), Каракудюр (Каракујур), Чибиля (Чибил□), Балыктуюль (Балыктујул), Балыкча (Балыкчы), Коо (К□□) Улаганского района Республики Алтай.

Наряду с другими фольклорными материалами нам удалось записать устные народные рассказы теленгитов: топонимические предания (более 10 текстов), предания: о животных (5 текстов), о родах – с□□к□р (сёоктор) (3 текста), предания: о певце Калан (5 текстов), о провидце Содонок (7 текстов), охот-ничьи предания (10 текстов), предания, былички о мифических существах – алмысах (10 текстов), рассказы о встрече человека со сверхъестественными существами и явлениями (более 10 текстов), устные рассказы о вихре – т□□нек (тонек) (3 текста) и др. Фольклорные материалы хранятся в архиве НИИ алтаистики им. С.С. Суразакова.

Улаганский район расположен в юго-восточной части Республики Алтай, граничит с Республикой Хакасия и Тыва. Климатические условия района имеют резко континентальный характер с коротким летом и продолжительной суровой зимой. Постановлением Правительства Российской Федерации с 1994 г. Улаганский район отнесен к территориям, приравненным к районам Крайнего Севера [Адагызов 2010: 11].

Основное население в Улаганском аймаке составляют теленгиты. Теленгиты – этническая группа южных алтайцев. Большинство проживает на юго-востоке Республики Алтай, в Улаганском и Кош-Агачском районах. Кош-Агачскиетеленгиты живут по долинам рек Чуя (Чуй)⁵ и Аргут (Аркыт),

² Аймак – район.

³ Полное название учреждения: Бюджетное научное учреждение Республики Алтай «Научно-исследовательский институт алтаистики им. С.С. Суразакова».

⁴ В скобках приводятся алтайские названия сёл.

⁵ В скобках приводится алтайский вариант названия рек.

Улаганскиетеленгиты расселены по долинам рек: Чулышман (Чолушман), Башкауc (Башкуш), Улаган. Теленгитский диалект относится к одному из южных диалектов алтайского языка и входит в киргизско-кыпчакскую группу восточнохуннской ветви тюркских языков [Баскаков 1981: 20]. В 2000 году теленгиты получили статус коренного малочисленного народа.

Тематика устного народного рассказа (*куучындар*⁶) Улаганского района разнообразна. В каждом селе бытуют предания о названиях местностей, о чудесных камнях, деревьях, былички о встрече человека с духами-хозяевами, нечистыми духами, с мифическим существом, оборотнем – алмысом, необычные истории, произошедшие со знакомым жителем села.

Одним из знаменитых певцов-импровизаторов Улагана был Калан Беере (Беерен) из рода *жытас* (*дьытас*), живший в Чолушманской долине в XIX веке. На народных праздниках певцы состязались в песнопении, в шуточной форме высмеивали недостатки друг друга. Часто в таких песенных состязаниях – *сэҭэшкожо* / *ченежкожо* (*сэҭушкожон* / *ченежукожон*)⁷ победителем выходил певец Калан [Адагызов 2010: 157]. В Улаганском и Кош-Агачском *аймаках* бытует общеизвестное предание о состязании певца Калана с чуйской певицей: Калан с улаганским зайсаном Семеном⁸ едет в Чуйскую долину⁹, чтобы участвовать в песенных состязаниях – *сэҭэшкожо* (*сэҭушкожон*). С Каланом состязается знаменитая чуйская певица. В результате долгих песенных перепалок в адрес друг друга, состязание выигрывает певец Калан: в своей песне он намекает на «интересное положение» (беременность) певицы-вдовы, женщина, устыдившись, убегает [см. текст №1¹⁰. Варианты предания см.: Улаганның укаалусөзі 2010: 44, 49; Алтай албатының 1961: 42-47; Озогыт килер 2011: 324].

В Улаганском районе распространены устные рассказы о провидце Содонок из рода *тллс* (*мёлёс*). Дмитрий Содонок жил в долине реки Чолушман в конце XIX – в первой половине XX вв. Провидец Содонок предрекал будущие события, предвидел, какие изменения произойдут в дальнейшей жизни народа. По одним версиям, Содонок стал «странным», необычным человеком, «сошел с ума», после того, как съел мясо священного животного, посвященного духам-хозяевам – *ыйык мал*¹¹ [Архив ИАРА; вариант предания см.: Сартакова 1995: 229], в одном предании говорится, что Содонок овладел даром предвидения после того, как повстречался с женщиной – духом-хозяйкой (текст №2). Содонок каждый раз посещал сокровенное место, где находился желтый камень – *сарыташ*. Рассказчики показывают камень Содонока в местности *Кркре* (*Куркуре*) Улаганского *аймака* [Архив ИАРА].

Многим жителям Улаганского района известна быличка о встрече охотника Тадышева Лазаря с духом-хозяйкой / с духами-хозяевами с основным сюжетным ядром: охотник Тадышев Лазарь отправляется на охоту; встречается с девушкой / девушками (с духом-хозяйкой / духами-хозяевами), она просит охотника сплясать. Охотник «пляшет», очнувшись, никого не обнаруживает, кругом были только его следы, протоптанные на лыжах [Архив ИАРА]. Тадышев Лазарь был известным в Улаганском районе охотником из рода (*сқк*) *тллс* (*мёлёс*), жил в колхозе Кызыл-Мааны¹² вблизи с. Усть-Улаган. Участниками экспедиции в 2008 г. записаны три текста былички, два текста – в с. Усть-Улаган, один текст – в с. Балыкча Улаганского района. В одном варианте охотник находит целебный источник – *аржан*, но придя в другой раз, не может найти то место [Архив ИАРА]. В версии былички, опубликованной в сборнике фольклорных произведений «Улаганның укаалусөзі» («Мудрые слова Улагана»), Тадышев

⁶ *Куучындар* – мн. ч. от сущ. *куучын*, устные народные рассказы.

⁷ *Сэҭэшкожо* (*сэҭушкожон*) – «песни-высмеивания», шуточные, сатирические песни; *сэҭэш* образовано от гл. *сқк*, *сэҭр* – высмеивать, осмеивать. *Ченежкожо* (*ченежукожон*) – «песни-состязания»; *ченеж* – «состязание», образовано от гл. *чене*-, *ченежер* – испытать, испытывать; состязаться.

⁸ Зайсан Семен Юлуков из рода (*сқк*) *саал* жил в с. Балыктуюль Улаганского р-на, правил первой Чуйской волостью с 1888-1898 гг. [Адагызов 2010: 55].

⁹ Чуйская долина – долина реки Чуя в Кош-Агачском р-не Республики Алтай.

¹⁰ Зд. и далее даются ссылки на тексты в приложении, в конце статьи.

¹¹ *Ыйык мал* – священное животное, посвященное духам-хозяевам. Животное посвящали духам-хозяевам, чтобы приумножить приплод скота и уберечься от падежа скота. Животное *ыйык*, посвященное духам-хозяевам, не использовалось в хозяйственных работах, за ним велся особый уход; животное *ыйык* запрещалось убивать; состарившись, умирал своей смертью. Бытуют устные рассказы о том, как человек, украв животное *ыйык*, справляется с ним: убивает / продает; животное *ыйык* мстит, не дает покоя человеку, погубившего его: приходит во сне, издает звуки / духи-хозяева животного *ыйык* изводят человека; человек сходит с ума / умирает [Яданова 2013: 30-34].

¹² Кызыл-Мааны – букв. «красное знамя» местность в Улаганском р-не, в советское время: колхоз, находится примерно в 3 км. от районного центра – Усть-Улаган.

Лазарь находит *аржан* Буркана (Быркана)¹³ у подножия горы Кабак-Тайга, люди до сих пор посещают этот *аржан* [Улаганныңукаалусөзі 2010: 315-317].

Сюжетный состав улаганских преданий значителен. В этой статье нам удалось рассмотреть только малую часть самых распространенных устных народных рассказов, которые бытуют в Улаганском районе по сей день.

Приложение Тексты и переводы №1. Кожо чы Калан

Осоочактамени таайым Калан деп киши, олкорштукошо чы киши тийтол. Байатаайларымкуучындашып, энемдеркуучындаштуруп... уккам. Олнедеен [Кош-Агышта] коршту байрам эдип, Семен жайса улусына лалала, Кош-Агышбарганболтыр.

Ол Кош-Агышкабарарда, кошо чыларапарган. Калан таайым [айлына] келеле, айткан тийт: «Корштукошо чы чы киши бууп ла турар, бууп ла турар. “Эм мен бообуудыратам ла турум а-а” – дептурарымда»... Ойндобайаа киши буупкошо даанболтыр Каланды:

«Чолышпады кем уклаан?

Ташкорумжердеди.

Сен Каланды кем к рб н?

Тенек Калан сен бедиде?»

– деп, букишиди чоодып, келкошо дой туру ол киши. Ойндобайа киши, таайымкошо доонболтыр удра:

«Эре-Чуйды кем к рб н?

Агышы жокжердеди.

Сен кадытты кем уклаан?

Эри лг нтулдеди»

– депайдып, айтканболтыр. Ойндоол киши анда да удырбий, кошо дойтуртыр. Ойндобайа ч нчисинбайатаайым...:

«Эрјинеди башында йгенј рсе, таныкту,

й кишиди ичинде ренј рсе, таныкту»

– деп. Ол чы киши болгонболтыркоомой. Кышкырып ла ийеле, чыгала, ј г реберен. Байа Каланды р к д р гилеп, кошту аракыладып, сыйлап. Олјокту киши дийт, к нд леп. Байа улус [Кош-Агышты улусы] [с г шкошо ны маргаанында] је диргенучун, кошту малы-ашыла, кара јерилеалала, келгенболтыр доон, байа кем, Семен жайса доон, [сыйын] боо [Улаганга] экелген.

№ 1. Певец Калан

В прежние времена мой дядя Калан, говорят, [был] сильным певцом. Слышал, когда разговаривали мои дяди, когда рассказывала с г шкожо (моя мать... Там [в Кош-Агаче] проводился большой праздник [состязание в сатирическом песнопении – сёгушкожон]), оказывается зайсан Семен¹⁴, взяв своих людей, отправился в Кош-Агач.

Когда он поехал в Кош-Агач, повез певцов. Мой дядя Калан, вернувшись [домой], говорят, рассказывал: «Очень сильная певица, всё изводила, изводила [словами песни]. Тогда подумал: “Теперь она меня, наверное, задавит...”». Потом та женщина, оказывается, [так] пела, принижая Калана:

«Кто не слышал о [местности] Чолушпа¹⁵?

Говорили, что местность с каменным курганом.

Тебя, Калана, кто не видел?»

¹³ Буркан (Быркан) – божество, зд. название целебного источника – *аржан*.

¹⁴ Зайсан Семен Юлуков из рода (с к) саал правил первой Чуйской волостью с 1888-1898 гг. [Адагызов 2010: 55].

¹⁵ Чолушпа (Чолушман / Челушман) – 1. Река в Улаганском районе Республики Алтай; правый приток Башкауса; 2. Чолушманская (Челушманская) долина в Улаганском районе.

Ты ли [тот самый] глупый Калан?»

– так насмехаясь над тем человеком, пела та женщина.

Потом тот человек, мой дядя, оказывается, спел в ответ:

«Кто не видел [местности] Эре-Чуй¹⁶?

Говорили, что местность без деревьев.

О тебе, женщине¹⁷, кто не слышал?

Говорили, что муж умер, вдова»

– так, говорят, сказал [пропел].

Затем тот человек [женщина] и тогда, не промолчав, оказывается, спела [в ответ]. Потом в третий [раз] мой дядя спел:

«Когда на голову драгоценного коня – эрјине (эрдъине)

надета уздечка, то приметно.

Когда внутри женщины находится семя,

то заметно».

Та женщина, оказывается, была «плохой» [беременной]. Только вскрикнув, вышла и убежала. Тому Калану стали оказывать почести, сильно угощать молочной водкой – аракы, одаривать [подарками]. Он [Калан], говорят, был бедным человеком, угощали [его]. Те люди, [люди из Кош-Агача], проиграв [песенное состязание], оказывается, прибыли туда [в Улаган] к зайсану Семену с навьюченным скотом, со всем [добром], привезли [подарки] сюда [в Улаган].

(Зап. А.А. Конунов, М.А. Демчинова, К.Е. Укачина от К.С. Петпенковой, 1933 г.р., с □□к □□л □с, Улаганский р-н РА, с. Балыкча, 08.10.08. Расшифр., перевод текста К.В. Ядановой. Рассказчиком использован русизм точка («тошка»)).

№ 2. Содонокээ – □йкишигејолукканы

Ол Содонок деп кишинита айда майт канкуучынына □ билтурбай а... Эм
ол □р □к □н Башкушты □ башындон, экиуулды □ кийнине □ [барган]... Же,
□р □к □н начанады □ □ йинде байа курсак бедреп, балдарды □ кийнине □ киши ашанарга ла ј □р бей а,
□р □к □н барган болтыр. Ойдо ју □ мабеди, немеатам эди? Борыночоккомный ј □л □к □й □л □,
экиуулуктай берерде... (Јеолэкиуулды □ ады та Чокболгон, та кем болгон?).
Ана □ байа Содонок деп киши, □р □к □н □р □птурарда, □й киши баскелен болтыр. Ана □ ол,
јеаан □ й киши, баскелеле, айткан болтыр: «Сен балам, албаты-јонны □ угы-т □ синбилип,
албаты □ аайды ј □ рери □. Сен ја □ ысмылтык □ д □ рбе, кол к □ д □ рбе,
Алтайы □ ны □ а □ ына тпа!» – деп байа □ й киши баскелеле, айткан болтыр.

№ 2. О том, как Содонок повстречался с женщиной – с духом-хозяйкой

Об этом человеке Содоноке, конечно, знаю по рассказам бабушки... Теперь тот почтенный – □р □к □н (ёрёкён)¹⁸ [шёл] по верховью Башкуша¹⁹ [вслед] за двумя парнями... Ну, почтенный – □р □к □н (ёрёкён) во время голода ходил в поисках пищи, после тех парней человек ведь хотел поесть [остатки от еды], □р □к □н (ёрёкён), оказывается, отправился [за ними]. Потом [печень] самки каменного козла – ју □ ма (дъунма) или чего же было? Когда, вот так приставив печень к очагу, двое парней заснули... (Ну, этих двух парней звали не то Чок или как [их] звали?). Потом тот человек Содонок, почтенный – □р □к □н (ёрёкён) смотрит, оказывается, подошла женщина. Потом, ну, подошла пожилая женщина и, оказывается, сказала: «Ты, мое дитя, будешь знать [об истории] родословной народа, будешь говорить [об этом] народу. Ты только ружье не поднимай, руку не поднимай, не стреляй в зверей Алтая!» – так та женщина, придя, сказала, оказывается.

(Зап. А.А. Конунов от А.Н. Беляковой, 1956 г.р., с □ □ ксаал, родилась в с. Коо (алт. К □ □) Улаганского р-на, записано в октябре месяце 2008 г., в с. Улаган Улаганского р-на. Расшифр., перевод текста К.В. Ядановой).

1. Адагызов 2010 – Адагызов В. Сказание о земле Улаганской. - Барнаул: ОАО «Алтайский дом печати», 2010. –

¹⁶ Эре-Чуй – Чуйская долина в Кош-Агачском районе Республики Алтай.

¹⁷ В тексте использовано ругательное выражение кадыт – букв. «баба».

¹⁸ □р □к □н (орёкён) – почтенное обращение к старшему человеку.

¹⁹ Башкуш (Башкаус) – река в Улаганском районе.

281 с.

2. Алтай албатының 1961 – Алтай албатының чүмдүсөстөри (Устное народное творчество алтайского народа) / Сост. С.С. Суразаков. - Горно-Алтайск, 1961. Ч. 1. – 71 с. – на алт. яз.

3. Архив ИАРА – Архив Института алтаистики им. С.С. Суразакова Республики Алтай.

4. Баскаков 1981 – Баскаков Н.А. Алтайская семья языков и ее изучение. - М., 1981. – 135 с.

5. Озогыт □□килер 2011 – Озогыт □□килер. Ойрот-каан, Ак-каантуитарының куучындары (Алтайские легенды и предания ойротской и цаской эпох) / Сост. Б.Я. Бедюров. - Горно-Алтайск: АУ РА Литературно-издательский Дом «Алтын-Туу», 2011. – 424 с. – на алт. яз.

6. Сартакова 1995 – Сартакова С. Ак-Чолуша Алтайым. Горно-Алтайск, 1995. – 297 с. – на алт. яз.

7. Улаганның укалусөзи 2010 – Улаганның укалусөзи / Сост. Н.Н. Санина, Л.В. Санина. - Улагу (Горно-Алтайск-Барнаул), 2010. – 320 с. – на алт. яз.

8. Яданова 2013 – Яданова К.В. Семантика лексемы ыйык в фольклорной традиции теленгитов // Алтай билим. Научный журнал. – № 9. – Горно-Алтайск, 2013. – С. 30-34.

Перечень исполнителей фольклорных текстов

1. Белякова А.Н., 1956 г.р., с □□ксаал, родилась в с. Коо (алт. К □□) Улаганского р-на, зап. А.А. Конунов в октябре месяце 2008 г., в с. Усть-Улаган Улаганского р-на.

2. Петпенекова К.С., 1933 г.р., с □□кт □□л □с, зап. А.А. Конунов, М.А. Демчинова, К.Е. Укачина 08.10.2008 г. в с. Балыкча Улаганского р-на.

Условные сокращения

алт.– алтайский

Архив ИАРА – архив института алтаистики им. С.С. Суразакова Республики Алтай

БНУ – бюджетное научное учреждение

букв. – буквально

г. – год

гл. – глагол

г.р. – год рождения

зап. – записал (-а), записано

мн. ч. – множественное число

НИИ – научно-исследовательский институт

РА – Республика Алтай

расшифр. – расшифровка

р-н – район

см. – смотрите

сущ. – существительное

яз. – язык

Summary

This article is devoted by folklore to materials, including to the verbal folk stories of telengits: to toponymy legends about a prophet Sodonok, to hunting legends, bilichki about mythical creatures, recitals of meeting of man with supernatural creatures and phenomena, to the verbal recitals of whirlwind of and other with a Plot composition of ylagans of legends is considerable. In this article we succeeded to consider small part of changing of verbal folk stories that exist in Ylagans district till today only.

Key words: Folklore materials, archibs materials, archived materials, folk stories, toponymy legends, verbal work, Republic of Altai, phenomena, folklore.

Түйін

Бұл мақалада Алтай республикасы халқының фольклорлық материалдарына негізделген, соның ішінде, халықтық ауыз әдебиетіне, топонимикалық жағдайына байланысты аңшылық дәстүрлеріне, мифтік құбылыстарына, адамның табиғаттың тылсым дүниелерімен кездесуі немесе олармен бетпе-бет келуіне т.б. орай жазылған әңгімелерге сүйене отырып жазылған. Бұл оқиғалардың сюжеттік құрылымының маңыздылығы ерекше. Аталған мақалада қазіргі кезде келіп жеткен кең таралған оқиғалар мен олар жөніндегі әңгімелердің біраз бөлігін ғана қарастыра алдық деп айта аламыз. Фольклорлық материалдар республиканың С.С. Суразаков атындағы Ғылыми зерттеу институты жанындағы архивте сақталған. Мақалада берілген аңыздар мен әфсаналар «Улаганның укаалу сөзі» («Мудрые слова Улагана») атты фольклорлық шығармалар жинағында жарық көрген.

Тірек сөздер: мұрағат материалдары, халық әңгімелері, топонимикалық жағдайлар, ауыз әдебиеті, Алтай Республикасы, құбылыстар мен оқиғалар, фольклор.

УДК: 903.02 (653) (574.52)

ОРТАҒАСЫРЛЫҚ АҚТӨБЕ ҚАЛАСЫНЫҢ КЕРАМИКАЛАРЫНДАҒЫ СОҒДЫ ЖАЗУЛАРЫ

Е.Ш. Ақымбек – *Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-нің PhD докторанты. Алматы, Қазақстан*

Мақалада Шу өзенінің орта ағысында орналасқан ортағасырлық Ақтөбе қаласынан табылған керамикалардағы жазулар қарастырылады. IX-XI ғғ. жататын соғды жазуы бар керамикалардың басым көпшілігі 2008 жылы шахристандағы бөлме орындарына салынған қазбадан, 2012, 2014 жылдары шахристанда орналасқан мұнараға жүргізілген қазба нәтижелерінде табылды. Олар көзенің ернеуіне, құмыраның мойнына, көзелектің бүйіріне, тегененің қабырғасына, қазанның бүйіріне, құмшаның ернеуіне жазылған. Жазулардың бірі тігінен, бірі көлденеңнен орындалғанымен, әліпбиінде ерекшеліктер мен ұқсастықтар бар. Сонымен қоса оған дейін табылған ыдыстардағы жазудың оқылуы мен қорытындылары берілген. Жалпы Шу өңірінде орналасқан ортағасырлық қалалар мен қоныстардан табылған жазуы бар ыдыстар көп емес. Сондықтан да ортағасырлық Ақтөбе қаласынан табылған қыш ыдыстардағы жазулардың сипаттамасы, суреті мен сызбасы алынып, оқырмандарға ұсынылып отыр.

Кілт сөздер: Ақтөбе, орта ғасырлар, керамика, соғды жазуы, ыдыс.

Тарихы терең еліміздің өткен уақытын заттай деректер арқылы сәулелендіретін ортағасырлық қалаларды зерттеу жұмыстары жыл санап қарқынды жүргізіліп келеді. Жан-жақты жүргізілген зерттеулердің нәтижесінде ортағасырлық қалалардың қыр-сырлары ашылуда. Табылған бай жәдігерлер мен алынған құнды мағлұматтар ортағасырлық қала өмірі туралы түсінігімізді кеңейтіп келеді. Қаладан шыққан әрбір заттай дерек тарихымыздың ажырамас бір бөлігіне айналды. Сондай дерегі мен берері мол қалалар Қазақстан территориясында баршылық. Солардың бірі көп жылдық зерттелу тарихы бар ортағасырлық ұзын қорғанды қала – Ақтөбе.

Ортағасырлық Ақтөбе қаласы мәдениеттер тоғысқан, қала мен дала байланысқан, отырықшылық пен көшпенді шаруашылық ұштасқан Шу өзенінің орта ағысында орналасқан.

Ұзын қорғанды құрылысымен ерекшеленетін қала үлкен аумақты алып жатыр. Қала 1974 жылдан бері тұрақты зерттелініп келеді. Бірнеше мәдени қабаттан тұратын қаладан көптеген бай жәдігерлер қордаланды. Жиналған жәдігерлердің басым көпшілігін қыш бұйымдар (ыдыстар) құрайды.

Әртүрлі пішінде жасалған қыш ыдыстардың кейде ернеуінде, тұтқасында, мойны мен бүйірінде белгі-таңбалармен қоса қатты затпен батырылып сызылған соғды әліпбиіндегі жазулар кездесіп жатады. Қыш ыдыстағы жазулар қаланың барлық бөлігінің мәдени қабатынан кездеседі.

Жазуы бар қыштардың басым көпшілігі 2008 жылы жүргізілген қазбадан шықты. Зерттеу жұмысы бойынша көлемі 35x10 м қазба цитадельдің оңтүстік-шығысына, шахристанға салынды. Нәтижесінде 0,8-1,6 м тереңдіктен цитадельдің сыртқы қалың (қорғаныс) қабырғасы мен тұрғын үйлердің бірнеше бөлмелері аршылды [1, 199-202 б.].

Аршылған онға тарта бөлме орындарын қалыңдалған топырақ пен күл аралас топырақ жапқан. Бөлме қабырғаларының негізгі бөлігінің іргесі жақсы сақталғанымен ішке кіретін есік орындары бұзылып кеткен. Кейбір бөлмелердің ішінде сыпалар сақталған. Бөлмелердің еденін тазалағанда 0,35-0,4 м қалыңдықта қатпарланып тапталған күл аралас топырақ қабаты ашылды.

Құрылыстың салынуы мен тұрғызылуына қарағанда қайта жасақтаудан, жөндеу жұмыстарынан өткендігі байқалады. Қабырғалар да қайта жасақтау кезінде біршама өзгерістерге ұшыраған. Сонымен қоса, ішкі жабдықтарына да өзгерістер енген. Жұмыс барысында бөлмелер күрделі жөндеуден өткендігі анықталды. Негізінен қалың күл аралас топырақ қабаты жер бетінен 0,5-0,6 м тереңдіктен шықты. Жөндеу жұмыстары жүрген кезде бөлмелердің едені биіктетілген. Соған қарай бөлме іші де өзгерген.

Қыштағы жазулар негізінен қазбаның оңтүстік-шығысындағы бөлмелерден табылды [2, р. 77-81]. Олар құмыраның мойны мен иығына, көзелектің бүйіріне, тегененің қабырғасына, қазанның бүйіріне жазылған. Жазулардың орындалу үлгісі бірдей (қатты затпен басып сызылғанымен) болғанымен, әліпбиінде ерекшеліктер мен ұқсастықтар бар. Сонымен қоса, жазулардың бірі тігінен, бірі көлденеңнен орындалған.

Осы табылған қыш ыдыстардағы жазулардың ешқайсысы оқылмады, дегенмен орындалуы мен ыдыс сынықтарына жеке-жеке тоқталып, сипаттама беруді жөн көрдік.

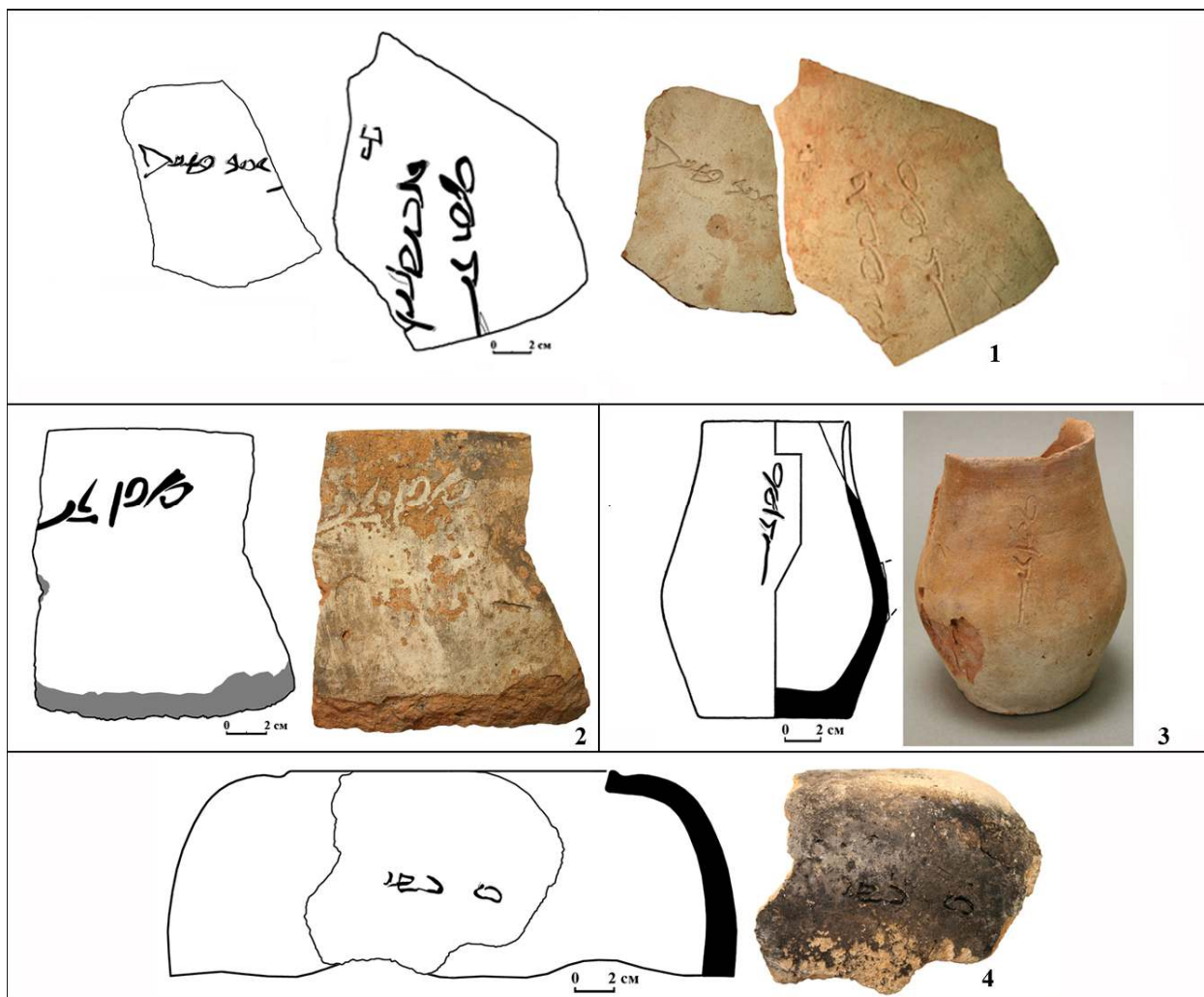
Бір құмыраның иық қабырғасының екі сынығындағы жазулар қатты затпен батырылып сызылып түсірілген (1-сурет, 1). Сынықтар бір-біріне жалғасады. Сол уақыттың өзінде-ақ екі сынықты бір-біріне бекіту үшін желім пайдаланылғандығын байқауға болады. Желім іш жағынан жағылған, оның түсі қошқыл қоңыр. Шамасы ыдысқа жарық түскеннен кейін, соны бекіту үшін қолданылған. Желімнің қоюлау болғандығын жарық ішіне тереңдеп енбеуінен және сыртына томпайып қатып қалғандығынан аңғарамыз. Желімдегеніне қарағанда ыдыс өте құнды болған секілді. Қызығы бір сынықтағы жазу тігінен,

ал екінші сынықтағы жазу көлденеңінен жазылса, орталарына таңба-белгі түскен. Сондықтан да екі сынықты жеке беріп отырмыз. Оң жақ сынықтықта екі қатар жазу тігінен жазылған. Оның жанындағы бір-біріне жалғасқан үш «Г» секілді таңба-белгі де сызылып түсірілген. Сынықтың өлшемі 17x14 см, қабырғасының қалыңдығы 0,6-0,9 см. Екінші сынықтағы бір қатар жазу көлденеңінен жазылған. Сынықтың өлшемі 11x10 см, қабырғасының қалыңдығы 0,6-0,9 см. Майда құм аралас саздан қолмен жапсыру арқылы жасалып, бірқалыпты күйдірілген, түсі қоңыр-қызыл.

Көзелек қабырғасындағы бір қатар жазу қатты затпен бастырылып, сызылып түсірілген (1-сурет, 2). Жазу тұтқасына қарама-қарсы, алдына тігінен жазылған. Бұл жазу жоғарыда көрсетілген екі қатар жазуы бар құмыра сынығының (қарағанда оң жағындағы) бір жазуына тура келеді. Екеуі бір ұғымды сөз екендігі дау тудырмайтыны көрініп тұр. Осы екі ыдыс бір-біріне жақын жерден табылды. Бүйірі шығыңқы көзелектің биіктігі 16,5 см, ернеуінің диаметрі 9 см, түбінің диаметрі 8,4 см, тұтқасы сынып қалған. Ашық қоңыр-қызыл түсті көзелек майда құм араласқан саздан жасалып, бірқалыпты күйдірілген.

Тегене сынығының қабырғасындағы, яғни ернеуінен төменірек түскен жазу қатты затпен батырылып жазылған (1-сурет, 3). Шамамен, шұңғылдау болған тегене ернеуінің диаметрі 24 см, биіктігі 17 см. Қабырғасының қалыңдығы 0,8-1,1 см. Майда құм аралас саздан жасалған, қолмен қабырғасы мен түбі бөлек жасалынып біріктірілген. Жалғаған жерінен түбі сынып түскендігі анық байқалады. Бұл әдіс Ақтөбе қаласындағы тегене ыдыстардың біразына тән. Бірқалыпты күйдірілген қызыл-қоңыр түсті ыдыстың іші кара-қоңыр, ал сырты сарғыш, ернеу жағы кара-қоңыр түсті ангобпен көмкерілген.

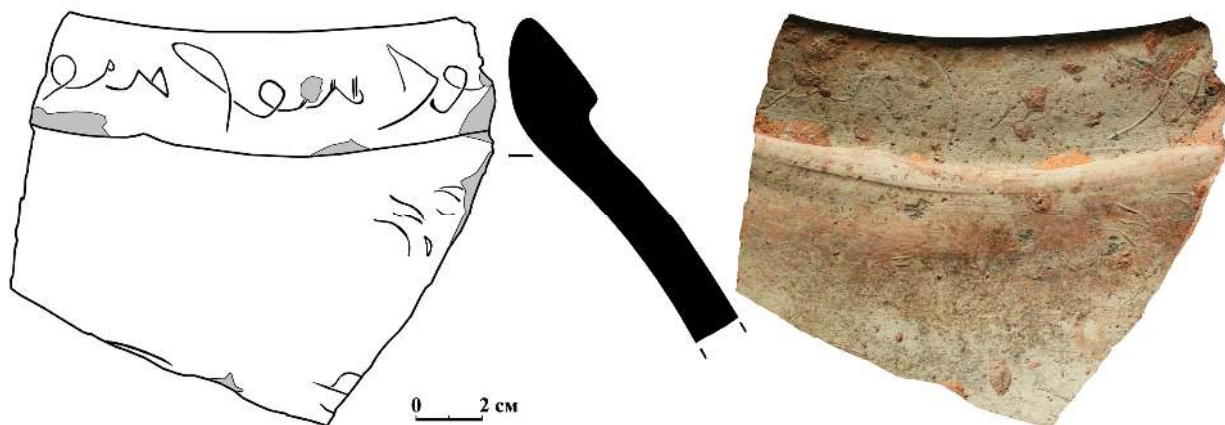
Қазан сынығындағы жазу көлденеңнен қатты затпен тереңдеп батырылып түсірілген (1-сурет, 4). Пішінінде алма тәрізді болған қазанның ішке қарай иіліп барып тік аяқталған ернеуінің диаметрі 16 см. Қабырғасының қалыңдығы 1-1,6 см. Сырты от жалынына қатты күйген. Майда тас, құм аралас саздан жасалып, бірқалыпты күйдірілген.

1-сурет

Келесі бір жазуы бар қыш ыдыс сынығы 2012 жылы цитадельден 50 м батыста орналасқан XI–XII ғғ. жататын қыш кірпіштен қалыңған мұнаның солтүстік-батыс бөлігіндегі құрылыс орындарын анықтау мақсатында жүргізілген зерттеу жұмыстары барысында ашылған бөлме орнынан табылды. Бұл жердегі көлемі 8,5x8,65 м болатын стилобат және цоколь бөлігі ғана біршама сақталған мұнаның іргетасы 2009 жылы қазба жұмыстарын жүргізу барысында анықталған еді [3, р. 2093-2096].

Құмшаның ернеу сынығындағы тәжденіп келген ернеу жиегінің бетіндегі жазу айнала қатты затпен сызылып жазылған (2-сурет, 1). Сонымен қоса қабырғасының сынған жерінен және бетінен бірнеше сызықтардың ізі байқалады. Ыдыс қабырғасы, ернеуіне таман сыртқа қарай бір сатыланып шығып, қалыңдалып барып, қимасында дөңгеленіп ернеуленген. Орта ғасырлардағы жазбаларда осы секілді ыдыстарды «кiр» деп атағанға ұқсайды. Себебі оның мағынасы «үлкен саз ыдыс, құмыра» (большой глиняный сосуд, кувшин) дегенді білдіреді [4, с. 328]. Ыдыс сынығының өлшемі 15x11,5 см, сақталған бөлігі бойынша анықталған ернеуінің диаметрі 35 см, қабырғасының қалыңдығы 1,5 см, ернеу жағының қалыңдығы 2,5 см. Құм аралас саздан қолмен жапсыру арқылы жасалынған. Сынығындағы ауа көпіршіктеріне қарағанда органикалық заттар қосылғанға ұқсайды. Күйдірілуі бірқалыпты, түсі қошқыл қызыл.

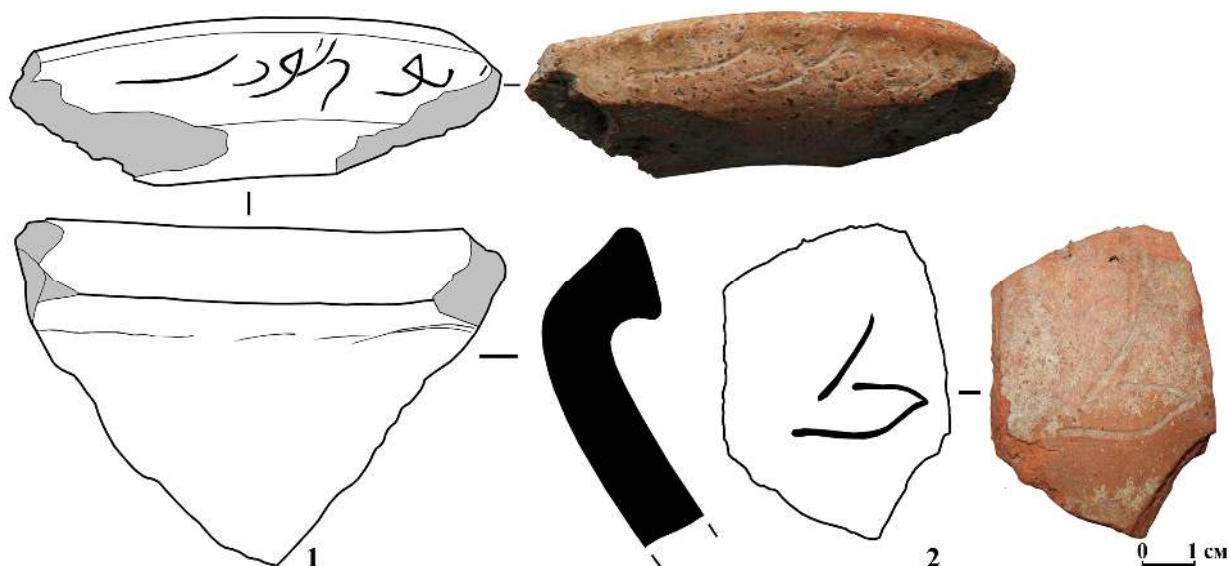

2-сурет

Одан кейінгі соғды әліпбиіндегі жазу жазылған ыдыс сынықтары 2014 жылы осы мұнараның оңтүстік-шығыс шетінен өтетін көшені тазалау барысында табылды. Көше 2013 жылы аталған мұнараның солтүстік-шығыс және оңтүстік-шығыс жағын кеңейту барысында ашылып, оның шаруашылық аймағынан шахристан арқылы цитадеьге қарай кеткендігі анықталған болатын [5, 145-б].

Көзенің ернеу сынығындағы жазу үшкірлеу қатты құралмен сызу арқылы орындалған (2-сурет, 1). Ыдыстың иық қабырғасы сыртқа саусақ сиярлықтай көлемде иіліп шығып, қырланып жоғары қарай ішке қиғаш барып, қимасында үшбұрыштанып ернеуленген. Ернеуінің ішкі жағындағы көлбеу бетіне жазу түскен. Өлшемі 9,3x6,5 см, сақталған бөлігі бойынша анықталған ернеуінің диаметрі 28 см, қабырғасының қалыңдығы 1,3-1,5 см. Құрамына майда құм араластырылған саздан қолмен жапсыру арқылы жасалынған. Күйдірілуі бірқалыпты, түсі ашық қызыл.

Ыдыс сынығындағы қатты затпен батырылып сызылған сызықтар. Кішкене ғана сынығы болғандықтан, мұның не әріп, не белгі екендігін ажырату мүмкін болмады (2-сурет, 2). Ыдыс сынығының өлшемі 6x4 см, қабырғасының қалыңдығы 0,6-0,9 см. Сынық бөлігіне қарағанда қолмен жапсырылып жасалынғандығы көрінеді. Сапалы күйдірілген, түсі ашық қызыл.

3-сурет

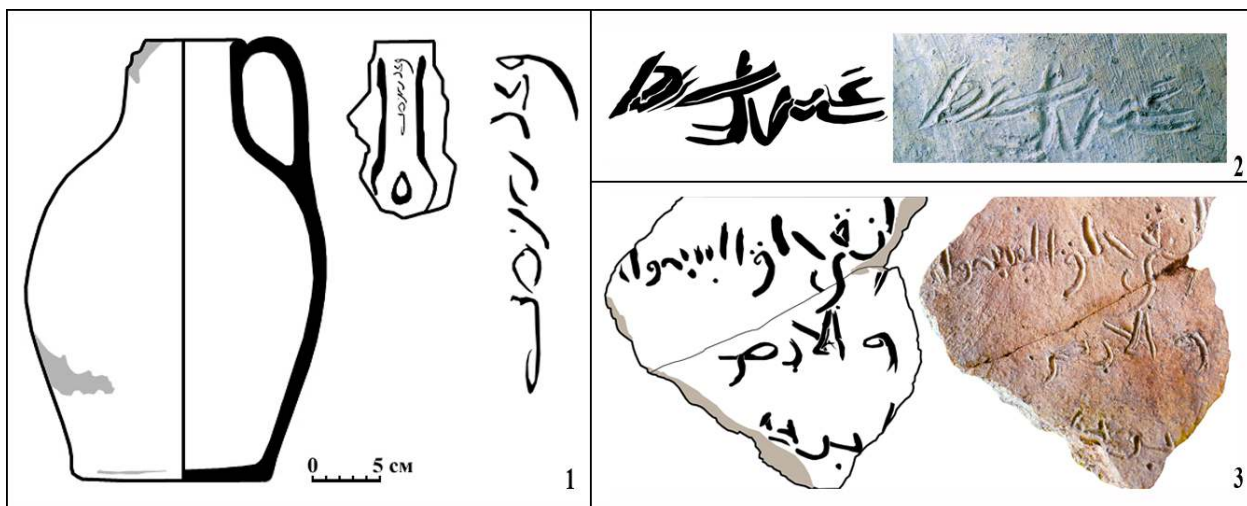
2008 жылға дейін де жүргізілген зерттеу жұмыстарының нәтижесінде жиналған қыш ыдыстардың кейбірінен жазулар кездеседі. Олардың бірі оқылса, келесі біреулері оқылмады. Дегенмен, оларға да шолу жасап өтейік.

1979 жылы цитадельдің шығысындағы төрткүлдің жанынан өтетін қаланың ішкі жалына кесік

салынған. Қалыңдығы 4,5 м, биіктігі 1,3 м қабырғаны ашу кезінде табылған құмыраның тұтқасына ұзына бойы жазу жазылған (4-сурет, 1). Құмыраның биіктігі 33 см, бүйірінің диаметрі 22 см, мойнының биіктігі 7 см, түбінің диаметрі 13 см.

Одан кейінгі жылдары қабырғасына жазу жазылған үлкен тегене (4-сурет, 2) және үш қатарлы жазуы бар ыдыс сынығы (4-сурет, 3) табылады. Тегененің қабырғасында кісі есімі жазылған [6, 35-6]. Ал кейінгі ыдыс сынығындағы жазу араб әліпбиінде орындалғанға ұқсайды. Ортағасырлық Ақтөбе қаласынан араб каллиграфиясында орындалған сырлы ыдыстар табылғанымен, олар жазудан гөрі өрнектерге өте жақын. Жалпы араб әліпбиінде керамикаларға жазылған жазулар кездесе бермейді.

4-сурет

1989 жылы Ақсу су қоймасының батыс жағасынан ернеуінде айнала жазуы бар үлкен құм мойнының бес бөліктен тұратын сынықтары табылған. Бір бөлігі жоқ құм ернеуіне соғды әрібінде жазылған жазу екендігі анықталады. Бұл 40-50 әріптен тұратын жазуды В.А. Левшиц тәржімалаған [7, 142-149-бб.]. Онда үлкен құм (хум) соғды азаматы Худтақуға арнайы жасалып сыйға тартылғандығы жазылған. Бірақ оның атағы не дәрежесі туралы ешнәрсе жазылмаған. Бұл құм ернеуіндегі соғды жазуының мерзімі – 776/777 немесе 812/813 жылдар.

Осы кезеңде көне түркі және ұйғыр жазбалары тарағанымен, соғды жазуын ығыстырып шығара алмады, тек оның қолданыс аясын ғана тарылтты. Соғды жазуын Жетісу өлкесі араб графикасы тарағанға дейін, яғни IX–X ғғ. қолданды. Осы уақытқа жататын Жетісу аймағынан ернеуінде соғды жазуы бар бірнеше қыш ыдыстар табылған. А.Н. Бернштам 1941 ж. Қызылөзен және Новопокровский қаласынан ернеуінде жазуы бар үлкен құм, В.Д. Горячева 1988 ж. Қызылөзен қаласындағы қазбадан және 1996 ж. кездейсоқ ернеуінде соғды жазуы бар құм және керамика, Г.Л. Семенов 1998 ж. Ақбешім қаласынан ернеуінде жазуы бар құм тапқан болатын [8, с. 168-170]. Сонымен қатар А.Н. Бернштамның жетекшілігімен құрастырылған Шу өңірі ескерткіштері туралы еңбекте бірнеше жазуы бар қыш ыдыстар берілген [9, табл. XXVIII]. Шу өңірінен бұрын табылған соғды жазуларын негізінен үлкен ыдыстардың (құм) ернеулеріне жазылғандығын көреміз. Дегенмен, Ақтөбе қаласынан табылған соғды жазу бар керамикалыр ыдыстың барлық түрінде кездесетіні таңқаларлық жағдай. Сонымен қатар тек ернеуінде ғана емес, ыдыс бөліктерінің көзге көрінетін жеріне түскендігі де қаланың бір ерекшелігін білдіретін сияқты. Мұндай керамикалар, яғни жазуы бар ыдыстар көбіне беделді адамдарға арналып жасалынғандығын байқауға болады. Оларда көбіне соғды тілінен аударғанда «сый» деген жазулардың жазылуы осыны мензейді. Кейде жазу соғды әрібі болғанымен, сөздің мағынасы түрікше болып жатады.

XI–XII ғғ. мерзімделетін мұнара маңынан жазуы бар ыдыстардың табылуы қызықты жағдай. Мұны былай түсіндіруге болады. Мұнараның стилобаты (іргесі) 2,5 м тереңдікте жатыр, ол қазылған қазаншұңқырға орнатылған. Кезінде мұнара стилобатын орнату үшін қазылған шұңқыр астыңғы қабаттарды кесіп өтуде мәдени қабаттар қазылып жан-жағына тасталғанға ұқсайды. Кейіннен мұнара іргесі тұрғызылғаннан соң, қазаншұңқырдың айналасы қайта топырақпен тапталғандығын 2008 ж. зерттеу жұмыстары көрсетіп берген еді [10, 6-10-б.].

А.Н. Бернштам Жетісу өлкесіне соғды мәдениеті V-VIII ғғ. келгендігін және оның таралғандығын

айтып өтеді [9, с. 110]. Келесі ғасырларда да соғдылықтар өзінің өмір сүруін жалғастырды деп тұжырымдайды. Ал, 1953-1954 жж. Ақбешім қаласын зерттеген В.И. Распопова Шу өңіріне соғдылардың негізгі ағылып келуі VII ғ. әсіресе, VIII ғ. болған деп топшылайды. VIII ғ. аяғынан бастап X ғ. дейін соғдылармен өңірдің байланысы әлсіреген [11, с. 138-163].

XI ғ. түркілердің тілін, географиясын, тарихын, әдет-ғұрыпын хатқа түсіріп қалдырып кеткен әйгілі ғұлама Махмұд Қашқари: «Жители Баласагуна говорят на согдианском и тюркском языках, так же как и население Тараза и Байзы» [12, с. 14]. - деп жазады. Соған қарағанда Шу өңіріндегі ортағасырлық қалаларда соғдылықтар мен түркілер араласып тұрғанға ұқсайды. Бірақ А.Н. Бернштам мен В.И. Распопова соғдылардың Жетісу жеріне келуін V–VIII ғғ., ал VIII ғ. аяғынан бастап X ғ. соғдылармен байланыс әлсіреді деп көрсеткенімен, В.А. Левшиц қыш ыдыстардың мойнына, бүйіріне жазылған соғды жазуларын IX ғ. – XI ғ. басына жатқызады [13, с. 76-85]. Яғни соғдылардың өңірге келуі тоқтағанымен, жергілікті соғдыларда IX ғ. – XI ғ. жазу үлгісі кең етек жайғандығын көруге болады. Оның үстіне жоғарыда айтылған Ақтөбе қаласынан табылған жазуы бар қыш ыдыстардың барлығы қаланың жоғарғы мәдени қабаттарынан табылды. Негізінен қыш ыдыстар пішіні мен жасалу үлгісіне қарағанда IX-X ғғ. жатады.

Қорыта айтқанда керамикаларға жазылған жазулардың қыр-сырын ашу археология ғылымы үшін өте маңызды. Себебі қаланың уақытын анықтау мен ондағы тұрғындардың этникалық құрамын, жазу мәдениетін білуге септігін тигізетін бірден-бір дерек болып табылады. Жалпы бүгінде Шу өңірі бойынша ортағасырлық Ақтөбе қаласынан жазуы бар керамикалардың көп табылуы қаланың белгілі бір мәртебесін көрсетеді. Үлкен аумақты алып жатқан қала халқының заттай мәдениетінен қалған бұл жәдігерлерді алдағы уақытта зерттеу, қаланың саяси, әлеуметтік-экономикалық жағдайы бойынша құнды мәліметтер беретін болады.

1. Ақымбек Е.Ш. Ортағасырлық Ақтөбе қаласы шахристанындағы IX–XI ғғ. жататын тұрғын үй // ҚР ҰҒА Хабарлары. Қоғамдық және гуманитарлық ғылымдар сериясы. – Алматы, 2013. – №3 (289). – Б. 199-209.

2. Akymbek Y., Baibuginov B. Inscriptions on ceramics of medieval city Aktobe / 2nd World Conference on Design, Arts and Education – DAE-2013 // Procedia – Social and Behavioral Sciences 122 (2014) 77-81.

3. Akymbek Y., Baibuginov B. Minaret of medieval city Aktobe // World Academy of Science, Engineering and Technology. Issue 78 June 2013 Paris. P. 2093-2096.

4. Древнетюркский словарь. –Л.: Наука, 1969. – 677 с.

5. Ақымбек Е.Ш. 2013 жылы Ақтөбе қалашығында жүргізілген зерттеу жұмыстарының нәтижелері // ҚР ҰҒА Хабарлары. Қоғамдық және гуманитарлық ғылымдар сериясы. – Алматы, 2014. – №5 (297). – Б. 144-154.

6. Шәлекенов У.Х., Алдабергенов Н.О. Ортағасырдағы Ақтөбе. Альбом. –Анкара, 2006.

7. Шәлекенов У.Х. V-XIII ғасырлардағы Баласағұн қаласы. –Алматы: Жібек жолы, 2006.

8. Горячева В.Д. Городская культура Тюркских каганатов на Тянь-Шане (середина VI – начало XIII в.). – Бишкек, 2010. – 303 с.

9. Труды Семиреченской археологической экспедиции «Чуйская долина». – Москва-Ленинград, 1950.- 158 с. + илл.

10. Шәлекенов У.Х., Байпаков К.М. Ортағасырлық Ақтөбе (Баласағұн) қаласында 2009 жылы жүргізілген археологиялық зерттеулердің ғылыми есебі // ҚР. БҒМ ҒК Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты мұрағаты. – Алматы, 2010. – 46 б.

11. Распопова В.И. Гончарные изделия согдийцев Чуйской долины. По материалам раскопок на Ак-Бешиме в 1953-1954 // Труды Киргизской археолого-этнографической экспедиции. Т.IV. - М.-Л.: Издательство АН СССР, 1960. – С. 138-163.

12. Қашқари М. Түбі бір түркі тілі. – Алматы, 1993. – С. 14.

13. Лившиц В.А. Согдийцы в Семиречье: лингвистические и эпиграфические свидетельства // Писменные памятники и проблемы истории культуры народов Востока: XV годовичная научная сессия ЛО ИВАН СССР. – М.: Наука, 1981. – Ч. 1. . – 76-85.

Резюме

В статье рассматриваются согдийские надписи на керамических изделиях, найденные в средневековом городище Актөбе, которые расположены в среднем течении реки Шу. Большинство керамические изделия с надписями относятся к IX–XI вв. Надписи были на венчике, на горловине на туловище, на стенке сосудов. Несмотря на то, что, надписи были написаны то в вертикальном, то в горизонтальном положении по алфавиту, но они были очень идентичны. Аналогия таких находок с надписями встречались предыдущих раскопках. Предоставлены предварительные описание, а также рисунки, чертежи найденных керамических изделиях с надписями.

Ключевые слова: Актөбе, средневековье, керамика, согдийский надпись, сосуд.

Summary

The article considers the Sogdian writings on ceramic units found in middle-age Aktobe settlement which is situated in middle stream of Shu river. Most of the ceramic units with writing are referred to 9-11 centuries. The writings were found on chaplet, bottle neck, on the corpus, and the sides of the units. Despite the fact that, the writings were placed either vertically or horizontally alphabetically, they were more or less identical. Analogy of the mentioned writings was found in previous excavations. The preliminary descriptions, drawings, layouts of the ceramic units with writings are presented in the article.

Keywords: Aktobe, Middle Ages, ceramics, Sogdian inscription, vessel.

ПЕРСОНАЛИИ

УДК 11

АКАДЕМИК Р.Б. СҮЛЕЙМЕНОВТІҢ ХАЛҚЫМЫЗДЫҢ МӘДЕНИ ТАРИХЫН ЗЕРТТЕУДЕГІ ҮЛЕСІ

Ә.Н. Құдайбергенов – Абай атындағы ҚазҰПУ-нің профессоры, т.ғ.д.

Мақала тарихшы-мәдениеттанушы және шығыстанушы Қазақ КСР ҒА-ның академигі Рамазан Бимашұлы Сүлейменовтің ғылыми, қоғамдық және педагогтік қызметіне арналған. Оның өмір жолы, аспиранттан академикке дейінгі ғылыми шығармашылық тағдыры қаралады, ғалымның философиялық ой-тұжырымдары, жан-жақты даярлығы, Қазақстандағы мәдени құрылыстың дамуы, қалыптасуының барлық кезеңдерінен кең мағлұматтылығы көрсетілген.

Тірек сөздер: ғылыми қызметкер, мәдени құрылыс, диссертация қорғау, шығыстанушылар секциясы, мемлекеттік тәуелсіздік, іргелі зерттеулер, формациялық тәсіл, мәдениет ескерткіші, ғылыми жетекші, ізденуші.

XX ғасырдың 60-жылдарынан бастап Кеңестік Қазақстан мәдениетінің дамуы мен ерекшеліктерін арнайы зерттейтін тарихшы-ғалымдар қалыптаса бастады. А.Сүлейменов, А.Шарипов, С.Бейсенбаев, Х.Хабиев, А.Канапин, Г.Сапарғалиев, Ж.Карагусов т.б. еңбектерінде қазақстандағы мәдени құрылыстың әрбір салаларының Кеңес өкіметі кезеңіндегі жан-жақты дамуы және олардың ерекшеліктері паш етілді. Осы аттары аталған ғалымдардың ішінде өзіндік орыны бар, артында бағалы мұра қалтырған, Одақтық және республика көлемінде мәдениет және шығыстанушы тарих ғылымдарының докторы, профессор Қазақ КСР Ғылым академиясының академигі, көрнекті қоғам қайраткері Рамазан Бимашұлы Сүлейменов еді.

Рамазан Бимашұлы 1931 жылы 17 ақпанда Ақмола қаласында көп балалы отбасында дүниеге келген. 1948 жылы 8-сыныпты біріргеннен кейін әкесінің ауруына байланысты еңбек жолын бастайды. Отбасының басқотереріне айналған ол жұмысты оқумен ұштастырады. Кешкісі бар, сырттайы бар Алматыда он жылдық мектепті және С.М. Киров атындағы Қазақ мемлекеттік университетті философия факультетінің бірінші курсы бітіріп, 1952 жылы университеттің күндізгі бөліміне ауысады. 1954 жылы университеттегі философия факультеті жабылып, Рамазан Бимашұлы тарих факультетіне ауысады. Рамазан Бимашұлы университет қабырғасында үздік оқумен қатар қоғамдық жұмыстарға да белсене қатысады. Университетте комсомол комитетінің мүшесі, курстың комсомол ұйымының хатшысы, жас лектор міндетін атқарады. Студент болып жүрген кезінде-ақ ол ғылыми зерттеу жұмыстарына бейімділігін байқатады. 1955 жылы студенттердің XIII ғылыми конференциясында профессор А.Алиевтің жетекшілігімен орындаған «1905-1907 жж. Бірінші орыс революциясының Шығыс елдерінде ұлт-азаттық қозғалысты дамытудағы маңызы» баяндамасы үшін оған Қазақ мемлекеттік университетінің бірінші сыйлығы мен Қазақстан Лениншіл коммунистік жастар одағы Орталық Комитетінің мақтау грамотасы тапсырылды. Осы жылы үздік оқуы мен ұжымның қоғамдық өміріне белсене қатысқаны үшін ректорат Рамазан Сүлейменовке алғыс жариялайды. Ол Сталин атындағы стипендияға ұсынылады [1].

Университетті қызыл дипломмен бітірген Рекең 1956 жылы 15 қазанда Тарих, археология және этнография институтына аспирант болып қабылданады. Қазақстан мәдениеті тарихы бойынша мамандануға рұқсат беріліп, ғылыми жетекшілікке Қазақ КСР Ғылыми академиясының академигі М.О. Әуезов бекітіледі. 1961 жылы сәуір айында академик М.О. Әуезовтің ғылыми жетекшілігімен орындалған «Екінші және үшінші бесжылдықтар тұсындағы Қазақстанда жүргізілген мәдени құрылыс. 1933-1940 жж.» тақырыбына кандидаттық диссертациясын табысты қорғап шығады.

1960 жылы 20-қарашада диссертация жөніндегі алғашқы пікірінде ғылыми жетекшісі М.О. Әуезов: «Кандидаттық диссертация үшін өте үлкен және сирек ұшырасатын көлемді еңбек (584 бет) жазу айлар, жылдар бойындағы көп жұмыс жасалғандығын байқатумен қатар көзге түсетін ең бастысы – еңбектің мазмұны, жинастырылған мағлұматтарды қорыту әдістері. Сүлейменовтің терең білгірлігі мынандай қорытынды шығаруға себеп болды: диссертант ғылыми жұмыс атқаруға толық даярлығы бар адам, іскер және көп нәтиже шығара алатын зерттеуші. ...Бұл диссертация жұмысы тұтастай алғанда, Қазақстандағы мәдени құрылыстың өркендеу жолын жан-жақты және кең түрде қамтылған. Бұл еңбек – республикадағы Совет мәдениетінің тарихын жазғанда толық пайдалануға болатын еңбек. Сол себепті оны тарих ғылымының кандидаты дәрежесін алу үшін диссертация қорғауға жіберуге болады» - деп жазды [2].

1962 жылы тарих ғылымдарының кандидаты Р.Б. Сүлейменов Ш.Уәлиханов атындағы Тарих,

археологич және этнография институтының социалистік құрылыс тарихы бөлімі бойынша аға ғылыми қызметкер дәрежесіне көтеріледі. Бұдан кейінгі зерттеу жұмыстарына ұлт республикасындағы мәдени процестің тарихи тәжірибесі арқау болады.

Рамазан Бимашұлы мәдениеттанудың жұрт мойындаған маманы дәрежесіне көтерілуде мәдени революция тарихы бойынша 1965 жылы Мәскеуде өткен Бүкілодақтық ғылыми сессиясының маңызы айрықша. Бұл сессияға Қазақстан ғылымының өкілі болу құрметі Рамазан Бибашұлына тиеді. Сессияда баяндама жасап, ғылыми қауым алдында теориялық тұжырымдарын ұсыныудың жауапкершілігін түсінген Рамазан Бимашұлы мәскеулік әріптесі құрдасы С.Синявскийге жазған хатында былай депті. «... Мен үшін бұл баяндаманың маңызы үлкен. Мұның мәнісі мынада: менің болашақтағы ғылыми жұмысымда бекемделетін түбегейлі теориялық мәселелерді жұртшылық алдына қоюға мүмкіндік туғызар еді» [3].

Р.Б. Сүлейменов одақтың ғылыми форумда регламентке белгіленген 10 минуттың орнына 40 минут сөз сөйлеп, ұлттық мәдениеттің дамуы жөнінде теориялық-әдіснамалық тың тұжырымдар жасайды. Баяндамада қазақстандағы социалистік мәдени қайта құрулардың үш кезеңін көрсетіп, әрқайсысының ерекшеліктерін сипаттайды. 30-жылдардың ортасына дейін қазақ ауылдарында өмір сүріп келген бір немесе екі жылдың мектептердің сақталып қалуы «ұлтшылдардың», «халық жауларының» қасқой іс-әрекетінен деп бағалаушыларға қарсылық білдіріп, кемшілік сол жылдардағы тұрмыс жағдайы мен шаруашылық өрісінен туған объективтілік екенін дәлелдеді. Қате пікірде жүрген осындай зерттеушілерді сынай келе, Р.Б. Сүлейменов мынадай қорытындыға келеді: «авторы не приводят никаких конкретных данных о том, кто, во-первых, были эти националисты, где и когда они внедряли свои установки, во-вторых, какой конкретно вред и кому нанесли эти, «однолетки» и «двухлетки». Нам, кажется, что для таких утверждений нет фактов»[4].

Осы сессияда айтқан дәлелді пікірі туралы профессор Х.М. Әбжанов былай деп жазады: «Мемлекеттік тәуелсіздіктің, егемендіктің ауылы әлі алыста жатқанда-ақ Р.Б. Сүлейменов осылай ой қозғады. Баяндамада ұлттық мәдениеттің өрге басуы ұлт зиялыларын қалыптастырумен тығыз байланыста қарастырылып, көп ұлтты елде үлкен халықтар ғана мәдени прогрестің тұтқасы бола алмайтыны қадап көрсетіледі. Ғалымның баяндамасы сессия мәжілісіндегі философ, тарихшы ғалымдардың көкейінен жылы орын тауып, үлкен құрметке ие болды»[5].

Бүкілодақтық деңгейде сарапқа салынып, алғаш сынақтан өткен осынау тұжырымдар, өлшемдер, бағалаулар одан әрі әрі толықтыра түсіп монографиялық дәрежеде жарыққа шықты. 1966 жылы С.Б.Нұрмұхамедов және В.К. Савоськомен бірлесіп жазған «Очерки истории социалистического строительства в Казахстане (1933-1940 гг.)», 1967 ж. Х.И. Бисеновпен бірлесіп жазған «Социалистический путь культурного прогресса отсталых народов» монографиялары т.б. еңбектері жарияланды.

1972 жылы 25 мамырда Р.Б. Сүлейменов Мәскеу қаласында КСРО Ғылым академиясының Тарих институты жанындағы Мамандырылған кеңесте «Мәдени революцияның лениндік идеялары және олардың Қазақстанда жүзеге асырылды» деген тақырыпта докторлық диссертациясын ойдағыдай қорғайды. Кейін бұл диссертация монография түрінде жарық көрді. 1973 жылы осы іргелі монографиясы үшін Р.Б.Сүлейменов Қазақ КСР Ғылым академияның Ш.Уәлиханов атындағы бірінші дәрежелі сыйлығына ие болды. Монография Қазақстанда ғана емес Одақ бойынша жоғары бағаланып, тарихи мәдениеттанушыларының мәртебесін бір көтеріп тастаған болатын.

Рамазан Бимашұлының зерттеу жұмыстарының бір саласы – ұлттық интеллигенция. Зерттеушілер Р.Б.Сүлейменовтың интеллигенцияның қалыптасуы мен даму жөніндегі ғылыми еңбектерін мазмұнына қарай екі кезеңге бөліп қарастырады. Бірінші кезең – 50-70 жылдар. Интеллигенция тарихын мәдени құрылыстың құрамдас бөлігі ретінде зерттейді. Бұл кезеңдегі еңбектерінде интеллигенцияның қалыптасуы, ескі интеллигенцияны социалистік құрылысқа тарту мақсатымен жүргізілген саясат пен праектика тәжірибесі талданылады. Негізінен, 20-30-жылдардағы интеллигенция тарихына, оның атқарған қызметі мен таптың шығу тегіне, бағыты мен саяси дүние-танымына талдау жасады. Тұтастай алғанда, зиялы қауым тарихын кеңестік идеология мен коммунистік партиялық басқарудың саяси бағытына сәйкес зерттеді, ой еңбегі адамдарына жасалған қанды репрессия оның құрбандары жөнінде ашық жаза алмады. Екінші кезең – 80-90-жылдар. Бұл кезде Рамазан Бимашұлы революцияға дейін ұлттық революция болмады деген зерттеушілерге қарсылық білдіріп, қазақтан шыққан, оқыған, зиялы қауымның санын азайтып, кішірейтіп көрсеткісі келетіндердің бар екендігін ашына жазып, одан сақтануға шақырды. Қазақ халқының сауаттылығы ХХ ғасырдың басында 2% деп көрсетіліп келген мөлiмет те осындай тарих шындығын бұрмалаудың бір көрінісі екенін анық болмаса да түспалдап айта алды. Бұл сауаттылық көрсеткішінде тек орыс тілінде оқи-жаза алатын ғана есепке алынған еді. Ондағы көзделген мақсат –

қараңғы, сауатсыз халық арасында болмашы ғана сауаттылық, білімділік ұлтының қамын жеген, болашағын ойлаған интеллигенцияның қалыптасуына мүмкіндік бермейді деген ойды қалыптастыру еді.

Ғалымның интеллигенция тарихы жайлы алғашқы кезеңдегі еңбектері көптеген мақала, шағын көлемді кітапша мен кітап түрінде жарияланса, кейінгі кезеңдегі зерттеулері ғылыми жинақтар мен мерзімді баспасөз беттерінде және одақтық басылымдарда жарық көрді.

Рамазан Бимашұлының интеллигенция тарихын зерделеуге, сараптауға сіңірген еңбегін бағалай отырып, зиялы қауымның бір топ өкілдері былай деп жазыпты: «Қазақстанның жазықсыз қуғын-сүргінге ұшыраған ғалымдарының, жазушыларының және мәдениет қайраткерлерінің мұраларын ғылыми тұрғыдан ақтау және қалпына келтіру ісіне араласу арқылы ол өзінің барынша адалдығын, ғылыми ізгі ниеттілігін және жоғары парасаттылығын көрсетті. Т.К. Жүргеновтың, Қ.Қ. Жұбановтың, Т.Рысқұловтың, С.Ж. Асфендияровтың және басқалардың кітаптары мен мақалаларының қайта шығуы оның қазақ халқының бірегей мәдени мұрасын зерттеуге жеке өзі қосқан үлесі болып табылады. Ғалымның қазақ зиялы қауымының тарихы, Ш.Уәлиханов, Абылай хан туралы еңбектері оның атақ-даңқын одан сайын арттыра түсті» [6].

1974 жылы Ш.Уәлиханов атындағы Тарих, археология және этнология институтында Қазақстан мәдениетінің тарихи бөлімі ашылып, Р.Б. Сүлейменов осы бөлімнің меңгерішісі болды, ал 1979 жылы осы институтта алғаш рет ұйымдастырылған Шығыстану бөлімінің меңгерушісіне тағайындалып, бөлімнің бүкіл ғылыми-практикалық жұмысын табысты басқарды. Бөлім айналасына ғалымдарды топтастыруда, жастарды ғылыми жұмыстарға баулып, тәрбиелеуде зор істер атқарды. Мұның өзі болашақта Қазақ КСР Ғылым академиясының Шығыстану орталығын құруға іргетас қалады. Осы кезеңнен бастап еңбектерінің мазмұны тарихи мәдениеттанудан гөрі шығыстануға көбірек ойысты, отандық шығыстану тарихнамасына арналған зерттеулер жариялады. Соның нәтижесінде ХХ ғасырдың қазақ халқының тамаша ғалымы, шығыстану ғылымының жарқыраған жұлдызы Шоқан Уәлихановтың еңбегі мен ХҮІІІ ғасырда халқымыздың басына ауыр күн туып, жерімізге көзтігушілердің күшейіп, ел болып қалу, қалмау мәселесі күн тәртібінде тұрған қиын-қыстау кезеңде тарих сахнасына шығып, елді біріктіріп, жаудан азат ету жолында жан аямай күрескен ірі тұлға, дипломат, көреген саясаткер Абылай ханға арналған В.А. Моисеев екеуі бірігіп жазған еңбектері жарық көрді:» Чокан Валиханов – востоковед», «Шоқан Уәлиханов – шығыстанушы», «Из истории Казахстана ХҮІІІ века (о внешней и внутренней политике Абылая).

Абылай есімі тарихымыздың ескерілмей, қалтарыста елеусіз жатқан беттерінің бірі. ХІХ ғасырдың сонау 60-жылдарында Шоқан Уәлиханов жариялаған «Абылай» деп аталатын шағын ғана мақаладан басқа, күні бүгінге дейін тұлға жөнінде жазылған бірде-бір зерттеудің болмай қалуы өкінішті-ақ [7] деп жазған Р.Б. Сүлейменов кеңестік дәуірдің өзінде-ақ Абылай хан туралы зерттеуін тайсалмай бастаған еді. Жеке басқа табынумен әміршіл-әкімшілік жүйе тұсында хандар мен сұлтандардың өмірі мен қызметін зерттеуге тиым салынғаны белгілі. Р.Б. Сүлейменов пен В.А. Моисеевтің «Из истории Казахстана ХҮІІІ века» деген кітабының алғашқы аты «Абылай» болатын. Бірақ жоғарғы партия органдарындағылар еңбектің атын өзгерткен болатын. Кейін Абылай туралы бірнеше мақалалар жазып, оған дейінгі жазылған еңбектерді әділ сынға алып, Абылай жайында халық жадының қайта жаңғырып, дұрыс бағытта өрбуіне өз үлесін қосты.

Шығыстану тарихнамасына арнап «ХҮІ-ХҮІІІ ғғ. Қазақстанның сыртқы саяси байланыстары – Кеңестік тарихнамада», «Қазақстандағы шығыстану», «қазақстандағы шығыстанушылық зерттеулер», «Отандық шығыстану мен мәдениетінің зерттелуі» деген еңбектері 80-жылдары жарық көрді.

1983 жылдың жазында Р.Б. Сүлейменов институт директорының орынбасарлық қызметке тағайындалады, ал 1989 жылдың жазында Рекең Қазақ КСР ғылым академиясының академигі болып сайланды.

Ғылыми жұмысы, ғылыми-ұйымдастырушылық қызметімен қатар атқарған қоғамдық жұмыстары да ұлан-ғайыр болған. Ол - Азия мен Африка халықтары достастығының Кеңестік ассоциациясының Қазақ бөлімшесінің вице-президенті, Кеңес-қытай достығы қоғамы Қазақ бөлімшесі төрағасының орынбасары т.б. бірнеше қоғамдық ұйымдардың мүшелегін белсене атқарды.

Бұл мақаламызда ерекше айтарымыз Р.Б. Сүлейменовтің ұлағатты ұстаз бола білуі. Ұстаздық жолын 1972 жылдан бастап, өмірінің соңғы уақыттарына дейін тоқтатпаған. С.М. Киров атындағы Қазақ мемлекеттік университетінің профессоры болды, студенттердің курстық, дипломдық жұмыстарына жетекшілік етті, аспиранттар мен жоғарғы оқу орындарының ізденушілерінің диссертациялық еңбектеріне ғылыми жетекші болды.

Р.Б. Сүлейменовтің ғылыми басшылығы мен қамқорлығының арқасында 3 докторлық, 30-ға жуық

кандидаттық диссертация жазылып, қорғалды. Ресми оппонент ретінде сын-пікір жазып, ғылыми ақыл-кеңестері сан алуан.

ХҚТУ профессоры, тарих ғылымдарының кандидаты, С.Әбубәкіров «Оңтүстік Қазақстан» газетіндегі мақаласында Рекеңді былай деп еске алады: «Біз, шәкірттері, Рамазан Бимашұлын еңбекқорлығы, қарапайымдылығы, әділдігі (ол кісі кейбіреулер сияқты оңтүстік, солтүстік, батыс, шығыс деген жершілдік, жүзшілдік, рушылдық ауруына шалдықпай, таза өтті) үшін сыйлайтымыз. Ғылымға жаңа ене бастаған аспирант болсын, оң-солын танып қалған докторант болсын, жариялаған немесе сиясы да кеуіп үлгірмеген азын-аулақ дүниелерін апарғанда, балаша қуанып, бір жасап қалушы еді» [8].

Рамазан Бимашұлына шәкірті С.Әбубәкіровтың берген сиппатамасына толық қосыла отырып, мен де Рекеңе үлкен ризашылығымды білдіремін. Мен ол кісінің аспиранты немесе докторанты болмасам да, кандидаттық, докторлық диссертацияларыма пікір жазып, ақыл-кеңесін аямаған ұстаз еді.

Менің кандидаттық жұмысым мәдениетке байланысты болғандықтан Рамазан Бимашұлының барлық еңбектерінен, ғылыми конференцияларда сөзлеген сөздерімен жан-жақты таныс болатынымын, бірақ жүзбе-жүз кездеспеген едім. Мұндай сәт 1972 жылдың ақпан айының басында түсті. Академик Серікбай Бейсенбайұлының жөн сілтеуімен кандидаттық диссертацияма пікір сұрауға келдім. Рамазан Бимашұлы мені жылы жүзбен қарсы алып, ықыластығын білдірді. Ол кезде Рекең Москвада докторлық диссертация қорғауға дайындалып жүрген кезі болса да, менің диссертациямды тез арада оқып, оң пікір жазып, ескертулерін айтты. Көп ұзамай ақпан айының аяғында Қазақ КСР ҒА-ның Тарих, археология және этнология институтында кандидаттық диссертациямды ойдағыдай қорғап шықтым. Мен кандидаттық диссертация қорғағаннан кейін, педагогтық жұмысқа орналасып, таза ғылыммен шұғылдануға мүмкіншілік азайып, уақыт өтіп жатты. Сол кездерде кездескен сайын Рамазан Бимашұлы ғылымды тастамау керектігін, докторлық диссертация тақырыбын бекітіп докторантураға не болмаса аға ғылыми қызметкерлікке көшу туралы кеңесін беріп жүрді. Ақырында Алматы шетел тілдері педагогикалық институтында 1986 жылы аға ғылыми қызметкерлікке шығып, 1991 жылы маусым айында докторлық диссертация қорғағанда Рамазан Бимашұлы менің бірінші оппонентім болды. Диссертация Москвада бекігенге дейін өзінің тілектестігін білдіріп отырды.

Әр адам өз заманының перзенті. Рамазан Бимашұлы да советтік дәуірдің түлегі ретінде, коммунистік саясат пен идеологияның ықпалында өсті, оның ғылыми зерттеу жұмыстарының тақырыбы кеңестік қоғамның құрылысының тарихына арналды.

Академик Сүлейменов өзінің еңбектерін орыс тілінде жазып, қазақ халқының мәдениеті мен өнерінің даму тарихын ғылыми түрде әсерлі етіп баяндай білді. Сондықтан да еңбектері Одақ көлемінде танылды, Москва ғалымдағы тарапынан үлкен қолдау тауып отырды. «Рекең өзінің еңбектерінің көбін орыс тілінде жазғандықтан, оны көре алмайтын кейбір іші тар пенделер сыртынан күнкіл де айтатын, бірақ мұның бәрі оның терең білімі мен асқақ ойының көлеңкесінде қалып қоятын еді» - деп еске алады Рекеңнің қызметтес ағасы профессор Төлтай Балақаев [9].

1989 жылы «Қазақ тілі туралы» заңнан кейін Қазақ Ғылым академиясы барлық жағынан үлгі болу керек деп қоғамдық ғалымдар бөлімінің сессияларының жұмысын қазақ тілінде жүргізуге талап қойғанда, орыс тілінде даярлаған баяндамасын Рамазан Бимашұлы жарты күннің ішінде қайта даярлап сессияда қазақша баяндама жасаған. Бұл мысал Рамазан Бимашұлының қазақ тілінде жақсы сөйлей білетінімен қатар, қазақша да жаза алатынын көрсетеді. Өкініштісі, Рекең өмірден ерте кетті, қазақ үшін тәуелсіздік таңының атқанын ғана көрді. Аман болса елінің тарихын ана тілінде де жазатын талай еңбектерінің куәгері болар едік.

Қорыта айтсау, Р.Б. Сүлейменов мол ғылыми мұрасының негізгі дені Қазақстандағы мәдениет тарихын зерттеуге арналған. Бұларда халқымыздың көне мәдени мұрасы және оның жаңа қоғамдық-саяси жағдайда пайдалану, сауатсыздықты жою, мектеп ісі, интеллигенция тарихы, ғылым мен көркем мәдениет проблемалары қарастырылды. Сөз жоқ, Р.Б. Сүлейменовтің зерттеулері идеологиялық қысаң жылдарда жазылғандықтан, өз уақытына тән кемшіліктер мен қателіктерге бой алдырған. Мәселен. Оларда Алаш қозғалысы, ұлттық тіл құрылысы, мәдениеттің интернационалдануы әміршіл-әкімшіл жүйе идеологиясына лайықталып бағаланды. Ол ғалымның кінәсі емес, қасіреті. Партиялық өктемдік тұсында басқаша жазу мүмкін болмайтын әрі қатерлі де екендігі түсінікті.

Академик Рамазан Бимашұлы Сүлейменов 1992 жылдың 23 наурызында 62-ге қараған шағында өмірден өтті.

«Егемен қазақстан» газетінің 1992 жылғы наурызда Президентіміз Н.Ә. Назарбаев бастап, үкімет мүшелері, қоғам қайраткерлері, академиктері қол қойған некрологта Р.Б. Сүлейменовтің өмір жолына әділ баға берілген. Ол аса көрнекті ғалым, ғылымның ірі ұйымдастырушысы Қазақстан Республикасы

Ғылым академиясының Қоғамдық ғылымдар бөлімшесінің академик-хатшысы, президиум мүшесі екені атап көрсетілген.

Одан әрі оның тарих ғылымына қосқан үлесі, педагогтық қызметі баяндалған.

Бір өкініштісі, осындай өмір өткізген, өз ұлтына, Отанына адал қызмет атқарған асыл азаматқа мемлекет тарапынан ешбір марапаттау болмады. Жоғарғыдағы бастықтарға жағынып, түймедей ісін түйедей көрсетіп жылпостық жасау рекеңде жоқ еді. «Өмір бізден өтіп кетсе, жұрт еңбектен ескерсін» деген принциппен дүниеден өтті. Бар сапалы ғұмырын ғылымға бағыштаған Рамазан Бимашұлы өз заманының, өз ортасының адал азаматы болды.

Құдайға шүкір, Рамазан Бимашұлының еңбегін бағалап, азаматтығын қадір тұтатын ортасы бар. Шығыстану институтына, Алматыдағы бір көшеге Сүлейменов аты берілді, ғалым тұрған үйдің қабырғасына ескерткіш тақта орнатылды. Рекеңнің шәкірттері Х.Әбжанов, Б.Исабек 2007 жылы «Академик Рамазан Сүлейменов» деген кітабын шығарды. Ендігі жерде мынандай шараларды іске асырса ләзім болар еді. Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты Сүлейменов оқуларын өткізіп тұрса, ҚР Білім және ғылым министрлігіне қарасты ғылыми-зерттеу, жоғары оқу орындарының бірінде шығыстану мәселелерін зерттеуде, үздік оқитын студенттерге Р.Б. Сүлейменов атындағы сыйлық, стипендия тағайындалса, ғалымның туған қаласы Астанада бір көшеге немесе мектепке аты берілсе артықтық етпес еді.

Рамазан Бимашұлының өмірі мен ғылымдағы жолы – әр ісіне жауапкершілік және адалдық, мамандығына шын берілгенділік, халқының мәдени мұрасына жаны ашып қараушылық – бәрі де жас ғалымдар үшін үлкен өнеге. Рекеңнің рухани өмірі жалғаса бермек.

1 Әбжанов Х., Исабек Б. Академик Рамазан Сүлейменов. – Алматы, 2007. - 29 б.

2 М.О. Әуезовтің қол жазба мұрасы. Рукописное наследие М.О. Ауезова. - Алма-Ата, 1977. - 644-645 бб.

3 Р.Б. Сүлейменовтің жеке мұрағатынан // ҚР БҒМ ШИ мұрағаты. С.Сенявскийге жазған хаты, 1965 жыл, 27 қаңтар

4 Сүлейменов Р.Б. Некоторые вопросы культурной революции в Казахстане // Культурная революция в СССР. 1917-1965 гг. - М: Наука, 1967. - с. 332

5 Әбжанов Х., Исабек Б. Академик Рамазан Сүлейменов. - Алматы, 2007. - 35 б.

6 Егемен Қазақстан, 1992, 25 наурыз

7 Хангелді Әбжанов, Баршагүл Исабек. Академик Рамазан Сүлейменов. - Алматы, 2007. - 40 б.

8 Әбубәкіров С. Ғұлама ғалым, жайсан, азамат еді.// Оңтүстік Қазақстан, 1992, 21 сәуір

9 Хангелді Әбжанов, Баршагүл Исабек. Академик Рамазан Сүлейменов. - Алматы, 2007. -207 б.

Резюме

Статья посвящена научной, общественной и педагогической деятельности историка-культуролога и востоковеда академика Академии наук КазССР Сулейменова Р.Б. Прослеживается его творческий путь от аспиранта до академика. Отмечаются его глубокое философское мышление и всесторонняя подготовка, широкая осведомленность почти обо всех проблемах на всех этапах зарождения, становления той или иной области культурного строительства в Казахстане.

Ключевые слова: научный сотрудник, культурное строительство, защита диссертации, секция востоковедов, государственная независимость, фундаментальное исследование, формационный подход, памятник культуры, научный руководитель, соискатель.

Summary

Article is devoted to scientific, social and educational activities of the historian -culturologist and orientalist academician of the Academy of Sciences of Kazakh SSR Suleimenov R.B. Traced his career from graduate student to Academician. Marked his deep philosophical thinking and comprehensive training, a broad awareness of almost all issues at all stages of the origin, formation of one or another field of cultural development in Kazakhstan.

Keywords: researcher, cultural development and defense of the thesis, a section of the Orientalists, state independence, fundamental research, formation approach, a monument of culture, research manager, applicant.

УДК 94 (574)

**ПРОФЕССОР Ж.Қ. ҚАСЫМБАЕВТЫҢ
ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫН ОҚЫТУДА АТҚАРҒАН ИГІ ІСТЕРІ**

Ж.С. Бакирова – т.ғ.к., Сымбат Академиясы

Мақалада профессор Ж.Қ. Қасымбаевтың XIX ғасырдағы қазақтың ұлы ақыны А.Құнанбаевтың жергілікті орыс әкімшілігі мен қазақтар арасындағы байланыс, саяси әлеуметтік жағдайлар туралы зерттеулерінің қорытындылары мен ұстанымдары туралы дәлелді материалдар ұсынылған. Профессор Ж.Қ. Қасымбаевтың сол кезеңдегі зерттеулері Қазақстан тарихының методологиялық мәселелеріне және әртүрлі салалы тарихи кезеңдерге мән берілгені көрсетіледі. Ж.Қ. Қасымбаев қазақ тарихшыларының ішінде бірінші болып қазақтан шыққан орыс армиясының генералдарының энциклопедиясын және сол кезеңдегі правитель Құнанабай Өскенбайұлының тарихи мәселелерін орынды көтеріп, тарих арнасына шығарды.

Тірек сөздер: қорғаныс, шаруашылық, сауда-саттық, кеден, саясат, шекара, қарым-қатынас, мұражай құжаттары, әкімшілік, патшалық, әміршілдік.

Ж.Қасымбаевтың Абай атындағы Қазақ Педагогика институтындағы (қазіргі Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің) еңбек жолы 1967 жылы тарих факультетіне қызметке қабылдануынан басталады. 1970 жылғы сәуір айында кандидаттық диссертациясын қорғауына байланысты 1973 жылғы мамыр айында КСРО Министрлер Кеңесі жанындағы Жоғары Аттестациялық Комиссиясы Ж.Қасымбаевтың доцент ғылыми атағын бекітті. 1982 жылдың қыркүйек айынан бастап осы жоғары оқу орнының Қазақстан тарихы кафедрасының меңгерушісі болып қызмет істеді. 1983 жылы докторлық диссертациясын қорғаған соң, 1984 жылы ғалымға профессор ғылыми атағы берілді.

Ж.Қасымбаев ізденушілік талабы мен зерттеушілік талғамын шыңдауының нәтижесінде ғылыми жұмысын оқытушылық-педагогикалық жүйемен тығыз байланыстыра білді.

Ж.Қасымбаев өзінің профессор ретінде студенттерге дәріс оқығанын жоғары мақтаныш тұтып, бұл міндетін үлкен жауапкершілікпен атқарды. Оның: «Шығармашылық жұмысқа уақытты қинала табуға тура келеді, жыл сайын мың сағат жүктемемен дәріс беру – өте үлкен салмақ түсіреді, оның үстіне ауырдың үстімен жеңілдің астымен жүруге үйренбегенмін, шәкірттерге сабақ беру ісін, педагогиканы өзімнің ең бірінші міндетім деп санаймын», деген пікірінен, педагогикалық-оқытушылық қызметке барынша адал болғанын көрсететін мәліметтер алуға болады.

Көптеген ұлтжанды ел азаматтары қатарында Ж.Қасымбаев та 1986 жылғы Желтоқсан оқиғаларының қасіретін басынан өткізді. Қазақ жерінің Ресейге қосылуы туралы мәселеге байланысты «ұлтшылдық сарынның ықпалында қалып қойған» деген жалған айып салынған ғалым құдіретті Мемлекеттік қауіпсіздік комитеті жүйесінің құшағынан әзер арылды.

Профессор Ж.Қ. Қасымбаев өз зерттеулерінде қазақ халқы тарихындағы елдің бұрынғы және болашақ даму жолдары жайындағы ғылыми пікірлерін ұштастырған проблемаларға көптеген еңбектерін арнады. Ол Уфа, Екатеринбург, Бішкек, Ташкент, Новосібір, Омбы, Томск, Орынбор және тағы басқа қалаларда, бірнеше рет Мәскеуде жарияланған ғалым еңбектерінде кешегі кеңестік билік тұсында көмескі ғана көтерілген даулы мәселелердің нақтылана отырып жаңғыртуы – автордың азаматтық табандылығының көрінісі болатын. Қазақ жерінің патшалық Ресей империясы құрамына қосылуының саяси астарлары мен себеп-салдарын айқындап берген ғалымның ғылыми пікірлері мен тұжырымдары қазіргі кезде бүкіл қоғамдық тұрғыда мойындалып, қабылданған негізге айналып отыр.

Ғалым күнделікті мерзімді баспасөзде ғана емес, сонымен бірге ғылыми-әдістемелік басылымдарда да көптеген мақалалар жариялады.

Ұстаз-ғалым ретінде Ж.Қасымбаев еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін жастарға жан-жақты білім беру қызметін құқықтық жағынан реттеп, үйлестіріп отыру мақсатында мерзімді баспасөз беттерінде жарық көрген Қазақстан Республикасының «Білім туралы заңының» жобасы жөніндегі ой-пікірлерін ортаға салды. Бұл мәселе туралы республикалық орталық газетте өзінің арнайы мақаласын да жариялады.

Ж.Қасымбаевты толғандырып, оның көкейінде жүрген мәселенің бірі –Қазақ КСР тарихы оқулығының жайы еді. Осыған қоса «Республиканың тәуелсіздігі орныға түскен сайын бұрын жете мән берілмеген мәселер көзге түсіп, күн тәртібіне қойылды. Мысалы, Ресейдің саясаткерлері, тіпті ғалым-тарихшылары «шекара мәселесін» қозғап жаңсақ, пікірлерге жол беріп жүр. Мұның басты себебі – көптеген халықтардың қазақ халқының көне тарихын білмейтіндігі. Бұл, бір жағынан, қазақ тарихының осыған дейін жеке пән ретінде оқытылмағандығының, төл тарихымыздың бұрмаланып келгендігінің нәтижесі. Ендеше, біз осындай өзекті мәселелерден тайсақтап, ештеңені көрмегендей, естімегендей болып жүре бергеннен өмір ағыны өз шындығын таңатынын, уақыт өз дегенін істейтінін ұмытпайық. Дәл қазіргі уақыт тарихтың қайшылығы мол, тұйыққа тірелген тұстарының, бұрмаланған кезеңдерінің өзекті мәселелеріне нақты жауап беруді күтіп отыр. Тұйықтан шығар жол – ешкіммен айтысып-тартыспай-ақ, төл тарихымыздағы олқылықтардың орнын толтырып, республикамыздағы барлық оқу орындарында «Қазақстан тарихын

оқыту мәселесін мейлінше тезірек оң арнаға түсіру керек», - дейді Ж.Қасымбаев.

«Қазақстан тарихын оқытуды өз деңгейіне көтеру үшін не істеу керек?», - деген сауалға Ж.Қасымбаев былайша жауап береді:

«...Жоғары оқу орындарында Қазақстан тарихынан дәріс беретін оқытушыларды даярлайтын басты жол -аспирантура. Бұрын аспирантураға түсу деген - бейнелеп айтсақ, лаулап жанған оттың үстімен аман-есен секіріп өтіп, дегеніне жетумен бірдей десек болар еді. Бірнеше жыл жоғары оқу орнының оқытушысы ретінде тәжірибе жинақтаған, ғылыми еңбектері бар тіс қаққан педагогтардың ішінен ерекше дайындық көрсете білген тарландар ғана аспирантураны армандай алатын. Аспиранттың 80-100 сомдық стипендиясы ғылымына да, тіпті пәтер ақысына да жететін.Енді аспирантураға түсуге икемді, талапты жастарды көшеден іздеуге тура келетін жағдай тууы мүмкін. Тұрмыс жағдайының ауырлығынан аспирантураны, стажерлық дайындықты, өз бетінмен ізденуді (соискатель) тастап кету үйреншікті құбылысқа айналып барады. Сонда бірнеше жылдардан кейін жоғары оқу орындарында Отанымыздың тарихынан кім дәріс оқиды, кім мұрағаттарды аралап, қазақ халқының тарихын зерттейді?

Көптеген экономикалық ауырталықтан тәлтіректеп шығуға талпынған Азияның, Африканың елдерінде ғылымға, білімді дамытуға меценаттық әдіс кең қолданылады, яғни өте ауқатты азаматтар, фирмалар, кооперативтік өндірістер, кіші және жекеленген материалдық игілік орындары – мектептерді, жоғары оқу орындарын қамқорына алып, қолдайды, Қазақ халқында меценаттық мінез ірі сұлтандардың, байлардың, батырлардың, дәстүрлерінде болған. Содан «Бай болсаң, халқыңа пайдаң тисін, батыр болсаң, жауға найзаң тисін», деген ұлағатты сөз қалған.

Міне сол дәстүрді жаңғыртып, ауқатты фирма, басқа бірлестіктер «тарихымызды зерттеуге, мамандар даярлауға қол ұшын берсе, халқының ықыласына бөленбейме ме? Елінің көсегесін көгертпей ме?».

Осы мәселелерге тоқтала келіп, автор бір мақалада Қазақстан тарихын оқытуды ұйымдастырудың егжей-тегжейін анықтап, талдау мүмкін еместігін алға тартады.

Ж.Қасымбаевтың тұжырымы бойынша республикамыздың егемендікке қол жеткеніне бірқатар мерзім өтсе де мемлекетіміздің өткені мен бүгінгі даму жағдайын жоғары оқу орындарында арнайы пән ретінде оқытуды ұйымдастыруда объективті де, субъективті де олқылықтарға көз жұму ағаттық болар еді. Оның ойынша, ерекше мән беретін бір жай – оқу жоспарының іске асырылу ахуалы. Әл-Фараби атындағы ұлттық мемлекеттік университетінде, Абай атындағы Алматы мемлекеттік университетінде, тіпті кейбір облыс орталықтарындағы педагогикалық бағыттағы оқу орындарында төл тарихымыздан дәріс беруді ұйымдастыру жастардың саяси мәдениетін, білімдік көзқарасын өмір талабына сай қалыптастыратын деңгейде. Мысалы, тарих факультеттерінде Қазақстан тарихын оқытудың сағатқа шаққандағы көрінісі ауыз толтырып айтатындай – 500 сағаттан асады. 1994/1995 жылдан бастап тарих факультеттерінде оқытылуға тиісті арнайы курстар мен семинарлардың көлемі екі еседен астам көбейтілді... Айталық, Абай атындағы Алматы мемлекеттік университетінің Қазақстан тарихы бойынша мамандармен қамтамасыз етілген арнайы екі кафедрасында жеті тарих ғылымдарының докторлары, профессорлары өздерінің зерттеулерінің теориялық түйіндерін аудитория алдында сарапқа салуда.

Ж.Қасымбаев Қазақстан тарихын оқытудағы тағы да шешуін күтіп тұрған мәселелердің бірі – оқулық дайындау екенін өте орынды атап көрсетеді. Осы күндерде республика жоғары оқу орындарында жиі оқулық құқында пайдаланып отырған 1993 жылы Ұлттық Академияның «Ғылым» баспасы 100 мыңдық данамен жариялаған жоғары оқу орындарының да педагогтары атсалысқан – «Қазақстан тарихының очерктері».

Қазақстан Республикасының тарихын жоғары оқу орындарындағы оқытудың, әсіресе студенттердің осы бойынша білімге құштарлығына кедергі болып отырған жайт – арнайы бағдарламаның жоқтығы.

Республика мектеп оқушылары, әсіресе, оқытушыларына методикалық көмекші құрал ретінде тұрақты пайдаланылатын бағдарламаның жарық көргеніне бірнеше жыл өтті. Академик М.Қ.Қозыбаевтың жалпы басшылығымен, тікелей қатысуымен дайындалған бұл бағдарлама мектепте Қазақстан тарихын оқытуды жолға қоюды қамтамасыз етті деп пайымдасақ – қателеспеген болармыз. «Қазақстан тарихы» журналының 1994 жылғы бірнеше сандарында оқырмандарға ұсынылған Республика тарихын зерттеудің концепцияларында осы тарихтың мектеп оқушыларының білімдік, саяси, рухани, саяси, рухани, адамгершілік қасиеттерін қалыптастырудағы принциптері нақты айқындалған. Белгілі педагог-ғалым Т.Т. Тұрлығұлов пен Ж.Қасымбаевтың басшылығымен дайындалған сол құжатты оқытушылар жылы қарсы алды.

Ұстаз-ғалым Ж.Қасымбаев студенттік аудиторияларда, ғылыми-зерттеу лабораторияларында, сонымен бірге үлкен тарихшылардың арасындағы даулы мәселе – бір концептуалдық нүктеге тоқталмай жүрген күрделі, жете зерттелмеген қазақ феодалдық мемлекетінің іргетасы қаланған мерзім туралы талас деп есептейді. Ғалымдар назарынан түспей жүрген осынау басты мәселені, А.П. Чулошников, бастаған

осы проблеманы талдауға Ю.П. Юдин, К.А. Пишулина, С.К. Ибрагимов, Т.И. Сұлтанов, Г.Кляшторный, В.Я. Басин, М.Х. Абусейтов, А.И. Исин және т.б. ғалымдар қатысып, өздерінің алуан түрлі қорытындыларын ортаға салды. «Алайда осы кезеңге дейін қазақ мемлекеттігінің бастауы туралы жан-жаққа алып қашпа, бытыраңқы ой-жүйелер осы проблеманы студенттік аудиторияда түсіндіруде де қиыншылықтар тудырады», - дейді Ж.Қасымбаев.

Ж.Қасымбаев қазақ хандығы қалыптасқан заманнан бірінші дүниежүзілік соғысқа дейінгі кезеңге көз жүгірте отырып, әлі де болса зерттелген мәселелерден гөрі «ақтандақтар» көбірек деген түйін түйеді. Оның ойынша, осы жағдайдың Қазақстан тарихын жоғары оқу орындарында оқыту мәселелеріне де тікелей әсер аз емес. «Мәселенің күрделілігі де сонда, шағын данамен жарияланатын жеке монографиялық еңбектер, тіпті құжаттардың жинағы оқырмандарға жете бермейді. Қағаз тапшылығы мен полиграфиялық шикізаттардың құндылығынан тарихи зерттеулер өте шағын данамен жарияланып, бірден сатылып кетеді. Немесе жеке авторлар кітабының жарияланған данасын түгелімен дерлік өздерінің шығармашылығын жақсы білетін туған өлкесіне сатып жібереді. Осы жағдайлар студенттік аудиторияда ана тілінде, яғни қазақ тілінде сабақ өтетін аудиторияларда, әсіресе семинар жұмыстарының сапасын объективті түрде төмендетеді», - деп жазады Ж.Қасымбаев. Ол ұстаз ретінде шет тілдерінде жарық көрген әдебиеттердің біздің оқырмандарға кең танылмауын жоғары оқу орындарында Қазақстан тарихын оқытудағы тағы бір олқылық деп біледі.

Жоғарыда аталған мәселелерде Қазақстан тарихын жоғары оқу орындарында оқытудың барлық жақтарына талдау жасауға мүмкін болмаса да, Ж.Қасымбаев осы олқылықтарға мән беріп отыруды өзінің ұстаз ретіндегі міндеті санады. Ғалым өзінің ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізумен бірге өзінің ұстаздық парызын ешқашан ұмытқан жоқ. Ол ұстаздық қызметті тек қана аудиторияда студенттерге дәріс оқу ғана деп түсінген жоқ. Қазақстан тарихы пәнін оқыту ісін қалай жетілдіруге болатыны, білім алушыларға қажетті сапалы оқулықтар мен оқу-әдістемелік өзге де әдебиеттерді қалай көптеп шығарудың жолдары, университет профессор-оқытушылардың әлеуметтік жағдайын жақсартудың мүмкіндіктері және басқа да өзекті мәселелер жайындағы ой-толғаныстарын үнемі оқу-әдістемелік және мерзімді баспасөз беттерінде ортаға салып отырды. Мақала Абай атындағы ҚазҰПУ-нің мұрағат материалдары негізінде жазылды.

Резюме

В статье на основе раннее всего новейших данных и других, в том числе опубликованных печатных материалах Ж.К. Касымбаева воссоздан жизнь и деятельность одного из крупных политических деятелей Казахстана XIX в. В исследовании так же раскрывается суть взаимопониманий великого поэта Абая Кунанбаева с местной царской администрацией, с видными просвещенными представителями российского освободительного движения.

В монографии Ж.К. Касымбаева «Под надежную защиту России» освещена роль русских укреплений, основанных в XVIII в. на востоке страны и развития русско-казахских отношений в период добровольного вхождения казахских земель в состав России. На широком архивном материале показано значение крепостей и городов в ограждении казахов их агрессии и экспансионистических устремлении Цинской империи и упрочнения торгово-экономических взаимоотношений между России и Казахстана.

Ключевые слова: крепость, крестьянство, семипалат, купечество, торговля, граница, таможня, политика, администрация, взаимоотношение, архивные материалы, крепостничество.

Summary

In the article on basis early all the newest information et al, including the published printed matters of Zh.k. Kasymbaeva is recreated life and activity of one of large political figures of Kazakhstan of Kh²kh of v. In research similarly essence of the mutual understandings of great poet Abaya Kunanbaeva opens up with local tsar's administration, with the visible enlightened representatives of the Russian liberation movement. In the monograph of Zh.k. Kasymbaeva «Under reliable defence of Russia» the role of Russians is lighted up.

Keywords: fortress, peasantry, semipalat, the merchants, trade, border, custom, policy, administration, interrelation, archived materials, serfdom.

УДК 15(374)22

С.Н. ТӘНЕКЕЕВ – КӨРНЕКТІ МЕМЛЕКЕТ ЖӘНЕ ҚОҒАМ ҚАЙРАТКЕРІ

У.М. Джалдыбаева – т.э.к., *Абай атындағы ҚазҰПУ доценті*

Мақала Ұлы Отан соғысының ардагері, Қазақстан Республикасының еңбек сіңірген қайраткері, Алматы облысының құрметті азаматы, Қазақстан Жазушылар одағының мүшесі Сейдәлім Нысанбайұлы Тәнекеевтің өмірі мен қызметіне арналған.

Ұлы Отан соғысына қатысып, соғыстан кейінгі жылдары елдегі социализм құрылысына белсене араласып кеткен С.Н.Тәнекеев еңбек мен білімнің тізгінін қатар ұстап, С.М. Киров атындағы Қазақ мемлекеттік университетінің тарих факультетін тәмамдаған. Бүкіл ғұмыры мен күш-жігерін Отанына, туған еліне қызмет етуге арнап, еңбек жолын қатардағы қызметкерден бастап, Қазақ Тұтынушылар Одағы төрағасы лауазымына дейін көтерілген С.Н.Тәнекеев қай жерде болмасын, өз халқының игілігі үшін аянбай еңбек етті. Партия және мемлекет қатарындағы қызметпен бірге қоғам және әдебиет саласында да белсенді жұмыс атқарған. Зейнеткерлікке шыққаннан кейін де Сейдәлім Нысанбайұлы Қазақстанның мүгедектер қоғамын басқарып, жүздеген, мыңдаған адамдардың алғысына бөленген азамат. Бүгінде Қазақстан Жазушылар одағының мүшесі, Қазақстанға белгілі мемлекет және қоғам қайраткерінің ғибратқа толы ғұмыры жас ұрпаққа өнеге.

Тірек сөздер: Ұлы Отан соғысының ардагері, Қазақстан Республикасының еңбек сіңірген қайраткері, Алматы облысының құрметті азаматы, Қазақстан Жазушылар Одағының мүшесі, өмірі, қызметі.

Дос-дұшпанын биік тұрып сынаған,
Тағдырына ұрпағы үшін шыдаған.
Жау жастана жығылатын қазақтың,
Өрені боп өскеніме қуанам...
Ақын С.Сыпатайұлы

Ұлы Отан соғысы «Ежелден Ер деген даңқымыз шықты ғой» деген қазақ халқының ұл-қыздарының батырлығы мен ерлігін бүкіл әлемге танытты. Миллиондаған жауынгердің осы жолда қаза тауып, сол оттың ортасында жиырма сегіз батырдың Москва түбіндегі жеңіс үшін зор пайдасын тигізгені анық. Намысты жауға бермеген халқымыздың өрімдей жас ұлдары мен қыздары сұрапыл соғыста оттан да, судан да қорықпай қан майданда асқан жанқиярлықпен шайқасып Рейхтағқа Жеңіс Туын тікті. Осы адам жаны түршігерлік соғысқа қатысқан менің атам – Тәнекеев Сейдәлім Нысанбайұлы өз Отаны алдындағы әскери борышын абыроймен атқарған азамат.

Сейдәлім Нысанбайұлы 1924 жылғы 5 тамызда Алматы облысы Ұйғыр ауданы Шонжы селосында дүниеге келген. 1942 жылдың сәуір айында Ақсу орта мектебін озат тәмамдап, мамыр айында Ұлы Отан соғысы майданына өз еркімен аттанған. Ол кезде С.Тәнекеев 17 жастағы бозбала еді. Сол жылдың маусым-шілде айларында кіші командирлердің полк мектебінде оқиды. Тәртіпті, өз ісіне мығым оны командирлері бірден байқап, аға сержант атағына ұсынады, көп ұзамай Сталинград аймағындағы соғыс армиясы қатарына шақырылады. Ал тамыз айының ортасында басшылық орта білімі бар жауынгер ретінде әскери оқуға жолдама беріп, 1942-1943 жылдары Өзбек ССР-інің Термез қаласындағы Ташкент әскери миномет атқыштар училищесінде оқып, «кіші лейтенант» атағын иеленеді.

Соғыстың алғашқы кезеңіндегі Қызыл Армияның офицерлер құрамына тек әскери дайындығы бар, әскери оқуды меңгерген, төзімді жас азаматтар іріктеп алынған. Сондықтан да Сейдәлім атамыз 1943 жылғы маусым айында майдан шебіндегі әскер қатарына қайта қосылып, 1945 жылдың 9-мамырына, яғни соғыстың аяғына дейін Ұлы Отан соғысының қан төгіс ұрыстарында болған. 1943 жылғы шілде-қыркүйек айларында 78-ші Гвардиялық атқыштар дивизиясының 61-Әскері құрамында 212 АП атқыштар взводының командирі ретінде «Курск доғасының» Солтүстік жағындағы қиян-кескі ұрыстарында, кейіннен Смоленск бағытындағы шабуылдарға жетекшілік етеді. 1944 жылдың шілде айынан бастап сол бөлімше құрамындағы танк атқыштар жеке взводының командирі ретінде Белоруссия мен Шығыс Польшаны азат етуге («Багратион» операциясына), ал 1945 жылдың ақпан айында тағы сол бөлімше құрамында Варшаваны және Польшаны азат етуге белсене қатысты. Соғыс барысында 1945 жылдың мамыр айында рота командирі С.Н. Тәнекеев Берлин қаласын алу операциясында өз міндетін адал атқарып, Ұлы жеңістің куәсі болады. Осы тұста атамның соғыс жайында: «...Соғыстың аты өшсін, баланы да, Ананы да аямайтын қанқұйлы қасірет қой. Бейбіт өмірге, тыныш тіршілікке не жетеді! Соғыс өртін көрген адам болғандықтан, одан кейінгі тірлігімде жайдары күннің жаршысы болуды мақсат тұттым. Үлкенді-кішілі жұмыста жүргенде жұртқа адал қызмет еттім-ау деймін. Адалдықты көңіліме тұмар етіп түйіп, жаныма серік еттім», – деген сөздері жадымнан кетпейді.

Ұлы жеңістен кейін Кеңес әскері қайта құрылған кезде 1945 жылдың мамырынан 1946 жылдың мамыр айына дейін С.Н. Тәнекеев бір жыл Кеңестік оккупациялық әскер құрамында Германияда коменданттық

қызметте болған. 1947 жылдың наурыз айында Ұлы Отан соғысының мүгедегі ретінде әскерден босатылған. Әскерден кейін, 1947 жылдың күзінде Сейдәлім Нысанбайұлы Қазақ Мемлекеттік университеті тарих факультетінің күндізгі бөліміне оқуға түсіп, 1952 жылы екстерн тәртібінде оқуын табысты тәмамдаған.

Ұлы Отан соғысында асқан жанқиярлықпен ерен ерлік көрсетіп, ел намысын қорғаған Сейдәлім Нысанбайұлының бейбіт өмірдегі Отан, халық игілігі үшін белсенді қызметі басталады. 1949 жылдың наурыз айынан 1951 жылдың ақпан айына дейін ол өз Отаны – Алматы облысы Ұйғыр ауданында партия комитеті нұсқаушысы, бөлім меңгерушісі қызметтерін атқарған. 1951 жылғы қараша айында диплом жұмысын жазу үшін университеттің 5-курсының күндізгі бөліміне қайта ауысқан. Сөйтіп, 1952 жылдың маусым айында Қазақ мемлекеттік университетін үздік тәмамдаған соң тамыз айында білімді әрі білікті маман ретінде Алматы облысының Жамбыл аудандық партия комитетінің екінші хатшысы лауазымына тағайындалған. 1954 жылдың желтоқсан айында Алматы облысының Іле аудандық кеңесінің (Талғар қаласы) төрағалығына ауысады, ал 1956 жылдың қазан айында Ұйғыр аудандық коммунистік партия комитетінің бірінші хатшысы қызметіне тағайындалады. 1959 жылғы маусым айында, Талдықорған және Алматы облыстары Алматы облысы болып біріктірілген кезде, Алматы облыстық мәдениет бөлімінің бастығы қызметіне, ал 1960 жылдың шілде айында Алматы облысы Панфилов аудандық партия комитетінің бірінші хатшысы қызметіне тағайындалған.

Партия қатарында басқарушылық қызметте тәжірибе жинақтаған С.Н. Тәнекеев 1963 жылдың қаңтар айында Қызылорда облыстық партия комитетінің бірінші хатшысы қызметін атқарады. Сонымен қатар еңбек пен оқуды қатар ұштастыра жүріп, сол жылдары Алматы Ауылшаруашылық институты экономика факультетінің сырттай бөлімін тәмамдап, екінші мамандық иесі атанған ол ұзақ уақыт бойы, яғни, 1974 жылға дейін осы қызметте өзін адал да көреген басшы ретінде көрсете білді.

Сейдәлім Нысанбайұлының Қызылорда облысында қызмет еткен жылдары аса жауапты әрі жан-жақты өрісін кеңейткен кезең болды. Нақтылай айтсақ, Алматы қаласындағы Коммунистік партия жоғары мектебін тәмамдаған соң, 1963-жылдан бастап Қазақ КСР-і Жоғарғы Кеңесіне депутаттыққа, сонымен қатар Қазақстан Коммунистік партиясының Орталық комитетіне мүше болып сайланады және халық игілігіне аянбай еңбек етеді.

Қай кезеңде болмасын С.Н.Тәнекеев еліміздің ғылымы мен әдебиетіне, мәдениетіне зор ықылас таныта білген азамат. Атап айтсақ, 1968 жылы Қызылорда облысының көрнекті еңбеккерлерін біріктіріп, олармен бірге «Қазақстанның күріші» («Рис Казахстана») атты кітапты баспаға өзі дайындап, аталған еңбектің редакторы болған, әрі алғысөзін жазған. 1974 жылдың ақпан айында Қазақ КСР-інің Халықтық бақылау комитеті төрағасының бірінші орынбасары лауазымына бекітіліп, біраз уақыт осы салада қызмет атқарған.

1978 жылғы шілде айында адал қызметі мен мол тәжірибесі бағаланып, Қазақстанның Тұтынушылар Одағы басқармасының төрағасы қызметіне тағайындалған. Бұл Сейдәлім Нысанбайұлының Отан игілігі үшін мол еңбек сіңірген халық шаруашылығының тағы бір саласы еді. Осы жылдары практикалық жұмыспен қатар теориялық ізденімпаздық танытып, С.Н. Тәнекеев 1979 жылы «Кооператив туралы ойлар» («Размышления о кооперативах») атты еңбегін жазған.

1985 жылғы желтоқсан айында зейнеткерлікке шыққаннан кейінгі уақытта да Сейдәлім Нысанбайұлы қоғамдық қызметтерде белсенділік танытып, «Қазақстанның Мүгедектер ерікті қоғамы» мемлекеттік емес қоғамының төрағалығына сайланып, осы қызметін ұзақ уақыт адал атқарып келген.

С.Н. Тәнекеев – мемлекеттік және қоғамдық қызметті әдеби саладағы еңбегімен ұштастырып, қайраткерлік пен қаламгерлікті қатар ұстаған жандардың бірі. Әр жылдары қаламынан көпшілік оқырман қауымға жол тартқан еңбектері де біршама. Оның жазушылыққа деген құштарлығының нәтижесінде қазақ ауылының соғыс жылдарындағы тұрмыс-тіршілігі жайлы қарапайым еңбеккерлердің ерен еңбегі суреттелген «Қиян асу» повесі жарық көргенін айтуға болады. 1990 жылы «Серпін» романы баспадан шыққан.

1994 жылы қазақ халқының 1916 жылғы ұлт-азаттық қозғалысының бір қыры бейнеленген «Ереуілтөбе әсерлері» («1916-шы жыл») атты көлемді зерттеуі, ал 1997 жылы «Бел-белес» атты 2 томдық повестер мен әңгімелер жинағы шыққан. Онда қазақ халқының 1916 жылғы ұлт-азаттық қозғалысының Жетісудағы Бекболат Әшекеев бастаған 1918 жылғы Қарқара-Албан көтерілісімен жалғасқаны туралы баяндалады. Бұл көтеріліс жайлы зерттеу кітабын жазған Сейдәлім Нысанбайұлы Тәнекеевтің пікіріне, ғылыми тұжырымдарына мән беретін болсақ: «Елінің намысын жыртып, елдігін, жерін қорғап, басын өлімге байлаған бүкіл халықтың көтерілісін тарихшылар «ұлт-азаттық көтеріліс» деген атпен сипаттап жүр. Әлем тарихында отаршыларға, басқыншыларға қарсы әрқилы ұлт-азаттық көтерілістің аз

болмағанын көреміз. Азаттығы үшін күресіп жүріп жойылып кеткен халықтар да жоқ емес. Бостандық күресі жолында тартқан азабы басынан асқан халықтар да баршылық. Солардың бірі – қазақ халқы.

Ұлт-азаттық көтеріліс – әділетсіздікке, басқыншылыққа, қанау, тонау, алдау, елді ішінен іріту сияқты арам әрекеттерге қарсы халықтың қарулы күресі. Қазақтың жерін басып кірген отарлаушы ата жауына қарсы көтеріліс – ерен құбылыс, иманды күрес болды», – деп бағалаған болатын..

2003 жылы С.Н. Тәнекеев өзін ақындық қырынан танытып, «Жүрегім менің, жүрегім» атты өлеңдер жинағын жарыққа шығарды.

2006 жылы марқұм болған зайыбы Шәрбану Құрбанованың өмірбаяны бейнеленген «Сказание о винтике» атты эссе-романы жарияланды. 2007 жылы өз көрген-білгенін таразылап, терең ой толғаған майдангер әрі қайраткердің орыс тілінде «Взгляд» («Көзқарас») ой-толғамдар жинағы жарыққа шықты. 2008 жылы өскелең ұрпаққа арналған, кезінде көзін көрген адамдардың өнегелі өмірі бейнеленген «Иір-иір қиыр жол» (немеремен сырласу) атты эссе-романы және «Шежіре не сыр шертеді» атты тарихи-танымдық еңбегі жарық көрді.

Жалпы 1954-ші жылдан бері түрлі басылымдарда әр алуан тақырыптағы мақалалар мен эссе-очерктері жарияланып келеді.

Бүгінде Ұлы Отан соғысының ардагері, қоғам қайраткері, Қазақстан Жазушылар Одағының мүшесі, қарымды қаламгер Сейдәлім Нысанбайұлы Тәнекеев – «Қазақстан Республикасының еңбек сіңірген қайраткері», «Алматы облысының Құрметті азаматы» атақтарын иеленген ардақты ақсақал.

Ұлы шайқастарда көрсеткен ерлігі үшін және Отанының дамуына қосқан үлесі үшін екі дүркін I-дәрежелі «Отан соғысы» орденімен, бір дүркін II-дәрежелі «Отан соғысы» орденімен, «Қызыл Жұлдыз» орденімен, төрт дүркін «Еңбек Қызыл Ту» орденімен, «Құрмет Белгісі» орденімен, Монғол Республикасының «Құрмет Белгісі» орденімен және «Берлинді алғаны үшін», «Варшаваны азат еткені үшін», «1941-1945 жж. Ұлы Отан соғысы майдандарына қатысқаны үшін», «Тың игеруге қатысқаны үшін» медальдарымен, «Байқоңыр» ғарыш айлағындағы жұмысы үшін КСРО Ғылым Академиясының Королев атындағы Күміс медалімен және 18 дүркін мерейтойлық медальдармен марапатталған.

Сондай-ақ, 4 дүркін Қазақ КСР-і Жоғарғы Кеңесінің Құрметті Мадақтамаларын және 1 дүркін Қазақ КСР-і Жоғарғы Кеңесінің Мадақтамасын, Халықаралық кооперативтер Бірлестігінің (Альянсының) Құрмет белгісінің иегері.

Сейдәлім Нысанбайұлының азаматтық, қайраткерлік және қаламгерлік өмір жолы өз ұлтын сүю, оның өткені мен бүгінін, ертеңін құрметтеп, таразылай білген және осынау киелі ұғымдарға қанат бітіріп, бойындағы бар асыл қасиетін халқына арнаған кешегі отаншыл әрі мемлекетшіл барлық саналы ұрпақтың басты ұстанымы болғандығы туралы сыр шертеді. Бұл – елге қызмет ету мен өз дәуірінің биік идеяларына адал болудың адал көрінісі.

Бүгінде 90 жасқа келген абыз атамыз бір қоғамда өмір сүріп, талай оқиғаларды бастан өткерген замандастары қатарында Дінмұхамед Ахметұлы Қонаевты ерекше бағалап: «Жиырмасыншы ғасырдағы қазақ халқының тарихында биік орын алатын біртума ұлдарының бірі де, бірегейі де – Димекен. Біз – Димаш Ахметұлының тәрбиесін көрген ұрпақпыз! Мұндай абзал жандар араға аңсардай уақыт салып барып, бір тарихи кезеңде дүниеге келеді де, ісі мен атын еліне сыйға тартқандай паш етеді», – деп еске алады. Сонымен қатар Сейдәлім атамыз қазақтың игі жақсыларымен бір жағадан бас, бір жеңнен қол шығарып, халық игілігі үшін аянбай тер төккен. Және де сол замандастарын өзінен биік қойған. Көрнекті қоғам және мемлекет қайраткерлері А. Асқаров, қазақ жұртының батагөй ақсақалы Б. Әшімов, ел ағалары болған әріптестері Ж.Балапанов, З. Батталханов, К. Ауахадиев сынды замандастарымен өзінің қарым-қатынастары жайлы айта келе: «Өмір сағынатын сәттер мен сағынатын адамдардан тұрады. Сағыну – ұлы қасиет. Адам баласы сағыну сезімін жоғалтса, бәрін жоғалтады», – деген Атамыздың сөздерінде өскелең ұрпақтың санасына ұялатар терең тағылым жатқаны сөзсіз.

Резюме

Статья посвящена жизни и деятельности ветерана Великой Отечественной войны, заслуженного деятеля Республики Казахстан, почетного гражданина Алматинской области, члена Союза писателей Казахстана Сайдалима Нысанбаевича Танекеева.

Вступив в Великую Отечественную войну 17-летним юношей, после окончания Термезской школы минометчиков С.Н. Танекеев прошел сквозь ее огонь. Даже получив контузию, после лечения в госпитале он вернулся в ряды фронтовиков и продолжил борьбу с немецко-фашистскими захватчиками и дошел до самого Берлина, где пробыл в рядах действующей армии до марта 1947 года.

После окончания войны С.Н. Танекеев сразу же активно включился в мирное строительство социализма в стране, одновременно окончил исторический факультет Казахского государственного университета имени С.М. Кирова.

С.Н. Танекеев, посвятивший всю жизнь и все свои силы служению Отечеству, прошедший трудовой путь от рядового сотрудника до Председателя Казахского Союза потребителей, на всех участках добросовестно работал на благо народа. Наряду с партийной и государственной деятельностью Сайдалим Нысанбаевич активно занимался общественной и литературной деятельностью. Будучи в пенсионном возрасте он возглавлял Союз инвалидов Казахстана, где оказал помощь сотням и тысячам людей, и поныне является членом Союза писателей Казахстана. Его книги, повествующие о жизни народа во время и после Отечественной войны, а также его исследования о генеалогии казахов и об одном из особо важных исторических моментов – восстании 1916 года, его мемуары и документально-философские книги по праву признаны одними из заслуживающих внимания в казахской национальной литературе.

Ключевые слова: жизнь и деятельность, ветеран Великой Отечественной войны, заслуженный деятель Республики Казахстан, почетный гражданин Алматинской области, член Союза писателей Казахстана.

Summary

Article dedicated to the life and activities of Saydalim Nysanbaevich Tanekeev – veteran of World War II, honored of Republic of Kazakhstan, honorary citizen of Almaty region, a member of the Writers' Union of Kazakhstan.

S.N.Tanekeev was 17-year-old youngster, when entered the war. After Termez mortar school he passed through the fire of the Great Patriotic War. Even with a concussion after treatment in hospital, he returned to the ranks of soldiers and continued to fight against the Nazi invaders and came to Berlin, where he stayed in the ranks of the army until March 1947.

After the war S.N.Tanekeev immediately actively involved in the peaceful construction of socialism in the country, both graduated from the History Department of the Kazakh State University named after SM Kirov. S.N.Tanekeev, who devoted all his life and all his strength to serving the native land, passed the way from an ordinary employee to the Chairman of the Kazakh Consumers Union, in all areas of work diligently for the people. Along with the party and state activities Saidalim Nysanbaevich actively engaged in social and literary activities. While in retirement, he headed the Union of Disabled Kazakhstan, where assisted hundreds and thousands of people, and still is a member of the Writers' Union of Kazakhstan. His books about the life of the people during and after World War II, as well as his research on the genealogy of the Kazakhs and one of the very important historical moments – the uprising in 1916, his memoir and documentary and philosophical books rightly recognized as one of the attention in the Kazakh national literature.

Keywords: veteran of World War II, honored of Republic of Kazakhstan, honorary citizen of Almaty region, a member of the Writers' Union of Kazakhstan.

ЖАС ҒАЛЫМДАР ЗЕРТТЕУЛЕРІ ИССЛЕДОВАНИЯ МОЛОДЫХ УЧЕНЫХ

ЗАДАЧИ ОБРАЗОВАНИЯ В РАЗВИВАЮЩИМСЯ ГОСУДАРСТВЕ

Аггюн Кадри – соискатель, Кыргызский Национальный университет им. Ж.Баласагына

В настоящее время представляется важным всестороннее исследование проблем в системе образования, так как реальная оценка экономической ситуации, возникшей в современном кыргызском обществе, показывает, что сегодня, с одной стороны, происходит финансовый и кадровый развал системы образования, а с другой стороны – коммерциализация образовательных учреждений, вызванная экономической ситуацией. К сожалению, сегодня принципы управления, ориентированные на государственную систему, не в состоянии обеспечить адекватное реагирование образовательных структур на возникающие изменения социальных проблем и достигать при этом оперативного и эффективного управленческого решения. В соответствии с этим образование можно рассматривать и как концептуальную основу управленческого поведения, и как специальную функцию управления. Первое, исходя из универсальных характеристик, предполагает, что составляет основу обеспечения тех социальных перемен в системе образования, которые в конечном счете ведут к улучшению жизни как общества в целом, так и отдельных индивидов.

Одним из основных направлений модернизации образования признано повышение его качества, что, в свою очередь, предполагает совершенствование как самого образовательного процесса, так и управления им. В этом направлении предлагаются различные подходы, каждый из которых имеет свои несомненные достоинства и, разумеется, недостатки. Зарубежный опыт реализации различных подходов показывает, что в настоящее время существует ограниченное число моделей построения управления в образовании, которые, в принципе, могут использоваться для совершенствования управления образованием. Оценка возможности применения этих моделей к построению управления образованием в Кыргызстане возможна на основе ознакомления с их основными положениями.

Ключевые слова: модернизации, образование, проблема, модернизации, система образования

Облегчение социализации в рыночной среде через формирование ценностей: ответственности за собственное благосостояние и за состояние общества через освоение молодыми поколениями основных социальных навыков, практических умений в области экономики и социальных отношений». Косвенным подтверждением того, что университетский диплом совсем не является подтверждением активной гражданской позиции его обладателя, а даже наоборот, служат результаты исследования А.Колева [см. Kolev A., 1998]: среди опрошенных людей с университетским образованием, занятых в неформальном секторе экономики оказалось больше, чем незанятых, как среди мужчин, так и среди женщин. См. также: [4, с.34-37;23-25].

К сожалению, в нормативных документах образования лишь упомянуто в качестве цели формирование личных убеждений и представлений, которые бы способствовали укреплению общественных ценностей, необходимых для воспроизводства социально-экономической системы, ее прогрессивного развития. Безусловно, одного этого будет недостаточно. Системные проблемы и должны решаться системно. Причем относится это должно не только ко всей системе образования, но, прежде всего, к воспитательной и образовательной деятельности, направленной на всестороннее развитие отдельной личности.

Однако и в прежние времена, и сегодня ученые, исследующие феномен образования, называют две противостоящие друг другу тенденции в организации учебного процесса: специализацию и энциклопедичность. И та и другая представляют серьезную опасность в деле образования. Однако, если в начале века сильнее звучала критика системы образования (особенно высшего) за излишнюю энциклопедичность, что вело к поверхностному усвоению знаний, непрактичности образования, то в конце XX в. ее больше критикуют за чрезмерную специализацию. Здесь, очевидно, сказывается и объективный фактор. Информационный взрыв не только увеличил общее количество информации, но и уменьшил ту долю, которую человек способен получить и понять. В результате продуктом образования становится человек, больше, чем ранее, информированный, но все менее знающий и понимающий.

Разрешением диалектического противоречия между требованиями специализации и энциклопедичности служит системный метод образования. Основные его требования могут быть сформулированы в следующих принципах:

1) представления и знания учащегося о явлениях должны формироваться на уровне системы, пусть и локальной (в рамках отдельного предмета); развитие системы представлений и знаний происходит от простого к сложному по спирали, без «квантовых скачков» – необоснованных переходов от одного уровня к другому;

2) учащийся должен обладать умениями и навыками решения профессиональных задач в типичных и нестандартных ситуациях;

3) образование должно быть процессом социализации индивида, включающим в себя взаимообусловленные со процессы: 1) развитие прогнозирующего, системного типа мышления, видения предмета в системе связей и отношений с другими предметами, а также 2) воспитание личности индивида путем формирования мировоззрения, сопряжения его интересов и стремлений в сфере познания, общественной и профессиональной деятельности с ценностями общества, высшими духовными благами.

Как можно заметить, в названных принципах отражены идеи Л.Выготского о ближайших зонах развития учащегося, А.Маслоу о решающей роли метамотивов в образовании индивида (причем в понятие образования А.Маслоу органичным образом включал и здоровье человека) [3, с. 175].

Особенностью современного этапа развития теорий образования и институционального развития является усиление влияния психологических факторов. Различие же подходов психологов и экономистов в определении рациональности заключается в том, что у экономистов рациональность проявляет себя на этапе оценки полезности результата, а психологи считают, что рационален процесс принятия решения и экономического действия. Изменение акцента в оценке качества образования в сторону психологии, таким образом, будет заключаться в том, что объектом оценки должен стать не результат образовательного процесса, а сам процесс. Вернее, комплекс процессов.

Пример реализации концепции прогрессивного самоподдерживающегося развития (социально-экономической генетики) находим в исследовании Н.Н. Калининой и Б.К. Тебиева. Авторы особо подчеркивают то, что коммерческие училища в XIX и начале XX в. (появившиеся как результат общественного движения) были «первыми и единственными в России учебными заведениями, где осуществлялся принцип академической автономии» [3, с.120-128]. Более современные примеры можно обнаружить в образовательной практике системы международного бакалавриата.

Типология знания в организациях представлена в работе А.Лэма [Lam A., 1998]. Он описывает многомерное пространство знания, выделяя эпистемологическое и онтологическое измерения. При этом четырехмерная типология знания представлена как на уровне индивида, так и на уровне организаций, в соотношении с их типами, а также общественными институтами.

Таблица 1

Классификация передаваемых и принимаемых объектов

Содержание передаваемого	Возможность использования	Отношение к ценностям передающей и принимающей стороны	Условия передачи-приема
Знания	Может быть использовано непосредственно с целью получения благ	Общие ценности, представления, убеждения	Наличие когнитивных способностей у «приемника» и обучающихся -у «передатчика»
Информация	Для получения благ должна быть интерпретирована с помощью знания	Ценности похожи, представления, убеждения могут быть различны	Наличие носителя информации
Данные	Могут стать информацией при условии соответствия целевым критериям	Ценности, представления, убеждения не имеют значения	Наличие носителя

Указав в качестве первоисточника работу Г.Коллинза, и вслед за профессором Кентского университета Алисом Лэмом, сформулируем следующие определения типов знания:

Осознанное (embrained) – знание, производное от мыслительных навыков и познавательных способностей индивида; это формальное, абстрактное или теоретическое знание, имеющее рациональную и дедуктивную природу; это гомогенное нормативное (a priori) знание; оно может быть получено в результате формального обучения – «обучения посредством изучения», его можно стандартизировать и внедрять в логичной последовательности; осознанное – книжное знание, традиционно имеет привилегированный статус в европейской цивилизации, в Европе, как правило, звание ученого более почетно, чем звание инженера; не случайно, пытаясь завоевать более высокое положение в глазах англо-американской общественности, инженеры этих стран стараются особо подчеркнуть значимость теоретических аспектов своей исследовательской деятельности.

Навыки (embodied) – знание, ориентированное на действия (action oriented); know-how или техниче-

кое знание; создается оно в результате «обучения в процессе деятельности»; это знание неустойчиво, идиосинкретично, требует полного вовлечения индивида в контекст деятельности.

Кодированное (encoded) – этот тип знания имеет смысл обозначить термином «информация»; оно представлено и сохранено в виде печатных текстов, инструкций, баз данных и т.п.; это знание может быть воспринято и в отсутствие «знающего субъекта», тем самым снижая зависимость индивида и организации от этого самого субъекта; именно на этот тип знания опирается система «научного менеджмента»; однако кодированное знание по необходимости упрощено, избирательно и не способно подсказать решение в нестандартных ситуациях.

Социально обусловленное (embedded) – коллективная форма неявного знания, сохраняющая себя в организационных рутинах, практиках, разделяемых большинством членов организации нормах и правилах; это знание основано на представлениях, общих для большинства, на определенном уровне доверия и понимания; это «ситуационное знание», требующее наличия определенного опыта совместного взаимодействия членов организации; это эмерджентная форма знания, способная поддерживать различные паттерны взаимодействий даже в отсутствие формальных правил; однако оно также «липко» и «зависимо от выбранного пути» (sticky and path dependent): его генерация и развитие могут быть ограничены организационными принципами и социальными паттернами.

Информационные технологии возникают и используются в сфере социального. При кодировании информации задействована, как правило, формальная логика. Хотя следует иметь в виду, что при создании знаков и символов участвует образное мышление. Не случайно кодированное знание доминирует в основном в европейских и англосаксонских странах. Ведь о знании, записанном с помощью иероглифов, сложно сказать, что оно «закодировано». Оно, скорее, зарисовано и представлено в виде образов.

Таким образом, граница между информационными технологиями и обучением в результате взаимопроникновения образов, представлений, норм и правил организации и общества довольно условна. И, как уже было сказано, роль организации заключается в том, чтобы в процессе ее деятельности в результате взаимодействия явного и неявного знания появилось новое – выраженное в новых свойствах продукта, услуги, новой информации.

То есть организацию можно назвать системой социальной координации, обеспечивающей условия для взаимодействия различных типов знания с целью достижения общественных целей, и в том числе – создания нового знания.

Заметим, что в такой формулировке, в новых понятиях, интерпретируется Марксова идея опредмечивания и овеществления.

Роль образования в решении проблем социализации

Известно, что управляемое развитие институциональной структуры общества может осуществляться двумя способами: 1) копирование формальной структуры успешной экономики (путем легализации и импорта соответствующих институтов); 2) построение собственной формальной структуры, ориентируясь по контурам существующей неформальной (социально-экономическая генетика) [5, с.76-78].

В первом случае результатом усилий будет неорганичная система, между элементами которой существуют структурные связи строения (классическая машина), основные свойства частей в этом случае будут определяться их внутренней структурой, а не структурой целого.

Части оказываются способны к самостоятельному существованию, изменение связей в системе не вызывает в них качественных изменений. Характерным примером такого рода развития является появление анклавов в реформируемых экономиках слаборазвитых стран (Латинская Америка, Юго-Восточная Азия, Россия). Для придания реформируемой экономике черт успешной необходимо переделывать и ее неформальную структуру.

Так школа начальная, средняя и высшая стала готовить специалистов-предметников, оценивая их знания, умения и навыки. Критерием качества знаний, умений и навыков чаще всего становится соответствие некоему образцу, выбираемому, как правило, субъективно. В результате кыргызская школа все более превращалась в систему обучения, но не образования. Основные положения, отличающие обучение от образования, перечислены в табл. 2.

Мышление специалиста-предметника ориентировано на решение задач, а не проблем. От не подготовлен к тому, чтобы предугадать появление проблемы и предотвратить ее. Ведь в ходе обучения он получил информацию, усвоил определенные навыки, однако понимание того, что такое человек вообще, как он связан с культурой и природой, осталось за рамками большинства курсов. Само понятие «понимание» просто отсутствует в российских ГОСах, там представлены лишь «знания – умения – навыки». Причем знание, по сути, сведено к информации.

Основные отличия обучения и образования

Обучение	Образование
«Обучение и его средства - подчиненный цели образования инструмент, одностороннее развитие которого может оказаться даже вредным» (И. Г. Песталоцци)	Образование - гармоничное и равновесное развитие в процессе воспитания и обучения всех сил человека - нравственных, умственных и физических. Образование есть творческий процесс, который продолжается в течение всей жизни человека, - «образуется» личность
Обучение = передача информации	Образование = процесс социализации
Обучение - это усвоение знаний, культурных норм, жизни в «предметной» форме	Образование - индивидуальная самостоятельная мыследеятельность и предметное творчество
Обучение еще не делает человека самостоятельной, цельной, творческой, духовной, нравственной личностью, понимающей и принимающей проблемы и запросы своего времени	Образование не может сводиться только к просвещенности и культурности. Оно предполагает и готовность работать над собой, умение изменить свои стереотипы
Обучение - осознание структуры деятельности и ее предмета	Образование - осознание себя как субъекта деятельности, а также сфер деятельности и мира как ее окружения
Обученный человек, даже знающий, способный и умеющий, как правило, действует традиционно и не способен действовать целерационально. «Невозможно принять оптимальное решение в предметном знании» (А. Рапопорт)	Образованный человек способен действовать ценностно- и целерационально. Образованность человека (этимологически) -принятие человеком образа мира, собственной личности, прошлого и будущего, добра и зла. Образоваться - значит понять других, себя, свою ответственность перед жизнью, перед культурой

* Сост. по: [Спицнадель В.И., 2000].

1. Калинина Н.Н., Тебиев Б.К. Люди дела: Очерки истории подготовки предпринимательских кадров в России XVIII – начала XX века. - М.: МПА, 1999.
2. Кузьминов Я.И. Курс лекций по институциональной экономике. - М.: ГУ-ВШЭ, 1999.
3. Маслоу А. Новые рубежи человеческой природы. - М.: Смысл, 1999.
4. Нуреев Р.М. Экономика развития: модели становления рыночной экономики: Учебное пособие для вузов. - М.: ИНФРА-М, 2001.
5. Олейник А.Н. Институциональная экономика. - М.: Вопросы экономики; ИНФРА-М, 2000.

Түйін

Қазіргі кезеңде білім жүйесін түбегейлі зерттеу жүргізу маңызды мәселелер қатарында тұр, себебі, бүгінгі таңдағы қырғыз қоғамындағы экономикалық жағдайлардың шынайы көрінісі көрсетіп отырғандай, білім жүйесінде қаржылық және кадрлық құлдыраудың белен алуы, ал екінші жағынан – білім мекемелерінің нарықтық қатынастарына өтуіне, экономикалық жағдайлар әсер етті. Өкінішке қарай, бүгінде мемлекеттік жүйеге қарай бағытталған басқару қағидаттары, оның шешімін әлі де таба алмай отыр. Соған сәйкес білімді басқарушылық әдеттің концептуалдық негізін басқарудың арнайы қызметі ретінде қарастырады. Біріншіден, әмбебап сипаттамалардан көретініміздей, әлеуметтік өзгерістердің негізін құрайтын жағдайлар, нәтижесінде қоғамдағы өмірді толығымен жақсартуға әкеліп соғады.

Білім беру жүйесін жанартудың негізгі бағыттарына оның сапасының артуы да жатады. Оның бағыттарына әр түрлі көзқарастар және оларды жүзеге асыратын артықшылықтары мен кемшіліктерін атауға болатыны белгілі. Шетелдік тәжірибеге сүйенсек, әр түрлі жағдайларды жүзеге асыратын қағидаттарды білім беруді басқаруды жетілдіруде кеңінен пайдалануға болады.

Тірек сөздер: модернизациялар, білім беру, проблема, модернизациялар, білім беру жүйесі

Summary

In developing countries, studies have started to make innovations in the education system and to catch up with world standards. These innovations include; system reforms, modernization efforts in the institutions, the point that the tools and materials used during education must be in line with technological developments, raising the level of teachers' professional knowledge and skill levels, developing the teaching and the learning process through amendments to the school administration. In addition to all these points, it is needed to form the basis of the educational policies and implementation strategies in order that everyone can benefit from basic education opportunities.

The development of the professional, having adequate school infrastructure and equipment, balancing the ratio of teachers and students, having sufficient number of books, materials, tools, and so on; although all these things are seen among the priority needs of developing countries, the right policies are not applied to search for solutions to problems with the temporary application, which leads to new problems in the long run.

Key words: innovations, application, The development, professional, education,

УДК 58.00

САБАҚТАН ТЫС ЖҮРГІЗІЛЕТІН ТӘРБИЕ ЖҰМЫСТАРЫНЫҢ МАҢЫЗЫ

Қ.А. Бекбенбетова – *Тәрбие жұмысы, жастар саясаты және мемлекеттік тілді дамыту басқарма бастығының орынбасары, п.ғ. магистрі*

Мақалада автор қазіргі таңда мектеп оқушыларын мектептен тыс және сыныптан тыс сабақтарда тәрбиелеу мәселесінде, олардың ішкі жан дүниесі мен рухани әлемін танып, дамытып, жетілдіру бағытында ізденістер жасалып жатқанына баса назар аударады. Сонымен қатар соңғы жылдары қазақстандық ғалымдар білім мен тәрбие беруді дамытуда жалпы адамзаттық ұлттық құндылық тенденцияларына ғылыми-теориялық, әдіснамалық бағытта әр қырынан зерттелер жүргізіп отырғанына кеңінен тоқталады.

Тірек сөздер: Тәрбие, білім беру, ұжымшылдық, сабақтан тыс тәрбие жұмысы, құндылықтар

Тәрбие дегеніміз – адамдарды қоғамдық өмірге және еңбекке дайындау мақсатын көздеп, жаңа ұрпаққа қоғамды тарихи тәрбие беру үдерісі болып табылады. Тәрбие ұғымы кең мағынада әлеуметтік қоғамдық құрылыс ретінде барлық салаларын қамтиды: жанұя, мектепке дейінгі мекеме, оқу, тәрбие орындары, еңбек ұжымы, информатика құралдары және басқа орындар.

Тәрбие – бұл жағдайды ұйымдастыру үдерісі, сондықтан жағдайды ұйымдастыру мақсатты түрде болса ғана, тәрбиенің қорытындысы жоғары және сапалы болады. Тәрбие – балалардың жас және дербес ерекшеліктеріне дайындығы мен даму дәрежесіне лайық іске асырылады. Тәрбие арқылы балалардың іс-әрекеттерін ұйымдастыру үшін тәрбиелеп, тәрбиешінің құралдары мен әдістерін және формаларын іздестіреді, оларды тиімді етіп пайдаланады. Демек, тәрбие алдын-ала жасалған арнаулы жоспар бойынша мақсатқа бағыттала және ұйымдастырыла жүргізіледі. Сондықтан да, тәрбиешінің ортадан айырмашылығы осындай заңдылықтарға байланысты.

Қазіргі таңда оқушы қауымы мен жалпы адамзат баласының өзінің өн бойынан жоғалта бастаған құндылықтарының бірі-ол әрине адамгершілік қасиеті. Қазіргі таңдағы білім беру жүйесінде сыныптан және мектептен тыс жұмыстарда оқушылар немесе өскелең ұрпақ бойына осы бір қасиетті сіңіру мақсатын алдымызға қоюымыз керек. Егер де жоғары адамгершілік қасиеттерді оқушы бойына сіңіре білсек, сыныптан немесе мектептен тыс жұмыстардың өз алдындағы міндеті толық орындалғаны.

Жалпы адамгершілік құндылықтардың мәні мен мазмұндары көне заманнан бүгінгі күнге дейін философтар, психологтар, педагогтар мен әлеуметтанушылар, мәдениеттанушылардың зерделерінен орын алып, қоғам ерекшеліктері мен сұраныстарына орай талданып, жүйеленіп келеді. Өйткені, жалпы адамзаттық құндылықтар әрбір адамның ақыл-ой байлығының тікелей көрсеткіші. Сол себептен де, құндылықтың мәні мен табиғаты, оның адам мен қоғам тіршіліктеріндегі алатын орны, жас ұрпақты тәрбиелеудегі ықпалы т.б. мәселелер ғалымдарды толғандырып келеді.

Еліміздегі нарықтық экономика жағдайында жасөспірімдердің мінез-құлықтарында бәсекелестік қабілетті қалыптастыру жаһандану заманында сұранысы артып отыр. Әсіресе, заманауи технологиялық үдерістер әлеуметтік-экономикалық өмір тіршілігіне етене енуіне байланысты интернет, ақпаратты – коммуникативтік, жаңашылдық (инновация) үстемдік құрғанда адамгершілік құндылықтары жүйесінің орны ауқымдылығымен сипатталынууда. Мәселен, құндылықтарға бейімделу, мойындау, әрбір адамзатқа көңілінен орын алатын мәдениетті қарым-қатынас жасау жүйесі жеке тұлғаның өмірлік мәні, ой-санасы, бет-бейнесі болып табылады.

Сонымен құндылық дегеніміз не ? Құндылық – ол адамның жүріс-тұрысы, іс-әрекеті, сөйлеу мәдениеті, қызығушылығы, еңбек сүйгіштігі, қоршаған қоғамдық ортада алатын орны екені тарихи-педагогикалық әдебиеттерде айқындалған.

Монографиялық зерттеулерде, философиялық, психологиялық, ғылыми-педагогикалық әдебиеттерде «құндылық», «адамгершілік құндылық», «жалпы адамзаттық құндылық» ұғымдарының мәні жайлы оларға әртүрлі анықтамалар берілген [1].

Бұл сұраққа құндылықтар теориясы, басқаша айтқанда аксиология жауап беруге ұмтылыс жасайды, грек тілінен «axis» – құндылық және «logos» – «ілім» деген мағынаны береді. Аксиология ғылымы құндылықтардың табиғатынан, орны мен мәнін, олардың байланыстар жайлы мәселелерге жауап береді.

Төмендегідей жоғары құндылықтар иерархиясы анықталған: Адам, Өмір, Денсаулық, Отбасы, Отан,

Еңбек, Білім, Мәдениет, Бейбітшілік, Жер, Адамзат, Даму, Ар-ұят, Еркіндік, Бақыт, Еңбек, Өмір, Ақиқат, Жақсылық, Әділеттілік, Табиғат, Қоғам, Таным, Теңдік, Бауырластық, Сұлулық, Қарым-қатынас, Ойын.

Еліміздің қазіргі кезеңдегі адамгершілік тәрбиесінің теориялық-әдіснамалық негізін зерттеу барысында, өзіндік жаңа ұстанымға негіздей келе, жалпы адамзаттық құндылықтар ішінен Адам, Еңбек, Білім, Отбасы, Ұлт, Бейбітшілік, Жер, Отан, Мәдениет деген құндылықтарға, ерекше назарымызды аудардық [2].

Жоғарыда айтылған пікірлерді тұжырымдай келіп, қорытындыласақ: құндылық зат та, нәрсе де, мәселе де емес, олардың қасиеттері де емес, ол адам ойының қандай да бір жоғары түрі екендігі анықталады. Құндылықтар дегеніміз – ұнатқан игіліктер мен оларға қол жеткізу тәсілдері туралы қорытындылаған, белгілі көзқарастар, орнықты ойлар, үлгі аларлық объектінің озық тәжірибелері, сыннан өткен пікірлер арқылы өзінің мінез-құлқын анықтайды.

Қазіргі таңда мектеп оқушыларын мектептен тыс және сыныптан тыс сабақтарда тәрбиелеу мәселесінде адамның ішкі жан дүниесін, рухани әлемін танып, дамытып, жетілдіру бағытында мектептен тыс және сыныптан тыс жұмыстар арқылы ізденістер жасап жатыр. Мәселен, қазақстандық ғалымдар білім мен тәрбие беруді дамытуда жалпы адамзаттық ұлттық құндылық тенденцияларына ғылыми-теориялық, әдіснамалық бағытта әр қырынан зерттеу (Г.А. Уманов, Н.Д. Хмель, Қ.Б. Жарықбаев, А.А. Бейсенбаева, С.А. Ұзақбаева, Т.Сапабекова және т.б.) жүргізіп келеді. Аталған ғалымдардың ортақ ойлары біркелкі ой-пікірге келіп тоғысады, адамның кісілік келбеті соған лайықты:

- оқушылардың іскерлік жағдайы жан-жақты кіріктірілген, әртүрлі қабілетер мен қажеттіліктерді бойға жинақталған және ізгілік бағытымен реттелетін гуманитарлық пәндерде, әлеуметтік тәжірибелерде нақты жүзеге асырылатын үдеріс;

- олардың адамгершілік жолындағы ізденістер білімнің, біліктің және дағдының жай жиынтығы емес;

- оқушылар ұжымның болашақ мүшелері, бір-бірінен денсаулығы, сыртқы пішіні, мінез-құлық ерекшелігі, ұжымшылдығы, білім және басқа да көптеген қасиеттерімен ерекшеленеді. [3]

Алайда, оқушыны ұжымдық қатынастар жүйесіне ендіру – аса күрделі, бір мәнді емес, көп жағдайда карама-қарсы мәнді болып келетін үдеріс. Сондықтан, олар қарым-қатынастар жүйесіне әртүрлі бағытта енеді. Ұжымдық қатынастар жүйесіне жеке бастың жағдайы шын мәнінде дербес, әлеуметтік тәжірибеге байланысты болғандықтан, достарының тарапынан болатын қарым-қатнас түрліше жағдайда әрқалай болады, ал ол ұжымға керісінше әсер етеді.

Сыныпта қайырымдылық, адалдық, ізгілік, батылдық қасиеттер ерекше бағаланады, тіпті жеке тұлғалық сапалар басқалардың еліктеуіне тұратын үлгі ретінде қарастырылуы мүмкін. Оларды төмендегідей үш топқа бөлуге болады:

1. Ұжымшылдық – жұмыла бірлескен іс-әрекет, ынтымақтастық және ұйымшыл орта (ауызбіршілік, татулық, сыйластық);

2. Ұжымшылдық – топтың, ұжымның мүдделеріне адалдық (өтірік айтпау, ұрлық жасамау, уәдеде тұру);

3. Ұжымшылдық – ынтымақтастық, өзара түсіністік, басқаларға қамқорлық (көмектесу, ақыл-кеңес беру және т.б.). Демек, адамгершілік күрделі құбылыс болып табылатынын ескерген жөн.

Ал, бүгінгі күндегі оқушы бойындағы адамгершілік құндылықтарының мәні мен мазмұнына келсек:

- оқушы жалпы адамзатқа тән құндылықтар мен жеке қазақ халқына тән құндылықтарды анықтап тануға, одан қажеттісін ала білуге бағдарланған, ғалымның қол жеткен ғылыми жетістіктерді өздігінен білім алу дербісінде қолдануға, жаңашыл, қайырымды, туған елін, жерін отбасын, Отанын, мектебін сүйетін және олардың алдында парызын түсініп, бар құндылықтарды толықтыра түсетін, табиғатты, өсімдіктер мен жан-жануарларға қамқор болуы керек;

- бүгінгі күнгі жеткіншек еңбек етуге қабілетті, жинақты, ұқыпты, іскер, өз қажеттілігіне орай болашақ мамандығын таңдаған, жауапкершілігін түсінетін, өзін-өзі қызмет етуге дағдыланған, уақытты тиімді пайдаланатын, қоғам – адам өміріндегі еңбектің орнын түсінген, жауапсыздықты, еріншектікті, табиғат байлықтарын рәсуә етушілерді жаны сүймейтін, оқу-тәрбие үрдісінде білім мен ғылым негіздерін сапалы игеріп, болашақ кәсіпкерлікті шығармашылық деңгейде көрсете білуі керек,

- оқушы – дені сау, төзімді, шымыр, ширақ, қайратты, сымбатты, талғампаз, батыл, өжет, салауатты, жүйкесі мықты, Отанын қорғауға даяр, жеке бас гигиенасын сақтайтын, жұмыс орнын жинақты ұстайтын, зиянды әдеттерден аулақ, салауатты өмір салтын қалыптастыруға ұмтылатын, адамға тән қасиеттерді бойына сіңірген әлеуметтік белсенді жеткіншек болып өсуіне қол жеткізу [4].

Қазіргі нарық заманында ХХІ ғасырдағы қала мектептерінің көпшілігінде сыныптан тыс және мектептен тыс тәрбие үдерісі негізінен 8 бағытта, атап айтқанда: адамгершілік, ақыл-ой, еңбек, дене, экономика-

лық, құқықтық, экологиялық, саяси, тәрбие бағыттары бойынша жүргізіледі. Әсіресе, бүгінгі таңда халықтық педагогика "Атаның сөзі, ақылдың көзі" дегендей этнопедагогикалық тәрбиелеу элементтері өмірімізге еркін орынды түрде енуде. Зерттеу нәтижелерін жүйелесек "Атамекен", "Кәусар бұлақ", "Мың бала" сияқты бағдарламалар баршылық. Педагогикалық практика кезіндегі мәліметтерге талдау жүргізетін болсақ, аталған бағдарламалар және тәрбие бағыттары мемлекеттік тіл, қазақтың ұлттық салт-дәстүрін тәрбие жүйесіне жеткілікті дәрежеде енгізе алмау мысалдары кездеседі. Қазақстан Республикасындағы жалпы білім беретін мектептерде оқу-тәрбие жұмыстарын жетілдіруге көңіл бөлу, адамгершілік тәрбиесі жұмыстарына жеткілікті дәрежеге ұйымдастыру басты шарт болып саналады.

Мектептен тыс және сыныптан тыс тәрбие жұмыстарының мақсаты әрбір шәкіртті тәрбиелеу, адамгершілік құндылықтарын қалыптастыруды тірек ететін тұлға ретінде "Мені" бар талапты жеткіншек, еңбекшіл ұрпақ дәрежесіне жеткізу. Себебі, зерттеу нысанамыздағы 5-8 сынып оқушыларын, яғни жеткіншектердің дара және жас ерекшеліктерін есепке ала отырып, тәрбие жұмыстарын тиімді ұйымдастыру керек.

Ал, оқушылармен жүргізілетін мектептен тыс тәрбие жұмысының жүйесі оларға тәрбие беру және жан-жақты дамыту мақсатында мектептің, педагогтардың, оқушылар ұжымының, ата-аналар белсенділерінің мүмкіндіктерін барынша толық пайдаланудан құрылады және екі негізгі міндетті шешумен анықталады.

а) сабақтан тыс тәрбие жұмысының барлық негізгі түрлері мен бағыттарын, бірінші кезекте қоғамдық-саяси қызмет пен қоғамдық пайдалы еңбекті, дене шынықтыру мен спортты, алуан түрлі көркемдік қызметті, туристік-өлкетануды дамыту;

б) оқушылардың жеке мүдделері мен бейімділіктерін барынша қанағаттандыруды қамтамасыз ету үшін сыныптан тыс алуан түрлі жұмысқа барлық жастағы оқушыларды тарту. Сыныптан тыс тәрбие жұмысы жүйесін жасау – бүкіл педагогикалық ұжымның ісі [5].

Сыныптан тыс жұмысқа қойылатын негізгі талап – оқушылардың жан-жақты дамуына көмектесу. Балалар үйірмелері, секциялары, әр түрлі қоғамдары мен басқа да өз бетімен жұмыс істейтін шығармашылық бірлестіктері жүйесі олардың пайдалы және қызғылықты істерді кең молынан таңдап алуға мүмкіндік беруге тиіс. Сыныптан тыс жұмыс процесінде жекелеген балалар мен жеткіншектер үшін белгілі бір сабақтарды таңдап алу ерікті іс болып табылатындықтан, мұндай жұмыс жүйесінің болуы әрбір мектеп үшін міндетті. Сыныптан тыс жұмыс жүйесі мектеп оқушыларының шығармашылық қабілеттерін, қоғамдық белсенділігін көрсететін ортасы бола отырып, оқушылар ұжымдарының қалыптасуына және топтасуына, оқушыларды саналы тәртіп, жауапкершілік, өз мектебіне, бүкіл ұжымға пайдалы болуға ұмтылу рухында тәрбиелеуге мүмкіндік береді.

Құндылықтарды игеру механизмі адамның өзін-өзі айқындау құндылығы арқылы жүзеге асады. Өзін-өзі айқындаудың алғашқы кезінде оқушы игеретін құндылықтардың мәнін аша келе, адамгершілік құндылық бағдарына ие болады. Бұдан келіп, оқушы өз бойындағы өзін-өзі айқындаудың адамгершілік құндылықтарын басқалардың адамгершілік құндылықтарын және адамгершілік құндылық бағдарлары негізінде іс-әрекеттері мен қарым-қатынасы ұйымдастыруын салыстырады, әрекеттер мен мінез-құлыққа талдау жасау барысында ол адамгершілік құндылықтарды анықтап, оның өзін-өзі айқындап жүзеге асады.

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңына сәйкес өскелең ұрпақ бойында адамгершілік қасиеттердің: ұлттық мақтаныш, патриоттық сезім, адамдарға гумандық қарым-қатынас, ұлттық үрдістегі өзіндік мәдениетін сыйлауды, адамгершілік мінез-құлықтың қалыптасуын талап етеді. Бұл болашақ оқыту жұмыстары мен қатар мектептен тыс және сыныптан тыс тәрбие жұмыстарындағы педагогтарының жеке тұлғасын тәрбиелеуші ретінде қалыптастырудың жаңа тәсілінің дәріптелуін, мектептен тыс және сыныптан тыс тәрбие берудің заман талабына сай жаңа мақсаттарын жүзеге асыруға ерекше көңіл бөлінуін, тұлғаның қоғам дамуының белгілі бір деңгейге жетуін талап етеді [6].

Осы мәселелердің іске асуы жоғары оқу орындары мен қатар мектептерде сыныптан тыс және мектептен тыс тәрбие жұмыстарын өткізудің дұрыс жолға қойылуына тәуелді. Әзірге, жалпы тәрбие мәселесі, оның ішінде сыныптан тыс және мектептен тыс тәрбие жұмыстары білім беру процесімен, оның мазмұнымен, жаңа бағдарламалармен, оқулықтармен, оқыту технологияларымен шектеліп отыр. Тәрбие мәселесінің қазіргі таңда бірен мектептерде қалып қойғаны жөнінде айта кеткен жөн. Қазіргі қалыптасқан жағдай екі әртүрлі, бірақ өзара байланысқан оқыту мен тәрбиелеу процесін бір «білім беру» терминіне біріктіреді. Соның нәтижесінде жалпы тәрбие процесі, оның ішінде сыныптан тыс және мектептен тыс тәрбие жұмыстары мәселесі назардан тыс қалып қойды. Егер білім берудің құраушылары үнемі жаңаланып отыратын білім беру жүйесімен байланысты мазмұнды танымдық контекстке бағытталған болса, онда тәрбие құраушылары жеке тұлғаның құндылық құрамына, оның адамгершілік, рухани

мәдениетіне бағытталған мектеп тәрбие жұмысын ұйымдастырудың қазіргі жағдайын қанағаттанарлық деп есептеуге болмайды, ол мектеп оқушыларына тәрбиенің жеткіліксіздігімен тікелей байланысты.

Еліміздің егемендік алуына байланысты соңғы жылдардағы педагогикалық зерттеу еңбектерінде ұлттық мәдениетке баса көңіл бөлу назарға алынды. Әсіресе, мектеп оқушыларына ұлттық тәрбие берудің педагогикалық маңызы жөніндегі мәселелерге көптеген ғалымдар өз еңбектерін арнаған. Онда ұлттық тәлім-тәрбиенің генезисі ғылыми-методологиялық тұрғыда сарапталынып, өз ретінде мектептегі оқу-тәрбие жұмыстарына ендіру қажеттіліктері ұсынылған.

Елдің елдігін, ұлттың ұнамдысын, халықтың қастерлісін, абзал ардақтысын, жүрегіндегі нәрін оқушы бойына сіңіру, оқушы дүниетанымын, қабілетін, дарынын дамыта отырып, иманды, қайырымды, білімді, салауатты, Қазақстан-2030 ұрпағын тәрбиелеу жеке тұлғаны қалыптастыру мұғалімнің міндеті болып табылмақ. Әрине, аталған мәселелерді өскелең ұрпақ бойына сіңірудің бірден-бір жолы-мектеп тыс және сыныптан тыс тәрбие жұмыстары болып табылады [2].

Жеке тұлға еңбек адамы, отан қорғаушы, қоғам қайраткері, отбасы адамы, сонымен қатар ол өмір сүре білуге, білім ала білуге, еңбек ете білуге, өзін-өзі тәрбиелеуге, өзін-өзі дамытуға, әлеуметтік тұлға болып қалыптасуға, өзіндік ерекшелігі бар жан-жақты дамыған болуы тиіс.

Еліміздің парасатты азаматы ең алдымен өз халқының тілін, дінін, өткенін білуі қажет, себебі, өзін, өз халқын түсіне білген адам ғана өзгені сыйлай, бағалай алады.

Рухани құндылықтарды еліміздің ертеңіне, болашақ ұрпағымызға туған жерінің, елінің ұлылығын, киелі топырағын, оның шежіреге толы тарихын, халқының тұрмысы мен салтын, құтты қойнауын, сырға толы даласын түсіндіру арқылы ұғындырылады [7].

Қазақтың ескі әдет-ғұрып, салтында елеулі орын алған нәрселердің ішінен аңыз- әнгіме, өлең-жырға қосылмағаны жоқ деуге болады. Адамның туғаннан бастап қартайғанға дейінгі өмірі, тұрмысында кездесетін басынан өткен жайлардың бәрі де ауыз әдебиетінде суреттелген. Міне, мектептен және сыныптан тыс тәрбие жұмыстарда жоғары да атап көрсеткен қазақ халқының сан ғасырлық тарихы мен байланысты әдет-ғұрпымызды насихаттау үлкен маңызға ие болмақ. Қазақтың ауыз әдебиетінде халқымыздың өткендегі тұрмыс-тіршілігін, әдет-ғұрпын, салтын елестететін шығармалар өте көп. Олардың бірнеше түрлері бар: төрт түлік малға қатысты жырлар, баланың дүниеге келуіне байланысты туған өлең-жырлар, үйлену салтына байланысты туған өлең- жырлар,көңіл-күйін білдіретін шығармалар және бата-тілек жырлары.

Әрбір адам, жеке тұлға ең алдымен өз халқының перзенті, өз Отанының азаматы болу керектігі екенін, ұлттық болашағы тек өзіне байланысты болатынын есте ұстауға тиіс. Осындай тұжырымға тоқталуына ұлттық әдет-ғұрыптар мен дәстүрлер көптеп көмектеседі. Сол арқылы ол жалпы адамзаттық әлемге аяқ басып, өз халқының игілігін басқа халықтарға паш ете алады.

1. *Философиялық сөздік. - Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1996. - 325 б.*
2. *Құрсабаев. М.Қ. Ұлттық тәрбиенің тағдыры ғам болашағы // Қазақстан мектебі. – 2006. – № 1. – Б. 24-27.*
3. *Құрсабаев. М.Қ. Ғұламалар гибраты және ұлттық тәрбие // Ұлт тағалымы. – 2005. – № 4. – Б. 28-31.*
4. *Құрсабаев. М.Қ. Мектептегі оқушылар ұйымының тәрбиелік моделі // Білім беру жүйесіндегі этнопедагогика. – 2005. – №6. – Б. 62-64.*
5. *Серикова Н.У. Оқушылардың туристік өлкетану іс-әрекеттерінде отансүйгіштік сезімдерін дамыту // Абай атындағы ҚҰПУ. Хабаршы. «Педагогика ғылымдары» сериясы. №2 (10). - Алматы, 2005. – Б. 75-78.*
6. *Серикова Н.У. Жеткіншектердің рухани адамгершілік құндылықтарын қалыптастырудың педагогикалық диагностикасы //Білім-Образование. - №6.- Алматы, 2007.*
7. *Қожахметова К.Ж. Мектеп ұлттық тәрбие жүйесі. - А., 1998.*

Резюме

В статье рассматривается роль воспитательной работы студентов во внеурочное время. Внеурочная воспитательная работа в данной статье рассматривается как сочетание и взаимодействие двух важных звеньев воспитания (внеклассной и внешкольной), направленных для достижения единой цели – гармоничного развития детей и молодежи, выявление талантливых и одаренных студетов, создание условий для их воспитания и развития творческих способностей и задатков.

Ключевые слова: Воспитание, образование, коллективизм, воспитательная работа во неурочное время, ценности

Summary

Article is devoted to problem of the organization of educational work at an inopportune time. After-hour educational work in this paper is considered as a combination and interaction of two important parts of education (extra-curricular) aimed at achieving a common goal - the harmonious development of children and youth, identifying gifted and talented pupils, creating

conditions for their education and development of creative abilities and inclinations.

Keywords: education, education, teamwork, educational work in an inopportune time, values

ӘӨЖ 11-498.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ІС ҚАҒАЗДАРЫН ЖҮРГІЗУДІҢ НОРМАТИВТІК-ҚҰҚЫҚТЫҚ НЕГІЗІ

А.Куттыбаева – ал-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің 2 курс магистранты

Мақалада автор Қазақстан Республикасында іс қағаздарды жүргізудің нормативтік-құқықтық аспектісін қарастырады. Автор іс жүргізу саласындағы негізгі нормативтік актілерді талдаған, атап айтсақ: мемлекеттік стандарттар, ҚР «Ұлттық мұрағат қоры және мұрағаттар туралы» заңы, құжаттаманы жүргізу бойынша типтік Ережелер, ҚР «Электрондық құжат және электрондық цифрлық қолтаңба туралы» Заңы. Құжаттарды жасау (құжаттау), құжаттарды жіберуді ұйымдастыру және есепке алу (құжатайналымы) және құжаттарды сақтау (мұрағат ісі) нормативтік құжаттар негізінде жасалынады. Сондықтан да бүгінгі таңда іс қағаздарды жүргізудің нормативтік-құқықтық негізін зерттеу өзекті мәселелердің бірі болып табылады.

Тірек сөздер: іс қағаздарды, заң, электрондық құжат, электрондық цифрлық қолтаңба

Кез-келген мекеме мен ұйымдарда іс қағаздарын жүргізу, құжат айналымы жүйесін дұрыс ұйымдастырудың маңызы аса зор. Өйткені, сауатты жасалынған, заңды күшке ие болған құжат қана ұйымның басқару ісінің негізгі кепілі бола алады. Іс қағаздарын жүргізудің саяси, тарихи, құқықтық және экономикалық мәні орасан зор. Мемлекеттің, республиканың, қаланың, кәсіпорынның, ұйымның тарихын жазу кезінде іс қағаздарын жүргізу нәтижелері теңдесі жоқ мәлімет көзі болып табылады. Құжаттар қоғамдық өмір фактілері мен көріністерін куәландыратын функцияға ие.

Сондықтан да іс қағаздарын жүргізу қызметін жетілдіру, құжаттарды жедел және тиімді пайдалану, оларды тарихи-мәдени мақсатта сақтау мемлекеттік деңгейдегі негізгі міндеттердің бірі болмақ. Осы тұрғыдан алғанда, іс қағаздарын жүргізудің нормативтік-құқықтық негіздерін қарастыру Отандық құжаттану ғылымының өзекті мәселелер қатарына жатады.

Іс қағаздарын жүргізу дегеніміз мемлекеттік стандарттарға сәйкес құжаттар мен іс қағаздарын жасау және олармен жұмыс жүргізуді ұйымдастыру, атап айтқанда құжаттардың жүру барысына, іздестіруге және сақтауға жағдай жасау қызметі [1, 12-б.]. Яғни, іс құжаттарын стандарттардың талаптарына сәйкес ресімдеу; құжаттарды тіркеуді ұйымдастыру, құжаттардың жүру барысын және орындалуын мерзімдерін бақылау; орындалған құжаттарды іздестіруге жағдай жасау, іс қағаздарының номенклатурасына сәйкес құжаттарды істерге қалыптастыру; құжаттарды сақтауға жағдай жасау.

Енді, іс қағаздарын жүргізудің заңдық негізіне тоқталайық. Мұрағат ісі саласына қатысты тұңғыш 1998 жылы «Ұлттық мұрағат қоры және мұрағаттар туралы» Заң қабылданды. 4-бабына сәйкес іс жүргізуде қалыптасатын ресми құжаттармен бірге өзге де құжаттар Ұлттық мұрағат қорының құрамына кірді. Заң мұрағат пен іс жүргізу органдарының біртұтас жүйесін айқындап берді және мына мәселелерге назар аударылды: Қазақстан Республикасы Ұлттық мұрағат қорының құжаттарын мемлекеттік сақтауға қабылдау; олардың сақталуын қамтамасыз ету; мемлекет, қоғам және азаматтар мүддесіне сай қолдану [2].

Аталмыш Заңды жетілдіру барысында «Қазақстан Республикасы Ұлттық мұрағат қоры туралы ереже» әзірленіп, ол Қазақстан Республикасы Үкіметінің 1999 жылғы 7 қазандағы № 1538 қаулысымен бекітілді. Бұл ереже арқылы құжаттарды Ұлттық мұрағат қоры құрамына ендіру және шығару, құжаттарды есепке алу мен сақталуын қамтамасыз ету тәртібі нақтыланды.

Белгіленген заң ережелері аясында Қазақстан Республикасының мемлекеттік стандарттары бекітілді, себебі әр бір құжатты ресімдеу арнайы мемлекеттік стандартқа сай жасалу тиіс. Стандарттау дегеніміз барлық ынталы тараптар пайдасын көздей отырып, солардың қатысуымен белгілі бір сала қызметін ретке келтіру мақсатында ережелер белгілеу және оларды қолдану

Қазақстан Республикасында іс қағаздарын жүргізуге байланысты мынандай стандарттар қолданылады [3-5]:

- 1) СТ РК 1042-2001 «Ұйымдық-өкімдік құжаттама. Құжаттарды ресімдеуге қойылатын талаптар»;
- 2) СТ РК 1037-2001 «Іс жүргізу және мұрағат ісі. Терминдер мен анықтамалар»;
- 3) СТ РК 1237-2004 «Қағаз жеткізгіштегі құжаттар. Мұрағаттық сақтау ісіне қойылатын жалпы техникалық талаптар».

Бұл стандарттар мемлекеттік және мемлекеттік емес мекемелерде, сонымен қатар заңды тұлғаларды да қолдану үшін жасалынған.

Қандай бір сала қызметінде болмасын, маманның кәсіби деңгейін анықтайтын факторлардың бірі құжаттау жүйесі туралы білімі болып табылады. Неғұрлым кеңінен қолданылатын құжаттар тобы ұйымдық-өкімдік құжаттар болып табылады. Оның жасалуына, ресімделуіне, өңделуіне қызметкердің қай-қайсысы болмасын белгілі дәрежеде қатысып отырады (мәселен, жеке құрам бойынша құжаттар, бұйрықтар, анықтамалар, хаттамалар т.б.). Сондықтан жоғарыда аталған СТ РК 1042-2001 стандартында ұйымдық-өкімдік құжаттаманың бір ізге түсірілуіне ерекше назар аударылып, ұйымдық-басқару міндеттерін орындауда пайдаланылатын құжаттар құрамына, мазмұнына, құрылысы мен ресімделуіне қойылатын талаптар белгіленген. Олар:

Құжат формасы – белгілі бір ретпен орналастырылған деректемелер жиынтығы.

Құжат деректемесі – белгілі бір құжат түріне тән міндетті элемент.

Құжаттың тұрақты деректемесі – құжат бланкісін жасау кезінде қойылатын деректеме.

Құжаттың ауыспалы деректемесі – бланкіні толтыру кезінде қойылатын деректеме.

Белгі-деректеме – құжатқа алынып отырған объектінің сапалық сипатын білдіретін көрсеткіш деректеме.

Негіз-деректеме – құжатқа алынып отырған объектінің сандық (мөлшерлік) сипатын білдіретін көрсеткіш деректеме.

Құжаттағы көрсеткіш – белгі-деректеме мен негіз-деректеменің жиынтығы.

Құжат бланкісі (бланкі) – тұрақты деректемелер салынған ақпарат негізі.

Құжат деректемелерінің орналасу схемасы – белгілі бір қалыптағы құжат формасының құрылымдық үлгісі. Мұнда деректемелерді жазуға өзіне тән арнайы орындар белгіленеді. Ұйымдық-өкімдік құжаттар деректемелерін орналастыру схемасы СТ РК 1042-2001 Стандартында, Қазақстан Республикасы мемлекеттік ұйымдарында құжаттау және құжаттаманы басқару жөніндегі тұрпатты ережелерде келтірілген.

Іс жүргізу саласы қызметінде Типтік құжаттар тізбесі үлкен рөл атқарады. Аталған тізбеге типтік құжаттар, яғни мемлекеттік ұйымдардың қызметі барысында түзіліп, сақтау мерзімдері көрсетілген құжаттар енеді. Атап айтқанда: 1) басқару жүйесін ұйымдастыру; 2) болжам жасау және жоспарлау; 3) қаржыландыру, несие беру; 4) есеп жүргізу және есеп беру; 5) мемлекеттік мүліктерді басқару; 6) еңбек қатынастары; 7) кадрлармен қамтамасыз ету; 8) экономикалық, ғылыми, мәдени байланыстар; 9) ақпараттық қызмет көрсету [6].

Қазіргі таңда Отандық құжаттану ғылымында «Электрондық құжат және электрондық цифрлық қолтаңба туралы» Заңы ерекше мәнге ие болып отыр. Бұл заң электрондық цифрлық қолтаңба арқылы куәландырылатын электрондық құжаттар жасау және оларды пайдалану барысында туындайтын құқықтық қатынастарды реттейді [7]. Осы заңға сәйкес 2004 жылы Қазақстан Үкіметі республика мемлекеттік органдарындағы электрондық құжат айналымының ережелерін бекітті [8]. Заңға сәйкес мынандай жұмыстардың аясы анықталды:

1) электрондық құжаттарды іріктеу, сақтауға қабылдау және тапсыру, оларды жою мен кепілдік беру арқылы жою, сондай-ақ электрондық цифрлық қолтаңбаның ашық түрдегі кілт-белгілерін және электрондық құжаттар есебін жүргізетін журналдарды жою тәртібі мұрағаттар мен құжаттаманы басқару жөніндегі Қазақстан Республикасының өкілетті мемлекеттік органдары арқылы белгіленеді;

2) электронды құжаттарды сақтау мерзімдері олардың қағаз нұсқасындағы түпнұсқалары сақталатын мерзімдермен сәйкес келеді. Мұны мұрағаттар мен құжаттаманы басқару жөніндегі Қазақстан Республикасының өкілетті мемлекеттік органдары белгілейді;

3) Электрондық құжаттар түзілген, жолданған және алынған кездегі форматы бойынша электрондық цифрлық қолтаңбасымен сақталады.

4) электрондық құжаттардың Қазақстан Республикасы мемлекеттік стандарттары талаптары мен мемлекеттік орган лауазымдық тұлғасының электрондық цифрлық қолтаңбасына сәйкес деректемелік белгілері болуға тиіс.

Республикада іс жүргізуді жетілдіру шараларын мемлекеттік деңгейде реттеу қолға алынып, құжаттама жүйесін 2009 жылға дейін дамыту бағыттары «Қазақстан Республикасының мұрағат ісі мен құжаттама жүйесін дамытудың 2007-2009 жылдарға арналған бағдарламасында» [9] белгіленді. Қолданыстағы нормативтік құқықтық базаның кемшілігі оның тек мемлекеттік құрылымдарға ғана бағытталғандығы. 2009 ж. «Қазақстан Республикасының кейбір заң актілеріне құжаттаманы қамтамасыз ету мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Заңының қабылдануы іс жүргізу саласында орын алып келген бірқатар олқылықтарды жоюға мүмкіндік берді

Осындай сипаттамаға, ерекшеліктерге катысты байқалған бір жайт – басқаруды құжаттамалық қамтамасыз етудің мемлекеттік жүйесінің негізгі ережелерін, нормативтік құқықтық базасын әлі де жетілдіре түсуді қажет етеді деген ойдамыз.

1 Жакып А. *Делопроизводство*. – Астана, 2001.

2 Закон Республики Казахстан от 22.12.1998 г. «О Национальном архивном фонде и архивах» № 326-І ЗРК.

3 *Делопроизводство и архивное дело. Термины и определения*. СТ РК 1037-2001. – Астана. 2001. – С. 3.

4 *Делопроизводство в Республике Казахстан (с образцами формуляров на государственном и официальном языках)*. Издание 3-е, переработанное. – Алматы: ТОО «Издательство LEM», 2005. – С. 205 – 262.

5 *Организационно-распорядительные документы. Требования к оформлению документов*. СТ РК 1042 – 2001. – Астана. 2001.

6 «Типовые правила документирования и управления документацией в государственных организациях Республики Казахстан», утвержденные приказом Председателя Комитета по управлению архивами и документацией Министерства культуры, информации и общественного согласия Республики Казахстан от 29 апреля 2003 года № 33 (государственный регистрационный № 2331 от 2 июня 2003 года).

7 Закон Республики Казахстан от 7 января 2003 г. № 370 – ІІ ЗРК «Об электронном документе и электронной цифровой подписи». – Ведомости Парламента РК, 2003, № 1-2, ст. 1.

8 *Постановление Правительства Республики Казахстан от 17 апреля 2004 г. № 430 «Об утверждении Правил электронного документооборота государственных органов Республики Казахстан»*. – Собрание актов Президента и Правительства РК, 2004, № 17, ст. 220.

9 «Қазақстан Республикасының мұрағат ісі мен құжаттама жүйелерін дамытудың 2007-2009 жылдарға арналған бағдарламасы» // *Қазақстан мұрағаттары*. - 2007. - №1-2 (41-42). – Б. 19-23.

Резюме

В данной статье автор рассматривает нормативно-правовые основы ведения делопроизводства в Республике Казахстан. Автором проанализированы основные нормативные акты в области делопроизводства, такие как: государственные стандарты, Закон Республики Казахстан . «О Национальном архивном фонде и архивах», типовые правила по ведению документации, Закон «Об электронном документе и электронной цифровой подписи». Создание документов (документирование), организация движения и учёта документов (документооборот) и хранение документов (архивное дело) производится на основе нормативных документов. Поэтому изучение нормативно-правовой базы ведения делопроизводства сегодня является актуальной проблемой.

Ключевые слова: делопроизводство, закон, электронный документ, электронный цифровой печать

Summary

In this article an author examines normatively-legal bases of conduct of office work in Republic of Kazakhstan. An author is analyse basic normative acts in area of office work, such as: state standards, Law of Republic of Kazakhstan . "About the National archived fund and archives", model rules on the conduct of documentation, Law "On an electronic document and electronic digital signature". Creation of documents (documenting), organization of motion and account of documents (circulation of documents) and storage of documents (archived business), is produced on the basis of normative documents. Therefore a study of normatively-legal base of conduct of office work today is the issue of the day.

Key words: office work, law, electronic document electronic digital printing

ӘӘЖ 00-574

ГЕРМАНИЯДА ЖӘНЕ КЕҢЕС ОДАҒЫНДА ТОТАЛИТАРЛЫҚ ЖҮЙЕНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ

Ж.М. Сыбанқұлова – *Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, Тарих, әлеуметтік-гуманитарлық факультетінің 1-курс магистранты*

Бұл мақалада Германияда және Кеңес Одағында тоталитарлық жүйенің қалыптасуы қарастырылады. Тарихта «тоталитаризм» мәселесі тек кейінгі жылдары талқыланып жүр. Біздің мемлекетімізде тоталитаризм тақырыбы Кеңес Одағы ыдырағаннан кейін талқылана бастады. Ғылыми зерттеулерді оқи отырып, тоталитарлық жүйе әр мемлекеттерде әр түрлі қалыптасқанын байқауға болады. Кеңес Одағындағы тоталитарлық жүйе мен фашистік тоталитарлық жүйе туралы да айтуға болады, және бұл екеуі әртүрлі болмыс. Бірақ қоғамдық қатынаста осындай жүйе қалыптасқан тарихи жағдайлар өте ұқсас болып келеді. Сонымен қатар, бұл көрініс ХХ ғасырдағы саяси мақсаттарға байланысты ашылғаны анық болғанымен, тоталитарлық қоғамдар әр мемлекетте өз орнын тапты. Әр түрлі тарихи уақытта және ұзақ немесе қысқа тарихи мерзімде өмір сүрді.

Тірек сөздер: тоталитаризм, Германия, Кеңес Одағы, диктатура, Сталин, Гитлер, мемлекеттік террор, автономияландыру, фашистер, большевиктер, диктатура, әкімшілдік-әміршілік жүйе, демократия

Тарихта «тоталитаризм» мәселесі соңғы жылдарда ғана талқыланып, өзіндік субъективті пікірлер айтылып жүр. Біздің елде осы тақырып жөнінде Кеңестер Одағы ыдырағаннан кейін ғана ашық айтыла бастады. Себебі, бұрынғы Кеңестер Одағында әсіресе, Сталиннің билік құрған кезінде осы феноменнің

барлық белгісі көрініс берген болатын.

Ғылыми-зерттеулерді оқи отырып, тоталитарлық жүйенің әр мемлекетте әр алуан жағдайда қалыптасқандығын аңғаруға болады.

Германиядағы тоталитарлық диктатура Гитлердің үкімет басына келуімен тікелей байланысты. Мемлекеттің басына НСДАП-тың келуімен Германияда қуғын-сүргін саясаты көбейе түсті. Гитлерлік өкіметтің шығарған қатаң заңдарына ешкімнің қол сұғуына мүмкіндік берілмеді. Антихалықтық бейнеде көрінген нәсілшілдікке қарсы «халық жаулары» деп аталған оңшыл категориямен қылмыс жасаған жеке субъектілер заңмен белгіленген жаза бойынша айыпталды. Мысалы, НСДАП-қа және оның қызметіне қарсы бағытталғандар өлім жазасына немесе он бес жыл бас бостандығынан айрылды. 1936 жылы басты істерді қарауға арналған Халықтық сот қылмыстыларды өмір бойы бас бостандығынан айыру туралы заңға қол қойды. Заңның күшіне енуіне байланысты 225000 адам 600 жылға бас бостандығынан айырылды, бес мың адам өлім жазасына кесілді [1, 149 б.]. Сондай-ақ НСДАП бүкіл саяси билік монополиясын өз қолына алды, армияның және шіркеудің үстінен қарады. Мемлекеттің ағзасындағы идеологиялық машина қоғамның стратегиялық дамуына ықпал жасап қана қоймай, қоғамдық қатынастардың қозғаушы күшіне айналды. Үгіт-насихат жүргізу жұмысында нацистер жаңа нәтижелерге қол жеткізді, бұқаралық ақпарат құралдарында, кинематографияда, фундаментальді және қолданбалы ғылымда, өнерде, спортта, туризмде өзгерістер болды. Биліктің және идеологиялық функцияның тағы бір көрінісі репрессиялық аппараттың қызметінің атқанынан байқалды. Мемлекеттік террор жүйесі тек «қылмыстыларды» жазалап қоймай, қоғамдағы саяси белсенді адамдарды, «жаңа режимге» қарсы оппозицияны жазалады. Сонымен қатар, нацистердің әлеуметтік саясаттағы режимінде бұрынғы неміс қоғамындағы әлеуметтік иерархия өзгертілді, арийлік мемлекеттегі адамның орнын анықтайтын жаңа модель жасап шығарылды. Бұрынғы мәдениетті жақтаушылар мемлекеттен қуылды немесе абақтыға жабылды. Гитлерлік Германия үкіметінің сыртқы саясатының негізгі мақсаты агрессиялық милитаристік бағыт болды. Капиталистік елдер АҚШ, Франция, Ұлыбританиялардың профашистік топтарының қолдауымен Шығыс Еуропа елдерін жаулап алу саясатын қалыптастырды [2, 55 б.].

КСРО-да мұндай жүйе И.В. Сталин тұсында кең өріс алды. И.В. Сталиннің ұсынған автономияландыру жоспары бойынша, барлық кеңестік республикалар РКФСР құрамына автономиялық республика құқығымен кіруге тиіс болды. Коммунистік(большевиктік) партия қоғамның бүкіл өміріне және барлық әлеуметтік топтарға жетекшілік жасады. Шаруашылықты дамытуда экономикалық әдістердің орнына қатаң жоспарлау мен бұйрық-нұсқау әдістері қолданылды. Экономиканың даму қарқынын жылдамдату үшін көтеріңкі мәліметтер алуда экономиканың өзіндік даму заңдылықтарын мүлдем ескерілмеді. Партияны, мемлекетті және әскерді басқару қызметтеріне білімі төмен, тек Сталинге әбден берілген адамдар қойылды. Халықтың әл-ауқатын арттыруда асыра сілтеушіліктер көп орын алды [3, 21 б.].

Тоталитарлық диктатураның негізгі белгілерінің барлық элементі анық байқалған Германия мен КСРО елдерін салыстырмалы түрде алып қарастырғанда өзіндік ұқсастықтар мен айырмашылықтарды байқаймыз. Бүгінгі күні Қазақстанда әміршіл-әкімшіл жүйе негізіндегі сталиндік концепцияның ролі мен қоғамдық саяси жүйеге тигізген әсерін Германиядағы Гитлер тұсындағы тоталитарлық жүйемен ғылыми тұрғыда салыстырып, объективті баға беру өзекті болып отыр. Себебі, сталиндік саяси жүйе КСРО халықтарын саяси тұрғыда айыптап, қуғын-сүргінге ұшыратқан, жандарына жазылмастай таңба салған өзінің өктем саясаты мен идеологиясын халық арасына таратқан болатын. Сондықтан бұл мәселені тарихи салыстырмалы тұрғыдан зерттеп-зерделеу өте маңызды.

XX ғасырдың 20-30-жылдарында-ақ бірқатар зерттеушілер фашистер мен большевиктердің саяси күрес жүргізу әдістерінде, өкімет билігіне ие болу және елді билеу әдістерінде ұқсастық бар екенін көрсетті [4, 376.]. Әрине, тоталитаризмнің екі қанаты ретінде фашизм мен большевизмнің ортақ элементтері бар (өкімет билігін зорлық, күш қолдану жолымен алу, саяси жауларын құрту, бір партияның билігін орнату, көсемге табыну, жаппай жазалау т.с.с.). Алайда фашизм мен большевизмнің мақсаттары және идеологиясы арасында үлкен айырмашылықтар бар. Большевиктер езілген таптарды теңестіру, езілген таптардың ынтымағы (интернационализм) идеяларын насихаттады. Ал фашистер шовинизм мен нәсілшілдікті уағыздады. Фашизм демократия мен либерализмді мүлде жойды. Ал большевиктер негізгі заңда, барлық заңдық құжаттарда теңдік, бостандық, әділеттілік түсініктерін сақтады. Большевиктер халықтың ғасырлар бойы аңсаған әділетті қоғам құру арманын негізгі мақсат деп жариялады, сондықтан халық олардың соңынан өз ынтымағымен ерді. Бірақ осы жарқын мақсатты іске асыруда большевиктер қатал аяусыз әдістерді қолданып, жеке адамның мүддесін таптап кетті. Фашистер социалистік идеяларды жұмысшыларды өз жағына тарту үшін ғана, уақытша пайдаланды. Ал большевиктер социализмді орнатамыз деп мақсат қойып, одан кейін социализм орнады деп жариялап, социалистік идеялардың

құнын түсіріп жіберді. Кеңес Одағында қалыптасқан саяси-мемлекеттік құрылыс әкімшілдік-әміршілдік жүйе деген атауға ие болды. Оның мынандай өзіндік белгілерін атауға болады:

– Кезінде революциялық өкімет мекемесі болған Кеңестердің ролі төмендеп, бүкіл өкімет билігі БК(б)П басшылығының қолына көшті. Соған сәйкес барлық өркениетті елдерде қалыптасқан заңдылық – биліктің үш салаға (заң шығару, атқару, сот) бөліну қағидасы іске аспай қалды.

– Экономиканы дамытуда объективті экономикалық заңдар мүлде ескерілмеді.

– Қоғамдық өмірде күдікшілік, күншілдік, мәнсапқорлық т.б. жағымсыз қасиеттер бірінші орынға шықты. Кеңес адамдарының бұқаралық санасын мереке шерулері, съездер, ұрандар, жиналыстар, құрғақ ант-уәделер қалыптастырды. Бұл шаралардың барлығы азаматтардың ой-санасын біртектес жүйеге түсіріп, басқаша ойлауға жол бермеді.

– Ресми идеологияға қарсы болғандар немесе өз бетінше ойлап, дербес шешім қабылдауға әрекет жасағандардың барлығы жазаланды [5, 47 б.].

Әкімшілдік-әміршілдік жүйе әбден қалыптасып, дами келе, Кеңес Одағын тоталитарлық мемлекетке айналдырды. Тоталитарлық саяси жүйе ұзақ уақыт өмір сүруі мүмкін, өйткені бұл қоғамда тоталитарлық саяси сана мен тоталитарлық билікке дағдыланған, басқаша ойлауға ұмтылмайтын жеке тұлға қалыптасады, ол бұрынғы билік түрі жойылғаннан кейін де белгілі бір уақыт бойында тоталитарлық қоғамның саяси мәдениеті мен практикасын жандандырып отырады. Жеке тұлғаның тоталитарлық саяси санасының мынадай өзіндік сипатты белгілері бар: 1) ойлаудың дихотомистік сипаты (“дос – жау”, “қызыл – ақ”, “біздікі – бөтен”, т.с.с.); 2) нарциссизм, өзін-өзі жоғары ұстап (“ең жақсы ұлт”, “ең жақсы ел”, т.с.с.), басқаларды менсінбеу; 3) біржақтылық, бірөлшемділік (“бір идея”, “бір партия”, “бір көсем”), таптаурын түсініктерге сын көзімен қарамай, даусыз қабылдау, ойлаудың бірегейлік сипаты, насихат нәтижесінде таптаурын көзқарастың қалыптастырылуы; 4) билік пен күшке табыну, билікке жетуге ұмтылу, сонымен қатар үнемі бағыныштылыққа дайын тұру; 5) Ойлаудың қарабайырлығы, күрделі түсініктер мен құбылыстарды қарапайым схема шегіне сиғызу (“Кім бізбен бірге болмаса, сол бізге қарсы”, “Егер жау берілмесе, оны жою қажет”, “Адам бар болса – мәселе де бар”, “Адам жоқ болса – мәселе де жоқ”, “Ауыстырылмайтын адам жоқ”); 6) Соқыр сенім, фанатизм; 7) Күншілдік, күдікшілдік, өзінің отандастарына, әріптестеріне, достарына қарсы моральдық және физикалық террор; 8) бүгінгі күннің құндылықтарын елемей, болашақтағы “жарқын күндерге” сену. Жеке адамның санасына әбден сіңіп қалған бұл түсініктерді аз уақытта және үкіметтің заңдарымен жою мүмкін емес, демек тоталитаризмді жою жеке адамның саяси санасын өзгерту нәтижесінде ғана іске асады, ал сананың өзгертілуі – рухани даму аумағында жүретін күрделі үрдіс [6, 56 б.].

Фашистік өкіметтер демократиялық жүйені мүлде жойды, азаматтардың құқықтарын әбден шектеді, сөйтіп тоталитарлық диктатура орнатты. Сондықтан фашизмге қарсы барлық демократиялық күштердің бірлесіп күресуі қажеттігі туды. Г.Димитров Коммунистік Интернационалдың VII Конгресінде былай деді: “Қазір фашистік контрреволюция еңбекшілердің үстінен нағыз тағылық қанау мен басып-жаншу тәртібін орнату үшін буржуазиялық демократияға шабуыл жасауда. Қазір бірқатар капиталистік елдердегі еңбекші бұқара алдында бүгінгі күні пролетарлық диктатура мен буржуазиялық демократияның қайсысын таңдау емес, буржуазиялық демократияны немесе фашизмді таңдау міндеті тұр” [7, 94б.]. Бұл сөз 30-жылдардағы фашизмге қарсы күрестің мәнін өте дұрыс анықтаған. Фашизмге қарсы күрес жүргізудің ең басты мақсаты демократиялық жүйені сақтап қалу болуға тиісті еді. Бұл күреске жұмысшылар, еңбекші шаруалар, ұсақ және орта буржуазия, зиялылар, қызметкерлер – барлығы бірігіп шықса ғана фашизм өкімет билігін ала алмайды.

Біртұтас антифашистік майдан құру мәселесі 1935 жылы Коммунистік интернационалдың VII Конгресінде қаралды. Біртұтас антифашистік халықтық майдан идеясы – Коминтерннің тарихындағы ең бір дұрыс шешім, икемді күрес тарихының көрінісі. Алайда бұл шешімнің іске асырылуы жеке елдердегі коммунистік, социал-демократиялық және басқа демократиялық партиялардың саяси тәжірибесіне, бір-бірімен келісімге келуге қаншалықты мүдделі екендіктеріне байланысты болды. Халықтық майданның негізін біртұтас жұмысшы майданы құрайды [8, 41 б.]. Жұмысшылардың бірлігін қамтамасыз ету үшін коммунистік және социал-демократиялық партиялар өзара ортақ тіл табысуға тиісті.

Жеке елдердегі 30-жылдарда қалыптасқан әлеуметтік-экономикалық және саяси жағдайларға байланысты антифашистік халықтық майдандар әртүрлі тұрпатта құрылды. Тоталитарлық диктатура немесе авторитарлық тәртіп орнаған елдерде халықтық майдандар астыртын жағдайда немесе эмиграцияда әрекет жасады. (Германия, Италия, Орталық және Оңтүстік-Шығыс Еуропа елдері). Демократиялық құрылысы неғұрлым берік елдерде халықтық майдандар халықтың барлық топтарын біріктірді, сөйтіп фашистердің өкімет билігін алуына мүмкіншілік берген жоқ (Франция) [9, 55 б.].

Германияда нацистік диктатура кезінде мемлекеттік реттеудің фашистік корпоративтік жүйесі қалыптасты. АҚШ, Англия, Франция сияқты ірі елдер дағдарыстан әлеуметтік-экономикалық реформалар жасау арқылы шықса, Германияда фашистік диктатураның тоталитарлық экономикалық жүйе құруы нәтижесінде шықты. Германияда 1933-1935 жылдары фашистік өкімет бүкіл экономиканы бір орталықтан басқару жүйесін жасады. Бұл бір ғана мақсатқа – елдің экономикасын соғысқа дайындау мақсатына бағытталды. Экономиканы бір орталықтан басқару және жоспарлау үшін өндірісті ірілендіру қажет болды. Сондықтан бұрын монополияларға қосылмаған жеке кәсіпорындарды біріктіруге мәжбүр етті. Ал ауыл шаруашылығында бұл міндет “Мұрагер қожалықтар туралы” заңмен іске асырылды [10, 27 б.]. Шаруашылық иесі өз меншігін бөлшектемей, тек үлкен баласына мұраға қалдырады. Бүкіл өнеркәсіп, транспорт, сауда, қолөнер кәсіпорындары, бірқатар салалық топтарға біріктірілді. Осы топтарды басқаратын ірі кәсіпкерлер мен банкирлерден шыққан “көсемдердің” билігі шексіз болды. 1936 жылы төртжылдық жоспар қабылданды, осы жоспарды орындау елдің экономикасын және қарулы күштерін соғысқа дайындауды іске асыруға тиісті еді. Нацистік үкімет Версаль бітімінің әскери шарттарын жойып, жалпыға бірдей әскери міндеткерлік енгізді. Тұрақты армия құрылып, ол ең жаңа қару түрлерімен жабдықталды.

Өнеркәсіпті жұмыс күшімен, мамандармен қамтамасыз ету үшін “еңбек кітапшасы” енгізілді. Бұл маман жұмысшыларды жұмыс күні 14 сағатқа созылатын әскери кәсіпорындарға бекітіп қоюға мүмкіндік берді. Елдің бүкіл экономикасына, әлеуметтік, саяси, мәдени өміріне мемлекеттік бақылау орнады.

Мемлекеттік реттеудің кеңестік үлгісін негізінен мемлекеттік социализм деп атауға болады. Кеңес үкіметінің жеке меншікті жойып, біртұтас мемлекеттік меншік жасау саясаты, шаруашылықты дамытуда экономикалық әдістердің орнына қатаң жоспарлау мен бұйрық-нұсқау әдістерінің қолданылуы жалпы әкімшілдік-әміршілдік жүйенің қалыптасуына негіз жасады. Бұл экономиканы мемлекеттік реттеу емес, біртұтас мемлекеттік меншікке негізделген экономикалық жүйе болды. 1929-1930 жылдар Кеңес Одағында әкімшілдік-әміршілдік жүйенің қалыптасуындағы бетбұрыс кезең болды. Экономиканың даму қарқынын жылдамдату үшін көтеріңкі міндеттемелер алу, экономиканың даму заңдарын мүлде ескермеу, әміршілдік әдіспен басқару күшейді. Сонымен қатар партияда және елде сталиндік идеологиялық қағидалар енгізілді.

Идеология – халықтардың, әлеуметтік топтардың және жіктердің түбірлі мүдделерін бейнелейтін көзқарастар мен идеялар жүйесі. Идеология адамдардың белгілі бір топтарының талаптарын, мүдделерін, таптарын түсініктерін жүйелей отырып, олардың өкілдерін әлеуметтік-саяси жағынан топтастыру міндетін атқарады. Топтық мүдделерді идеялық жағынан қамтамасыз ету құралы ретінде саяси идеология оның көмегімен саяси аренадағы әрекеттерді белгілі бер ретпен жүйелеуге ұмтылатын тандаулылар тобының қолында болады [11, 77 б.].

20-30 жылдары Кеңестік қоғамның тыныс-тіршілігі, партия өмірі ақиқаттан алшақ тұрды. И.Сталин бастаған партия шаруашылық жүргізудің осы кезеңдегі бірден-бір қолайлы жолы болып табылатын жаңа экономикалық саясаттан, нарықтық қатынастардан бас тартып қана қойған жоқ, оны күшпен қиратты. Орталықта И.Сталиннің оңшыл ағымға айыптау науқаны Қазақстан жағдайында «оңшыл» ағымның жоқтығына қарамастан Голощекин де жүргізді [12, 83 б.].

Партия саясаты өз алдына партия мүшелерін идеялық жағынан большевиктік тұрғыда шыңдау, ұлт саясатын большевиктік тұрғыда түсінуді мақсат етіп қойғандықтан, отаршылдар езгісінде келген қазақ халқының ұлтжанды азаматтары көтерген өзекті мәселелер Қазақстанның ұлттық ерекшеліктерін асыра бағалаған ұлттық ерекшеліктерді партияның жалпы міндеттерімен үйлестіру қажеттілігі ескерілмеген ауытқулар есебінде айыпталып отырды. 20-30 жж. қалыптасып, күш жинап келе жатқан әміршіл-әкімшіл жүйеге қарсы тұрған ұлт зиялыларының тағдыры бір жағынан бүгінгі ұрпаққа үлгі болар батырлық болса, екінші жағынан ұлттық тарихымыздың қайғылы беттерінің бірі болып табылады.

1. *Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. – М., 1968. – Т. 3.*

2. *Хрестоматия по истории КПСС. - М., 1989*

3. *XIV съезд ВКП(б) Стенографический отчет. - М.: Госполитиздат, 1961*

4. *Куусинен О. Опасность войны и задачи коммунистических партий. “8 пленум ИККИ. Стенографический отчет” - М., 1934*

5. *Анатомия войны. Новые документы о роли германского монополистического капитала в подготовке и введении II мировой войны. - М., 1971*

6. *Димитров Г. Наступление фашизма и задачи коммунистического Интернационала в борьбе за единство рабочего класса против фашизма. - М., 1935*

7. *Марченко М.Н., Лунгу Ф.П. Основы государства и права в вопросах и ответах. – М., 1995*

8. *Игрицкий Ю.И. Концепции тоталитаризма: уроки многолетних дискуссий на Западе // История СССР. – 1990. – №61.*
9. *Арендт Х. Происхождение тоталитаризма. – М., 1951.*
10. *Махат Д.А. Қазақстандағы тоталитаризм және саяси қуғын-сүргін саясаты. – Астана, 2006*
11. *Қазақстан Ұлттық Энциклопедиясы. – 8 том. - А., 2006*
12. *Көкебаева Г.К. Халықаралық қатынастар тарихы. – Алматы, 1997*

Резюме

В статье рассматривается формирование и практика тоталитарной системы в Германии и в Советском Союзе. В истории вопрос «тоталитаризма» обсуждается только в последние годы. В нашей стране тему тоталитаризма стали обсуждать после распада Советского Союза. Читая научные исследования можно заметить что тоталитарная система в разных странах формировалась по разному. Можно говорить о советском тоталитаризме и о фашистском тоталитаризме, и это совершенно разные сущности. Но вот исторические ситуации, в которых устанавливается такая система общественных отношений, очень сходны. При этом, хотя явление было обнаружено явно с политическими целями в XX в., тоталитарные общества имели место в разных странах и в самое разное историческое время и существовали более или менее длительные исторические периоды.

Ключевые слова: тоталитаризм, Германия, Союз, диктатура, Сталин, Гитлер, государственный террор, автономия, фашисты, большевики, диктатура, тоталитарная система, демократия

Summary

The article deals with the issue of formation and practice of totalitarian system in Germany and Soviet Union. The issue of "totalitarianism" is discussed in the history only in the recent years. In our country this issue started to discuss after the collapse of the Soviet Union. By reading the research seems that the totalitarian system formed differently in contrary countries. If we talk about soviet totalitarianism and fascist totalitarianism, they are completely different entities. But the historical facts establish that social relations between them, and that they are very similar. In this case, although the phenomenon was established only for a political purposes, in the XX century totalitarian society took place in different countries and in very different historical periods of the time, and there were existing more or less periods.

Keywords: totalitarianism, Germany, Union, dictatorship, Stalin, Hitler, state terror, autonomy, fascists, bolshevists, dictatorship, totalitarian system, democracy

УДК:94(574+575.2):327

ҚАЗАҚ-ҚЫРҒЫЗ ЫНТЫМАҚТАСТЫҚ БАЙЛАНЫСТАРЫ: ДАМУ ТАРИХЫ ЖӘНЕ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Е.Шалтен – *Абай атындағы ҚазҰПУ, 2 курс магистранты*

Қазақ-қырғыз қарым-қатынасындағы достық пен тату көршілікке негізделген терең дәстүр қазіргі жағдайда халықаралық ынтымақтастықтың сапалы жаңа деңгейіне жетті. 1992 жылы екі ел арасында дипломатиялық қарым-қатынас орнағаннан бері «Одақтастық қатынастар», «Мәңгілік достық туралы» келісім-шарттар негізін қрайтын 150-ден астам құжаттарды қамтитын құқықтық база жинақталды. Ортақ мүддеге негізделген жұмыстар нәтижесінде өмірдің барлық салалары бойынша екі жақты қарым-қатынас жанданып, мәдени-гуманитарлық ынтымақтастық та арта түсті. Барлық жаһандық және аймақтық проблемалар бойынша ортақ немесе сәйкес бағыт ұстану – екі елдің халықаралық аренадағы стратегиялық әріптестігі мен одақтастығын нығайтудың маңызды факторларының бірі болып болып табылады.

Тірек сөздер: ынтымақтастық, достық, интеграция, дипломатиялық қарым-қатынас, прогресс

Қазақ халқының көрші елдермен, соның ішінде қырғыз халқымен қарым-қатынасының бастауын сонау ерте заманнан алады. Қырғыз халқының бізге жақындығы тек географиялық орналасу тұрғысынан ғана емес, оның тарихы жағынан да, тілі жағынан да, діні жағынан да, салт-дәстүрі жағынан да жалпы айтқанда мәдениеті ортақ, өте жақын бауырлас ел болғандықтан, Қырғызстанмен ынтымақтастықты ұлғайту Қазақстанның сыртқы саясатының негізгі міндеттерінің бірі болып табылады.

Аталмыш мемлекеттер арасындағы геосаяси, мәдени, экономикалық байланыстарды жете қарай отырып оларға нақтылы көзқараспен екі мемлекет арасындағы тарихи дамуын жан-жақты саралау қажет.

Тәуелсіз екі мемлекет арасындағы дипломатиялық қарым-қатынастар ресми түрде 1993 жылы жасалған, Достық, ынтымақтастық және өзара көмек туралы шарттың ережесіне сәйкес құрылады.

Шартта тараптардың әрқайсысы өз аумағында тұрып жатқан екінші тараптың азаматтарына жалпыға бірдей танылған азаматтық, әлеуметтік, экономикалық және мәдени құқықтар мен еркіндіктерге кепілдік береді. Құжатта сауда-экономикалық, мәдени, ғылыми-техникалық және басқада байланыстарды кеңей-

туге, экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз етуге айрықша маңыз беріледі. Тараптар қоршаған ортаның ластануын болдырмау, табиғатты пайдаланудың, әсіресе экологиялық тұрғыдан қолайсыз аудандарда ұтымдылықты және ресурсты үнемдеуді қамтамасыз ету үшін қажетті шаралар қабылдау туралы өздеріне міндеттеме алады. Мемлекеттер сейсмалогия саласында ынтымақтасуға, өз аумақтарындағы ірі экологиялық апаттардың салдарын жоюға жәрдем көрсетуге, сондай-ақ халықтың тыныс-тіршілігі үшін қауіп туғызатын, табиғи және техногендік факторларға байланысты төтенше жағдайлар туындаған кезде өзара көмек көрсетуге уағдаласты [1].

Аталған, «Достық, ынтымықтастық және өзара көмек» туралы шарттың ережесіне сәйкес Қазақстан мен Қырғызстан мемлекеттері арасында екі жақты қарым-қатынас дамыды. Ережеге сәйкес құжатта мәдени, ғылыми-техникалық, сауда-экономикалық және экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз етуге ерекше мән беріледі. Алайды екі тәуелсіз мемлекет арасында алғашқы он жылдың өзінде жүзден астам құжатқа қол қойылды, оларға сауда-экономикалық ынтымақтастық принциптері туралы, еркін саудасаттық туралы, Қазақстан мен Қырғызстанның үкіметтері мен ұлттық банктері арасындағы есеп айырысуларды ұйымдастыру туралы келісімдер маңызды болып табылды.

Қазақстан мен Қырғызстанның әртарапты ынтымақтастығының тұрлаулы болашағын белгілеп берген құжат қырғыз президенті А.Ақаевтың 1997 жылғы 8 сәуірінде Қазақстанға ресми сапары барысында дүниеге келді. Аталған екі мемлекет басшыларының кездесуінде, жан-жақты ортақ мәселелерді талқылап, Мәңгілік достық туралы шартқа қол қойды. Шарт негізінде тарихы мен тамыры бір, салт-дәстүрі ортақ екі мемлекеттің болашаққа деген нық сеніммен айта алатын саражолы қалыптасты. Тараптар Қазақстан мен Қырғызстанның екі жақты, сондай-ақ көп жақты негіздері өзара түсіністігі мен ынтымақтастығының деңгейінің жоғары екендігін, олардың көкейкесті аймақтық және халықаралық мәселелер жөніндегі бағыттарының ұқсастығын атап өтті. Мемлекет басшылары екі елдің арасындағы сыртқы сауда айналымының үздіксіз ұлғайып келе жатқанына, былтырғы жылмен салыстырғанда екі есеге өскеніне қанағаттанғандығын білдіріп, экономикалық қатынастарды дамытудағы қолайлы бағыттарды бекемдей түсуіне жағдай жасайтын шараларды талқылады. Екі ел басшылары әңгіме барысында, сондай-ақ бауырлас, туыстас екі халық арасындағы мәдени орталықты нығайту мен гуманитарлық байланысты дамытудың маңыздылығын атап көрсетті [2].

Осы кездесудің тағы бір жарқын көрінісі шекара мәселесін құқықтық тұрғыда рәсімдеуді екі мемлекет басшылары қолдайтындықтарын атап өтті. Осы аталған уағдаластықты орындау үшін тараптар Қазақстан Республикасы мен Қырғызстан Республикасы арасын бөліп жатқан ұзындығы 1242 км-ді құрайтын шекараны жүйелі түрде шешуге кірісті. 2001 жылдың маусымындағы елбасы Н.Назарбаевтың Қырғызстан Республикасына ресми сапары барысында екі мемлекет басшылары шекара мәселесіне қатысты құжаттарға осы жылдың аяғына дейін аяқталуы туралы мәлімдеген болатын. Аталмыш екі мемлекет арасындағы шекараны құқықтық тұрғыда рәсімдеу құжаттарына 2002 жылдың 15 желтоқсанында толыққанды негізде қол қойылды. Екі жақ өзара түсіністік негізінде және шекараның екі қапталында тұратын тұрғындардың құқықтық мүддесін ескере отырып шағын учаскелермен өзара тепе-теңдік және өтемақылық алмасу принципін қолданып шекара сызығының өту жүйесін жолға қойды. Жекара мәселесі еліміздің тыныштығы, ішкі және сыртқы қауіпсіздігіміз, бүгінгіміз бен ертеңіміздің айқын бейнесі.

Азия кеңістігіндегі «трансшекаралық су мәселесі» бүгінгі таңда жиі айтылып жүрген ірі проблеманың бірі болып табылды. Жалпы алар болсақ су ресурстарын тиімді пайдалану бұл күндері тек біздің аймақта ғана емес сонымен қатар әлемдік деңгейдегі үлкен мәселелердің бірегейі деп нақты айта аламыз. Аталған аймақта су тапшылығына бірден бір түйіткілді мәселе суармалы жерлердің көлемінің ұлғаюы және күнделікті тұрмыста судың көп мөлшерде жұмсалыуымен қатар түрлі шаруашылықтарда суға деген қажеттіліктің күн сайынғы артып отырғаны себеп. Ғалымдардың пікіріне сүйенер болсақ ХХ ғ. басында 3,5 млн. га жер қолдан суғарылса, ғасырдың аяғына таман аймақтағы суармалы жердің жалпы көлемі 8,8 млн. га дейін өскенін алға тартады [3]. Сонымен қатар еліміздің оңтүстік облыстары, әсіресе мақталы аудандарымыз, егістің өсіп-өну науқанында жылда қайталанатын мәселе ол су тапшылығы. Еліміздің бірнеше ірілі-ұсақты өзендері бастауын қырғыз елінен алатынын ескерсек, Қырғызстаннан келетін су мөлшерінің азаюына байланысты еліміздің оңтүстік аймақтарында егістік жердің көлемі азаюда. Бұл мәселе бүгінгі таңда екі жақты келісімдер негізінде шешімін табуда. Қазақстан мен Қырғызстан жалпы су ресурстарын аймақтағы елдер мен бірігіп ұтымды пайдалануға мүдделі және оны экономикалық интеграция шеңберінде шешіп, дамыту қажет.

Қазақстан Республикасы мен Қырғызстан Республикасы арасындағы 1997 жылы жасалынған Мәңгі достық туралы шарттың негізінде, 2006 жылдың 30 қазанында аталған екі мемлекет арасында Одақтастық қатынастар туралы шартқа қол қойылып, күшіне енді. Бұл екі ел арасындағы Одақтастық қатынастардың

қазақ елі мен қырғыз елі үшін маңызы өте зор болып табылады.

Одақтастық қатынастар туралы шарт, тең құқықтың негізінде екі жақты көп қырлы ынтымақтастықты нығайтуға өзара ұмтыла отырып, өңірлік қауіпсіздік пен тұрақтылықты қамтамасыз ету, терроризмнің, экстремизмнің, ұйымдасқан қылмыстың, есірткі бизнесінің, адам саудасына, заңсыз көші-қонның кез келген көріністеріне және ұттық қауіпсіздікке төнетін басқа да қатерлер мен қауіптерге бірлесіп жұмыла қарсы тұру мәселелерінде өзара іс-қимыл қажетінің негізінде ала отырып, одақтастық қатынастарды орнату екі мемлекеттің әлеуметтік және экономикалық прогресінің мүдделері үшін күш жігерді біріктіруге мүмкіндік береді және Қазақстан мен Қырғызстан халықаралық түбегейлі мүдделеріне жауап береді деген кәміл сеніммен екі мемлекет арасындағы болашаққа деген одақтастық шартын жасады. Тараптар өзара бір-бірін құрмет тұтуға сенім білдіруге, өзара құқықтарын тең дәрежеде қорғауға келісімдерін білдіретіндіктерін, шекаралық қауіпсіздік пен тұрақтылықты сақтау, терроризм мен экстремизмге жол бермеу, есірткі бизнесі мен адам саудасына, заңсыз көші-қонның ұлттық қауіпсіздікті бірлесе сақтауды жолға қоятындықтары атап айтылды.

Одақтастық қатынастар орнату екі мемлекеттің де әлеуметтік және экономикалық дамуларына кең жол ашып екі елдің жарқын болашағы үшін алдыңғы қатарлы мемлекеттің қатарына қосылу үшін аталмыш елден бар қажеттілікті күш-жігерін, қаржысы, экономикасын бірлесіп жұмсаудың керектігі осы өзара Одақтастық қатынаста атап көрсетілген.

Қазақстан мен Қырғызстан Орталық Азия Экономикалық Қауымдастығымен қатар Еуразиялық Экономикалық Қауымдастық шеңберінде де белсенді түрде өзара іс-қимыл жасайтынын атап өту керек. Екі ел арасындағы тауар айналымы 1998 жылы 140 миллион долларды құрады. Бұл орайда Қырғызстанның үлесі 25 пайызға жуығын құрайды [4].

Алайда 2000-2002 жылдар аралығында екі ел арасындағы тауар айналымы біршама төмендеп кетті, нақтырақ айтқанда 90 мин. АҚШ долларына. Бұл көрсеткіш 2006 жылы екі жақты тауар айналымының көлемі 406,6 мил. АҚШ долларын құраған болатын. Қазақстан Қырғыз мемлекетінің экономикасына инвестиция салушы елдердің тізімінде бірінші орынға ие. Қазақстан Республикасының салынған инвестициялардың көлемі 2006 жылдың тоғыз айында 56,2 миллион АҚШ долларын немесе Қырғызстан экономикасына тартылған барлық инвестицияның 29,7 пайызын құрады. 2011 жылы екі ел арасындағы тауар айналымы 750 миллион доллардан астам қаржыны құрады. Бұл мәлімет 2010 жылмен салыстырғанда 27 пайызға көп [5]. Осы жыл сайынғы екі мемлекет арасындағы тауар айналымының шарықтап өсіп келе жатқаны тараптар арасындағы қарым-қатынастың жүйелі жолға қойылғанын байқатады.

Сондай-ақ 2014 жылғы көрсеткіштер бойынша, Қазақстан-Қырғызстан елдері арасындағы екіжақты сауда қатынастары өрлеу траекториясы негізінде дамып келе жатыр. Мәселен, соңғы 2 жылда тауар айналымы тұрақты түрде 1 миллиард доллардан асқан, өңірлік және әлемдік экономикадағы күрделі ахуалға қарамастан, биылғы жылдың 8 айында өсім 5,2 пайызды құраған. Қырғызстан тарапынан экспортталатын бүкіл электр энергиясының шамамен 86 пайызы, сүт өнімдерінің 90 пайызы, көкөністер мен жеміс-жидектің 56 пайызы Қазақстанға келеді. Ал Қырғызстан импортындағы бидайға деген қажеттіліктің 100 пайызы дерлік, ұнның 97 пайызы, минералды шикізаттың 70 пайызы, органикалық емес химиялық заттардың 53 пайызы Қазақстаннан жеткізіліп, сол арқылы қамтамасыз етіледі [6].

Тәуелсіздік жылдарында Қазақстанның бизнесі арқылы Қырғызстан экономикасына 1 млрд. АҚШ доллары салынды. Сол арқылы екі елдің сауда-экономикалық, мәдени-гуманитарлық ынтымақтастығын одан әрі дамыта түсу қажет. Бұл біздің мемлекеттер әріптестігін жандандырудың тиімді бағыттарын айқындауға ықпал ететін болады.

Сонымен, Қазақтар мен Қырғыздарың тарихи-саяси, байланыстары өзінің бастауын өткен ғасырлар қойнауынан алады. Сонымен қатар сауда-экономикалық, су-энергетикалық, мәдени-гуманитарлық салалардағы ел арасындағы өзара қатынастың бүгінгі мен болашағы, халықаралық ұйымдар аясындағы ынтымақтастықты, дипломатиялық қарым-қатынасты дамыту әлі күнге дейін өзекті мәселелердің бірі. Сондықтан да Қырғызстан сияқты мемлекетпен ынтымақтастықты ұлғайту бүгінгі күнде Қазақстанның сыртқы саясатының негізгі міндеттерінің бірі болып табылады.

1 Тоқаев Қ.К. *Қазақстан Республикасының Дипломатиясы*. - Алматы, 2002. - 411 б.

2 Турарбеков Б. *Делимитация границы как она есть. Континент*, 2000, № 22 (35) 15 ноября - 29 ноября.

3 Курманкулов А.Б. *Қазақстан-Қырғызстан мемлекеттері арасында қалыптасқан ішкі және сыртқы нарықтық жүйе және екі арадағы ынтымақтастықтың даму жолдары. Абай атындағы Қаз.ҰПУ Хабаршы*, - Алматы, 2010, №2 (30), б. 74-79.

4 Тоқаев Қ.К. *Белесу*. - Алматы: «Дәуір», - 2003. -656 б.

5 Алмас А.А. *Қазақстан –Қырғызстан дипломатиялық қарым-қатынасының хақында, Әл-Фараби Қаз.ҰУ Хабаршы*, -Алматы, -2010, №1-2(45-46), -Бб.59-63.

Резюме

Казахстанско-кыргызские взаимосвязи имеют многовековые традиции дружбы и добрососедства, а в современных условиях они вышли на качественно новый уровень межгосударственного сотрудничества. Со времени установления дипломатических отношений между нашими странами в 1992 году к настоящему времени наработана солидная договорно-правовая база, насчитывающая свыше 150 документов, основополагающими из которых являются договоры «О вечной дружбе» и «О союзнических отношениях». В результате заинтересованной совместной работы значительно интенсифицировались двусторонние отношения во всех сферах жизни, представляющих взаимный интерес, в том числе в области культурно-гуманитарного сотрудничества. Одним из важнейших факторов укрепления нашего стратегического партнерства и союзничества на международной арене является единые или близкие позиции по всем глобальным и региональным вопросам и проблемам.

Ключевые слова: сотрудничество, дружба, интеграция, дипломатические отношения, прогресс

Summary

The Kazakh-Kyrgyz relationship has a long tradition of friendship and neighborliness, and in current conditions they have reached a qualitatively new level of international cooperation. Since the establishment of diplomatic relations between the two countries in 1992 to date, accumulated a solid legal base, numbering more than 150 documents, the fundamental of which are contracts "About eternal friendship" and "allied relations". As a result of the concerned work together to greatly intensify bilateral relations in all spheres of mutual interest, including in the field of cultural and humanitarian cooperation. One of the most important factors in strengthening our strategic partnership in the international arena is common or similar positions on all global and regional issues and problems

Keywords: cooperation, friendship, integration, diplomatic relations, progress

ОСОБЕННОСТИ КАЗАХСКОГО ТРАДИЦИОННОГО ПЕНИЯ

А.Кугамова – магистрант 1 курса КазНАИ имени Т.Жургенова

В данной статье раскрываются особенности казахской музыкальной культуры, жизнь и быт, целостность словесных образов и поэтической художественной культуры казахского народа. В статье рассмотрены проблемы формирования многожанровой музыкальной культуры казахского народа на современном этапе и представлен краткий обзор истории казахской музыки.

Ключевые слова: казахская музыкальная культура, казахские народные песни, жанр, музыкальная форма, музыкальные образы

Исходной фундамент музыкальной культуры каждого этноса является песня. Оживление песни всегда сходится с началом народного музыкального самопознания, народного самосознания. В песне, как ни в одном любом жанре устного народного творчества, ярко и разнообразно отражены действия, материалы, явления повседневно каждодневной действительности.

Представители народного творчества из песен вырабатывают правила музыкального ритма, лада, на этих данных основывается своеобразная музыка, присущая определенному этносу. В данной научной работе получили рассмотрение творческо-исполнительские традиции музыкальной культуры казахского народа. В изучении предыстории музыкальной культуры казахского народа правомерно напомнить о функционировании в казахском обществе его традиционной изустной формы.

Существовали многочисленные школы исполнительского мастерства, внесшие огромный вклад в развитие музыкального просвещения. В этих школах устной ориентации своеобразно программировались основополагающие принципы обучения, диктуемые от условий «кочевой цивилизации» (термин Л.Н.Гумилева), социально-общественного уклада казахского народа, его психики, этики и эстетических норм художественного мировосприятия. Сложившиеся школы устного профессионализма были генетически взаимосвязаны с педагогическим опытом прошлых столетий. Таким образом, стройная система обучения находилась в неразрывной зависимости от народно-педагогических устоев, а также от национально-культурного компонента структуры казахского общества. Тем самым, воспитание учеников-музыкантов прочно основывалось на сформировавшихся в народе принципы художественно-эстетического мировоззрения.

Примечательно при этом, что школы устной традиции, в целом составляя единую национальную культуру, отличались друг от друга музыкально-стилевыми направлениями, особой манерой исполнительства и устоявшей системой обучения. Каждый певец, в зависимости от особенностей возможности

голоса, имел свой определенный репертуар, присущий той традиционной школе, носителем которой он являлся. Таковы, например, школы западного, центрального и южного регионов Казахстана. Носителями степного музыкального образования, как известно, были жырышы - сказители и исполнители эпоса, крупных эпических произведений, жырау - создатели и сказители эпических поэм, ақын - поэты –импровизаторы, күйші - виртуозы-инструменталисты, әнші - өлеңші - певцы, сал-сері - певцы, сочинявшие тексты и музыку своих песен. Все они несли высокую художественно-эстетическую культуру, а их искусство становилось действенным средством музыкального, нравственно-эстетического воспитания.

Велика роль в казахской музыкальной культуре профессиональных певцов-исполнителей. Ведь именно они способствовали сохранению и распространению бессмертных образцов традиционного музыкального искусства, передавая из поколения в поколение и бережно сохраняя для потомков шедевры казахской музыки. Творчество народно-профессиональных композиторов устной традиции, по нашему убеждению, явилось исторической предпосылкой развития музыкального просвещения в Казахстане.

Классифицируя казахские народные песни на жанры: обрядово-бытовые, семейно-обрядовые, семейно-бытовые, трудовые и лирические, песни социального протеста, исторические, Б.Г. Ерзакович в семейно-бытовых песнях выделил поучительные.

В их содержании отражаются различные стороны общественной и семейной морали. Они оказывают огромное воздействие на духовное развитие и становление личности. В них воспеваются скромность, честность, уважение к старшим, трудолюбие, целеустремленность, дружба, высмеиваются жадность, тунеядство, зависть и другие пороки. К таким песням можно отнести «Бағдат», «Үшдос», «Өміртуралы», «Жасөтті» и другие. Как и песенная - инструментальная музыка казахов в своем развитии была тесно связана с историей народа, его хозяйственным укладом, обычаями, обрядами, верованиями.

В народно-певческой музыке существуют две великие исполнительские традиции, которые можно считать двумя разновидностями жанров домбровых песен. Это западно-казахстанский стиль и восточно-казахстанские стили.

Специфическими различиями между этими видами были музыкальные формы, характер музыкальных образов, манера звукоизречения, форма пения. Несмотря на то, что этот вид дожил до нашего времени, все же основные музыкальные закономерности были сформированы в средние века. Поэтому специфика музыкальных принципов пения состоит в том, что они не сопоставимы с музыкальными принципами европейской музыки XVIII-XIX веков.

Казахская песня – неисчерпаемая сокровищница народной мудрости. В ней нашли отражение различные стороны трудовой деятельности, исторические события, душевные тончайшие переживания. С большой полнотой и красочностью песня описывает обрядовые действия и людские пороки. Особенно заметный вклад в песенную культуру внесли такие композиторы-певцы, как Абай Кунанбаев, Биржан Кожагулов, Жаяу Мусса, Кенен Азербаяев, Ахан-серэ. Народный профессиональный певец должен обладать красивым сильным голосом, владеть музыкальным инструментом.

В казахском народном творчестве особое место занимают лирические песни. Они посвящены прекрасному чувству любви к Родине, природе, человеку. Они всегда напевны, мелодичны, просты и доступны для исполнения.

В отличие от европейской школы обучения искусству казахская народная музыкальная педагогика была направлена на развитие различных творческих способностей ученика-последователя – поэтических, ораторских, музыкальных, а также исполнительских, т.е. за учителем-наставником следовали от природы ярко одаренные таланты, обладающие феноменальной памятью, отличным музыкальным слухом, способные свободно импровизировать, варьировать, а также умеющие услышанное тут же повторять и искусно исполнять.

Благодаря творчеству талантливых народных композиторов казахская народная профессиональная музыка с середины XIX – начала XX веков достигла своего высшего развития. Они создавали произведения высокого художественного совершенства и индивидуального стиля.

В XX веке казахская музыкальная культура обогащается новыми формами музицирования и жанрами. За небольшой в масштабах истории отрезок времени республика освоила многоголосие и весь жанровый арсенал классической европейской музыки – оперу, симфонию, балет, инструментальный концерт, кантату, ораторию, ансамблевые, оркестровые и хоровые исполнительские формы, создала новую профессиональную композиторскую школу, базирующуюся на письменном типе творчества. На основе органичного синтеза национального содержания и европейских форм в 30-40-е годы 20 столетия были созданы классические произведения казахского оперного искусства – «Кыз Жибек» Е.Брусиловского, «Абай» А.Жубанова, Л. Хамиди, «Биржан и Сара» М.Тулебаева. Их драматургической и музыкальной

основой стали неисчерпаемые богатства казахского фольклора и устной профессиональной музыки .

На современном этапе развития в Казахстане сформировалась разветвленная структура музыкальной культуры. Здесь каждый может найти то, что ему по душе. Наряду с исполнительским и композиторским творчеством в европейских жанрах в республике продолжают развиваться традиционные формы музицирования, функционирует мировая массовая музыка (рок, эстрада, джаз) и религиозная музыка мировых конфессий, фольклор и устные профессиональные традиции народов, населяющих Казахстана.

1 Радлов В.В. Образцы народной литературы северных тюркских племен: Ч. 5. – СПб., 1885.

2 Ерзакович Б.Г. Семейно-обрядовые песни. История казахской музыки: В 2 т. - Т. I: Традиционная музыка казахского народа: песенная и инструментальная / Ответ.ред.: Т.Джумалиева, А.Темирбекова – Алматы: Ғылым, 2000.

3 Ахметова М. М. Традиции казахской песенной культуры. – Алма-Ата: Наука, 1984.

Түйін

Мақалада қазақтың музыкалық мәдениетінің ерекшеліктері, қазақ қоғамының өмірі мен тұрмысының, сөздік және ақындық көркемөнердің біртұтастығы көрсетіледі. Қазақ музыкасы тарихына шолу жасалып, бүгінде музыка мәдениетінің көп тармақты құрылым болып қалыптасқандығы жайлы айтылады.

Тірек сөздер: қазақтың музыкалық мәдениеті, қазақтың халық әндері, жанр, музыкалық форма, музыкалық бейнелер

Summary

Article is devoted the features of Kazakh musical culture, traditions, way of life, also in the article shown particularity of eloquence and poetry. Provides an overview of the history of Kazakh musical culture, explains how the musical history has a different threads.

Keywords: Kazakh musical culture, Kazakh folk songs, genre, musical form, musical images.

ҰСЫНЫСТАР ҮШІН